

**Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Казахский национальный педагогический университет имени Абая
Abai Kazakh National Pedagogical University**

ХАБАРШЫ ВЕСТНИК BULLETIN

**«Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар» сериясы
Серия «Исторические и социально-политические науки»
Series «Historical and socio-political sciences»**

№ 4(71), 2021

Алматы

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Казахский национальный педагогический университет имени Абая
Abai Kazakh National Pedagogical University

ХАБАРШЫ

ВЕСТНИК

BULLETIN

«Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар» сериясы
Серия «Исторические и социально-политические науки»
Series «Historical and socio-political sciences»

№ 4(71),2021

Алматы, 2021

Абай атындағы
Қазақ ұлттық педагогикалық
университеті

ХАБАРШЫ

«Тарих және саяси-әлеуметтік
ғылымдар» сериясы,
№4(71), 2021

Шығару жиілігі – жылына 4 нөмір.
2000 ж. бастап шығады

Бас редактор
т.ғ.д. **Ғ.Қ. КЕНЖЕБАЕВ**

Редакция алқасы:
т.ғ.д., проф. **М.Қ. Қойгелдиев**
(бас ред. орынбасары),
т.ғ.к., доц. **Р.Р. Оспанова**,
т.ғ.к., доц. **Т.Т. Далаева**
(жауапты хатшылар),
т.ғ.д., проф. **Х.М. Әбжанов**,
т.ғ.к., проф. **Б.С. Жұмағұлов**,
PhD, проф. **Вирджиния Мартин**
(АҚШ),
PhD, проф. **Клаудиа Чанг**
(АҚШ),
т.ғ.д., проф. **Қара Әбдіуақап**
(Түркия),
т.ғ.д., проф. **О.Д. Осмонов**
(Қырғыз Республикасы),
т.ғ.д., проф. **В.М. Козьменко**
(Ресей Федерациясы),
т.ғ.д., проф. **Қ.Т. Жұмағұлов**,
проф. **М.Майер** (Германия),
т.ғ.д., проф. **А.Б. Соколов**
(Ресей Федерациясы),
т.ғ.д. **Томохико Уяма** Жапония),
т.ғ.д., проф. **Т.Ходжаоглы**
(Түркия),
т.ғ.д., проф. **Ғ.М. Қарасаев**

© Абай атындағы
Қазақ ұлттық педагогикалық
университеті, 2021

Қазақстан Республикасының
мәдениет және ақпарат
министрлігінде
2009 жылы мамырдың 8-де
тіркелген №10102 - Ж

Басуға 20.12.2021 қол қойылды.
Пішімі 60x84 1/8. Көлемі 15,75 е.б.т.
Таралымы 300 дана. Тапсырыс 375.

050010, Алматы қаласы,
Достық даңғылы, 13.
Абай атындағы ҚазҰПУ

Абай атындағы Қазақ ұлттық
педагогикалық университетінің
«Ұлағат» баспасы

М А З М Ұ Н Ы
С О Д Е Р Ж А Н И Е
CONTENT

ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ТАРИХ
СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ
SOCIAL AND ECONOMIC HISTORY

- Қарасаев Ғ.М.** Абылай-Кит, Семипалат қамалдарының салыну тарихы ХVIII-XIX ғасырлардағы батыс, орыс зерттеушілері жазбаларында (мақсаты, маңызы)..... 6
Karasaev G.M. The history of the construction of Abylai China, the Semiplat fortress in the letters of western, russian researchers of the XVIII-XIX centuries (purpose, meaning)
Бекмагамбетова М.Ж., Бимолданова А.А., Турезжанова С.А. «Здоровые дети - здоровое будущее» охрана материнства и детства в позднесоветском Казахстане (на примере Костанайской области)..... 15
Bekmagambetov M., Bimoldanova A., Turezhanova S. "Healthy children - healthy future" protection of motherhood and childhood in late soviet Kazakhstan (on the example of the Kostanay region).
Касимова С.С., Нұғман Б. «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы – ұлттық бірегейлік пен ұлттық сананың кілті..... 26
Kassimova S.S., Nugman B. State program «Cultural heritage» - the key to national unity and national consciousness
Рахметуллин Е.Е., Мамырбеков А.М., Төкішқадыров Б.Б. XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы Семей өңірінде жүзеге асырылған тәркілеу науқаны..... 33
Rakhmetullin E.E., Mamyrbekov A.M., Tokishkadirov B.B., Confiscation campaign carried out in the Semipalatinsk region in the 20-30s of the xx century
Нұрман Ш.Т. Құжаттар сөйлегенде: Алматыдағы астық дайындау мен ұжымдастыру құрбандары..... 39
Nurman Sh. Documents say: victims of grain procurement and of collectivization in Almaty

ЖАЛПЫ ТАРИХ
ВСЕОБЩАЯ ИСТОРИЯ
GENERAL HISTORY

- Молдабаева Д.Ж., Маратұлы Т.** Қарахан мемлекетінің Хорасан Аймағы үшін соңғы күресі: "Кантарат-У Чархиян" (Чархиян көпірі) шайқасы..... 48
Moldabayeva D.Zh., Maratulu T. The last struggle of the Karahanids for Khorasanregion: the battle of Kantarat-u Charchiyan (Charchiyan bridge)

САЯСИ ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТІК ТАРИХ
ПОЛИТИЧЕСКАЯ И СОЦИАЛЬНАЯ ИСТОРИЯ
POLITICAL AND SOCIAL HISTORY

- Байгапанова А.Б., Адильбаева А.С.** Семей облысында ауыл шаруашылығының даму тарихы (1960-1990 жж.)..... 57
Baigapanova A.B., Adilbaeva A.S. History of agricultural development in Semipalatinsk region (1960-1990)
Базарбай Е.М. Роль СМИ в развитии политической культуры Казахстана..... 65
Bazarbay E.M. Role of the media in the development of political culture of Kazakhstan
Егембердиев И.Д., Тұржан О.І., Ибраева Э.Е. Деректі фильмдер: ерекшелігі және құрылымындағы модерн трендтер..... 76
Yegemberdiyev I., Turzhan O., Ibrayeva E. Documentary films: features and modern trends in the structure

Казахский национальный педагогический университет имени Абая

ВЕСТНИК

Серия «Исторические и социально-политические науки», №4(71), 2021

Выходит с 2000 года.
Периодичность – 4 номера в год

Главный редактор
д.и.н. Г.К. КЕНЖЕБАЕВ

Редакционная коллегия:
д.и.н., проф. М.К. Койгелдиев,
(зам. гл. редактора),
к.и.н., доц. Р.Р. Оспанова,
к.и.н., доц. Т.Т. Далаева
(ответ. секретари),
д.и.н., проф. Х.М. Абжанов,
к.и.н., проф. Б.С. Жумагулов,
PhD, проф. Вирджиния Мартин
(США),
PhD, проф. Клаудиа Чанг
(США),
д.и.н., проф. Кара Абдиукап
(Турция),
д.и.н., проф. О.Д. Осмонов
(Кыргызская Республика),
д.и.н., проф. В.М. Козьменко
(Российская Федерация),
д.и.н., проф. К.Т. Жумагулов,
проф. М.Майер (Германия),
д.и.н., проф. А.Б. Соколов
(Российская Федерация),
д.и.н., Томохико Уяма (Япония),
д.и.н., проф. Т.Ходжаоглы
(Турция),
д.и.н., проф. Г.М. Карасаев

© Казахский национальный педагогический университет имени Абая, 2021

Зарегистрировано в Министерстве культуры и информации Республики Казахстан 8 мая 2009 г. №10102-Ж

Подписано в печать 20.12.2021.
Формат 60x84 1/8.
Объем 15,75 уч.-изд.л.
Тираж 300 экз. Заказ 375.

050010, г. Алматы,
пр. Достык, 13. КазНПУ им. Абая

Издательство «Ұлағат»
Казахского национального педагогического университета имени Абая

- Dautova S.B., Bakirova J.S.** History of linguistics development during the period of independence..... 82
Даутова С.Б., Бакирова Ж.С. Тәуелсіздік кезеңіндегі тіл білімінің даму тарихы
- Rustemova A.I., Orazbekova I. G., Myrzakhmet M.Zh.** Studying the history of street names in different cities of the world and in Kazakhstan..... 87
Рустемова А.И., Оразбекова И.Г., Мырзахмет М.Ж. Әлемнің әр түрлі қалалары мен Қазақстандағы көше атауларының шығу тарихын зерттеу
- Maulen A.B., Karabayeva Z.M.** Transformation of kazakhs into demographic minority under soviet national policy..... 95
Маулен А.Б., Карабаева З.М. Кеңестік ұлттық саясат жағдайында қазақтардың демографиялық азшылыққа айналуы
- Ishpekbaev Zh.E., Kyrykbaeva E.O., Ospanova R.R.** Lessons of national history in the work of N.A. Nazarbayev «On the wave of history»..... 103
Ишпекбаев Ж.Е., Қырыкбаева Э.О., Оспанова Р.Р. Н.Ә.Назарбаевтың «Тарих толқынында» еңбегіндегі ұлттық тарих тағылымдары

ДЕРЕКТАНУ ЖӘНЕ ТАРИХНАМА ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ И ИСТОРИОГРАФИЯ SOURCE AND HISTORIOGRAPHY

- Сабденова Г.Е., Байгунаков Д.С.** Отандық тарихнамадағы Қ.А. Ясауи және оның мұрасы..... 109
Sabdenova G.E., Baigunakov D.S. K.A.Yasawi and his heritage in national historiography

АРХЕОЛОГИЯ И ЭТНОЛОГИЯ АРХЕОЛОГИЯ ЖӘНЕ ЭТНОЛОГИЯ ARCHAEOLOGY AND ETHNOLOGY

- Бекешов С.С.** Қазақ халқының дәстүрлі ағаш өнері..... 120
Bekeshov S.S. Traditional wood carving among kazakhs
- Кишкенбаева Ж.К., Ярыгин С.А., Ибраева Э.Е.** Древние тюрки: эллинистический восток и буддизм по материалам фольклора и археологии..... 126
Kishkenbayeva Zh.K., Yarygin S.A., Ibrayeva E.E. Ancient turks: the helinistic east and buddhism on the materials of folklore and archeology
- Төлегенов А.К.** Ортағасырлық оңтүстік-шығыс Қазақстан қалаларының керамикалық кешендерінің типологиясы және сипаттамасы..... 134
Tolegenov A.K. Typology and characteristics of ceramic complexes of medieval cities of south-eastern Kazakhstan
- Ярыгин С.А., Кишкенбаева Ж.К., Ибраева Э.Е.** Ранние формы эпической традиции в искусстве кочевников Центральной Азии..... 142
Yarygin S.A., Kishkenbayeva Zh.K., Ibrayeva E.E. Early forms of the epic tradition in the art of the nomads of central Asia

ТАРИХТЫ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ИСТОРИИ TEACHING HISTORY

- Bekenova F.M.** The role and importance of innovative approaches to teaching the cultural heritage of the medieval Turkic world in improving the quality of education..... 148
Бекенова Ф.М. Орта ғасырдағы түркі әлемінің мәдени мұрасын оқытудың инновациялық тәсілдерінің білім сапасын арттырудағы орны мен маңызы

Abay Kazakh National Pedagogical University

BULLETIN

Series «Historical and socio-political sciences»
№4(71), 2021

Periodic – 4 issues/year
Published since 2000

Editor-in-chief:
doctor of historical sciences
G.K. KENZHEBAYEV

Editorial staff:
Koigeldiyev M.K. *doctor of historical sciences, professor*
(editorial-in-chief's assistant),
Ospanova R.R. *candidate of historical sciences, associate professor,*
Dalaeva T.T. *candidate of historical sciences, associate professor,*
(responsible secretary),
Abzhanov Kh.M. *doctor of historical sciences, professor,*
Zhumagulov B.S. *candidate of historical sciences, professor,*
Virginia Martin. *professor, PhD (USA),*
Claudia Chang *professor, PhD (USA),*
Kara Abdiyapkar *doctor of historical sciences, professor (Turkey),*
Osmonov O.D. *doctor of historical sciences, professor (Kirgistan),*
Kozmenko B.M. *doctor of historical sciences, professor (Russian Federation),*
Zhumagulov K.T. *doctor of historical sciences, professor,*
Mayer M. *doctor of historical sciences, professor (Germany),*
Sokolov A.B. *doctor of historical sciences, professor (Russian Federation),*
Tomokhiko Uyama *doctor of historical sciences (Japan),*
Khodjaogly T. *doctor of historical sciences, professor (Turkey)*
Karasayev G.M. *doctor of historical sciences, professor*

Abai Kazakh National Pedagogical University, 2021

Registered in the Ministry of culture and information of the Republic of Kazakhstan, May, 8, 2009 №10102-ZH

Signed for print 10.12.2021
Format 60x84 1/8.
Volume 15,75 уч.-изд.л.
Issue 300. order 375.

050010, Almaty
Abai KazNPU, 13 Dostyk av.
«Ulagat» publishing house
Abai Kazakh National Pedagogical University

ЖЕКЕ ТҮЛФАЛАР
ПЕРСОНАЛИИ
PERSONALITY

Нұрымбетова Г.Р. Жалау Мыңбаев – мемлекетшіл тұлға..... 157
Nurymbetova G.R. Zhalau Mynbayev - state governor and personality
Салқынбек Д.И., Нұржанова А.М., Қабдөшев Б.Ж. Егіншілік халық комиссары..... 164
Salkynbek D.I. Nurzhanova A.M., Kabdushev B.Zh. National commissioner of agriculture
Тілеубаев Ш.Б., Белоус С.Г. Дүр Саурамбаев: алаш қозғалысына атсалысқан қырғыз зиялысы..... 173
Tleubayev Sh.B., Belous S.G. Dyur Saurambaev: kyrgyz intellectual who participated in the alash movement

ЖАС ҒАЛЫМДАР ЗЕРТТЕУЛЕРІ
ИССЛЕДОВАНИЯ МОЛОДЫХ УЧЕНЫХ
RESEARCH OF YOUNG SCIENTISTS

Абдыканова А.М. Культурные связи Казахстана с тюркоязычными государствами в начале XXI в..... 180
Abdykanova A M. Cultural ties of Kazakhstan with the turkic-speaking states at the beginning of the XXI century
Эшбекова Г.У., Умітқалиев Ұ.Ұ. Қазақ халқының мал шаруашылығына қатысты космологиялық түсініктер..... 187
Eshbekova G.U., Umitkaliyev U.U. Cosmological views of kazakh people which related with cattle breeding
Нугумарова А.С. Қазақ рәсміндегі жылқыға қатысты адам есімдері..... 195
Nugumarova A.S. The names of people associated with horses in the kazakh rite.
Аманбекова Н.Д. Аякөз қаласының кеңестік дәуірдегі рөлі мен маңызы. (1925-1991 жж.)..... 203
Amanbekova N.D. The role and significance of the city of Ayagoz in soviet times. (1925-1991)
Ospanova B.R., Aitkaliyeva R.A. New information-communication technologies and a new scientific-methodical system of the country..... 209
Оспанова Б.Р., Айтқалиева Р.А. Тәуелсіздік кезеңіндегі ақпараттық-қатынастық жаңа технологиялар және еліміздің ғылыми-әдіснамалық жаңа жүйесі
Отыншиева Г.Т. XX ғасырдың 50-жылдарындағы Қазақстандағы жазушылар одағындағы қысым және цензура мәселесі..... 213
Otynshieva G.T. The problem of pressure and censorship in the writers' union of kazakhstan in the 50s of the twentieth century
Ажибекова А.Н. Казахстанско-французское сотрудничество на современном этапе и актуальные проблемы исламоведения..... 224
Azhibekova A.N. Kazakhstan-french cooperation at the contemporary Stage and current problems of islamic studies

Білім және ғылым саласында қадағалау және аттестациялау жөніндегі комитеттің 2005 ж. №476 «Диссертациялардың негізгі ғылыми нәтижелерін жариялайтын басылымдар тізбесіне» 2003 ж. 26 маусымдағы №433-3 ж бұйрығына толықтыру енгізу туралы бұйрығы негізінде Абай атындағы ҚазҰПУ тарихи ғылымдары бойынша (07.00.00. мамандығы) Хабаршы БҒСҚАК тізіміне енгізілген.

На основании приказа Комитета по надзору и аттестации в сфере образования и науки за №476 от 2005 г. о внесении дополнений в приказ от 26 июня 2003 г. №433-3 ж "Об утверждении Перечня изданий для публикации основных научных результатов диссертаций" Вестник КазНПУ им. Абая по историческим наукам (специальность 07.00.00) внесен в Перечень КНАСОН

On the basis of the decision of Committee for control in the sphere of education and science (order №433-3. from June, 26, 2003) Bulletin of Abai Kazakh national pedagogical university, series «Historical and socio-political sciences» is included into the list of issues to publish the basic scientific results of dissertations on historical sciences (speciality-0700 00).

**ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ТАРИХ
СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ
SOCIAL AND ECONOMIC HISTORY**

ӘӨЖ 794.19
МРНТИ 03.20

<https://doi.org/10.51889/2021-4.1728-5461.01>

*Ғ.М. Қарасаев *¹*

¹ *т.ғ.д., ҚР БҒМ ҒК Мемлекет тарихы институты, Қазақстан, Нұр-Сұлтан қ.*
E – mail: karasayev_gm@mail.ru

**АБЫЛАЙ-КИТ, СЕМИПАЛАТ ҚАМАЛДАРЫНЫҢ САЛЫНУ ТАРИХЫ ХУІІІ-ХІХ
ҒАСЫРЛАРДАҒЫ БАТЫС, ОРЫС ЗЕРТТЕУШІЛЕРІ ЖАЗБАЛАРЫНДА
(мақсаты, маңызы)**

Аннотация

Мақалада ХУІІІ-ХІХ ғасырлар көлеміндегі Еуропа және ресейлік зерттеушілер шығармалары негізіндегі Қазақстанның шығыс өңірінде орта ғасырлар көлемінде салынған жоңғарлық діни сиыну орындары Абылайкит, Семипалат және Долон-Қарағайдың салыну тарихы және олардың атқарған қызметтері баяндалған. Бұл діни орындарының құрылыс ерекшеліктері, қирауларының себептеріне талдау берілген. Аталған құрылыс орындарының салынуы мен қызметтері негізіндегі сол мерзімдегі Қазақстанның Шығысы, Алтай аймағындағы орын алған қазақ-жоңғар және қазақ-орыс Ресей қатынастарының барысына сипаттама жасалған. Бұл діни ескерткіш орындарының Қазақстан тарихындағы алатын орнына баға берілген. Қазақ хандығының ХVІІІ ғасырдағы көрші мемлекеттермен дипломатиялық байланыстары және Қазақ хандығы мен Жоңғар хандығының арасындағы өзара қарулы қақтығыстар, одан кейінгі Цинь империясының Қазақ хандығы жеріне басқыншылық әрекеті кезінде Абылай хан, Қабанбай батыр, Бөгенбай батыр және тағы басқа батырларының Отан қорғау шайқастарындағы ерліктері Ресей және Қазақстан мемлекеттік архивтеріндегі нақты деректері, Отандық және шетелдік ғылыми кітапханалардағы көне және қазіргі ғылыми әдебиеттер негізінде қарастырылып, жүйелі тұрғыда баяндалған. Ал, Абылайкиттегі сол мерзімдегі жартылай ғана қиратылған бөлмелердің бірінен ХУІІІ ғасырдың басынан белгілі болып, қалдықтары одан ары көптеген жылдар сақталған монғол әрпімен жазылған діни кітаптар сиыну орындарының тарихи маңызын одан ары аша түседі.

Кілт сөздер: Абылайкит, Семипалат, Долон-Қарағай, Калбазин мұнарасы, Абылай тайша, Бояр Байков, қалмақ сиыну орындары, монғол жазбалары, Беска өзені, Усть-Каменогорск қамалы, Иоган Ебергард Фишер, П.С. Паллас, Академик Фальк, Н.Я. Бичурин

*Қарасаев Ғ.М. *¹*

¹ *д.и.н., Комитета науки МОН РК, Институт государственной истории, Казахстан, г. Нур-Султан*
E – mail: karasayev_gm@mail.ru

**ИСТОРИЯ ПОСТРОЕНИЯ АБЫЛАЙ-КИТА, СЕМИПАЛАТСКОЙ КРЕПОСТИ В ПИСЬМАХ
ЗАПАДНЫХ, РУССКИХ ИССЛЕДОВАТЕЛЕЙ ХVІІІ- ХІХ ВЕКОВ (цель, значение)**

Аннотация

В статье описывается история строительства средневековых джунгарских культовых сооружений Абылайкит, Семипалатинск и Долон-Карагай в восточной части Казахстана на основе работ европейских и российских исследователей ХVІІІ-ХІХ веков и их функций. Приведены особенности строительства этих культовых сооружений, анализ причин их разрушения. На основе строительства и эксплуатации этих строительных площадок дано описание хода казахстанско-джунгарских и казахстанско-российско-российских отношений в Восточном Казахстане, Алтайском крае того периода. Оценено место этих религиозных памятников в истории Казахстана. Дипломатические отношения Казахского ханства с

соседними странами в XVIII веке и взаимные конфликты между Казахским ханством и Джунгарским ханством, героические подвиги Абылай хана, Кабанбай батыра, Богенбай батыра и других во время вторжения империи Цинь в Казахское ханство в Государственные архивы России и Казахстана, фактические данные рассмотрены и систематически представлены на основе древней и современной научной литературы в отечественных и зарубежных научных библиотеках. Известная с начала 18 века одна из немногих научных разрушенных комнат в Абылайките, сохранила остатки религиозных книг, написанных монгольским письмом, таким образом сооружение имеет еще более культовое и историческое значение.

Ключевые слова: Абылайкит, Семипалат, Долон-Карагай, Калбазинская башня, Аблай тайша, Бояр Байков, калмыцкие культовые сооружения, монгольские надписи, река Беска, Усть-Каменогорская крепость, Иоганн Ебегард Фишер, П.С. Паллас, Академик Фальк, Н.Я. Бичурин.

Karasaev G.M. ^{*1}

¹ D.I., Committee of Science MES RK, Institute of State History, Kazakhstan, Nur-Sultan

E – mail: karasayev_gm@mail.ru

THE HISTORY OF THE CONSTRUCTION OF ABYLAI CHINA, THE SEMIPLAT FORTRESS IN THE LETTERS OF WESTERN, RUSSIAN RESEARCHERS OF THE XVIII-XIX CENTURIES (purpose, meaning)

The article describes the history of the construction of medieval Jungian cult buildings Abylaikit, Semipalatinsk and Dolon - Karagai in the eastern part of Kazakhstan on the basis of the works of European and Russian researchers of the XVIII-XIX centuries and their functions. The features of the construction of these religious structures are given, analysis of the reasons for their destruction. Based on the construction and operation of these construction sites, a description of the course of Kazakhstan-Dzhungarian and Kazakhstan-Russian relations in East Kazakhstan, the Altai Territory of that period is given. It is estimated to be the place of these religious monuments in the history of Kazakhstan.

Diplomatic relations of the Kazakh Khanate with neighboring countries in the XVIII century and mutual conflicts between the Kazakh Khanate and the Dzhungarian Khanate, the heroic feats of Abylai Khan, Cabanbai Batyr, Bogenbai Batyr and others during the invasion of the Qin Empire in the Kazakh Khanate to the State Archives of Russia and Kazakhstan, the actual data considered And systematically represented on the basis of ancient and modern scientific literature in domestic and foreign scientific libraries. Famous from the beginning of the 18th century, one of the few scientific destroyed rooms in Abilaykit, retained the remnants of religious books written by the Mongolian letter, thus the construction has even more religious and historical significance.

Keywords: Abylaikit, SemiPalat, Dolon-Karagay, Kalbazinskaya Tower, Ablai Tische, Boyar Baikov, Kalmyk cult facilities, Mongolian inscriptions, Beat River, Ust- Kamenogorsk fortress, Johann Ebugard Fisher, P.S. Pallas, Academician Falk, N. Ya. Bichurin.

Кіріспе. Қазақстанның шығыс өңіріндегі, анығынан айтқанда, Өскемен, Семей қалалары маңына біздің заманымыздың ХҮІ ғасыр көлемінде солуақыттағы құрлыс талаптарына сай салынып, кейін әртүрлі жағдайлармен қиратылған монғолдық діни сиыну орындарының негізделу тарихы, салыну мақсаты аталған уақыттан бастап шетелдік, ресейлік зерттеушілер мен тарихшыларды қызықтырып келді. Сонымен қатар бұл құрылыс орындарының тарихы жоңғарлардың осы мерзімнен бастап Қазақстанның бұл аймақтарына қоныс ете бастағандығын дәлелдеді.

Құрылыс орындарының салыну ерекшелігі, ондағы жерлеу орындарындағы табылған бағалы металлдардан жасалған әшекей бұйымдар бұл діни орындарының белгілі мерзімде жүйелі негізде жұмыс атқарғандығын көрсетеді.

Құрлыс орындары жанындағы (Абылай кит) егістікке арналған жерлердің болуы да онда адамдардың тұрақты негізде қызметтер атқарғандықтарын айқындайды.

Сиыну орнындағы заттардың осындай жағдайда жиналмай қалуы (әсіресе Абылай кит, басқалары да) жоңғарлардың негізделіп, ұзақ мерзімге жоспарланып салынған бұл діни орындарды асығыс жағдайда, жедел тастап кеткендігін көрсетеді.

Материалдар және методология:

Материалдар. Мақаланы дайындауға түгелімен ХҮІІІ-ХІХ ғасыр көлеміндегі осы құрылыс орындарында болып, онымен танысқан еуропалық және ресейлік зерттеушілердің қалдырған жазбаларының

Санкт-Петербург мемлекеттік университеті Горький атындағы Орталық кітапханасы сирек кездесетін әдебиеттер қорындағы және С.Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан мемлекеттік университеті кітапханасының сирек кездесетін әдебиеттер қорындағы (1960 жылдары бұл кітаптарды Санкт-Петербург университетінен өзара келісім бойынша белгілі тарихшы Н.В. Алексеевке әкелген) түпнұсқалары алынды.

Методология. Ғылыми зерттеудің теориясы және методологиясы бойынша негізінен тарихшылық, объективтілік, тарихи салыстырмалы талдау және тарихи жүйелілік әдістері пайдаланылды.

Талқылау. Қазақстанның шығыс өңірінде, анығынан айтқанда қазіргі Өскемен қаласынан 70 шақырым жердегі Абылай кит немесе Беска деп аталатын және Ертіс өзендерінің жағалауларында мөлшермен алғанда, ХҮІІ ғасырдың ортасында салынған Абылай-Кит, Семипалат буддалық діни құрылыс орындарының қалдықтары қазіргі күнге дейін шетел және Қазақстан ғалымдарын қызықтырып келеді.

Аталған құрылыс орындарының негізделу тарихы ХҮІІІ-ХІХ ғасырлардағы Қазақстанның шығысы, Алтай аймақтарында әр түрлі мақсатпен болған, соның ішінде осы аймақтарды зерттеумен айналысқан батыс, орыс қызмет адамдары, ғалымдары, өлке танушыларының назарына ілікті. Олардың қатарына ХҮІІ ғасырдағы Бояр Байков, ХҮІІІ ғасырдағы неміс ғалымдары Г.Ф. Миллер, И.Е. Фишер, П.С. Паллас, Н.Витсен, Х.Барданес, К.Лебедур, ХІХ ғасыр шеңберіндегі ресейлік ғалымдар Г.Спаский, Н.Я. Бичурин, Г.Мелин, И.Завалишин, К.Риттер, тағы да басқаларды жатқызуға болады.

ХІХ ғасырдың басындағы Ресейдің белгілі өлкетанушысы Г.Спаскийдің сипаттап жазғанындай: “... Ертістің жоғары ағысындағы құрылыстар мен олардың қалдықтары туралы алғаш рет Витзеннің қысқаша жарияланған жазбасында, Солтүстікке жасалған саяхаттардың жазбасында, Бояр Байковтың ХҮІІ ғасырдың ортасындағы Пекинге елшілік сапары туралы орыс тіліндегі есепте баяндалған.

Байков 1654 жылдың маусымында Тобольскіден 100 адамдық керуенмен сапарға шықты. Ямышево камалынан жоғары қарай жүре отыра, ол 8-күні Калбазин өңіріндегі жартылай қиратылған үлкен тас құрылымға келді, одан ары үш күнде Долон форпосты орналасқан, атауын сол жерде өсіп тұрған жеті қарағайдан алған Долон-Қарағай өңіріне жетті. Ал он күннен кейін Елкул өзеніне жетті және одан ары Ертістің шығыс жағына өтіп, бірнеше қалмақ ламалары орналасқан екі тас палатаға келді. Олардың палаттарынан екі аптадан соң тайша Абылайдың ұлысына келіп, онда қыс бойы тұрды және 1655 жылдың 3 сәуірінде одан арғы сапарына шықты. Олардың қосшылығымен 12-күні Ертіске құятын Беск өзені жағалауында Абылай салған маңайы қоршалған екі тас палатқа жетті.

... Абылайкид (Абылай монастыры) – қалмақтық сенімнің негізгі белгісі. Ол Ертіс өзенінің оң жағалауындағы Усть-Каменогорск қамалынан 70 верст қашықтықта, гранитті таудың етегіндегі жазықтықтағы Абылайкид деп аталатын кішкене өзеннің жағасында орналасқан.

Қоршауы негізінен биіктігі 4, қалыңдығы 3 аршин балшықты сланецтен жасалған. Қақпасы кірпіштен қаланған, қалыңдығы 4 аршин. Екі құрылыстың да негізі үлкен, қатты, көктүсті кірпіштерден ... қаланған. Тұрғындық екі үйдің негізі де осындай кірпіштерден жасалған.

Қоршаудың ішінен басталатын құрылымның ұзындығы бір верст, көлденеңі жарты верстке жетеді. Қоршау маңайындағы таулардан алынған тастармен қаланған. Қоршаудың ішіне кіру үшін кірпіштен қаланған екі қақпа болды. Біреуі ортада, екіншісі шығыс жағында. Біріншісі қазіргі күнге дейін көрінеді, ал келесісі бұл ескерткіштер туралы алғашқы жазбаларда айтылса да, қазір жоғалып кеткен.

Ортадағы қақпадан кірген кезде сырт жағы сары түсті (пепельного света) күйдірілген кірпіштен қаланған екі құрылыс көрінеді.

Бірінші құрылыстың айналасы он алты саженді құрайтын төртбұрыштан тұрады. Қабырғалары кірпіштен қаланып, биіктігі біржарым сажен, ақшыл балшықпен сыланған. ... Еденіне кірпіш төселген. Миллердің айтуынша жеті құрылымда да екі бұрыштағы балқыту пештерінен басқа ештеңе байқалмайды. Олардың жоғары жағы дөңгелектеніп, төменгі жағында түтін шығар жеріне тері киілетін тар трубалар жасалынған. Миллердің Сібірде болған кезінде қиратылған пештер түтін шығатын трубаларынан басқа сау болған.

Сонымен бірге Аблайкидтен қайың тақтайшаға қалмақша жазылған үш кітапша табылды.

Ұлы Петр алғашқы тақтайшалар жеткізілгеннен кейін олардың кейбіреулерін мазмұндарын анықтау үшін Париж Академиясына жіберді...

Миллер 1734 жылы Усть-Каменогорск қамалынан Аблайкидке жіберген хатшы (писарь) танғұт және монғол әріптерімен жазылған және төртеуінде Бурхандар бейнеленген бір мың бесжүз тақтайшалар мен кітап басуға арналған онда монғол әріптері ойылған бес ағаш тақтайшалар әкелді. Олардың барлығы құндылығы үшін Санкт-Петербург Ғылым Академиясына жеткізілді.

Миллерден отыз жылдан кейін Сібірде болған Паллас студент Соколов арқылы Аблайкидтен табылған монғол әріптерімен алтын және күміс түспен жазылған қағаз бөліктерін және қорғандардан қазып алынған күміс пен мыстан жасалған, солармен бірге тағы да басқа заттарды Императорлық ғылыми кітапханаға сыйға тапсырған.

Соколов Абылайкидтегі тас үйінділерінің арасынан фарфор ыдыстардың сынықтарын, бірнеше жібек және мақта маталардың бөліктерін және бір бөлік слюда тапқан. Миллердің мәліметі бойынша осы қасиетті жазбалардың барлығы капицаның солтүстік қабырғасындағы шкафта сақталынған, алайда қаской адамдардың әрекетінен жазба қағаздар бүкіл капицаның ішінде шашылып жатыр, ал одан кейін тауарларды орауға пайдаланылып, жыртылған.

Фурмонтовтың түсіндіруі бойынша ол әкелген тақтайшада толық шығарма емес, магометандық өсеттерге тән батыл бейнелеу және қайырма іспеттес қайталаулар арқылы берілетін татарлардың салты негізіндегі өсиет немесе жерлеу кезіндегі сөздің мазмұны жазылған. Оның негізгі мазмұны болашақ өмір туралы дұрыс тәрбиеге шақырудан тұрады.

Авторлар жанның өлмейтіндігі туралы дәлелдер келтірген, оған куә өткендерді еске алу мен болашаққа деген болжаулар өткен мен болашақтың өзара байланысын дәлелдеуге арналған. Бұлардың кейбіреулері татарларда еркеше бағаланатын жылқымен байланыстырылады.

Бүкіл қоршаудың осы үш құрылыс қана бар, қалғаны түгел тегіс жазықтық, мүмкін иесінің және оның қызметкерлерінің жылжымалы киіз үйлерін орналастыруларына арналған болар” [1.55-57, 58, 59-60,61, 62-63, 71].

Қазақстанның шығыс аймағын келесі зерттеуші Карл Риттер өзінің “Землевладение Азии Карла Риттера. География страны, находящихся в непосредственных сношениях с Россиею” атты 1860 жылы Санкт-Петербургте шыққан кітабында Абылай-Киттің негізделуі, кейін оның қиратылуы, табылған бағалы деректер туралы молынан мағлұматтар береді. Усть-Каменогорск бекінісін негіздеу кезінде, - деп жазады ол, - бірнеше солдат камалдың оңтүстік-батыс жағындағы далалы тауға алыс аңшылыққа шықты. Мұнда олар ХҮІІ ғасырдың ортасында қалмақ князы Абылай діни мақсатпен салдырған және Абылайкит (немесе Палластың жазуынша Аблайн-Кидь) деп аталған қаланың қирандыларына кездесті.

...Зерттеуге өздерінің қатысуларына уақыт таппаған және Қырғыз-Қайсақтардың шабуылдарынан қауіптенген олар (Мюллер мен Гмелин,-Ғ.Қ.) ол жердің толық сипаттамасын жасап, олар тарихтың игілігіне қызмет етуі үшін одан кездескен барлық құндылықтарды өздерімен әкелу мақсатымен писармен (хатшымен) бірге Усть-Каменогорскіге отыз адамдық отряд жіберді.

Қазір орыстар Абылайкитка деген есім қойған, ал Витсеннің жазуынша Беска деп аталатын далалық өзен Усть-Каменогорск камалынан аз ғана жоғары оңтүстік жағынан Ертіске құяды.

... Паллас өзінің белгілі Монғолдар туралы шығармасында бұл қалмақ храмдарының құрылымы және ондағы заттар туралы барынша толығынан жеткізеді. Бұлардың ішіндегі ең маңыздысы казактар мен ғалымдар осы уақытқа дейін оны білмеген даланың ортасындағы арнайы сиқырланғандай сирек жағдайда сақталынып қалған кітапхана. Храмның солтүстік қабырғасы әртүрлі танғұт және монғолдық қолжазбалармен толтырылған бөліктерге бөлінген үлкен шкафтан тұрады.

1734 жылы ондағы қоймадан жыртылып, әр бөлмелерге шашылған, қырғыздар, казактар мен солдаттар және де тағы дасқа қаскөйлердің әрекеттерінен жиі бүлінген, алайда оларда әлі де аса құндылықтар сақталған қасиетті жазбалар табылды. Көптеген қолжазбалар Усть-Каменогорскіге әкелініп, тауарлар оралынған немесе қала үйлерінің терезелеріне жапсырылған. Академиктің тапсырмасымен отрядпен мұнда жіберілген урядник Усть-Каменогорскіге өзімен бірге суреттер салынған көпсанды тақтайшалармен бірге 1500 парақ танғұт жазуларын әкелді. Оның сөзі бойынша 10 түк (Гмелиннің көрсетуінше 20 арба) осындай қолжазбалар қалған. Отыз жеті жыл өткеннен кейін (1771 жылы) Соколов одан храмның еденінде шашылған жазбалардың қалдықтарын ғана тапқан. Барлық қағазға жазылған қолжазбалардан біршама жақсы сақталғаны: Паллас жинағандар аз ғана қол тисе шаңға айналады, алайда ол кей жерлері өше бастаған, алайда біраз жақсы сақталған өте жұқа кара монғол әріптерімен қайың қабығына жазылған басқасын тапты, осыдан кейін Паллас қайың қабығына жазылған қолжазбалар қазіргі ғалымдар үшін қағаздан гөрі неғұрлым ұзақ сақталатындығын түсінді.

Бұларға қосымша казактар Мюллерге баспадан шығаруға дайындалуы мүмкін онда ағаш әріптер ойылып жазылған храмнан табылған 6 ағаш тақтайшаны әкелді. Міне осылай кітап басып шығару өнері осыдан едәуір ерте уақытта монастрлер мен буддалық миссиялар арқылы осы бос аймаққа да енген.

Байковтың елшілігінің есебінен бұл жер орыстар қалмақтарша монастр деген мағына беретін Абылайкит (Абылай монастры) деп атаған қалмақ князы Абылайдың орналасқан мекені болған: монастр жанында орда князының ургасы мен ұлысы болған, барлық құрылыс қабырғамен қоршалынған

және барлық орын қала деп аталған. Абылай Хошот-Қалмақ тайпасының князы болған және ХҮІІ ғасырдың ортасында, яғни Байковтың сапары кезінде өмір сүрген. Ол соңғысына Ертіс жағалауына және Жәміш көліне Байковты Қалбазин өңірі (8 күндік жол) мен Долон-Қарағайдан (жеті самырсын) екі күндік жол), одан ары кейін оның жанынан орыстар Семипалатинскіні салған, осы жерге өзіне қызмет еткен бұхаралықтарға тары, горох, тағы да басқаларын еккізген Жеті палат арқылы Байковты сапарын жалғастыру үшін 50 жылқы және 40 түйе берген. Осы жерден Байков Абылайдың мекеніне аттанып, үш жағынан таумен қоршалған, төртінші жағы Байков Қарабұға деп атаған өзенге тірелетін бұл жерге 1645 жылдың 22 қарашасында жетті. Аблайкиттен батысқа қарай орналасқан бұл мекен әзірге белгісіз, сондықтан да соңғысымен оңай шатыстырылады. Ташаның кейбір бағыныштылары, атап айтқанда бұхар жер өңдеушілері мұнда балшық үйлерде тұрған, алайда олардың малдары мол және егістіктері бай болды.

Н.Витсен Байковтың хабарламасын голланд тіліне аударып отыра бұл жерді Абылайдың бекіністері деп атайды. Мұнда Мәскеудің өкілі өзінің силықтарын таратып, мұнда 4 ай және 10 күн болды, келесі көктемге дейін қыстап шықты. 1655 жылдың 3 сәуірінде ол тайшаның жолсеріктерімен бірге одан ары шығысқа қарай Қытай императорына сапарға шықты. 12 күн өткеннен кейін олар Ертіске құятын Беска өзеніне жетті, осы жерге Абылай кірпіштен екі үй салып, оларды тас қабырғалармен қоршауға бұйырық берді. Беска өзені туралы еске ала отыра Витсен ол туралы: Князь Абылай келесі жердегі шатқалдар арасынан тастан қаланған екі үй және бекініс салуды бұйырды, бұл жұмыстар үшін ол Қытайдан жұмысшылар алдырды”.

Осы жерден Байков Зайсан көлі арқылы өзінің Шығысқа, Қытайға қарай сапарын жалғастырды, өз жолында ол осындай храмдық құрылыстарды (өзінің жазбаларында баяндалған мемлекеттің шығысынан батысына дейінгі кеңістіктегі көптеген отырықшы қоныстар туралы) кездестірді. Жаушыл көшпелі тайпалар қоршаған Хошот-қалмақ тайшасы Абылайдың билігі аса ұзаққа бармады. 1671 жылы Галдан Элют бастаған өзара соғыс уақытында ол өз иелігінен ығыстырылып, Жайыққа қашуға мәжбүр болды, осы жерден ол Тұрғыттарға, немесе Еділ қалмақтарына жиі шабуыл жасады. Осындай шабуылдардың бірінде ол тұтқынға алынып, орыстарға тапсырылды, одан ары өмірін сонда әбден қартайғанға дейін аяқтаған Астраханға жер аударылды.

Біз Абылайдың Бесканың жағалауындағы өз иелігінен қашуы туралы толық мәліметтерді білгенімізбен, неғұрлым нақты деректер арқылы олардың қасиеттілігіне қарамастан бүкіл таңғұт жазбаларының Абылайдың асығыс қашып, оның жауынгерлік өмірі шығысқа қарай одан ары сапар шегуіне байланысты алып жүрудің қиындығына байланысты сол жерінде қалып, тіпті жеңіске жетуші жағынан да ол сол күйінде қалдырылған еді. Алайда осы қасиетті жазбаларға қалмақтар мен қырғыздар тиіспегенімен, өздеріне пайда боларлардың барлығын алып кеткен казактардың тонаушылығына ұшырады” [2.127,128,133-134, 136-137,138-139].

XIX ғасырдағы белгілі батыс зерттеушісі К.Ф. Лебедур өзінің 1829 жылдың қаңтарында Дерпт қаласында жарияланған “Путешествие по Алтайским горам и предгорьям Алтая” атты кітабында өзі болған Абылай-Кит қонысының тарихына, одан табылған сирек кездесетін құнды деректердің ғылымдағы алатын орнына жоғары баға берген. Ғалымның көрсетуінше: “Аблакит (немесе Абылай-Хит,-Абылайдың монастыры) - 1655 жылы Алтай тайпасының князы Хемет Абылайдың Беска өзенінің (қазіргі Аблакитка өзені) бөйында салынған бұрынғы ламаит монастырының қирандылары. Аблакитте орда князының ургасы немесе ұлысы болған және барлық құрылыс қабырғамен қоршалып, ол қала деп аталған. Қаланың территориясы тау шатқалы жағынан өтуі қиын болған, қалыңдығы 2,5 метр және биіктігі 3,5 метр қабырғамен қоршалған. Негізінен алғанда монастырь онда идолдар дайындалатын шеберханадан, көпқолды және көпбасты идолдармен әшекейленген кумирнийден, ламаның үйі мен асүйі бар шеберханадан тұрды.

Аблакиттен табылған қолжазбалар ғылым әлемінің шығыс-азиялық әдебиетке назарын аударған алғашқысы болды.

Палластың мәлімдеуі бойынша, 1720 жылы Усть-Каменогорск қамалын салу кезінде аңға шыққан бірнеше солдат одан көптеген көгілдір және және қара-сұрғылт қағаздарға алтын және күміс жазулармен жазылған қолжазбалар буындысын тапқан осы монастырдың қалдығына тап болған. Сібір Генерал-губернаторы бұл олжа туралы пікірлерін айтып, текстің аудармасын жасау үшін Париж ғылым Академиясына өтініш жасап, Парижге одан ары жіберген Петр-1-ге жеткізген.

Ғалым-академиктердің пікірлері әр түрлі болды. Біреулері бұл қолжазбаны удмурттық, басқалары таңғұттық (тибеттік) деген жорамалдар білдірді.

Француз ғалымдарының бұл қолжазбаларға аударма жасауға, тіпті болмағанда оны оқып шығуға да мүмкіншіліктері болмады. Ақыр соңында ағайынды Фурман мен аббат Биннион қолжазбаның дұрыс емес аудармасын жасады, алайда Ф.Миллер ғалым-академиктердің қолжазбаның бір әрпін де ұқпаған-

дығын дәлелдей отыра оның дәл еместігін тапты. Кейін орыс ғалымдары И.И. Георги мен К.Г. Лаксман таңғұт жазуының кілтін ашты» [3].

ХҮІІ-ХҮІІІ ғасыр басындағы Сібір тарихын зерттеуші, сызбагер (чертежник) Семен Ремезов та Абылай-Кит құрылысымен, діни орынды негіздеген Абылай – Тайшаның өмірі мен қызметін деректер негізінде баяндаған. Оның жазуынша: “7158 жылдың жазында Тобольскіге қалмақ тайшасы Абылайдан келген елшілер жоғарыда аталған пансирларды (сауыттарды Қайдаул мырза мен Кондинск князы арқылы қызмет қылғаны үшін беруді сұрады. Елшіліктің сұрағандарын орындау үшін 7159 жылдың жазында Ұлы патша Алексей Михайлович князь Алачаев пен Қайдаулов арқылы пансирлерді алып, Абреяға баруды тапсырды 18 шілде күні Тобол сотнигі стрелец Ульян Мойсеевич Ремезов серіктерімен Тобольскіден шықты.

Абылай Ульяна Ермак қайда жатыр деген ... сұрақ қояды. Ульян оған Ермак қайтыс болды және жерленген деген жауап береді. Абылай оған өзінің Сібірге барған, Көшімнен Перекопқа қашып, суға батқандығын, онымен атысқандығын, қанға малынып, пансирінен айырылғандығын, татарлардан осылай жапа шеккендігін, орыстардан көмек болмаған тарихын айтады.

Ұлы патшаның тапсырмасымен 7159 жылдың қыркүйегінің 4 күні (Абылай тайшаға, -Ғ.Қ.) жіберілген елшілік барлық силықтарды тапсыра отыра Ермактың барлық жеңістерін, қалай қайтыс болғандығын толығымен жеткізді. Абылай тайша патшадан пансирлерді сұрай отыра, өзінің Қазақ Ордасына баратындығын, ... осы арқылы татарлардан өш алатындығын айтты. Сенім хатқа өзінің мөрін басты» [4].

Ал, келесі.“Бұл соғыста (1642 жылғы Орбұлақ шайқасы) Қоңтайшыға (Батыр қоңтайшыға) Хошот Ордасынан екі тайша, атап айтқанда Учурту және Абылай ... көмектесті. Бұл соғыстан кейін Учурту қоңтайшының қызына үйленіп, Зайсан көлінің маңайына қоныстанды; ал Абылай қазіргі күні қирандылары қалған өзі тастан салдырған Абылай Кит деп аталатын монастр орналасқан Ертістің жағасында тұрған» [5], - деген мысалдар Абылай-киттің өмірге келуіне мұрындық болған, онда тұрып, саяси, діни қызметпен айналысқан жоңғар хандығының тарихындағы белгілі тұлға осы қалмақ тайшасының өмірі мен қызметінен құнды мағлұматтар жеткізеді.

XIX ғасырдың бірінші жартысындағы Қытайдың және Орталық Азия мемлекеттері мен халықтарының көне және орта ғасырлық тарихына арналған маңызды зерттеулердің авторы Н.Я. Бичурин (Монах Якинф) өзінің 1854 жылы Санкт-Петербургта жарыққа шыққан “ Историческое обозрение ойратов или калмыков с ХУ столетия до настоящего времени, сочинено Монахом Иакинфом” атты кітабында Абылай-Кит монастырының салынуының мақсатын баяндап, Абылай-Тайшаның қызметіне талдау жасаған. Оның баяндауынша: Семипалатинск мен Бұқтырмадан оңтүстік-шығысқа қарай Жоңғария (Жоңғария-Чжун-гарь немесе Оңтүстік және Цзунь-гарь немесе солтүстік монғолдар деген, аудармасында Шығыс жағы деген мағына береді) деген Ресеймен көрші мемлекет орналасқан.

Абылай Абылай-Хиттың қалдығы жатқан Ертістің батыс жағалауында тұрған (Абылай-ХитьУсть-Каменогорск қамалынан 70 верст қашықтықта орналасқан. Бұл Қалмық Лама-Хить немесе Киттардың (аудармасында монастр деп аалатын тибет сөзі) монастыры).

Сібір жазбасына сай,Батыр қоңтайшы 1635 жылдан-ақ Түркістан ханы Есімге қарсы соғыс бастады. Бұл ханның баласы Жәңгір сұлтан қалмақтарға тұтқынға түсіп қалды, алайда белгісіз жағдайлармен қашып шықты және одан кейін өзінің шабуылдарымен қалмақ көштерін талқандауды жалғастыра берді.

Өзінің тынымсыз көршілерін сабасына түсіруге шешім қабылдаған Қоңтайшы 1643 жылы 50000 әскермен қырғыздарға шабуыл жасады, алайда бұл жорық қырғыздардың мақтаныа айтатынындай, оларға айтарлықтай табыс әкелмеді. (Фишер өзінің Сібір тарихында: “Батыр 1643 жылы 50000 әскермен Қырғыз-Қайсақтарға шабуыл жасады. Жәңгір сұлтан уақыт тығыз болғандықтан 600-ден артық қана адам жинай алды, алайда оларды шеберлікпен пайдалана білді. Олардың бір жатысына тар шатқалда ор қазып бекінуді бұйырды, ал өзі келесі жартысымен таудың арғы жағына жасырынды. Батыр қазылған орға бекінгендерге шабуыл жасағанда Жәңгір сұлтан олардың тылынан тап беріп, винтовканың оғынан 10000 қалмақтың қырылуына әкелген жеңіліске ұшыратты” - деп жазады. Бұл нағыз қырғыз ертегісі екендігі белгілі).

Бұл жорықтың еске аларлығы, Хухунорлық Гуши-ханның ұлдары Учурту мен Абылай Батыр-Хонтайшыға өздерінің Хошоттарымен (әскерлерімен,-Ғ.Қ.) көмектесті. Учурту бұл билеушінің (Батыр-Хонтайшы,-Ғ.Қ.) қызына үйленіп, Зайсан-Нордың жағасында көшіп жүрген. Абылай Абылай-Хиттың қалдығы жатқан Ертістің батыс жағалауында қоныс еткен (Абылай-ХитьУсть-Каменогорск қамалынан 70 верст қашықтықта орналасқан. Бұл Қалмық Лама-Хить немесе Киттардың (аудармасында монастр деп аталатын тибет сөзі) монастыры)” [6].

Қазақстанның шығыс өңіріндегі жоңғарлардың ортағасырлық келесі діни сиыну кешендері Семипалат монастыры мен орыстар Калбазин мұнарасы деп атаған Долон-Қарағай құрылыс орны болып

табылады. Г.И. Спасскийдің жүйелеп, баяндауынша: “Жеті құрылыстағы маңызды қазына Танғұт, монғол, қалмақ суреттері және әріптерімен жазылған тақтайшалар болды. Кейбіреулері қара немесе қызыл, кейде араластырылған түсті әріптермен қарапайым қағазға жазылған. Алтын және күміс әріптермен түсті қағаздарға жазылғандар да кездеседі. Көптеген тақтайшалар 1720 жылы, одан кейін де Миллер және Паллас арқылы Сібірден Санкт-Петербургке жеткізілді. ... Жеті палат атты құрылыс Абылайкиттен ары тонауға ұшыраған. Миллердің болған кезінде (1734) ол біршама жақсы сақталған болатын, ал қазір одан ары қирай түскен еді. Кейбір жекелеген құрылыс орындары мен біраз қалдықтардан бұл жерде осындай құрылым болғандығы аңғарылады.

Бұл құрылыс немесе осындағы орыс тұрғындары Семипалат деп атаған көне құрылым Ертістің ағысының оң жағалалауында, ескі Семипалатинск қамалынан жоғары онекі және қазіргі осындай атаулы қамалдан үш верст қашықтықта орналасқан. Қалмақтар оны жрец Дорған Зордшинкид салдырып, сонда тұрғандықтан Зордшинкид деп атаған, алайда оның анық қашан тұрғызылғандығы белгісіз. Алайда Миллер Тюмендегі қалалық мұрағатынан Михайл Федорович патшаның 1616 жылдың 25 қазанындағы тастан қаланған мешіт деп аталған осы құрылым туралы баяндалған сенім хатын тапқан. Құрылыс материалдарын қарай отыра Миллер оның негізделуін осы аталған уақыттан алыс деп есептемейді. Ғалымның бұл діни орын қалмық билігін жікке бөлінуге әкелген өзара қанды соғыс уақытына сай келетін 1660-1670 жылдар аралығында қиратылған деп есептейді. ... Миллердің болжауынша Ұлы Петрге Сібірден жіберілген бірінші жазба осыдан алынуы мүмкін.

Кейбір құрылыстардың ішкі жағындағы қабырғаларында әртүрлі жағдайдағы адамдар, жануарлар, жыртқыш аңдар, құстар, көбінесе өзара қосылған және жапырақтар түріндегі гүлдер салынған. Осындай суреттердің біреуін Миллер Санкт-Петербург Ғылым Академиясына жіберген.

Мұнда Миллер болған кезде әбден шіріген және мүлдем жауын құрттары кеміріп тастағандықтан жазулары оқуға мүмкін емес мата қалдықтары табылған. Ал мұның өзі Сібірдің алғашқы жазбалары ретінде танылған бұл жазуларды Санкт-Петербургке жіберген кезде олардың жағдай осындай болғандығын дәлелдейді. Семипалатинск қамалы тұрғындары Миллерге одан бүлінбеген жазба беттерін көрмегендігін, ал көптеген анық жазбалар Абылайкиттен әкелінгендігін мәлімдеген. Миллер қалай болғанмен де мұндағы жазбалар мен Абылайкиттен алынғандардың сапасы бірдей дәрежеде деп көрсеткен.

Осы айтылғандармен қатар, Миллерге дейінгі бірнеше жыл бұрын үлкен құрылыстардың жанындағы мола қазылып, одан бірнеше унция алтын алынған, Бұл молаларға қалмақ ламалары қайтыс болғандарды жерлеген немесе олар бұл өңірдің көне тұрғындарынан қалған. Миллер соңғы пікірге көбірек қосылады, себебі қалмақтар өздерінің қайтыс болғандарын құрылымдардың жандарына жерлемейді, сонымен қатар осы өңірде мұндай қорғандар өте көп және олардан алынған алтын мен күмістер олардың көнелігін дәлелдейді” [1. сс.72,86,87,88,89, 90,91,93].

Г.Спасский өзінің зерттеулерінде, -Қазақстанның солтүстік-шығыс аймағында орналасқан келесі ортағасырлық құрылыс орны туралы да толығымен сипаттама берген. Мысалы, оның жазуынша: «Ишимнің (Есілдің,-Ғ.Қ.) жоғары ағысына қарай, Қорғалжын көлінің жағалауындағы 10 верст аймақты алып жатқан Татағай қаласының қирандылары бар. Көптеген құрылымдар бүгінге дейін бұрынғы әдемілігі мен беріктігінің қалдықтарын сақтаған. Оларда аталған дәуір мәдениетінің белгілерін айқындауға болады. Миллер бізге Жәміш және Семипалатинск қамалдары арасындағы Подпускной редутына жақын орналасқан әдемі Калбазин мұнарасы туралы да мәлімет береді.

Семипалатинск өзінің атауын осы жердегі көне жеті палаттан алады. Қазіргі күні олардың қиранды белгілері ғана сақталған” [7].

Қазақстанның шығыс өңіріндегі Абылай-киттен кейінгі жоғарыдағы сипатталған жонғарлық әр мақсатта салынған құрылымдарға туралы К.Риттер де толығынан талдау береді. “Осындай жағдай Байковтың есебінде еске қырғыз жеріндегі алынған, - деп жазады зерттеуші,, - негізінен әлі бізге белгісіз, алайда іздері қалған көне қоныстарда да орын алды”.

Мюллер Калбазинді Калбазин мұнарасы деп атайды. Бұл құрылыс Ертістің оң жағалауындағы Ямышево көлінен 90 верст және 1717 жылы негізі қаланған Ертістің шағын сағасы жағасындағы Калбазин бекінісінен (Заостровка деген келесі атауы) 4 верст қашықтықта орналасқан. Қалмақтар бұл жерді олардың жобалауынша осында 1680-1700 жылдары билік еткен және монғол-эрден-қонтайшыларының бірінің бұрынғы қызметшісі болған княздың есімімен Джалин-Обо деп атайды. Алайда бұл князь 1702 жылы қырғыздардан жеңіліс тапты. Таулар арқылы шығысқа қарай қашып, өзінің иеліктеріне барып тығылған. Тарихшы Мюллер 1734 жылғы сапары кезінде өзінің сәулетшісіне казактар бұрын толық сақталғандығын көрген, алайда қирай бастаған храмның суреттерін алуды тапсырған. Миллердің

жазуынша, оның қабырғалары кірпіштен қаланған және ішкі жағы сәлетпен әшекейленген, алайда храмда қолжазбалар мен мүсіндер болмаған.

Храмға жақын маңайда атауын осы құрылымнан алған Семипалатинск қамалы мен қала орналасқан. Қираған қабырғаларының қалдықтары ғана қалған Жеті палат саяхатшыларды аса қызықтыра қоймайды. Бұл ескерткіштің мүлдемге жуық бүлінгеніне қарамастан Паллас оған толығымен сипаттама берді. Ғалымның баяндауынша, Семипалат Ертістің биік оң жағалауындағы сланецтік жартаста орналасқан бұхаралық құрылыстан тұрады. Жағалауға таяу терезесіз, есігі өзенге қараған күйдірілмеген кірпіштен қаланған жұпыны үй бар. Басқа құрылыстар одан ары биіктікте орналасқан, ал өзенге жақындары балшықпен сыланып, сланец плиталардан қаланған.

37 жылы (1737 жыл, -Ғ.Қ.) осы өңірде болған және осы құрылымды зерттеумен айналысқан Миллер тағы да бірнеше өрнектелген колонналарды, солармен бірге отырған және тұрған адамдардың, аңдар, айдахарлар мен өздерінің сабақтары және жапырақтарымен өрілген гүлдердің мүсіндерін тапқан. Осы жерден бірнеше қолжазбалар табылған. Үлкен қабырғаның арғы жағында оның жоғары тұсында адамның бейнесі қарапайым түрде қашалып салынған жартас көтеріледі. Кезінде оның молаға қойылған ескерткіш екендігін аңғаруға болады, себебі оның жанында бірнеше алтынды әшекейлері қазып алынған жерлеу орны бар. Миллер оны Чуд жерлеу орны деген жоба айтады. Сол уақыттағы жоңғарлардың айтуы бойынша онда кейін есімі еш жерде кездеспейтін Дархан Зарджи деген тұрған.

Бұл құрылымның алыс уақыттарға жататындығына Мюллер Тюменнің мұрағатынан кездестірген Михаил Федорович патшаның 1616 жылдың 25 қазанындағы Жеті палаттың құрылысының қалдықтары туралы жазылған хаты дәлелел болады. Алайда оның қашан салынғаны және қиратылғандығы бізге белгісіз.

Николай Витсен оны Семипалатинскіден 40 верст жерде жатқан Долон-Қарағайдың жеті самырсынымен (сосны) қателестіреді, алайда бұл қателікті кезінде Мюллер түзеткен. Осы айтылған жердің маңайындағы Шыңғыстау жоталарынан шығатын Чаганка өзенінің ағысына қарсы орыстар Долон бекінісін салды: ол 1660-1670 жылдардағы соғыстар кезінде қиратылып, ғасырлық самырсындарынан айырылды, соған қарамастан қалмақтар бүгінге дейін оны Долон-Қарағай деп атайды” [2.138-139,140].

Қамалдың қирандыларын өз көзімен көріп, оған зерттеу жүргізген академик Фальктің баяндауынша: “Семипалат деп аталатын және қамалға осындай есім берілген татарлардың немесе монғолдардың жеті тастан салынған үйлердің қирандылары қамалдан екі верст жоғары айырбас алаңына қарсы тау жағалауына орналасқан. Ол үйлердің біреуі төрт бұрышты, көлемі 6 сажен, қабырғасының биік 10, қалыңдығы 5 фунт, бір есігімен екі терезесі бар. Бір қабырғасы көбірек қираған, басқалары жақсы сақталған, мықты шикі кірпіштен жиналған. Келесі құрылыс та біріншісіне ұқсайды және ұзындығы төрт сажен. Үшіншісі екіншіден 8 сажен аралықта, ұзындығы 7, көлденеңі 4 сажен. Қабырғалары биіктігі 1,4, қалыңдығы сажен, қалыңдығы 3 футтық қара плитадан қаланған. Төртінші құрылыстың есігі мен терезесі бар қабырғасы ғана сақталған.

Бесіншісінен құрылыстың ұзындығы 5,5 ал көлемі 2,5 сажен, 3 бөліктен тұрғандығын дәлелдейтін фундамент қана қалған, ал алтыншыдан ұзындығы 15, көлденеңі 4 сажендік фундамент қана көрінеді, Жетінші құрылыс басқаларынан 242 сажен немесе жарты верст қашықтыққа орналасқан. Ол неғұрлым жаңа ұзындығы мен көлденеңі 3 сажен, биіктігі 7 фут, қабырғалары жаңа және мықты емсе кірпіштен қаланған, шатыры ... шірі және құлай бастаған. Казактар өздерін ің пештері үшін кірпіштерін ала бастағанға дейін олар жақсы жағдайда болған. Оларда кейін бүлінген тағұт жазулары болған” [8]

Бұл құрылыс орындары туралы XIX ғасырдың ортасындағы Батыс Сібір өлкесін кеңінен зерттеуші И.Завалишин де кеңінен жазды. Оның көрсетуінше: Семипалатинскінің атауы “Жоңғарлардың жеті қирандыларынан” алынған. Сібірдегі сапары кезінде тарихшы Миллер Тюмень мұрағатынан Михаил патшаның 1616 жылдың 25 қазанында жазылған “бұл палаттарды тас мешіттер” деп атаған сенім қағазын (грамотасын) тапқан.

Негізінен алғанда мұнда Хайба Лама (буддистердегі діни басшы) Дорган-Цорджан 1648 жылы салдырған, 1670 жылғы жоңғарлардың Қытаймен арадағы жойқын соғысы кезінде қиратылған Ламалық монастр (Забайкальеде осы күнге дейін кездесетін) болған.

Бүгінге дейін жабайы сұр түсті тастар мен бір бөлегі кірпіштен қаланған бұл қирандылар кездеседі. Маңайында көптеген қорғандар(жерлеу орындары) кездеседі. Тіпті 1855 жылғы жаңа кеден бекетін негіздеу мақсатында “Жеті палат” орналасқан алаңға өлшеу жүргізгенде адам сүйектері, кездесетін жерлеу орындары, әйнектен, янтардан, сердоликтен, жібек маталары қалдықтары, мыс қашау, тіпті құқстардың бастары бейнеленген жоңғар сулулары тағатын әшекей түйреуіштер табылды.

.. Осы 1855 жылы табылған жерлеу орнынан адамның беті бейнеленген ескерткіш тақта табылды. Бұл тастың ұзындығы саженге тең болды” [9]

Қорытынды.

Міне, жоғарыдағы сараланған маңызды жазба деректерден Қазақстанның жоғарыдағы көрсетілген өңірлеріндегі көне қоныстардың негізделу тарихын, салыну мақсатын білуге болады. Бұл құрылыс орындарынан табылған тибеттік көне кітаптар, жазбалар, бағалы әшекей заттары, мүліктер бұл діни кешендердің сол мерзімдегі өңір тарихының әр бағыттарын жеткізеді.

Ал, олардың қирау себептері ХҮІІ ғасырдың екінші жартысындағы аталған аймақтар көрші мемлекеттер мен халықтардың, атап айтқанда Қазақ хандығы, Жоңғар мемлекеті және Қытай империясының арасындағы қақтығыстар мен соғыстарға әкелген саяси оқиғалардың орын алған орталығы болғандығы паш етеді.

Қалай дегенмен де бұл құрылыс орындары Қазақстан тарихының көрсетілген уақыттағы бағалы материалдық және мәдени ескерткіші болып табылатындығы белгілі.

Ұсыныстар. Қазақстан тарихының негізгі буыны оның аймақтары мен өңірлерінің толыққанды, тың деректерге негізделген нақты нақты өткенін жазуға байланысты екендігі белгілі.

Бұл мақсатты іске асыруда мүмкіндігінше әр кезеңдердегі қазақ жерінде болып, шығармаларын арнаған шетелдік және отандық өлкетанушылар, жиһангерлердің, тарихи жазбаларын, ғылыми туындыларын тауып, пайдалану аса маңызға ие.

Осындай жүйелі негіздегі ғылыми-ізденістік жұмыстар атқарылғанда Отанымыздың шындыққа негізделген толық тарихы жасалды деп есептеуге болады.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. *Сибирский вестник на 1818 год с 1 июля по октябрь., Санкт-Петербург, 1818 г. Отделение третье. О древних развалинах в Сибири., сс.55-57, 58, 59-60,61, 62-63, 71-72,74-75,76-77, 81-82, 86.*

2. *Землевание Азии Карла Риттера. География страны, находящейся в непосредственных сношениях с Россией. Санкт-Петербург, 1860, сс. 127,128,133-134, 136-137,138-139.*

3. *К.Ф.Ледебур., А.А.Бунге., К.А.Мейер. Путешествие по Алтайским горам и джунгарской Киргизской степи, Новосибирск, 1993 (К.Ледебур. Путешествие по Алтайским горам и предгорьям Алтая, Дерпт, январь 1829 г.), с.411.*

4. *Источники Чертежной книги Сибири Семена Ремезова. Н.Н.Оглоблин, Санкт-Петербург, 1891, сс.31,32.*

5. *Сибирская история с самого открытия Сибири до завоевания сей земли Российским оружием, сочиненная на немецком языке и в собрании Академическом, читанная членом Санкт-Петербургской Академии Наук и профессором древностей и истории, так же членом исторического Геттингского собрания Иоганном Ебергардом Фишером. В Санкт-Петербурге при Императорской Академии наук 1774 года., с.445.*

6. *Историческое обозрение ойратов или калмыков с ХУ столетия до настоящего времени, сочинено Монахом Иакинфом, Санкт-Петербург, 1854, сс.55-56.*

7. *Сибирский вестник, издаваемый Григорьем Спасским.1824 год. Часть первая. Санкт-Петербург, 1824. Сибирская повествования Савва Есипова., сс.24-25.*

8. *Полное собрание ученых путешествий по России, издаваемое Императорскую Академию Наук, по предложению ее Президента.С замечаниями, изяснениями и дополнениями. Том седьмой, заключающий в себе дополнительные статьи к Запискам путешествия Академика Фалька. В Санкт-Петербург, при императорской Академии Наук, 1825. Второе путешествие Барданеса в Киргизскую и Зюнгорскую степь 1771 года.,сс.21-23*

9. *Описание Западной Сибири Ипполита Завалишина. – Москва,1862., сс.77-78.*

References

1. *Siberian Herald for 1818 from July 1 to October., St. Petersburg, 1818. Department of the third. On ancient ravines in Siberia., Pp.55-57, 58, 59-60,61, 62-63, 71-72,74-75,76-77, 81-82, 86*

2. *Landing of Asia by Carla Ritter. Geography of the country, located in the immediate relationship with Russia. St. Petersburg, 1860, ss. 127,128,133-134, 136-137,138-139*

3. *KF Ledebur., AA Bunge., KA Meyer. Journey through the Altai Mountains and the Dzungarian Kyrgyz Steppe, Novosibirsk, 1993 (K. Ledebur. Journey through the Altai Mountains and the foothills of the Altai, Derpt, January 1829), p.411*

4. Sources of Drawing books of Siberia by Semen Remezov. NN Ogloblin, St. Petersburg, 1891, pp.31,32

5. Siberian history with the most open Siberia before the conquest of this land by Russian weapons, written in German and in the meetings of the Academic, read by a member of the St. Petersburg Academy of Sciences and a professor of antiquity and history, as well as a member of the history of Iberian history. In St. Petersburg at the Imperial Academy of Sciences in 1774, p.445

6. Historical review of the Oirats or Kalmyks from the XV century to the present, composed by Monk Iakinf, St. Petersburg, 1854, pp.55-56

7. Siberian Herald, published by Grigory Spassky. 1824. Part of the first. St. Petersburg, 1824. Siberian story Savva Esipova., Pp.24-25

8. Full meeting of scholars on trips to Russia, published by the Imperial Academy of Sciences, at the suggestion of its President. With remarks, remarks and additions. Volume seven, which includes additional articles for the Travel Notes of Academician Falk. In St. Petersburg, at the Imperial Academy of Sciences, 1825. The second trip of Bardanes to the Kyrgyz and Dzungarian steppes in 1771, pp.21-23

9. Description of Western Siberia Ippolita Zavalishin. Moscow, 1862., pp.77-78

УДК 94 (574)

МРНТИ 03. 20

<https://doi.org/10.51889/2021-4.1728-5461.02>

Бекмагамбетова М.Ж.¹, Бимолданова А.А.², Турежанова С.А.³

¹к.и.н., профессор, Костанайский региональный университет им. А.Байтурсынова,
г. Костанай, Казахстан, <https://orcid.org/0000-0003-0973-3334>

E-mail: Maisara75@mail.ru

²магистр истории, КазНПУ им. Абая, г. Алматы, Казахстан, <https://orcid.org/0000-0003-2131-0828>

³к.и.н., ассоциированный профессор, КРУ им. А.Байтурсынова, г. Костанай, Казахстан

«ЗДОРОВЫЕ ДЕТИ - ЗДОРОВОЕ БУДУЩЕЕ» ОХРАНА МАТЕРИНСТВА И ДЕТСТВА В ПОЗДНЕСОВЕТСКОМ КАЗАХСТАНЕ (НА ПРИМЕРЕ КОСТАНАЙСКОЙ ОБЛАСТИ)

Аннотация

Важнейшим индикатором социально-экономического благополучия общества является уровень охраны детства и материнства. В период развитого социализма государственная политика была направлена на повышение качественных показателей в данной сфере. Социальное законодательство должно было способствовать повышению уровня рождаемости и снижению смертности, особенно младенческой. Но вместе с тем, сохранялось ряд проблем: неразвитая сеть лечебно-профилактических учреждений; качество обеспечения оказания профилактической, общеврачебной и специализированной помощи.

Забота о здоровье и физическом развитии детей являлось одной из основных задач дошкольных учреждений и яслей-садов. Имеющие недостатки медицинского обслуживания и контроля за соблюдением санитарно-противоэпидемического режима приводили к распространению заболеваний среди детей, особенно в сельской местности.

В статье рассматривается развитие детского здравоохранения в Костанайской области в контексте общегосударственных практик, но при наличии определенных особенностей. Исследование местного опыта способствует воссозданию общей картины совершенствования системы детского здравоохранения КазССР.

Ключевые слова: здравоохранение, охрана детства, медицина, ясли-сад, дошкольные учреждения, родовспоможение, социальная политика.

Статья выполнена в рамках реализации проекта № AP08957382 МОН РК.

М.Ж. Бекмағамбетова^{*1}, А.А. Бимолданова², С.А. Турежанова³
¹т.ғ.к., профессор, А.Байтұрсынов атындағы Қостанай Өңірлік университеті,
Қостанай, Қазақстан. E-mail: Maisara75@mail.ru

²магистр тарихы, Абай атындағы ҚазҰПУ., Алматы қ., Қазақстан

³т.ғ.к., қауымдастырылған профессор, А.Байтұрсынов атындағы ҚӨУ, Қостанай, Қазақстан

"ДЕНІ САУ БАЛАЛАР – ДЕНІ САУ БОЛАШАҚ" КЕШ КЕҢЕСТІК ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ АНА МЕН БАЛАНЫ ҚОРҒАУ (ҚОСТАНАЙ ОБЛЫСЫНЫҢ МЫСАЛЫНДА)

Аңдатпа

Қоғамның әлеуметтік-экономикалық әл-ауқатының маңызды көрсеткіші бала мен ананы қорғау деңгейі болып табылады. Дамыған социализм кезеңінде мемлекеттік саясат осы саладағы сапалық көрсеткіштерді арттыруға бағытталды. Әлеуметтік заңнама бала туу деңгейінің жоғарылауына және өлім-жітімнің төмендеуіне, әсіресе нәрестелерге ықпал етуі керек еді. Сонымен бірге, бірқатар проблемалар сақталды: емдеу-профилактикалық мекемелердің дамымаған желісі; профилактикалық, жалпы дәрігерлік және мамандандырылған көмек көрсетуді қамтамасыз ету сапасы.

Балалардың денсаулығы мен физикалық дамуына қамқорлық жасау мектепке дейінгі мекемелер мен балабақшалардың негізгі міндеттерінің бірі болды. Медициналық қызмет көрсету мен санитариялық-эпидемияға қарсы режимнің сақталуын бақылаудың кемшіліктері бар балалар арасында, әсіресе ауылдық жерлерде аурулардың таралуына алып келді.

Мақалада Қостанай облысында балалар денсаулығын дамыту жалпы мемлекеттік шеңберде, бірақ белгілі бір ерекшеліктер болған жағдайда қарастырылады. Жергілікті тәжірибені зерттеу ҚазКСР балалар денсаулық сақтау жүйесін жетілдірудің жалпы көрінісін қалпына келтіруге ықпал етеді.

Түйін сөздер: Денсаулық сақтау, баланы қорғау, медицина, бөбекжай, мектепке дейінгі мекемелер, босандыру, әлеуметтік саясат.

Мақала ҚР БҒМ № АР АР08957382 жобасын жүзеге асыру аясында дайындалды.

М.Бекмағамбетов^{*1}, А.Бимолданова², С.Турежанова³

¹Candidate of Sciences (History), Professor, KRU named after A. Baitursynov, Kostanay, Kazakhstan

²Master of History, KazNPU named after Abay, Almaty, Kazakhstan

³Candidate of Sciences (History), Associate Professor, Kostanay Regional University named after A. Baitursynov, Kostanay, Kazakhstan (E-mail: Maisara75@mail.ru)

"HEALTHY CHILDREN - HEALTHY FUTURE" PROTECTION OF MOTHERHOOD AND CHILDHOOD IN LATE SOVIET KAZAKHSTAN (ON THE EXAMPLE OF THE KOSTANAY REGION)

Abstract

The most important indicator of the socio-economic well-being of society is the level of protection of childhood and motherhood. During the period of developed socialism, state policy was aimed at improving the quality indicators in this area. Social legislation was supposed to help increase the birth rate and reduce mortality, especially infant mortality. But at the same time, a number of problems persisted: an undeveloped network of medical and preventive institutions; the quality of the provision of preventive, general medical and specialized care.

Taking care of the health and physical development of children was one of the main tasks of preschool institutions and day nurseries. Those with deficiencies in medical care and control over the observance of the sanitary and anti-epidemic regime led to the spread of diseases among children, especially in rural areas.

The article examines the development of children's health care in the Kostanay region in the context of a national framework, but with certain features. The study of local experience contributes to the reconstruction of the general picture of improving the system of children's health care of the Kazakh SSR.

Keywords: health care, child protection, medicine, nursery school, preschool institutions, obstetrics, social policy.

The article was made under the project realization № АР08957382 of the Ministry of education and science of the Republic of Kazakhstan

Введение. В послевоенный период дальнейшее развитие получила система медицинских учреждений страны. С учетом постоянного роста детского населения требовалось повышенное внимание со стороны государства по организации охраны здоровья подрастающего поколения. Важным направлением стало развитие педиатрии как целого комплекса мер, направленного на сохранение здоровья детей. Изучение опыта защиты здоровья детей позволит исследовать социальную политику Казахстана в позднесоветский период и воссоздать полную картину исторического прошлого.

Региональная направленность тематики позволяет отследить, как реализовывалась социальная политика Советского государства в отдельно взятом регионе. Развитие детского здравоохранения в Костанайской области происходило в общегосударственных рамках, но имело свои особенности. Благодаря исследованию местного опыта защиты здоровья ребенка можно воссоздать общую картину совершенствования детского здравоохранения Казахской ССР.

Методы и материалы. Материалами для исследования послужили нормативные документы и материалы государственных органов, а так же неопубликованные материалы Государственного архива Костанайской области.

При написании статьи применялись общенаучные методы, а так же исторические методы познания. Историко-сравнительный метод постоянно отсылал к рассмотрению развития системы здравоохранения в предшествующие дореволюционный и предвоенный периоды. Историко-системный позволял выявлять связь между существовавшими процессами в исследовании здравоохранения народа на региональном уровне с общереспубликанскими тенденциями. Историко-антропологический подход предопределил использование методов повседневной истории: интервью, мемуары, воспоминания.

Обсуждение. Вопросы, связанные с историей развития детского здравоохранения советского периода исследованы Мананниковой Н.В., Гольдфельдом А.Я., В.П. Анисимовой, В.Ю. Мартыненко, И.В. Ивашкиной [1-3].

После распада Советского союза данная проблематика представлена исследованиями Г.Л. Микиртичан [4] и ее монографией в соавторстве с Р.В. Суворовой «История отечественной педиатрии» [5], а также статья «Основные этапы развития отечественной педиатрии» [6]. Авторы указывают на необходимость создания подлинной истории отечественной медицины, в том числе охраны здоровья детей и борьбы с младенческой смертностью в разные исторические периоды: от истоков педиатрии в народной медицине России (XIX-XX) до Советского периода (1980-е годы). В работах подчеркивалось, что отношение к детям, забота о них, развитие народной педиатрии во всех странах зависели от условий жизни народа. В исследовательском труде Леонтьева Е.А. же на примере Южного Урала проанализированы основные направления охраны материнства и детства, Ярмчук О., на материалах Самарской области, показал становление и развитие системы охраны здоровья детей первых трех лет жизни в СССР в период с 1917 по 1950-е гг., [7-8]. В русле истории повседневности написана книга Ф.Раззакова «Советское детство», знакомящая с этапами взросления советского человека [9].

Зарубежная историография темы представлена работами Харрис К. Файгель [10], дающим негативную оценку детского здравоохранения советского периода, Пола А. Майклс – историк медицины и здравоохранения, специализирующаяся на бывшем Советском Союзе, профессор австралийского университета Монаша [11]. Ее труды посвящены политике советского государства в сфере охраны здоровья ребенка и материнства. В современный период исследования направлены на различные социальные аспекты изучения советского детства Галлеи Мирьям [12], Ю.Скибицкой [13].

Из отечественных трудов проблемы детского здравоохранения нашли отражения в исследованиях по истории повседневности, социально-демографической и антропологической истории: Сактагановой З.Г. [14], Абдрахмановой К.К. [15], Козиной В.В. [16].

Ряд трудов относятся к истории медицины, рассматривающих вопросы развития здравоохранения регионов Казахстана: Свиридова Л.Е. [17], Баигазин С.С. [18], Душманов С. [19].

Трудов, анализирующих организацию и функционирования детского здравоохранения в Костанайской области, не существуют.

Результаты. С начала установления советской власти государство взяло под свой контроль охрану здоровья детей и материнства. Социальная политика государства была направлена на увеличение родильных домов, подготовку квалифицированных медицинских кадров, развитие медицинских и дошкольных учреждений.

СНК РСФСР утверждает в сентябре 1921 года Положение об охране здоровья детей и подростков. С этого периода наблюдается рост сети объектов здравоохранения в Казахстане. Согласно архивным документам, по Костанайской области в 1922 году сеть лечебно-профилактических учреждений области

составляло всего 13 больниц, коек в них 355, фельдшерско-акушерских пунктов 26, о яслях и других лечебно-профилактических учреждений информации не было. Врачей на то время работало всего 7 человек, 65 фельдшеров и 84 медицинские сестры [20, с.18].

В конце 30-х годов Советском государстве стало уделяться значительно больше внимания развитию организаций здравоохранения. Приоритетными направлениями стали расширение числа амбулаторий и поликлиник. По мнению некоторых исследователей в предвоенный период в стране сформирована педиатрическая служба с материальной и кадровой составляющей.

В Костанайской области в 1941 году сеть лечебно-профилактических учреждений увеличилась и выглядела так: больниц 36, коек в них 1046, фельдшерско-акушерских пунктов 122, организовано 3 санитарно-эпидемических станций и 32 детских яслей с количеством мест 925, врачей работало 182, фельдшеров 224, медсестер 186 и бюджет на здравоохранение составлял 11 677,5 рублей. Значительное повышение показателей обусловлены политикой проводимой государством и увеличением количества населения региона.

Объективно рост количества медицинских учреждений происходит в годы освоения целинных земель, поскольку Костанайская область являлась одним из основных регионов включенных в зону экстенсивного земледелия.

В результате, в начале исследуемого нами периода, к 1960 году, в области функционирует 157 больниц с количеством коек 4700, фельдшерско-акушерских пунктов 323, детских яслей 127 с количеством мест 3 300, врачей работает 522, а бюджет равен 99.2 миллионов рублей [20, с.18].

Однако, несмотря на значительный рост числа лечебно-профилактических учреждений, медицинское обслуживание все еще отстает от возросших запросов населения, особенно в оказании специализированной помощи сельскому населению.

Перепись 1959 года показала, что за последние 20 лет количество жителей области возросло на 100%. Не везде этот рост сопровождался должным размахом строительства поликлиник, больниц, диспансеров, особенно это ощущалось на селе.

В этот период органы власти принимают решение возводить в городах крупные больницы на 500-700 коек, поскольку в таком учреждении большой сможет быть обеспечен всеми современными видами диагностики и лечения. Планировалось за семилетие будет открыто в области 12 амбулаторно-поликлинических помещений на 4900 мест [20, с.20].

Начиная с 1959 года прекращено строительство сельских районных больниц менее чем на 75 коек. Мелкие же участковые совхозные больницы укрупнены до 35-50 коек, а вместо существующих 10-ти коечных больниц организованы фельдшерско-акушерские пункты с 2-3 койками. В каждом районном центре организованы туберкулезные диспансеры не менее 20-25 коек. Всего по области дополнительно предполагалось развернуть 2400 больных коек за счет ввода в действие по государственному плану капитального вложения 1360 коек и за счет организации больничных учреждений в отводимых помещениях 1040 [20, с.20].

Таким образом, к концу 1965 года в области должно было быть развернуто 6500 коек. Кроме этого запланировано строительство психоневрологической и онкологической больницы по 100 и 60 коек соответственно.

Так же предполагалось завершить строительства областной больницы, строительство детской соматической и детской инфекционной больниц по 100 коек каждая.

В СССР была налажена система подготовки медицинских кадров. Существовала обширная сеть высших и средних специальных медицинских учебных заведений. Ежегодно Костанайская область пополняется медицинскими кадрами. Так, с 1953 года по 1960 год количество врачей увеличилось на 230 человек, средних медработников на 1657 человек. Но проблема с укомплектованием врачей лечебно-профилактических учреждений сохранялась, особенно в сельской местности (неукомплектовано 76 участковых больниц). Некоторые районные больницы имели только основных специалистов. Это не давало возможности проводить специализацию врачей по узким специальностям (рентгенологи, окулисты, ЛОР). Выбывали врачи и из города, основная из причин была отсутствие и не предоставления квартир.

Одной из главнейших составляющих государственной системы здравоохранения являлось обеспечение охраны материнства и младенчества. Основные усилия были направлены на снижение младенческой смертности. По уровню материнской и детской смертности определялась эффективность качества родовспоможения и детства. Как отмечают специалисты-демографы, в 60-х годах происходит увеличение коэффициента рождаемости, к концу 70-х падает и к середине 80-х вновь увеличивается [16, с.69]. В исследуемое время, в результате повышения качества оказания медицинской помощи, улучшения

инфраструктуры и оснащения больниц необходимым оборудованием показатели смертности до первого года жизни ежегодно сокращались. Несмотря на улучшение ситуации, проблемы сохранялись. При этом демонстрировалось ежегодное увеличение новорожденных. Отмечается рост рождаемости, коэффициент рождаемости в 1956 году составлял 38,6 на 1000 населения, в 1957 году 39,4, а в 1958 году составлял 41,8. Особенно выросла рождаемость в сельской местности и составила 44,8 на 1000 населения против 43,3 в 1957 году.

Таблица 1. По области принято родов за 1957-1959 гг.

	1957 г.	1958 г.	1959 г.
Всего родов	25869	28499	27925
Родилось живыми	22147	24497	25591
(ГАКО, 404:8)			

Показатели по мертворождаемости были следующими: умерло по области в 1959 году 148 новорожденных, т.е. 0,7% к числу родившихся живыми, что на 0,1% больше 1958 года. В 1957 году умерло новорожденных 132, что составляет 0,7% к числу родившихся живыми.

Вся система охраны материнства и детства в СССР осуществлялась и базировалась на нормативно-правовой базе. Дальнейшее развитие экономики страны позволяло принимать нормативные акты, направленные на облегчение положения женщин. В то же время, для решения социально-экономических задач, власти пытались обеспечить возможности советским женщинам работать на производстве, совмещая труд с материнством и воспитанием детей. Советское трудовое законодательство обеспечивало охрану труда женщин, в особенности беременных. По специальным нормативным документам эту категорию было запрещено привлекать к ночным или сверхурочным работам. Когда возникала необходимость, беременных предоставлялось право заниматься легким трудом. 26 марта 1956 года принимается указ «Об увеличении продолжительности отпусков по беременности и родам», в соответствии с которым отпуск теперь составлял 112 дней.

В том же году принимается постановление Совета Министров «О дальнейших мерах помощи женщинам-матерям, работающим на предприятиях и учреждениях». Предусматривалась выплата пособий из госбюджета на лечение детей и матерям. Так отмечается, что размеры этих ассигнований постоянно растут: в 1975 г. по сравнению с 1940 г. они увеличились в 14 раз; расходы на обслуживание детей в яслях, садах, пионерских лагерях и других учреждениях внешкольной работы с детьми – более чем в 13 раз [21, с.78].

Изучались показатели и по материнской смертности.

Таблица 2. Материнская смертность в родовспомогательных учреждениях Костанайской области [20, с.9].

1957 г.		1958 г.		1959 г.	
Кол-во умерших женщин	% отношения	Кол-во умерших женщин	% отношения	Кол-во умерших женщин	% отношения
14	0,06	14	0,04	10	0,04

Естественный прирост населения из года в год увеличивается. Так в 1956 году он составлял 31,3%, в 1957 году – 31,7%, а в 1958 году – 35,2%.

Детская смертность в 1958 году снизилась. Коэффициент общей смертности в 1958 году по области составляет 7,6 против 7,7% в 1957 году. Детская смертность в 1957 году составляла 4,7%, а в 1958 году уменьшилась до 3,9%. Несмотря на снижение, общая и детская смертность по области оставалась высокой.

Повышенная детская смертность отмечается по г. Костаная, которая составила 5,2%, пос. Комсомолец 5,4%, пос. Тобол 5,3%. По Амангельдинскому району показатель составил 5,7%, Джангельдинскому району 5,1%, Федоровскому району 4,9%, Джетыгаринскому району 4,8%, Кустанайскому 4,8% [20, с.17].

Это обуславливалось целым рядом факторов. Одним из основных является детская заболеваемость. Наибольшая смертность среди детского населения приходится на такие заболевания как: воспаление легких, желудочно-кишечные, туберкулезный менингит и родовые травмы.

Другой фактор определялся обеспечением оказания профилактической, общеврачебной и специализированной помощи. Здесь имелись определенные проблемы. Так, ранний охват наблюдением детей в возрасте до 1 месяца по поликлиникам детских городских больниц снизился с 93,4 в 1961 году до 73,4% в 1962 году. Также снизился процент новорожденных детей охваченных ранним сестринским патронажем с 95% до 70% [22, с.7]. Показатели снизились в силу строительства и развития города Рудного, где патронажными сестрами обслуживали участки с большой численностью детского населения.

Ранний врачебный патронаж к новорожденным детям улучшился по городской местности и составляет 90% против 64,4% в 1961 году. По консультациям поликлиникам городских детских отделений и рабочих поселков процент врачебного наблюдения остается еще недостаточным и составляет 58,2 % против 49,4 % , что объясняется неукомплетованностью врачами.

Систематическое врачебное наблюдение увеличилось по поликлиникам городских больниц с 59,1% в 1961 году до 82, 9% в 1962 г. Снизился процент врачебного наблюдения по консультациям-поликлиникам городских детских отделений и рабочим поселкам с 79.7% в 1961 году против 49,7% в 1962 г. Процент сестринского наблюдения увеличился как по городским больницам, так и по рабочим поселкам.

Увеличился процент детей переведенных на смешанное вскармливание с 9,8% до 13,7% и искусственное вскармливание (с 4,7 до 7,7). Объясняется большим числом работающих матерей и недостаточной санитарно-просветительской работой.

Общая заболеваемость на 1000 детей по городской местности составила в 1962 году в возрасте до 14 лет 1173 против 1232 в 1961 году. Заболеваемость детей первого года жизни в 1962 г. так же уменьшилась и составляет на 1000 детей 1897 против 2600 в 1961 году. Снижение показателей заболеваемости частично связано с улучшением учета заболеваемости при введении статистических талонов.

Возросла заболеваемость по коклюшу, ангинам и групп желудочно-кишечных заболеваний. В структуре заболеваний у детей до года увеличилось заболеваний верхних дыхательных путей и желудочно-кишечных заболеваний при небольшом снижении детских инфекций.

Увеличение по вышеназванным заболеваниям говорит о недостаточном проведенной работе по закаливанию детского организма, по рациональному вскармливанию детей, а также о пробелах в проведении санитарно-просветительской работы. Чтобы улучшить эти разделы работы необходимо улучшить педиатрическую службу в поселках рабочего типа.

Одной из основных задач стоящей перед системой здравоохранения являлась снижение инфекционной заболеваемости населения, в том числе детей. По области показатели свидетельствовали об определенных успехах в данной сфере. Так, только в 1960 году по сравнению с 1959 г. снижена заболеваемость острой дизентерией на 18%, брюшным тифом на 26,2%, полиомиелитом в два раза, дифтерией на 18,9%. Областные показатели инфекционной заболеваемости были ниже республиканских. В результате ежегодного поголовного охвата детского населения прививками удалось снизить заболеваемость дифтерией, а заболеваемость полиомиелитом довести до единичных случаев. Большая организационная работа и практическая помощь проведена Облсанэпидстанцией по налаживанию картотечного учета прививок. Но тут существовали проблемы, поскольку противодифтерийные бакпрепараты поступали в область в недостаточном количестве. Перебои в поступлении дифтерийного анатоксина не позволяли своевременно закрепить невосприимчивость детского населения к этой болезни. Критичнее ситуация сложилась с необходимым препаратом гаммо-глобулин, ограниченное количество которого не давало возможности применять для предупреждения заболевания эпидемическим гепатитом. [20, с.24].

Смертность детей всех возрастов дает небольшое уменьшение с 312 в 1961 году до 309 в 1962 году, за счет детей старше года жизни. Смертность детей до 1 года состоящих под наблюдением увеличилась за счет г. Рудного и г. Джетыгары, где имеется большая неудовлетворенность педиатрических участков, отчего страдает качество лечебно-профилактической работы. Детская смертность по городской местности составила на 1000 родившихся 39,0 против 44,5 в 1961 г. В структуре детской смертности болезни новорожденных занимают первое место – 31,3%, на втором месте воспаление легких – 24,1%, на третьем – желудочно-кишечные заболевания 16,6%, на четвертом детские инфекции 2,6% [22, с.13].

С целью снижения детской смертности необходимо было наряду с улучшением работы детских больниц улучшить работу родовспомогательных учреждений и детских консультаций. Проводить систематический анализ смертных случаев детей в возрасте до одного года, умерших в стационарах, на дому и в родовспомогательных учреждениях. Имелась необходимость в организации отделений для

недоношенных детей и выделении палат в соматических больницах для лечения больных детей первого месяца жизни.

Снижало качество лечебной помощи отсутствие при детских больницах биохимической лаборатории, санбаклаборатория была организована при детской инфекционной больнице только в 1961 году.

Согласно архивным данным за 1966 год родилось живыми 2302 ребенка. Заболеваний за год зарегистрировано 106 или 4,5% ко всем родившимся. По заболеваниям: пневмония – 1,8%, родовые травмы – 45,2%, гемолитическая желтуха – 11,3%, врожденные уродства – 9,4%. Родилось мертвыми 43 или 1,8%, в 1965 г. – 1,3%, в сравнении с общесоюзным – 1,3%, республиканским – 1,4%. Всего за 1966 год умерло 14 детей или 6,3 на 1000 детей, родившихся живыми, в 1965 году – 6,4, в сравнении с общесоюзным показателем – 8, республиканским – 8,7. В этот период основными причинами смертности стали родовые травмы – 28,5%, а так же гемолитическая желтуха – 21,4% [23, с.8-10].

Увеличение количества мертворожденных можно объяснить тем, что ни во всех случаях была достаточной акушерская настороженность и не всегда своевременно решался вопрос о том или ином вмешательстве, тем более, что показания для оперативного вмешательства расширены.

В целом, в шестидесятых годах происходит снижение младенческой смертности. Этому способствовало ряд факторов: развитие педиатрии, подготовка профессиональных кадров, увеличение лечебно-профилактических учреждений, соответствующая социальная и законодательная база [5, с.58].

Министр здравоохранения СССР М.Д. Ковригина в проекте перспективного здравоохранения на 1959-1965 гг. указала на необходимости стирания разницы в уровне медицинской помощи сельского и городского населения, как по уровню квалификации кадров, так и технической оснащенности.

В августе 1968 года приказом по Костанайскому облздравотделу за каждым районом области закреплены наиболее квалифицированные врачи акушеры-гинекологи городских родильных домов для оказания практической помощи селу. Разработана программа, по которой должны работать врачи при выезде на места. Экстренная помощь осуществляется только Кустанайским родильным домом. За отчетный год сделано 55 экстренных вылетов и выездов, плановых выездов 29.

В сельской местности первичную медицинскую помощь оказывали фельдшерско-акушерские пункты (ФАП), они же занимались родовспоможением и лечебно-профилактической помощью детям. Медики обязаны были наблюдать за новорожденными до одного года и осуществлять патронаж до трех лет. К началу 60-х годов охват стационарной помощью по селу улучшился за счет увеличения родкоек при фельдшерско-акушерских пунктах, колхозных роддомах и участковых больницах. «Я родила у нас в совхозе, у нас была хорошая больница с родильным отделением. Питание было хорошим, сына приносили на кормление. Пролежала я дней восемь, тогда долго лежали, наблюдали. Сынок был во всем больничном, а о приданном я не подумала. Хорошо свекровь сшила пеленки, распашонки, так мы и выписались» - вспоминает респондентка [24]. В то же время, имелись отдаленные населенные пункты районов, где не было родильных стационаров, и значительное количество родов фельдшера, акушерки принимали на дому. Это Амангельдинский район, где 50,2% родов на дому, Джангельдинский район - 79,9%, Узункольский – 19,9%. [20, с.9]. Как отмечает респондентка, в п.им. Ломоносова Боровского района в медпункте работали акушерка и патронажная сестра, она же сама была принята медсестрой на молочную кухню. Для детского садика они готовили биолакт, творог. Привозили флягами молоко, обрабатывала его [25].

В 1969 году впервые в области проведен день главного врача по акушерству с выездом в райбольницу Ленинского района. Присутствовали все главные врачи районов, районные акушеры-гинекологи, главврач областной больницы. Были заслушаны доклады о перспективах развития здравоохранения в районе, о службе родовспоможения.

Как отмечает Мальчубаева К.А., более семнадцати лет возглавлявшая городскую детскую больницу, медики стремились охватить всех детей профилактическими осмотрами, проводить флюорографию, лабораторные исследования. Организовывали медосмотры с участием узких специалистов. В самом городе детская объединенная больница, созданная в 1948 году, постоянно расширялась. В феврале 1963 года в объединение вошла детская инфекционная больница, активно развивается диагностическая и специализированная помощь. Впоследствии, это станет крупнейшим учреждением с детским населением до 45 тысяч, медперсоналом около 500 человек. В состав входили стационар на 250 коек (соматика, инфекция). 4 поликлиники, здравпункты школ, детских садов. Новая соматическая больница была открыта в феврале 1973 г., поскольку старое здание не отвечало потребностям. В пристройке к стационару открылась детская специализированная поликлиника с залом ЛФК, лабораториями,

физиокабинетами, аптекой. Как сейчас модно говорить, был постоянный мониторинг качества медицинской и профилактической помощи детям [26].

В изменяющихся условиях, увеличением рождаемости детей, повышением занятости матерей, возникла необходимость в дошкольных детских учреждениях. Особое место занимали детские ясли, которые принимали детей в возрасте от двух месяцев. Потребность в яслях была большой и их количество в Казахстане непрерывно росло. Если в 1946 году число постоянных детских яслей – 623, то в 1950 году их было – 639, в 1951 году – 662 [27, С.321]. Но количество детских яслей было не достаточным. Проблема нехватки соответствующих помещений для детских яслей и садов оставалась актуальной ещё довольно долгое время. В докладе о состоянии охраны материнства и детства в республике за 1948 год отмечается, что план развертывания коечной сети, систематически не выполняется. Главной причиной не выполнения является отсутствие помещений. Бюджетные ассигнования на строительство весьма ограничены, а местные Советы не выделяют помещений, больше того семь помещений принадлежавших детским учреждениям до сих пор не возвращены органам здравоохранения [28, с.38].

Количество детских садов было больше, чем яслей, находившихся в системе здравоохранения. Детские сады принадлежали различным ведомствам. В 1945 г в Казахской ССР зафиксирован 821 детский сад (47809 детей) [27, с.344-345]. В 1947 г. в Казахской ССР зафиксирован 675 детский сад (27 888 детей) [29, с.9]. Детских садов всего в республике на 1-е января 1949 года имеется 673 с общим количеством детей в них 29915 [30, с.19]. В 1950 г. в Казахской ССР зафиксирован 691 детский сад (26.699 детей) [27, с.346].

Снижение количества объясняется тем, что в 1949 г. было введено в стране всеобщее обязательное семилетнее образование. В связи с тем, что обучение стало начинаться теперь с 7 лет и из детских садов в школу ушли дети двух возрастов - 7 и 8 лет, в дошкольных учреждениях освободилось много мест, что дало возможность охватить большее количество детей.

В 60-е годы XX в. несмотря на увеличение сети детских учреждений, положение оставалось тяжелым. В Кустанайской области в 1962 г. функционировало 287 детских дошкольных учреждений с контингентом 14026. В г.Костанайе все детсады сильно переполнены, например детсад №18 при плане 110 фактически 135 детей, №20 при плане 110 находилось 135. В целом по городу неудовлетворенных заявлений 1500, по г.Рудному 4300 таких заявлений. Планы по вводу детских дошкольных учреждений срывались, так из запланированных 14 в первом полугодии того же года, введено только 5. [31, с.16]. К концу 60-х годов в области было 563 дошкольных учреждений с контингентом 46 737, увеличение произошло в 3,5 раза. Но и количество неудовлетворенных заявлений родителей по устройству детей в дошкольные учреждения увеличились и составили 13 020 [32, с.47].

С принятием постановления ЦК КПСС и Совета Министров СССР «О мерах по дальнейшему развитию детских дошкольных учреждений, улучшению воспитания и медицинского обслуживания детей дошкольного возраста» (1959 г.) ясли и детские сады были объединены в единое дошкольное учреждение ясли-сад. Это аргументировалось действующим министром здравоохранения СССР М.Д. Ковригиной необходимостью единой системой воспитания дошкольников. В реорганизованных дошкольных учреждениях органы здравоохранения обязаны были коренным образом улучшить лечебно-профилактическое обслуживание, отвечать за санитарно-гигиенический режим и обеспечивать медицинскими кадрами. Режим пребывания детей в ясли-садах, зависело от занятости родителей, это 9, 12 или 24 часа.

Наряду с воспитанием, основной задачей детских дошкольных учреждений являлось забота о здоровье и физическом развитии детишек. Это обеспечивалось правильным режимом дня, рациональным питанием, физическими упражнениями, медицинским контролем.

О существовавших проблемах в системе детских дошкольных учреждений Костанайской области мы можем судить по изучению архивных данных. В отчетах отмечается, что детские дошкольные учреждения укомплектованы медицинскими кадрами крайне недостаточно. В детских яслях 80 врачебных ставок укомплектовано только 17, из 192 среднего медперсонала укомплектовано только 135,5 ставок [31, с.26].

Медицинское обслуживание городских детских садов улучшилось. Все городские детские сады укомплектованы медицинскими работниками (врачами или фельдшерами). Дети, приходя в детское учреждение, проходят фильтр, тщательно осматриваются медработниками. Однако, в сельской местности, медицинские работники недостаточно следят за санитарным состоянием здоровья воспитанников детсада. Во многих детских учреждениях сельской местности по штату не полагается иметь медработника или нет работника из-за недостатка медицинских кадров. Следует отметить, что медицинские работники ведут весьма слабый контроль за состоянием здоровья воспитанников детских дошкольных учреждений. Врачи должны посещать детсады хотя бы раз в квартал, а ясли не реже одного

раз в месяц. К сожалению, при проверке установлено, что даже эти минимальные сроки посещений не соблюдаются. Во многих детских учреждениях сельской местности помещения не проветриваются, не контролируется смена белья и полотенец, во время прихода в детское учреждение детей не просматривают и не меряют температуру.

В дошкольных детских учреждениях имеет место высокая инфекционная заболеваемость. Если сравнить показатели среди организованного и неорганизованного дошкольного детского населения (на 1000 человек), то преобладание первых является совершенно очевидным: по дизентерии – 11,6 на 4,2, по эпидемическому гепатиту – 14,0 на 4,8, по кори 111,2 на 31,1 [31, с.27]. Эти высокие цифры связаны с недостатками медицинского обслуживания и контроля за соблюдением санитарно-противоэпидемического режима. Распространению инфекционных заболеваний способствует так же скученность. Последняя стала настолько привычной и обыденной, что отражая в акте факт размещения детей по двое на одной койке.

Большое внимание уделялось укреплению здоровья и правильному физическому развитию детей. Во многих яслях-садах городов Рудного и Кустаная проводились мероприятия по закаливанию: сон на воздухе, мытье ног. Проведена работа по созданию условий для организации деятельности детей на воздухе, на участках наличие снежных построек, ледяные дорожки. В то же время, в отчетах отмечается, что во многих детских учреждениях городов и особенно в сельской местности помещения не проветриваются, а дети не выводятся на прогулку. Неудовлетворительно поставлена в области работа по профилактике гельминтозов (глистных заболеваний). Проверка на зараженность глистами выполняется лишь в городах и райцентрах, однако лечение зараженных глистами почти не проводится.

Организация питания и обеспеченность детучреждений продуктами нуждается в значительном улучшении. Проверкой установлено, что в меню довольно мало разнообразных блюд, а персонал детсада зерносовхоза Затобольский иногда в обед не готовит первые блюда. Некоторые детучреждения плохо снабжаются молоком и молочными продуктами, снабжение свежими продуктами вообще не существует, а соками и витаминами пользуются далеко не всегда (по причине отсутствия последних). Тем не менее, во всех городских и частично в сельских детских садах пища витаминизировалась аскарбиновой кислотой и витамином С, дети получали дрожжевой напиток, рыбий жир.

Следует заметить, что заявки областного аптекоуправления на витамины и витаминизированные соки или смеси удовлетворяются поставщиками менее чем на 50 %.

Проверка на калорийность проводится только в городах, в сельской местности ее не выполняют из-за отсутствия соответствующих лабораторий. Данные проверки на калорийность по городу Кустаная внушает тревогу, так как в 10 из 18 проб калорийность была заниженной. Сухие молочные продукты в детучреждениях почти не используются, даже там, где нет натуральных.

В документах за 1968 год отмечается, что за организацией питания детей в сельских дошкольных учреждениях совершенно отсутствует контроль медицинских работников и работников районных санаторно-эпидемических служб. Теоретический подсчет калорийности и содержания основных пищевых ингредиентов не проводится. Фактическая проверка калорийности питания лабораториями санэпидемстанций проводится крайне редко и некачественно.

Недостаток медицинских кадров отразился на дошкольных учреждениях, где штатные должности медицинских работников были не укомплектованы. Из 50 детских детсадов в Кустанайском районе 21 не имело медицинских работников. Медобслуживание осуществлялось фельдшерами и медицинскими сестрами, из которых большая часть не имела законченного медицинского образования. Неправильно велась медицинская документация: не отображалось психо-физическое развитие, отсутствовали справки о перенесенных заболеваниях детей, не везде велся табель стула детей раннего возраста. Плохо учитывались инфекционные заболевания, особенно желудочно-кишечные.

В рамках профилактики заболеваний проводилась вакцинация. Однако делались они медсестрами самих учреждений, без предварительного осмотра детей врачами и фельдшерами участковых больниц. Многим детям не проводилась реакция Пиркетта. Не полный охват профилактическими прививками привел к тому, что октябре-декабре 1968 года дети переболели корью. С медобеспечением так же возникали трудности. Не совсем был рациональный подход, приобретались дорогостоящие медикаменты, при том, что недостаточно было шприцев [32, с.61]. Инфекционная больница была всегда заполнена. Сюда поступали дети как с формами средней тяжести, так и с тяжелейшими осложнениями: миокардит, полиневрит и т.д. с 1967 года при каждой поликлинике организовывают прививочные кабинеты, налажено бесперебойное снабжение вакциной. В результате происходит снижение заболеваемости кори,

дифтерии, паротитом, туберкулезом, полиомиелитом. К 1970 году практически прекращена эпидемия дифтерии в городе Костаная.

В этот период в области функционирует детсад санаторного типа на 100 мест в городе Костаная и деткомбинат санаторного типа на 80 мест в городе Рудном. В этих заведениях могли поправить свое здоровье дети, у которых наблюдались хронические заболевания.

Заклучение. Безусловно, охрана детства была выделена приоритетным направлением развития здравоохранения, что свидетельствовало о серьезной озабоченности государства демографической ситуацией в стране и регионе. Заботу о здоровье детей осуществляли детские лечебно-профилактические учреждения: больницы, поликлиники, детские отделения общих больниц, санатории, ясли-сады. Государство контролировало ситуацию в сфере охраны материнства и детства, что улучшало качество оказания медицинских услуг. Это приводило к снижению показателей смертности в этой сфере. При этом во всех отчетах и в справках отмечается о проблемах в педиатрии. В связи с постоянным увеличением рождаемости постоянно росло количество дошкольных учреждений. Система здравоохранения способствовала качественному обслуживанию детей дошкольников.

Список использованной литературы:

1. Мананникова Н.В. Охрана здоровья детей в СССР. – М.: Медицина, 1973. – 280 с.
2. Гольдфельд А.Я. Очерки по истории педиатрии СССР. – М., 1970. – 184 с.
3. Анисимова В.П., Мартыненко В.Ю., Ивашкина И.В. Современные подходы к оценке охраны здоровья матери и ребенка в СССР. – Донецк, 1990.
4. Микиртичан Г.Л. Основные этапы и направления развития отечественной педиатрической науки и практики: автореф. дис. ... докт. мед. наук. – СПб., 1991. – 52 с.
5. Микиртичан Г.Л. Суворова Р.В. История отечественной педиатрии. – СПб, 1998. – 168 с.
6. Микиртичан Г.Л. Основные этапы развития отечественной педиатрии. // История медицины. 2014. №1. С. 46-60.
7. Леонтьева Е.А. Охрана материнства и детства как одно из направлений социальной политики советского государства в 50-60-е гг. XX в. (на примере Южного Урала) // Вестник ОГУ №17 2011 г. с.66-72
8. Яремчук О. Становление и развитие системы охраны здоровья детей первых трех лет жизни в СССР в период с 1917 по 1950-е гг. (на материалах Самарской области). – Москва, 2019
9. Раззаков Ф.И. Советское детство. «Издательство Алгоритм», 2014. – 352 с.
10. Harris C. Faigel, Health Care for Children in the Soviet Union 1981.//Am J Dis Child. 1981;135(7)
11. Michaels Paula A., Medical Propaganda and Cultural Revolution in Soviet Kazakhstan, 1928-41. /The Russian Review Vol. 59, No. 2 (Apr., 2000), pp. 159-178
12. Galley Mirjam Builders of Communism, 'Defective' Children, and Social Orphans: Soviet Children in Care after 1953. The University of Sheffield 2019
13. Skubytska, Iuliia, "It Takes A Union To Raise A Soviet: Children's Summer Camps As A Reflection Of Late Soviet Society" University of Pennsylvania 2018
14. История городской повседневности Центрального Казахстана в 1946-1991 годы (с сюжетами демографической и социальной истории): Монография / Сактаганова З.Г., Абдрахманова К.К., Досова Б.А., Козина В. В., Елеуханова С. В., Карсыбаева Ж.А., Утебаева А.Д.; под общ. ред. З.Г. Сактагановой. – Караганда: «Гласир», 2017. – 456 с
15. Сактаганова З.Г., Абдрахманова К.К. Повседневность Центрального Казахстана в послевоенное десятилетие: проблемы здоровья городского населения и системы здравоохранения. // Вестник Омского университета. Серия «Исторические науки». 2015. № 4 (8). – С. 90-99.
16. Козина В.В. Демографическая история Казахстана: Учеб.пос. – Караганда: Изд-во КарГУ, 2007
17. Свиридова Л.Е. Взглядимся в пройденное. Из истории здравоохранения и медицины Северного Казахстана. – М.: Высш. шк., 1990
18. Баугазин С.С. Формирование медицинских кадров Казахстана, 1917–41 гг.: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – Алматы, 1992. – 29 с.
19. Душманов С. История здравоохранения Западного Казахстана: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – Москва, 1992. – 32 с.
20. ГАКО. Ф.249. Оп.3. Д.404.
21. Большая советская энциклопедия. в 30-ти т.. – 3-е изд.. – М. : Совет. энцикл., 1969-1986.
22. ГАКО. Ф. 249. Оп.3. Д.493.
23. ГАКО. Ф.249. Оп.4. Д.59.

24. Интервью с Дарменовой Ж., 2021
25. Интервью с Калиевой А., 2021
26. Интервью с Мальчубаевой К., 2021
27. Народное хозяйство Казахской ССР. Статистический сборник. – А-А.: Статистика, 1957. 381с.
28. ЦГА РК. Ф.1473. Оп.4. Д.67.
29. ЦГА РК. Ф.1692. Оп.1. Д.1472.
30. ЦГА РК. Ф.1473. Оп.4. Д. 69.
31. ГАКО. Ф.250. Оп.1. Д.668.
32. ГАКО. Ф.250. Оп.1. Д.904

References:

1. Manannikova N.V. *Ohrana zdorov'ya detej v SSSR (Child health protection in the USSR)*. – М.:Medicina, 1973. 280 s. [in Russian].
2. Gol'dfel'd A.Ya. *Ocherki po istorii pediatrii SSSR (Essays on the history of pediatrics in the USSR)*. – М., 1970. 184 s. [in Russian].
3. Anisimova V. P., Martynenko V. Yu., Ivashkina I.V. *Sovremennye podhody k ocenke ohrany zdorov'ya materi i rebenka v SSSR (Modern approaches to the assessment of maternal and child health in the USSR)*. Doneck, 1990 [in Russian].
4. Mikirtichan G.L. *Osnovnye etapy i napravleniya razvitiya otechestvennoj pediatricheskoj nauki i praktiki (The main stages and directions of development of domestic pediatric science and practice): avtoref. dis. ... dokt.med. nauk. SPb.; 1991. 52 s. [in Russian].*
5. Mikirtichan G.L. *Suvorova R.V. Istoriya otechestvennoj pediatrii (History of Russian Pediatrics)*. Spb, 1998. 168 s. [in Russian].
6. Mikirtichan G.L. *Osnovnye etapy razvitiya otechestvennoj pediatrii (The main stages in the development of domestic pediatrics)*. // *Istoriya mediciny*. 2014. №1. S. 46-60. [in Russian].
7. Leont'eva E.A. *Ohrana materinstva i detstva kak odno iz napravlenij social'noj politiki sovetskogo gosudarstva v 50-60-e gg. XX v. (na primere Yuzhnogo Urala) (Protection of mothers and children as one of the directions of the social policy of the Soviet state in the 50-60s)// Vestnik OGU №17. 2011 g. s.66-72[in Russian].*
8. Yaremchuk O. *Stanovlenie i razvitie sistemy ohrany zdorov'ya detej pervyh trekh let zhizni v SSSR v period s 1917 po 1950-e gg. (na materialah Samarskoj oblasti)(Formation and development of the health care system for children in the first three years of life in the USSR in the period from 1917 to the 1950s)*. Moskva, 2019 [in Russian].
9. Razzakov F.I. *Sovetskoe detstvo (Soviet childhood)*. «Izdatel'stvo Algoritm», 2014. 352 s. [in Russian].
10. Harris C. *Faigel, Health Care for Children in the Soviet Union 1981*.//*Am J Dis Child*. 1981;135(7) [in English].
11. Michaels Paula A., *Medical Propaganda and Cultural Revolution in Soviet Kazakhstan, 1928-41. /The Russian Review Vol. 59, No. 2 (Apr., 2000), pp. 159-178[in English].*
12. Galley Mirjam *Builders of Communism, 'Defective' Children, and Social Orphans: Soviet Children in Care after 1953. The University of Sheffield 2019 [in English].*
13. Skubytska, Iuliia, *"It Takes A Union To Raise A Soviet: Children's Summer Camps As A Reflection Of Late Soviet Society"* University of Pennsylvania 2018[in English].
14. *Istoriya gorodskoj povsednevnosti Central'nogo Kazakhstana v 1946-1991 gody (s syuzhetami demograficheskoy i social'noj istorii) (The history of urban everyday life in Central Kazakhstan in 1946-1991): Monografiya / Saktaganova Z. G., Abdrahmanova K. K., Dosova B. A., Kozina V. V., Eleuhanova S. V., Karsybaeva Zh. A., Utebaeva A. D. ; pod obshch. red. Z. G. Saktaganovoj. – Karaganda: «Glasir», 2017. – 456 s [in Russian].*
15. Saktaganova Z. G., Abdrahmanova K. K. *Povsednevnost' Central'nogo Kazakhstana v poslevoennoe desyatiletie: problemy zdorov'ya gorodskogo naseleniya i sistemy zdravoohraneniya (Everyday life of Central Kazakhstan in the post-war decade: health problems of the urban population and health care systems)*. // *Vestnik Omskogo universiteta. Seriya «Istoricheskie nauki»*. 2015. № 4 (8). S. 90-99. [in Russian].
16. Kozina V.V. *Demograficheskaya istoriya Kazakhstana (Demographic history of Kazakhstan): Ucheb.pos. Karaganda: Izd-vo KarGU, 2007 [in Russian].*
17. Sviridova L.E. *Vglyadimsya v projdennoe. Iz istorii zdravoohraneniya i mediciny Severnogo Kazakhstana (Let's look at the past. From the history of healthcare and medicine in Northern Kazakhstan)*. – М.: Vyssh. shk., 1990 [in Russian].

18. Baigazin S.S. *Formirovanie medicinskih kadrov Kazahstana, 1917–41 gg.: (Formation of medical personnel in Kazakhstan, 1917–41)* Avtoref. diss. ... kand. ist. nauk. Almaty, 1992. 29 s. [in Russian].
19. Dushmanov S. *Istoriya zdravoohraneniya Zapadnogo Kazahstana (Health history of Western Kazakhstan): Avtoref. diss. ... kand. ist. nauk. Moskva: 1992. 32 s. [in Russian].*
20. GAKO. F.249. Op.3. D.404. [in Russian].
21. *Bol'shaya sovetskaya enciklopediya. v 30-ti t.. – 3-e izd.. – M. : Sovet. encikl., 1969-1986[in Russian].*
22. GAKO. F. 249. Op.3. D.493. [in Russian].
23. GAKO. F.249. Op.4. D.59. [in Russian].
24. *Interv'yu s Darmenovoj Zh. (Interview with Darmenova J.), 2021*
25. *Interv'yu s Kalievoj A. (Interview with A. Kalieva), 2021*
26. *Interview with K. Malchubaeva, 2021*
27. *Narodnoe hozyajstvo Kazahskoj SSR. Statisticheskij sbornik (National economy of the Kazakh SSR. Statistical compilation). A-A.: Statistika, 1957. 381c. [in Russian].*
28. CGA RK. F.1473. Op.4. D.67. [in Russian].
29. CGA RK. F.1692. Op.1. D.1472. [in Russian].
30. CGA RK.F.1473. Op.4. D. 69. [in Russian].
31. GAKO. F.250. Op.1. D.668. [in Russian].
32. GAKO. F.250. Op.1. D.904[in Russian].

ӘОЖ 323.1:008
ҒТАМР 13.11.44

<https://doi.org/10.51889/2021-4.1728-5461.03>

С.С. Касимова^{*1}, Б.Нұрман²

¹тарих ғылымдарының кандидаты, Қарағанды техникалық университетінің доценті,
Қарағанды қ., Қазақстан, E – mail: saule.saken2010.kasimova@mail.ru

²философия ғылымдарының кандидаты, Қарағанды техникалық университетінің доценті,
Қарағанды қ., Қазақстан

«МӘДЕНИ МҰРА» МЕМЛЕКЕТТІК БАҒДАРЛАМАСЫ – ҰЛТТЫҚ БІРЕГЕЙЛІК ПЕН ҰЛТТЫҚ САНАНЫҢ КІЛТІ

Аңдатпа

Мақалада «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасының мақсаты мен міндеттері және оны жүзеге асыру мәселелері қарастырылған. Тәуелсіздік алғаннан кейін Қазақстанның алдында бұрынғы таптаурын коммунистік идеологиядан арылып, өзінің ұлттық құндылықтарын қайта түлету міндеті тұрды. Қазақстанның әлемдік қауымдастықтың тең құқықты субъектісі ретінде қалыптасуы халықтың мәдени мұрасының орны мен рөлін терең ой елегінен қайта өткізуді талап етті. «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасының өзектілігі де аталған міндеттерді шешуге қызмет етуінде. Авторлар бағдарламаның жүзеге асырылуының қорытындыларына: елдің мәдени мұрасын зерттеумен, зерделеумен және оны жинап сақтаумен, насихаттаумен, пайдаланумен байланысты кешенді жұмыстар шоғырын қамтығанына, тарихи қысқа мерзімде мемлекет тарапынан жасалған қамқорлық аясында Қазақстан халқының тарихи-мәдени мұрасын сақтауға және Қазақстан мәдениетінің шетелдерде танылуына әрі беделінің артуына мүмкіндік жасалғанына талдау жасаған. Бағдарлама нәтижелерінің ұлттық тарихи санасының жаңғыруындағы, қоғамдық сананың жаңаруы мен алға жылжуындағы, ұлттық бірегейлік пен ұлттық сана-сезімді қалыптастырудағы рөлі ашылған. Бүгінгі таңда жаһандану үрдісі жедел қарқын алған уақытта бағдарламаның ұлттық, этникалық болмыс пен бітімді сақтаудағы маңыздылығы және Қазақстанның қазіргі әлемде бірегей тарихы мен мәдениеті бар ел ретінде айқын орын алуына беретін мүмкіндігі айқындалған.

Түйін сөздер: мәдениет, мұра, фольклор, бірегейлік, ұлттық сана, өнер.

Касимова С.С.*¹, Нұзман Б.²

¹кандидат исторических наук, доцент Карагандинского технического университета,
г. Караганда, Казахстан

²кандидат философских наук, доцент Карагандинского технического университета,
г. Караганда, Казахстан

ГОСУДАРСТВЕННАЯ ПРОГРАММА «КУЛЬТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ» – КЛЮЧ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ И НАЦИОНАЛЬНОГО СОЗНАНИЯ

Аннотация

В статье рассматриваются цели и задачи государственной программы «Культурное наследие» и вопросы ее осуществления. После обретения независимости перед Казахстаном стояла задача избавиться от коммунистической идеологии, ставшей прежним стереотипом, и возродить свои национальные ценности. Становление Казахстана как равноправного субъекта мирового сообщества потребовало глубокого осмысления места и роли культурного наследия народа. Актуальность государственной программы «Культурное наследие» заключается в том, что она служит решению данных задач. Авторы проанализировали итоги реализации программы: комплекс работ, связанных с изучением и хранением, пропаганды, использованием культурного наследия страны; забота со стороны государства, которая в историческом коротком периоде позволила сохранить историческое и культурное наследие народа Казахстана и признать культуру Казахстана в мировом пространстве и повысить свою репутацию за рубежом. Раскрыта роль результатов программы в модернизации исторического сознания, возобновление и содействие общественному сознанию, формированию национальной идентичности и национального сознания. В настоящее время, где стремительно развивается процесс глобализации, определена важность программы в сохранении национальной, этнической идентичности и гармонии, и возможность, позволяющая Казахстану занять видное место в современном мире, как страны с уникальной историей и культурой.

Ключевые слова: культура, наследие, фольклор, идентичность, национальное сознание, искусство.

Kassimova S.S.*¹, Nugman B.²

¹ candidate of historical sciences, associated professor of Karaganda state technical university,
Karaganda, Kazakhstan

² candidate of philosophical Sciences, associated professor of Karaganda state technical university,
Karaganda, Kazakhstan

STATE PROGRAM «CULTURAL HERITAGE» – THE KEY TO NATIONAL UNITY AND NATIONAL CONSCIOUSNESS

Abstract

The article considers the aims and objectives of the state program "Cultural Heritage" and issues of its implementation. After independence of Kazakhstan, it had task of getting rid of old communist ideology and reviving its national values. Formation of Kazakhstan as an equal subject of the global community required profound understanding of the place and role of the cultural heritage of the people. The relevance of the state program "Cultural Heritage" is solving these issues. The authors analyze results of implementation of the program: set of works related to the research, study and collection, preservation, promotion, use of the historical and cultural heritage of the people of Kazakhstan, the possibility of increasing the recognition and prestige of the culture of Kazakhstan abroad. The role of the results of the program is revealed in the modernization of the historical consciousness of the nation, the renewal and promotion of public consciousness, the formation of national identity and national consciousness. Nowadays, where the process of globalization is rapidly developing, the importance of the program in preserving national, ethnic identity and harmony has been determined, and the opportunity that allows Kazakhstan to take a first-string place in the modern world as a country with a unique history and culture.

Keywords: culture, heritage, folklore, identity, national consciousness, art.

Кіріспе. ҚР Тұңғыш Президенті Н.Ә. Назарбаев өзінің 2017 жылы 12 сәуірдегі «Болашаққа бағдар: қоғамдық сананың жаңғыруы» мақаласында Қазақстанның үшінші жаңғыруының басты мақсаты – әлемнің дамыған отыз елінің қатарына кіру екендігін атап көрсетті. Мақсатты іске асырудың маңызды бір

парасы рухани жаңғыру ретінде мәдениетке көңіл бөлу болып табылады [1]. Мақала жарияланғаннан кейінгі төрт жылдан аса уақыт ішінде республикалық, өңірлік деңгейде қыруар жұмыстар атқарылды. Әлбетте, бұл еліміз мәдениеттің дамуына кейінгі жылдары ғана бет бұрды деген сөз емес. Тәуелсіздіктің алғашқы жылдарынан бастап мемлекет мәдениеттің дамуына зор көңіл бөліп келе жатқанын айту керек. «Қазақстан - 2030» Стратегиясының басты мақсаттарын мерзімінен бұрын орындаған республика жаңа 2050 жылға дейінгі Стратегияны қабылдады. Бұл жай ғана қиял немесе мемлекеттік жоспар емес, бұл – қазақстандықтардың болашақ ұрпақтарының жолы және Қазақстанның жүретін жолын, бағыттарын айқындау. Оның іске асырылуы қазақстандықтарға ағымдағы жүзжылдықтағы неғұрлым серпінді ұлттың бірі ретінде орнығуына жағдай жасайды. Ғасырдың ортасына қарай Қазақстан жер шарының ең дамыған отыз елінің қатарына кіруді мақсат етіп отыр. Бұл тек экономиканың дамуына ғана емес, сондай-ақ мәдениет пен білім беруге де қатысты.

Тәуелсіздік жылдарында қазақстандық қоғамның рухани қайта түлеуіне серпін берген мемлекеттік деңгейдегі «Мәдени мұра» бағдарламасы екені аян. Ұлттық мәдени құндылықтарға оралу, оны зерттеу мен зерделеу тәуелсіз елдің жаңа ұрпақтарын тәрбиелеу, жаңа қоғамдық сананы қалыптастырудың аса маңызды құралы болып танылды. Бүгінгі таңда қоғамның мәдениет саласында қол жеткен, істелініп жатқан игі шаралар осы жасампаз бағдарлама салған соны соқпақтың жалғасы. «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасының жүзеге асырылуын қарастыру, оның қорытындыларын зерделеудің өзектілігі де осында.

Мақсаты мен міндеттері. «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасының ұлттық бірегейлік пен ұлттық сананы қалыптастырудағы маңызын ашу тақырыпты зерделеудің мақсаты болып табылады. Мақсатқа апаруда бағдарлама аясында жасалған жұмыстарды жіктеу, топтастыру, нәтижелерін көрсету міндеттері қойылды.

Методология мен зерттеу әдістері. Зерттеу жұмысының әдіснамалық негізі объективтілік және тарихилық қағидаларына сүйенді. «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасының жүзеге асу мәселелерін ашуда талдау, салыстыру, жинақтау, жүйелеу әдістері қолданылды.

Талқылау. 2003 жылы ҚР Тұңғыш Президенті Н.Ә. Назарбаев Қазақстан халқына Жолдауында Қазақстанның бай мәдени мұрасын зерттеудің тұтас жүйесін, мемлекеттік тілдегі гуманитарлық білімнің толыққанды қорын жасау, тарихи-мәдени және сәулет ескерткіштерін қайта қалпына келтіруді қамтамасыз ету, ұлттық әдебиет пен жазба мәдениеттің санғасырлық тәжірибесін жинақтауға бағытталған арнайы бағдарлама жасауды тапсырды. Бағдарламаны іске асырудың міндеті «қазақ халқының, сондай-ақ елімізде тұратын барлық этностардың тілдік, рухани және материалдық мәдениетінің қат-қабат қатпарына сүйенетін социомәдени қауымды жасақтау, сонымен бірге бүкіл әлемдік өркениеттің рухани-мәдени дамуының көп қырлы тәжірибесін табиғи қабылдау» екенін атап көрсетті [2, 545 б.]. Бағдарламаны жүзеге асыру 2004 жылы басталды және екі жылға деп есептелді.

Одан кейін бағдарламаның 2007-2009 жж. және 2009-2011 жж. арналған тағы екі кезеңі жасалды [3]. «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы рухани және білім беру қызметін дамыту салаларындағы негізгі құжат, мәдениетке деген мемлекеттің көзқарасын айқындайтын стратегиялық, ұлттық жоба болды. Қазақстан ТМД елдерінің ішінде бірінші болып осыншама ауқымды жобаны іске асыра бастады. «Мәдени мұраның» мақсаты - елдің тарихи-мәдени мұрасын зерттеу, қалпына келтіру және сақтау, тарихи-мәдени дәстүрлерді қайтару, шет елдерде Қазақстанның мәдени мұрасын насихаттау. Оны жүзеге асыру ұлттың рухын көтеруге, адамдардың елдің ертеңіне, оның әлеуметтік-экономикалық және мәдени дамуына деген сенімін нығайтуға үндейді.

Бағдарлама болашақта жүзеге асырылуы қажет көптеген басқа да ауқымды шаралардың бастамашысы болып қана қоймай, сонымен қатар рухани және мәдени қайта өрлеу мен гүлденуге, Қазақстан жеріндегі үлкен тарихи-мәдени мәнге ие сәулет және археология ескерткіштерін сақтауға септігін тигізуі қажет болды. Жасалған жоспарға сәйкес көпжылдық тарихы бар ежелгі Отырар қаласының орнындағы ерекше бағалы ескерткіштерді кешенді түрде қалпына келтіру жүргізілді. Жамбыл облысындағы Айша бибі кесенесі мен Ақыртас кешенінің, Үшарал мешітінің, Алматыдағы көне училищенің, Маңғышлақ түбегіндегі Бөкей хан ордасының, Шопан ата мазарының, Қызылорда облысындағы Сырлытам кесенесінің, Оңтүстік Қазақстандағы Аққойлы мешіт-медресесі мен Арыстан баб кесенесінің қалпына келтіру, өңдеу жұмыстары аяқталды. Оларды жүргізуге барлығы 150 млн. теңгеден аса қаржы бөлінді [4, 84 б.].

Бағдарламаның маңызды бағыттарының бірі археологиялық жұмыстар аясында 30 астам қала және басқа қоныстарды, қорғандар мен басқа да нысандарды қазу жұмыстары қолға алынды. Бұлар – Ақмола облысындағы Бұзық, Алматы облысындағы Қойлық пен Талғар, Атырау облысындағы Сарайшық, Шығыс Қазақстандағы Берел, Шілікті, Жамбыл облысындағы Мерке мен Жайсаң, Батыс Қазақстандағы Жайық пен Қараоба, сондай-ақ Қарағанды облысындағы Тоқтауыл, Айбас, Кент, Қостанай облысындағы

Бестамак, Қызылорда облысындағы Рабат, Маңғыстау облысындағы Тоқсанбай, Павлодар облысындағы Шідерті, Солтүстік Қазақстандағы Ботай, Оңтүстік Қазақстандағы Жуантөбе, Қараспантөбе, Отырар, Сауран және Сейтек. Осы жұмыстарды жүргізуге республикалық бюджеттен 220 млн. теңгеден аса қаражат бөлінді [4, 86 б.].

Қазақстан аумағы ежелгі заманнан шығыс пен батыс өркениетін байланыстыратын күретамыр болды. Дала төсінен Ұлы Жібек жолының тарамдалған тармақтары өтті. Небір саяхатшылар, көпестер, дін өкілдері қазақ жеріне табан тіреп, жергілікті халықтың мәдениеті мен дәстүр-салтына куә болды. Олар қалдырған бүгінгі күнге дейін жеткен жазбалар соның айғағы. Сайып келгенде «Мәдени мұра» аясында қайта түлеген сәулет өнерінің ескерткіштері мен археологиялық қазба жұмыстарының жаңа туындылары көнеден тамыры бар тарихи мәдени-рухани байланыстың қайта жаңғыруына ықпал етті. Өткенмен үндестік тарихи сабақтастықты жаңа деңгейге көтерді. Бүгінде Қазақстанда «Мәдени мұра» бағдарламасының нәтижелері негізінде туристік кластерді дамытуға бағытталған шаралар жүзеге асырылуда. Археологтардың ұсыныстары туристік маршруттарды жасау кезінде қолданылады. Жыл сайын елде және шет елдерге тарихи-мәдени мұраны тарату, дәріптеу мақсатында екі жүзге жуық шаралар өтеді. Жобаның ауқымдылығы жайлы оған тартылған қазіргі Қазақстанның барлық интеллектуалды әлеуетіне қарап айтуға болады, олар: әдебиет пен өнердің, философия, тарих пен этнографияның, тіл білімінің академиялық институттары, Ұлттық кітапхана, елдегі жоғары оқу орындары.

Тарихи-мәдени кешенді зерделеу, жаңа ғылыми жобаларды әзірлеу бойынша облыстардағы тарих және мәдениет ескерткіштерінің жинақтарын шығару қолға алынды. 2004-2010 жылдары Оңтүстік Қазақстан, Жамбыл, Қызылорда, Солтүстік Қазақстан, Ақмола облыстарының және Алматы қаласының тарихи және мәдениет ескерткіштерінің жинақтары жарық көрді [5]. Ізін ала Павлодар, Ақтөбе және басқа да облыстардың жинақтары басылды. Осылайша Қазақстанның әр өңірі бойынша өлкетану материалдарын түгендеп толықтыру, жүйелеу бір қалыпқа түсті. Мұны әзірлеуге, іздеу, жинақтау жұмыстарын жүргізуге аймақтық жоғары оқу орындарының тарихшы ғалымдары мен магистранттары қатысқанын ескерсек, жас ізденушілерге үлкен тәжірибе мектебі болғаны анық.

«Мәдени мұра» бағдарламасының аясында кітап басып шығаруға ерекше назар аударылды. Бұл жұмыс екі бағытта жүргізілді, біріншісі көркем және ғылыми еңбектер жинағын, ұлттық әдебиет пен жазу өнерінің санғасырлық тәжірибесін жүйелеу мен жинақтау негізінде жарыққа шығару болса, екінші бағыт әлемдік ғылыми ойлардың, философия мен әдебиеттің жауһарларын қазақ тіліне аудару болып айқындалды. Мұндай жұмыстың мақсаттарының бірі әлемдік көркем ойдың қазақ тіліндегі бірыңғай қорын құру болып табылады. Оның неғұрлым құраушы бөліктеріне жүз томдық «Қазақ фольклоры», «Әлемдік әдебиет өкілдерінің таңдамалы шығармаларының» жүз томдығы, «Қазақ музыкасы антологиясының» бес томдығы, «Ұлттық философия мұрасының» жиырма томдығы, «Әлемдік ойлар жетістіктерінің» жиырма томдығы және әрқайсысы он томдық болып шығатын саясаттану, әлеуметтану, мәдениеттану, психология, экономика ғылымдарының үздік үлгілері кіреді. Бүгінгі таңда «Бабалар сөзі» жинағының жүз томдығы, «Қазақ әдебиетінің тарихының» екі томы, «Қазақ музыкасының антологиясы» жарық көрді.

Бағдарламаның үшінші кезеңінің алғашқы 2009 жылы 56 аталым бойынша 168 мың таралыммен жалпы көлемі 1605 баспа табақ басылып, ал, 9 аталым бойынша 450 баспа табақ өңделіп аударылды [5]. Шығарылған кітаптарға қалың қауымды қол жетімді етуде электронды қорлардың ашылуы септігін тигізді. Бұл ретте Қазақстан Республикасы Ұлттық кітапханасының алар орны ерекше. Дәлірек айтқанда, кітапхананың ресми интернет-ресурсында «Қазақстанның мәдени мұрасы» топтамасындағы ашық қорда 2000 астам тек «Мәдени мұра» бағдарламасы бойынша шығарылған кітаптар орналасқан [6].

Қазақстан тәуелсіздігін алғаннан кейін бірінші рет «Мәдени мұра» бағдарламасы аясында қазақ тілінде гуманитарлық білім берудің толыққанды қорын құру басталды. Тарих, археология, этнография бойынша тамаша топтамалар, жаңа энциклопедиялық сөздіктер бар бір жарым миллионнан аса дана тиражбен 537 кітап атауы басылып шықты. Орта ғасырлардағы музыканы, соның ішінде күй, тарихи әндер сияқты жанрларды терең зерттеу жүргізілді. «Мәңгілік сарын: қазақтың 1000 күйі, 1000 әні» қазақтың дәстүрлі музыкасының антологиясы шығарылды. Бұл - қазақтың дәстүрлі музыкалық шығармаларын түпнұсқалық орындаудың CD-дискілерін жинау, дайындау, өңдеу, қалпына келтіру, цифрлау және шығару бойынша ұлттық мәдениет тарихындағы ауқымы жағынан орасан зор әрі баға жетпес еңбек.

Қытай мен Монғолияға ұйымдастырылған археологиялық экспедициялар - «Мәдени мұра» бағдарламасы аясында іске асқан ауқымды шаралардың бірі. Экспедицияға қатысушылар бұл елдерден Қазақстанның тарихы мен мәдениетіне тікелей қатысты күні бүгінге дейін белгісіз болып келген дерек көздерін тапты. Сондай-ақ Қытайдың тарихи архивтерінде шағатай, маньчжур, ойрат және монғол тілдерінде жазылған және қазақ хандары мен сұлтандары көрші Қокан, Хиуа, Қырғыз, Қытай елдеріне жіберген 3,5

мыңға жуық құжаттар табылғандығы жөнінде хабарланды. Мамандардың айтуынша, бұл зерттеулердің нәтижелері «Қазақ тарихы ІХ-ХVІ ғасырлардағы арабтардың құжаттық деректерінде» үш томдығын, «Қазақ тарихы V-ХVІІ ғасырлардағы иран-парсы құжаттық деректерінде» бес томдығын, «Қазақ тарихы ежелгі авторлардың шығармаларында» екі томдығын, «Қазақ тарихы монғол құжаттық деректерінде» үш томдығын, «Қазақ тарихы ХVІ-ХХ ғасырлардағы орыс құжаттық деректерінде» он томдығын дайындауда құндылығы жоғары болып табылады.

2004 жылдан бері тарих пен мәдениеттің 78 ескерткішіне қайта қалпына келтіру жұмыстары аяқталды, олардың 28 (35%) – 2008-2011 жылдары жүргізілді. Біздің бабаларымыздың тарихы туралы көрініс беретін мыңдаған артефактармен ғылымды байытқан 26 ғылыми-қолданбалы, 40 археологиялық зерттеулер жүргізілді.

Тәуелсіз Қазақстанның тарихында алғаш рет отандық ескерткіштердің ауқымды инвентаризациясы жүргізілді, республикалық (218 нысан) және жергілікті (11277 нысан) маңыздағы тарихи және мәдени ескерткіштердің тізімдері бекітілді. Қытай, Түркия, Монғолия, Ресей, Жапония, Египет, Өзбекстан, Армения, сонымен қатар АҚШ пен Батыс Европа елдеріне жасаған ғылыми-зерттеу экспедицияларының нәтижесінде отандық ғылыми ортада бұрын белгісіз болып келген Қазақстанның тарихы мен этнографиясы, өнері бойынша 5 мыңнан аса құнды архивтік құжаттар мен қолжазбалар, баспасөз басылымдары табылды.

«Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасының көмегімен ұлттық тарихты объективті зерттеу мен жазу үшін үлкен көмек болған қазақстандық деректанулық базаны толықтыру және кеңейту мүмкіндігі туды. Аталған бағдарлама шеңберінде Қытайдан 300 аса шағатай, қытай, 3000 аса маньчжур, қытай тілдерінде жазылған қазақ хандары мен сұлтандарының көрші елдердің басшыларына жіберген ресми хаттардан, дипломатиялық байланыстар, қазақ-қытай сауда байланыстары туралы мәліметтерден тұратын өте сирек архивтік құжаттар анықталды. 2005 жылы Қытайдың Бірінші тарихи архивімен құжаттардың факсимилесінің 5 томын шығаруға және оларды қазақ, орыс тілдеріне аудару туралы Шартқа қол қойылды. Қазіргі таңда құжаттардың факсимилесінің 3 томы және олардың қазақ тіліндегі аудармасының 2 томы жарық көрді. Қытайдың Бірінші тарихи архивінің архивтік құжаттары қазақ хандарында іс жүргізудің, дипломатиялық хаттар мен елшілерді алмасудың болғандығын дәлелдейді.

Қазақстан өзінің қолайлы географиялық орналасуымен, табиғи байлықтарымен, көне өзіндік мәдениетімен әрқашан батыс саяхатшыларының назарын аударып отырған. Бүгінгі таңда олар жинаған Қазақстан тарихын зерттеуде маңызды орын алатын мәдениет артефактары, құжаттар мен мемуарлардың бай коллекциялары Европа, Солтүстік Америка елдерінің музейлерінде сақталған. Қазақстан мен Орталық Азияның тарихы мен мәдениеті бойынша А.Мозердің коллекцияларынан әлі жарияланбаған, өте сирек, тарихи және этнографиялық материалдар табылған Швейцарияға жасалған археологиялық экспедицияны ерекше атауға болады. Қазіргі уақытта «Қазақстанның тарихы мен мәдениеті бойынша А.Мозердің қоры» кітап-альбомы баспадан шықты. Британия кітапханасынан (Лондон) шығыстық қолжазбалар, архивтік материалдар, мәдениет артефактарында қамтылған Қазақстанның тарихы мен мәдениетіне байланысты бағалы мәліметтер табылды. Бұлар британдық тізімде Қадырғали Жалайридің «Тауарих хамсасы», Қазақ хандығы тарихынан Махмұд ибн Уәлидің «Бахр әл-асрар» тамаша қолжазбасының 4-ші бөлігі, Рашид-ад-Диннің «Жамиғат тауарихынан» өте сирек миниатюралар және тағы басқалар.

Дамаскідегі Сұлтан Әз-Захир Бейбарыс кесенесін, Каирдағы Сұлтан Бейбарыс мешітін қайта қалпына келтіру, Дамаскідегі Әл-Фараби кесенесі мен тарихи-мәдени орталықтың құрылысы сияқты шетелдік жобалар табысты іске асырылды. «Қазақфильм» АҚ киностудиясы аса маңызды тарихи орындар мен ұлттық мәдениет мұралары туралы 20 деректі фильм түсірді. Бұлар «Мәдени мұра» циклынан «Қорқыт. Күй тарихы», «Номадтардың музыкалық мұрасы», «Ежелгі Түркістанның сәулет ескерткіштері», «Жүсіп ата кесенесі», «Тамғалы петроглифтері» және тағы басқа деректі фильмдер.

Қазақстанның тарихында бұрын болып көрмеген, теңдессіз гуманитарлық акция бола отырып «Мәдени мұра» бағдарламасы Қазақстан халқының ұлттық рухани қазынасының байлығын әлемге паш етті. Бағдарламаның нәтижелері таң қалдыруда, атап айтқанда, оның аясында 230 атаумен кітап басып шығарылды, солардың ішінде тарих, археология, этнография, жаңа энциклопедиялық сөздіктердің өте сирек топтамалары бар. Баға жетпес материалдар мектеп оқулықтарының мазмұнын жаңарту және толықтыруда, мектеп бағдарламасының вариативті бөлігі бойынша факультативтік, таңдау пәндерінен бағдарламалар жасауда тиімді пайдаланылуда. «Мәдени мұра» бағдарламасын іске асырудағы Қоғамдық кеңестің тапсырмасымен «Мәдени мұра» атты интернет-порталдың жасалуы, онда кітаптар, аудио және бейне жазбалардың орналастырылуы осы бағыттағы мекемелерді қазіргі ақпараттық заманның талап-тілегіне сай жұмыс жасау көшіне қосты. Интернет-портал әркез жаңартылып, толықтырылып отырылады.

Жалпы алғанда «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы көптеген ғылыми-зерттеу институттарының жұмысын жандандырды. «Бабалар сөзі» жүз томдығын дайындауға М.Әуезов атындағы әдебиет және өнер институтының 75 қызметкері қатысты. Аударма саласында жүзден аса білікті мамандар еңбек етеді. Бұдан басқа Нұр-Сұлтан мен Алматыда сирек ұлттық басылымдарды іздеу және оларды сатып алу, ежелгі қолжазбаларды қалпына келтіру және бірегей музей қорын жасау бойынша бірнеше орталықтар құрылған. Сонымен қатар бағдарлама аясындағы ізденіс, шығармашылық, ғылыми іс-сапаларлар нәтижесі отандық ғылыми ортаның әлемдік ғылыми қауымдастыққа интеграциясына, зияткерлік әлеуетінің көтерілуіне, шыңдалуына ықпал еткенін ерекше айту керек. Шет елдік ғалымдар мен зерттеушілердің Қазақстанның тарихы мен мәдениетіне деген қызығушылықтары артып, ықылас танытулары олардың еліміздің ғалымдарымен ғылыми байланыстарының тереңдеуіне әкелді. Шығармашылық бірлесу отандық мәдениет, тарих ғылымдарының соны нәтижелерге жетуіне түрткі болары сөзсіз.

Бағдарламаның жүзеге асуы белгіленген жылдармен шектеліп қалған жоқ. 2013 жылы Ел Президенті Н.Ә. Назарбаев қазақстандық зиялы қауым өкілдеріне Президенттік және Мемлекеттік сыйлықтарды тапсыру кезінде сөйлеген сөзінде қазақстандық қоғамда мәдениеттің дамуы мен жоғары руханилықты нығайту мәселелері экономикалық өсу немесе халықтың әл-ауқатын көтеру сияқты аса маңызды екендігін атап өтті [7]. Бағдарламаның сабақтастығы - Қазақстан тарихына байланысты шетелдердің архивтерінде сақталған құжаттарды зерттеу жұмысы 2018 жылы қарашада жарияланған Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың «Ұлы даланың жеті қыры» атты мақаласының «Архив – 2025» бөлімінде көрініс тапты. Бүгінгі таңда Ресей мен Қытайдың, басқа да алыс-жақын шет елдерден әкелінген Отан тарихынан тың деректер ғылыми айналымға түсіп, ғалымдар мен зерттеушілердің зерттеу нысанына айналууда. Зерттеу қорытындыларының отандық қана емес, түрлі шетелдік жоғары рейтингті ғылыми басылымдарда жариялануы бай тарихы мен мәдениеті арқылы қазақ халқының әлемдік ғылыми кеңістіктегі танымалдығын арттыра түсті.

Елбасының 2017 жылы 12 сәуірдегі «Болашаққа бағдар: қоғамдық сананың жаңғыруы» мақаласында белгіленген «Жаңа гуманитарлық білім: Жүз жаңа оқулық» жобасы аясында бүгінгі таңда әлемнің ең үздік деген жүз кітабының қазақ тіліне аударылып еліміздің кітапханаларына тегін таратылуы барша қазақ тілді қауымды қолжетімді етті. Әсіресе қоғамның әлеуметтік белсенді бөлігі білім алушылар мен жастарға әлемнің озық жазушылары мен ғалымдарының шығармашылығымен еш қиындықсыз ана тілінде сусындауға, бойларына жаңа білім нәрін жинауға, өзіндегі бар білім қорын кеңейтуге мүмкіндіктің жасалуы олардың ХХІ ғасырдағы жаһандық, европалық білім мен ғылым кеңістігіне еркін енуіне жол ашты. Осылайша Қазақстанның Тұңғыш Президентінің тікелей бастамасымен жасалған «Мәдени мұра» бағдарламасы бүгінгі таңда ел үшін үлкен және тағдыршешті маңызға ие болды.

Қазақстанда республикада тұратын барлық халықтың мәдениеттерінің ерекшеліктеріне үлкен көңіл бөлінеді. Ол адамзаттық құндылықтарға қарау, халықтың озық дәстүрлері мен әдет-ғұрыптарын толыққанды қалпына келтіру, гуманитарлық ғылымдарға оралу, барлық ұлттық мәдениеттердің құндылықтары мен дербестігін танумен сипатталады. Осы тұрғыдан алғанда «Мәдени мұра» бағдарламасы этностар арасындағы өзара түсіністік пен татулықтың алтын көпірі іспеттес. Бағдарламаның мазмұны мен нәтижелері Қазақстанды өзінің Отаны деп санайтын кез келген өзге этностар үшін қазақ халқының бай тарихы мен ұлттық мәдениетін терең тануға, оқып үйренуге қызығушылық тудыра отырып, сол арқылы өзі тұрып жатқан мемлекеттің өткенін құрметтеу, қастерлеу сезімін бойларына сіңіруге, қазақ және басқа да 130 астам этностарды рухани жақындастыруға, өзара түсіністікке, толеранттылыққа тәрбиелейді, ұлттық бірегейліктің орнығуының өзегі бола алады. Барлық этностардың тең құқықты дамуының қағидалары Қазақстан Республикасының 1995 жылғы Конституциясында айтылған. Конституция - адамның нәсіліне, ұлтына және тіліне қарамастан құқықтары мен бостандықтарының теңдігінің кепілі. Республикада қоғамдық бірлестіктердің бір түрі болып саналатын ұлттық-тарихи орталықтардың және ұлттық өзіндік сананы сақтаудың ошақтары болып табылатын ұлттық-мәдени орталықтардың қызметі үшін құқықтық негіздер құрылған. Этностық мәдениет пен тілді дамыту Қазақстанда тұратын барлық халықтың мәдениеттері мен дәстүрлерін қайта өркендетуге қызмет етеді. Біздің елімізде олар халықтар арасындағы мәдени байланыстарды дамытуға, мәдениеттердің әрқайсысының еркін дамуының үйлесімділігін қамтамасыз етуге септігін тигізуге үндейді. Ұлттық мәдениеттерді дамыту мәселелері Қазақстан халқы Ассамблеясының сессияларында әрдайым қаралып отырылады.

Ұлттық-мәдени бірлестіктерде жыл сайын Наурыз, Құрбан айт, Масленица, Рождество және тағы басқа да халықтық және діни мерекелерді өткізу жақсы дәстүрге айналған. Мұндай мерекелерге қатысу жастардың көркем, қолданбалы, фольклорлық мәдениеттің асыл қазыналарымен танысуындағы баға жетпес құрал болып табылады. Бұл жұмыс республиканың орта оқу орындарының оқу бағдарламаларында бекітілген. Мектепке дейінгі және мектеп жасындағы балаларды тәрбиелеудің жаңа тұжырымдама-

сына сәйкес «Өнер және әдеп», «Ұлттық әдет-ғұрыптар мен дәстүрлер», «Ұлттық мәдениет тарихы» тақырыптары бойынша қосымша пәндер мен арнайы курстар енгізілді [8, 4-7 б.].

Қорытынды. «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасының жалпы мемлекеттік, идеологиялық маңызы зор. Біріншіден, тарихи қысқа мерзімде ұлттың тарихи-мәдени мұрасын сақтауға және Қазақстан мәдениетінің шетелдерде танылуына әрі беделінің артуына мүмкіндік жасалды; екіншіден, бағдарлама аясында қол жеткен ұлттық құндылықтар қазақстандықтардың рухани дүниетанымдарын байыта түсуге, рухани-адамгершілік дамуына, жаһандану заманында ұлттық болмыстан ажырамауға септігін тигізе отырып, еліміздің жаңа мәдени-тарихи болмысын қалыптастыруға ықпал етеді; үшіншіден, басқа елдердің үлгілері мен тәжірибелерін көшіріп қайталамай, тамырын ұлттық құндылықтар мен тарихтан тарқататын ұлттық идеологияның орнығуына негіз қаланды, қоғамдық сананы жаңғыртудың өзіндік үлгісі өмірге енді. Ұлттық идеология сөз жоқ, өз кезегінде қоғамның алға жылжуында үлкен рөл атқаратын ұлттық бірегейлік пен ұлттық сананың орнығуына ықпал етеді.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Назарбаев Н.А. Болашаққа бағдар: қоғамдық сананың жаңғыруы // Егемен Қазақстан. – 13 сәуір, 2017.
2. Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). Бес томдық. 5-том. – Алматы, 2010. – 543-556 бб.
3. О Концепции стратегического национального проекта «Культурное наследие» на 2009-2011 гг. Адилет. Информационно-правовая система нормативных правовых актов Республики Казахстан.
4. Собрание Актов Правительства и Президента Республики Казахстан. // СА-ПП. 2006. № 14. Ст. 86.
5. Б. Әбдігаппарқызы. Аталар аманатына адалдық. «Мәдени мұра» бағдарламасы бойынша атқарылған істер [Электронды ресурс] – 2010. <https://anatili.kazgazeta.kz/news/3270>
6. Қазақстан Республикасы Ұлттық кітапханасының ресми интернет-ресурсы. https://www.nlrk.kz/index.php?option=com_content&view=article&id=729:aza-stanny-m-deni-m-rasy-kitap-toptamasy&catid=144&lang=kz&Itemid=516
7. Выступление Назарбаева Н.А. на встрече интеллигенции по случаю вручения Президентских и Государственных стипендии деятелям литературы и искусства. Официальный сайт Президента РК. 9 янв. 2013.
8. Мажитов С.Ф. Взаимодействие и взаимовлияние национальных культур: Теория и проблемы преемственности. В кн. «Вопросы культуры и искусства Казахстана на пороге XXI века». – А., ЧП Алексеев, 1999. – С. 4-7.
9. Қазақстан Республикасының Конституциясы. – Алматы, 1995.

References:

1. Nazarbayev N.A. Orientation to the future: the revival of 6. Official website of the National Library of the Republic of Kazakhstan. https://www.nlrk.kz/index.php?option=com_content&view=article&id=public_consciousness // Egemen Kazakhstan. - April 13, 2017.
2. History of Kazakhstan (from ancient times to the present). Five volumes. Volume 5. – Almaty, 2010. – 543-556 p.
3. On the Concept of the strategic national project "Cultural Heritage" for 2009-2011. Justice. Information and legal system of normative legal acts of the Republic of Kazakhstan.
4. Assembly of Acts of the Government and the President of the Republic of Kazakhstan. // AA-GP. 2006. № 14. – 86 p.
5. Abdygapparova B. Loyalty to the legacy of ancestors. Work done under the program "Cultural Heritage" [Electronic resource] – 2010. <https://anatili.kazgazeta.kz/news/3270>
729:aza-stanny-m-deni-m-rasy-kitap-toptamasy&catid=144&lang=kz&Itemid=516
7. Speech by Nazarbayeva N.A. at a meeting of the intelligentsia on the occasion of the Presidential and State Scholarships for Literary and Artistic Figures. Official site of the President of the Republic of Kazakhstan. Jan. 9, 2013.
8. Mazhitov S.F. Interaction and interdependence of national cultures: Theory and problems of continuity. In kn. "Questions of culture and art of Kazakhstan on the threshold of the XXI century". – А., 1999. – 4-7 p.
9. The Constitution of the Republic of Kazakhstan. – Almaty, 1995.

Рахметуллин Е.Е. ^{*1}, А.М. Мамырбеков¹, Б.Б. Төкішқадыров¹

¹ *Ә.Бөкейханов Университеті, Семей қ., Қазақстан*

E-mail: alash.azamaty@mail.ru

Ә.Бөкейханов Университеті, Семей қ., Қазақстан

E-mail: arafat_kz@mail.ru

³ *Ә.Бөкейханов Университеті, Семей қ., Қазақстан*

E-mail: botabek87@mail.ru

XX ҒАСЫРДЫҢ 20-30 ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ СЕМЕЙ ӨНІРІНДЕ ЖҮЗЕГЕ АСЫРЫЛҒАН ТӘРКІЛЕУ НАУҚАНЫ

Аңдатпа

Мақалада 1920-1930 жылдары орын алған ұжымдастыру саясаты, оның ішінде қазақ қоғамында жүргізілген тәркілеу науқанының өңірлік көріністері қарастырылған. Атап айтқанда, автор тәркілеу науқанының Семей өңірінде жүзеге асырылу себептері мен салдарларын, көріністерін мұрағат құжаттары негізінде нақтылаған.

Науқан барысында мал-мүлкі тәркіленген әлеуметтік топ өкілдері мен қазақ қоғамына есімі белгілі тұлғалар мен әулеттердің тағдыры да зерттеуде көрініс тапқан. Әсіресе, Құнанбай әулетінің ұрпақтары мен Алаш қозғалысына ниеттес болған ауқатты топ өкілдерін күйрету арқылы қазақ халқының әлеуметтік-экономикалық жағдайына ауыр соққы жасалды. Аталған саясаттың осы қырлары зерттеуде егжей-тегжейлі қамтылған.

Сондай-ақ тәркілеу механизмдері мен басшылыққа алынған қаулылардың қазақ ортасына әсері және оның нәтижелері деректік тұрғыда жүйеленген. Қазақстан аумағының басым бөлігі осы кезеңде жартылай көшпелі және көшпелі аудандар қатарына жатқызылды. Қазақ қоғамының ғасырлар бойы дамып келе жатқан дәстүрлі мал шаруашылығы негізінен, осы көшпелі және жартылай көшпелі өңірлерге шоғырланған еді. Партиялық институт тарапынан арнайы тапсырыспен шығарылған басылымдарда жарияланған Алаш қозғалысын айыптау, ұлттық буржуазия өкілдерін қаралау сипатындағы ұстанымдар науқанның басталу үрдісін жылдамдата түсті.

Рахметуллин Е.Е. ^{*1}, Мамырбеков А.М. ², Токишқадиров Б.Б. ³

¹ *Университет А.Бөкейханов, г. Семей, Казахстан*

E-mail: alash.azamaty@mail.ru

² *Университет А.Бөкейханов, г. Семей, Казахстан*

E-mail: arafat_kz@mail.ru

³ *Университет А.Бөкейханов, г. Семей, Казахстан*

E-mail: botabek87@mail.ru

КОНФИСКАЦИОННАЯ КАМПАНИЯ, ОСУЩЕСТВЛЕННАЯ В СЕМИПАЛАТИНСКОМ РЕГИОНЕ В 20-30-Е ГОДЫ XX ВЕКА

Аннотация

В статье рассматриваются региональные проявления политики коллективизации 20-30-х годов XX века, в том числе конфискационной кампании, проводимой в казахском обществе. В частности, автором уточнены причины и последствия реализации конфискационной кампании в Семипалатинском регионе на основании архивных документов.

В ходе акции изучалась судьба представителей социальных групп с конфискацией имущества, известных казахскому обществу личностей и династий. В частности, был нанесен серьезный удар по социально-экономическому положению казахского народа путем уничтожения потомков династии Кунанбая и представителей состоятельных групп, единомышленников движения Алаш. Эти аспекты данной политики подробно освещены в исследовании.

Также систематизированы механизмы конфискации и влияние руководящих постановлений на казахскую среду и ее результаты. Также задокументировано влияние механизмов и руководящих указаний конфискации на окружающую среду Казахстана и их последствия. Большая часть территории

Казакстана в этот период относилась к полукочевым и кочевым ареалам. Традиционное животноводство казахского общества, которое развивалось веками, было в основном сосредоточено в этих кочевых и полукочевых регионах. Обвинения движения «Алаш» и разоблачения национальной буржуазии, опубликованные в специальных выпусках института партии, ускорили начало кампании.

Ключевые слова: Семипалатинский регион, коллективизация, конфискация, казахское общество, зажиточные группы, животноводство, постановление.

E.E. Rakhmetullin^{*1}, A.M. Mamyrbekov², B.B. Tokishkadirov³

¹*Alikhan Bokeikhan University, Semey, Kazakhstan*

E-mail: alash.azamaty@mail.ru

²*Alikhan Bokeikhan University, Semey, Kazakhstan*

E-mail: arafat_kz@mail.ru

³*Alikhan Bokeikhan University, Semey, Kazakhstan*

E-mail: botabek87@mail.ru

CONFISCATION CAMPAIGN CARRIED out IN the SEMPALATINSK REGION IN the 20-30S of the XX CENTURY

Abstract

The article deals with regional manifestations of the collectivization policy of the 20-30s of the XX century, including the confiscation campaign carried out in the Kazakh society. In particular, the author clarified the reasons and consequences of the implementation of the confiscation campaign in the Semipalatinsk region on the basis of archival documents.

During the campaign, the fate of representatives of social groups with property confiscation, personalities and dynasties known to the Kazakh society was studied. In particular, a serious blow was dealt to the socio-economic situation of the Kazakh people by destroying the descendants of the kunanbai dynasty and representatives of wealthy groups, like-minded Alash movement. These aspects of this policy are covered in detail in the study.

The mechanisms of confiscation and the impact of governing decisions on the Kazakh environment and its results are also systematized.

Keywords: Semipalatinsk region, collectivization, confiscation, Kazakh society, affluent groups, animal husbandry, decree.

Кіріспе. XX ғасырдың алғашқы ширегіндегі саяси оқиғалардың салдары алдағы уақытта орын алатын жағдаяттардың беталысын айқын аңғартты. Нақтырақ айтқанда, Азамат соғысының большевиктер пайдасына шешілуі Ресей империясының тағдырын түпкілікті түрде шешіп берді. Яғни, билікке келген коммунистердің ұстанған саясаты мен 1925 жылдардан кейінгі қалыптасқан ахуал әсіресе, қазақ өлкесін үлкен өзгерістерге итермеледі. Әсіресе, Ф.И. Голощекиннің билік басына келуімен жүзеге асқан «Кіші Қазан» науқаны қазақ қоғамының әлеуметтік құрылымын түбегейлі күйреуге бағыт алды. Аталған науқан аясында іске асырылған жайылымдық және шабындық жерлерді қайта бөлу үрдісі шын мәнінде ұжымдастыру саясатына қарай қоғамды дайындаудың бастауы болатын.

1928 жылға дейін кеңестік билік тарапынан идеологиялық тұрғыда ғылыми негіздеу, ақпараттық үгіт-насихат жұмыстары қарқынды жүргізілді. Бұл ең алдымен әлеуметтік тұрғыда айрықша санатқа жататын қоғамның ауқатты топтарын талқандауға бағытталған орны толмас қасіретті тарихтың парақтарын бастады.

Материалдар мен әдістер. Зерттеу барысында тәркілеу науқанына қатысты мұрағат қорларындағы деректер мен құжаттар жинақтарының материалдары пайдаланылды. Атап айтқанда, Семей қаласындағы Шығыс Қазақстан облыстық қазіргі заман тарихын құжаттандыру орталығының 1 және 74 қорларындағы істер өңірде жүргізілген саяси науқанның сипатын ашуда айрықша рөл атқарды.

Мақалада тарихи зерттеулердің негізгі өзегі саналатын объективтілік, тарихилық, жүйелілік және статистикалық әдістер қолданылды. Негізінен алғанда, аталған зерттеу мәселесі қазақ қоғамының әлеуметтік, экономикалық, аграрлық салаларын қамтитындықтан, гуманитарлық ғылымдар саласындағы пәнаралық зерттеу әдістерін басшылыққа алу аса маңызды. Әсіресе, XX ғасырдағы аграрлық қатынастардың күйреуін зерделеуде экономикалық тәсілдерді меңгеру, қолдану үлкен маңызға ие.

Талқылау. Кеңестік биліктің қазақ қоғамының ауқатты топтарын тәркілеу науқаны санғасырлар бойы дәстүрлі мар шаруашылығын экономикалық негіз ретінде санаған қазақ халқын үшін орны толмас күйреуге ұшыратты.

1928 жылы тамыз айының 27-сіндегі Қаулы қабылданбай тұрып та, ел ішінде байларды тәркілеу науқаны жүргізіле бастаған. Мәселен, Семей уездік комитетінің 1928 жылдың 3 маусымдағы «Уезде

шаруашылық мал-мүліктерді тәркілеуді жүргізу» туралы баяндамасында төмендегідей деректер келтіріледі: «Қазақ болыстарындағы байлардың мал-мүліктерін халықтық сот негізінде тәркілеу науқанына Шаған, Қызылтаң, Қызыл Октябрь, Беген және Бесқарай болыстары жатқызылды. Нұсқауды жүзеге асыру барысында Шаған болысының байлары көбірек қамтылып, сот шешімімен 14 ауқатты тұлғалардың мал-мүлкі тәркіленген.

Архив деректеріне назар аударсақ, байлардың мал-мүліктің біраз бөлігі тәркілеу науқанына дейін сатылып кеткен.

Уездік атқару комитеті отырысының 29 мамырдағы қорытындысы бойынша жылқының 40%, қойдың 22%, ірі қораның 55% және түйенің 17% тала таражға түскендігі жөнінде деректер кездеседі [1, 88].

Көріп отырғанымыздай, тәркілеу туралы Қаулы шықпай жатып-ақ қырдағы қазақтар науқанның барысынан хабардар болып отырған. Яғни, байлардың мал-мүлкін жасыруы, сатуы сынды әрекеттері жиі ұшырасып отырған.

Өңірлік архив қорларындағы деректерге назар аударатын болсақ, 1928 жылғы 8 мамырдағы Павлодар уездік комитетінің секретары Звонаревтің Семей губерниялық комитетіне Павлодар ауданы бойынша тәркіленіп алынған малдардың жалпы саны туралы жолдаған жеделхатында: «Жалпы тәркіленген малдың саны 19307, жылқы 5873, ірі қара 3013, қой 10005, түйе 316, малдың айтарлықтай бөлігі таратылмаған. Бекбатыровтың тексеруінше, Павлодар өңірінің болыстығындағы бір тәркілеуде толықтай тәртіп орнатылып, мал ұжымшардағы кедей-кепшіктерге таратылған, кездейсоқ ұрланған малды қайтарып алған жұмысшылар кездеспеді» дейді [2, 71]. Ақиқатында, қазақ ауылы тәркілеу науқаны туралы Қаулы жарияланбай тұрып-ақ хабардар болды. Бұған келесі архив құжаттары дәлел. 1928 жылғы мамыр айындағы Қазақ Орталық Атқару комитетінің секретары Асылбековтың бүкіл өңір комитет басшыларына жолдаған «Ірі байлардың және жартылай феодалдардың мүліктерін тәркілеу туралы» Қаулыны жүзеге асыру жөніндегі жеделхатында: «Соңғы уақытта антикөнестік элементтер бірі шаруашылықтардың мүліктерін тәркілеуге байланысты арандатушылық дақпырт таратуда. Бұл ақпыртты анықтауымызша, халық малдарын, тіпті малшаруашылық қожалықтарын сатуда. Бұл ең алдымен өз қожалықтарын әлсіретіп, халық шаруашылығының қарыштап дамуына кедергі келтіреді. Қаз ОАК төралқасы Қазақстанның барлық еңбекшілеріне хабарлауынша, «Ірі бай шаруашылықтардың мүлкін тәркілеу және жер аудару туралы» Қаулысына байланысты 1928 жылы 1 сәуіріндегі жағдай бойынша, табыннан бірнеше жүз бас ірі қара қалған, бұл Кеңес билігіне дұшпандық әрекеттердің көрінісі екендігі анық. Әсіресе бірінші кезекте ірі байлар мен бұрынғы хандардың, сұлтандардың тұқымдарына қатысты, - деп баса көрсетілген [3, 87]. Яғни жоғарыдағы мәліметтерден жаппай тәркілеу саясаты қарсаңында науқанға дайындық жұмыстарының басталып кеткенін байқауға болады.

1928 жылы 27 тамызда Қазақ АКСР Орталық Атқару Комитеті мен Кеңес Халық Комиссариатының «Ірі бай шаруашылықтардың және жартылай феодалдардың мал-мүліктерін тәркілеу және жер аудару туралы» Қаулысы қабылданды. Қаулыда: Қазақ республикасы өзінің құрамы жағынан мәдени артта қалған ұлт және төңкеріске дейінгі өзгермеген көшпелі-рулық қатынаста өмір сүреді. Қазақстандағы мал-мүлік иелері мен бұрынғы әлеуметтік тұрғыда артықшылықтары бар топтар Кеңес билігінің ауыл мен қышлақтарда жүргізіп отырған негізгі іс-шараларына кедергі келтіріп, арандатушылық үгіт насихат таратып, ұлтаралық және рулық алауымдықты қоздыруда. Бұл ең алдымен кедейлерді экономикалық тәуелділікте ұстап, республиканың экономикалық және мәдени дамуына бөгет жасайды [4, 68] деп айтылған.

1928 жылы 30 тамызда ҚазАКСР ОАК мен Халық Комиссариатының 1928 жылы 27 тамыздағы байларды қолдануға нұсқау берілген. Ол төмендегідей: «ҚазАКСР ОАК және Халық Комиссариатының қаулысын жүзеге асыру барысында мүлкі тәртіленген ірі байлар, патриархалдық және рулық қатынасты сақтаушылар, өзінің мүлкімен ерекшеленетіндер және қоғамдық беделі пайдаланушылар, ауылды кеңестендіруге кедергі келтірушілерді жер аударуға шешім қабылданды.

Жер аударуға жататындар:

1) көшпелі аудандарда 400-ден жоғары ірі қара малы бар, жартылай көшпелі аудандарда 300-ден астам малы бар және отырыңшы аудандарда – 150 деп жоғары ірі қара малы барлар, сонымен қатар жергілікті тұрғындарға зиянына тигізіп, өзінің рулық қатынаста ерекшелігін пайдаланып, экономикалық үстемдік орнататындар және ауылды кеңестендіру саясатына кедергі келтірушілер;

2) ірі қараға шаққанда мал саны көрсетілген мөлшерден аз болса да, жергілікті билік өңіндері қоғамға зияны бар, әлеуметтік жағынан қауіпті деп шеткен дер адамдар;

3) ерекше топқа жататындар: хан және сұлтан тұқымдары, бұрын болыс басқарушылары, татша үкіметінің ерекше марапатына ие болғандар, жеке және мұрагерлік атақтарға үшін мен алғандар [5, 9].

Қаулы қабылданғаннан кейін Қазақстан үкіметінің шешімі бойынша, Қарқаралы, Семей, Павлодар округтерінің байлары Қостанай, Сырдария, Ақтөбе өңірлеріне жер аударылды [6, 3].

1928 жылы 30 тамызда Қазақстанның көшпелі, жартылай көшпелі және отырықшы аудандарын белгілеу туралы Қазақ АКСР-і ХКК-нің Қаулысы жарияланды. Онда Семей округінен жартылай көшпелі

аудандарға: Шыңғыстау, Аягөз, Тарбағатай, Мақаншы, Қызылтас, Шыңғыстай, Бесқарағай, Қызылтаң, Ұлан аудандары жатқызылса, ал Павлодар округінен жартылай көшпелі аудандарға 5 аудан, Қарқаралы округінен 7 аудан кіреді. Отырықшы аудандар деп (Семей округінен) Марқакөл, Күршім, Зайсан, Жаңа Семей, Белағаш аудандары есептелді [7, 111].

Семей округінен Қаулыға сәйкес тәркілеуге және жер аударуға ұшыраған шаруашылықтардың ішінде 20-сы жартылай феодалдарды құраса, қалған 44-і ірі қожалықтар болған. Тәркіленген мал саны 2746, қуғын-сүргінге ұшыраған байлар мен жартылай феодалдарға 871 бас мал қалдырылды. Бұл әрине жан басына шаққанда өте аздық етеді.

Семей округі аумағында Қаулыны 9 ауданға қолдануға нұсқау берілді. Бұлар: Бесқарағай, Қызылтаң, Қызылтас, Шыңғыстау, Аягөз, Жарма, Ұлан, Тарбағатай, Күршім [8, 68]. Бұл аудандар негізінен жартылай көшпелі өмір салтымен белгілі.

Тәркілеу барысында Павлодар округі бойынша 45 қожалық тәркілеуге ұшырап, нәтижесінде 3120 бас мал алынады деп жоспарланған еді. Науқан қорытындысы бойынша 33 қожалық тәркіленіп, 2783 бас мал алынған. Қарқаралы округі бойынша 56 қожалық тәркілеуге түсіп, 12702 бас мал тәркіленген. Ал Семей округіне келсек, 66 қожалық тәркіленіп, 9113 бас мал алынды. Бұл негізінен үш округ бойынша алынған деректер [8, 104].

Осы науқан барысында байлардың малдарын сатып жіберуі, тәркілеу комиссиясынан жасыруы немесе тәркілеуге жатпайтын шаруашылықтарға өткізіп жіберуі сынды әрекеттер жиі кездесіп отырды. Бұл жағдай қаулы шықпай тұрып-ақ орын алған болатын. 1928 жылдың көктемінен бастап байлар жаппай малдарын сата бастаған. Осы жылдың бас кезінде Семей өңіріндегі байлар 2317 бас малды сатып жібергендігі белгілі болды [9, 9]. Бұл жағдайлар Қазақстанның барлық өңірлерінде кездескен орын алды. Яғни, байлардың жағдайдан хабардар болып, ертерек қамданғанын байқалады.

Тәркілеу барысында науқанға кедергі келтірушілер, заңды белден басып мал-мүлкін жасырғандар қылмыстық жауапқа тартылатын болып шешілді.

1928 жылы 13 қыркүйекте Қазақ ОАК мен ХКК-нің «Ірі және жартылай феодалдарды тәркілеуге және жер аударуға қарсылық білдірушілерді қылмыстық жауапкершілікке тарту» туралы Қаулы қабылданады. Қаулыда: 1928 жылы 27 тамыздағы қаулыда көрсетілген ережелерге қарсылық көрсеткендер және қарсылық ұйымдастырушылар, кеңестік іс-шараларға басқада қарсылықтың түрін жасағандар – байлар, бұрынғы атақ-абыройымен белгілі тұлғалар және басқа да айыбы барлар қатаң түрде қылмыстық жауапкершілікке тартылады және Қазақстаннан шет жерлерге жер аударылады [8, 80] деп атап көрсетілген болатын. Сол кездері, яғни тәркілеу науқанын жүргізу барысында кеңестік қызметкерлер арасында байларға оң қабақ танытып, жәрдемдескендері де болған. Алайда, тәркілеу науқанына салғырт қарады, байлармен сыбайлас болды, жиындарда байларды жақтап сөйледі деген желеумен оларды жергілікті басшылық жауапқа тартып отырды. Осындай жағдай Семей өңірінде де көрінес беріп, тәркілеу ісіндегі 44 кеңестік қызметкер қылмыстық жауапкершілікке тартылған [10, 45]. Мұндай жауапқа тарту тәркілеу науқанында көп кездескен. Оның себебі кеңестік биліктің ауылда әлі де берік орнықтауымен байланысты. Коммунистердің, «Қосшы одағы» мүшелерінің арасында халық жағына шығып, қиын жағдайларда халықпен бірге болған жағдайлар жиі ұшырасты. Яғни, туыстық немесе рулық байланыстар ауылдық жерлерде кеңестік саясаттан әлдеқайда биік тұрды. Сондықтан, біраз уақытқа дейін осы жүйе сақталған болатын.

Тәркілеу науқаны кезінде орташа шаруалардың да тізімге ілінгені әр өңірлерде байқалып отырды.

БК(б)П VI Бүкілқазақстандық партия конференциясында «Ауыл орташасы туралы» жасаған баяндамасында Ф.Голошекиннің өзі де растап: «Біздегі орташа шешуші рөл атқармайды және ауылда басты тұлға да болып табылмайды» – деген болатын [11, 33]. Алайда, сола бола тұрса да сол кездегі осыған қатысты көптеген ерекшеліктер ескерілмей, ауылдың көбі орташалар еді деген қате пікір қалыптастырылды. Орташалардың тізімге ілініп кетуі басқа өңірлер сияқты Семей өңірінде де кездесті. Осындай жағдайға байланысты Қызылтаң ауданының тұрғыны Қазақ Орталық комитетіне былай деп жеделхат жібереді: «Мен осыдан жиырма жыл бұрын Қарқаралы округінен кедейлігіме байланысты Семей округіне қоныс аударған едім. Төңкеріске дейін орыс казактарының қол астында жұмыс істеп, төңкерістен кейін жер алып, егіншілікпен айналыстым. Қазір 91 қой, 33 жылқы, 19 сиыр және 2 түйе ұстап отырмын. Қызылтаң ауданындағы комиссия мені бай деп мүлкімді тәркілеуге және жер аударуға шешім шығарды. Мені бай қатарына қосқанын дұрыс деп санамаймын, өздеріңізден қабылданған шешімді өзгертулеріңізді сұраймын. Доғалақов Мергенбай» [12, 123]. Көріп отырғандарыңыздай, комиссия тарапынан да заң бұзушылық әрекеттер жиі көрінес беріп отырды.

1928 жылғы 28 қарашасында Күршім ауданындағы байлардың мал-мүлкін тәркілеу туралы былай деп берілген: Барлық 8 қожалықтан 730 мал тәркіленген, оның ішінде Нұғымов Маулаханнан 81 бас мал тәркіленіп, Қаулы бойынша 11 бас мал өзінің пайдалануына қалдырылған.

Байлардың 8 жанұясы 8 қарашада Семейге қатаң күзетпен жөнелтіліп, олардың ішінде байлар Байқанов Сүйген, мен ұлы Қабқасар және Нұғыманов Маулехан жасырынып қалған, іздеп барысы нәтиже бермеді. Мәліметтер бойынша отбасымен бірге шекара асып кеткенге ұқсайды» [13, 185-186].

Бұған ең басты себеп Күршім ауданының Қытаймен шекаралас болуы ықпал етті. Тәркілеуден қашқан байлар малдарын айдан Қытайға өтіп кетіп отырған. Бұл байлар үшін ең тиімді жолдарды бірі болып саналды. Тәркіленген малдың санақ бойынша түгел болмауының себептерінің бірі де осы жағдай.

Тәркілеу науқаны қазақ қоғамын қатты күйзеліске ұшыратты. Бұл науқаннан Қазақстанның көшпелі және жартылай көшпелі аудандары деп танылған барлық аймақтары шет қалмады. Меймандостыққа, қонақжайлыққа негізделген қазақ қоғамы осы саясаттың құрбаны болды. Ақылымен, абыройымен елге танылған текті әулеттің ұрпақтары да сұркия саясаттың шеңгеліне ілінді. Бұл науқан кешегі Құнанбай – Абай ұрпақтарында айналып өтпеді. Солардың бірі Тұрағұл Құнанбаев болатын.

Семей округі Шыңғыстау ауданының тұрғыны Тұрағұл Ибрагимовтың мал – мүлкін тәркілеу және жер аудару 1928 жылдың 23 қарашасында басталған ісінде былай делінген: Ибрагимов Тұрағұл танымал және беделді рубасшысы, патша билігі тұсында болыс басқарушысы және бай болған. Алаш-орда үкіметі орнаған кезде олардың белсенді жақтастары болып Қолчак үкіметімен бірігіп, Кеңес билігіне қарсы күресті, ауылда рулық үстемдігін жүргізді, ауылды кеңестендіруге кедергі жасады. Сондықтан кедей – батырақтардың ауылдық жиналысының және аудандық конференцияның шестімімен Тұрағұл Ибрагимовты жер аудару тізіме кіргізіп, 1928 жылғы 27 тамыздағы қаулыға сәйкес ІІ топқа жатқызылған. Шыңғыстау ауданынан жер аударылғандар тізіміне 1. Халел Ғаббасов, 2. Тұрағұл Ибрагимов, 3. Мұсатай Молдабаев кіргізілді. Бұлар Сібір өлкесінің Рубцовск округіне жер аударлды [14, 230]. Тұрағұлдан 36 бас мал тәркіленген. Алайда сол кездің жүйесі бойынша байдың қатарына жатқызылған. Халел Ғаббас Алашорданың мүшесі жоғары білімді азамат, қазақ интеллигенциясының көшбасшыларының қатарынан табылған. Ұлттық интеллигенцияның көпшілік бөлігі жұпыны тұрып, ой еңбегімен айналысса да, қоғамға қауіпті деп танылып ІІ-топқа жатқызылды.

Қазақстанның шығыс өңіріндегі тәркілеу науқанының сипаты осындай.

Тәркілеу қорытындысы жөніндегі БК(б)П Қазақ өкелік комитетінің бірінші хатшысы Ф. Голощекиннің 1929 жылы 9-сәуірде құпия түрде жіберген «ҚАКСР бойынша аса ірі бай – жартылай феодалдардың мал – мүлкін тәркілеу және оларды жер аудару туралы» ақпарында Голощекин былай дейді: «...алғашында біздер 226 мың бас мал аламыз деп ойлаған еді, бірақ таза көшпелі аудандарды тәркілеуге жататын қожалықтарға малдарын жасырып қолу қиынға соқпайтынын ескерсек, біздің жоспардың осы (65%) орындалуының өзін қанағаттанарлық деп табуға болады» деген (Қазақстан бойынша барлығы 144.474 бас тал тәркіленді).

Тәркілеу қорытындысы жөніндегі хабарда Голощекин қазақтарда әліде болса тәркіленуге ілікпеген біраз малдың қалып қойғандығын айтып, оның негізгі мақсаттарын ашып көрсетеді. Біріншісі, тәркілеу нысанының негізгі түрі – мал шаруашылығы болғандықтан, оны базарға сату оңайға түсті. Екінші, шекараға жақын орналасқан көшпелі шаруашылықтардың Қытай жеріне малды айдап өтуі мүмкіндігі. Үшінші, тәркілеу науқанын іске асыру құпия түрде жүрігілгенімен бәрібір байларға жетіп отырған. Кеңестік биліктің жергілікті өкілдерімен тығыз байланыс орнатқан байлар өлкедегі саяси жағдайларды білмей қалуы әсте мүмкін емес еді, сондықтан байлар алдын-ала қам жасаған. Төртінші, сол кездің өзінде көптеген ауылдағы ұйымдар байлардың жақтастары болып шықты, біз бұдан шын мәніне келгенде ауылда нағыз бастауыш ұйымның әзірге жоқ екендігін байқадық. Тәркілеу барысында ауылды кеңестендіру саясатын толықтай жүзеге асыруымыз керек. Сондықтан да біз алғашқы жобаның орындалуын қанағаттанарлық деп білеміз дейді.

Оның бұл тұжырымындағы мақсат қазақтардың мал-мүлкін тәркілеуді әлі де жүргізе беру қажеттігін дәлелдеу еді [15, 26-27].

1929 жылға қарай мал басының өсу қарқынының тежелу бастауын сол жылдардағы Қазақстан басшылығы мынадай себептермен түсіндіреді: Біріншіден, 1927-1928 жылдардағы құрғақшылық және жұт, шаруашылықтың экстенсивті түрі және жем-шөп қорының болмауы, негізінен аз қамтылған кедегі топтарында малдың бір бөлігінің жойылуына алып келген. Екіншіден, 1928-1929 жылдардағы байларды тәркілеу барысында, тәркілеуге түспеген, бірақ тәркілеуге ілігіміз деп қорыққан байдың бір бөлігі өз тарапынан малды қасақана жоюы. Бұл айтылғандар біздіңше басты себептер емес еді. Ал басты себеп – Голощекиннің құйтұрқы саясатының құралына айналған, қазақ халқының мал – мүлкінен айырудың бастауы болған қазақ байларын тәркілеу саясаты болатын [16, 18].

Қорытынды. Түйіндей келе, біріншіден, тәркілеу науқаны қазақ даласын қамтыған ұжымдастыру саясатының бастауы болды.

Екіншіден, байларды тәркілеу науқанынан қазақ халқы ешқандай пайда көрмеді.

Үшіншіден, қазақ қоғамының негізі – ірі шаруа қожалықтарын күйрету – Қазақстанғы аграрлық саланың даму қарқынын тежеп, сол жылдары экономиканың күрт төмендеуіне алып келді.

Төртіншіден, байларды тәркілеу – Коммунистік жүйе мен кеңестік биліктің қате саясаты болды. Байлар қожалықтарын күшпен тәркілемей-ақ, оларды салықпен, экономикалық әдістермен тежеп, солардың негізінде коопетаривтік, фермерлік, жеке немесе ұжымдық шаруашылықтар құрып, мемлекеттің дамуына пайдалануға болатын еді. Сонда Қазақстанның аса қуатты, экономикасы жоғары, ауылшаруашылығы дамыған елдер санатына қосылатын еді.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Шығыс Қазақстан облыстық қазіргі заман тарихы құжаттама орталығы. 1 қор. 2 тізбе. 1583 іс. – 88 б.
2. ШҚО ҚЗТҚО 1 қор, тізім 1, 1583 іс, 71 б.
3. ШҚО ҚЗТҚО 1 қор, тізім 1, 1583 іс, 87 б.
4. ШҚО ҚЗТҚО 74 қор, тізім 3, 7 іс, 68 б.
5. ШҚО ҚЗТҚО 74 қор, тізім 3, 5 іс, 9 б.
6. ШҚО ҚЗТҚО 74 қор, тізім 3, 7 іс, 3 б.
7. ШҚО ҚЗТҚО 74 қор, тізім 1а, 17 іс, 111 б.
8. Неизвестные страницы истории Семипалатинского Прииртышья (20-30 гг. XX в.) Сборник документов. Семипалатинск. 2002 г. – 250 с.
9. ШҚО ҚЗТҚО 74 қор, тізім 3, 36 іс, 9 б.
10. ШҚО ҚЗТҚО 74 қор, тізім 3, 45 іс, 45 б.
11. Қуандық Е.С. «Қазақстандағы «Кіші Октябрь» бағыты: бастауы, барысы және салдары /тарихи саяси талдау/. Тарих ғылымының докторының диссертациясы. Автореферат. Алматы, 2002 ж. – 56 б.
12. ШҚО ҚЗТҚО 74 қор, тізім 3, 9 іс, 123 б.
13. ШҚО ҚЗТҚО 74 қор, тізім 3, 8 іс, 185-186 б.
14. Нәсенов Б. «Абыралы қанды жылдары (1905-1945)». Екінші бөлім. Құжаттар жинағы. – Алматы – Новосибирск. 2006 ж. – 644 б.
15. Омарбеков Т. «Қазақ шаруаларын жеке меншік қожалықтарынан айыру және күштеп ұйымдастыру». Тарих ғылымының докторының диссертациясы. Автореферат. – Алматы. 1994. – 35 б.
16. Сантаева К.Т. «Қазақтың дәстүрлі мал шаруашылығының күйреуі және оның ауыр салдары». (Оңтүстік Қазақстан материалдары негізінде 1925-1935 жж.) тарих ғылымының кандидаты диссертациясы. Автореферат. – Алматы, 2001 ж. – 30 б.

References:

1. Shygys Qazaqstanoblystyq qazirgi zaman tarixy qujattama ortalygy. 1 qor. 2 tizbe. 1583 is. – 88 b.
2. SHQO QZTQO 1 qor, tizim 1, 1583 is, 71 b.
3. SHQO QZTQO 1 qor, tizim 1, 1583 is, 87 b.
4. SHQO QZTQO 74 qor, tizim 3, 7 is, 68 b.
5. SHQO QZTQO 74 qor, tizim 3, 5 is, 9 b.
6. SHQO QZTQO 74 qor, tizim 3, 7 is, 3 b.
7. SHQO QZTQO 74 qor, tizim 1a, 17 is, 111 b.
8. Neizvestnye stranysy istoru Semipalatinskogo Pruryshá (20 – 30 g.g XX v.) Sbornikdokýmentov. Semipalatinsk. 2002 g. – 250 s.
9. SHQO QZTQO 74 qor, tizim 3, 36 is, 9 b.
10. SHQO QZTQO 74 qor, tizim 3, 45 is, 45 b.
11. Qyandyq E.S.«Qazaqstandagy «Kishi Óktábr» bagyty: bastayy, barysy jáne saldary /tarixisaias talday/. Tarix gylmynyn doktorynyn disertasiy. Avtoreferat. Almaty, 2002 j. – 56 b.
12. SHQO QZTQO 74 qor, tizim 3, 9 is, 123 b.
13. SHQO QZTQO 74 qor, tizim 3, 8 is, 185-186 b.
14. Násenov B. «Abyralyqandy jyldary (1905-1945)». Ekinshi bólim. Qujattar jinagy. – Almaty –Novosibirsk. 2006 j. 644 b.
15. Omarbekov T. «Qazaq sharyalaryn jeke menshik qojalyqtarynan aıyry jáne kúsh tep uıymdastyryú». Tarix gylmynyn doktorynyn disertasiy. Avtoreferat. Almaty. 1994 j.–35b.
16. Santaeva K.T. «Qazaqtnyń dástúrlı mal sharyashylygynyn kúreyı jáne onyn aıyr saldary». (Ońtústik Qazaqstan materialdary negizinde 1925-1935 j.j.) tarix gylmynyn kandidaty disertasiy. Avtoreferat. – Almaty, 2001 j. – 30 b.

Ш.Т. Нұрман^{*1}

¹*т.ғ.к., доцент, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің
Тарих және құқық институты, Алматы қ., Қазақстан
E – mail: shnurman_64@mail.ru*

ҚҰЖАТТАР СӨЙЛЕГЕНДЕ: АЛМАТЫДАҒЫ АСТЫҚ ДАЙЫНДАУ МЕН ҰЖЫМДАСТЫРУ ҚҰРБАНДАРЫ

Аңдатпа

Мақала Алматы қаласы мен оған қарасты колхоздардағы 1920-шы жылдың аяғы мен 1930-шы жылдардағы астық дайындау науқанын зерттеуге арналған. Мақалада Алматы Қалалық Мемлекеттік Архивінің қорларынан табылған және алғаш рет ғылыми айналымға алынған сирек деректер негізінде, астанаға айналып келе жатқан қаланың ішкі шаруашылық өмірінің құрылымы, тұрғындар саны мен сапасы қарастырылады. Әсіресе, астық дайындауға жәрдемдесетін комиссиялардың 1929 жылы пайда болуы мен қызметі туралы айтылады. Жаңа деректер мен зерттеулер негізінде 1920-шы жылдардың аяғы мен 1930-шы жылдардың басындағы шаруаларға қатысты мемлекеттік саясаттың қалыптасуы мен астық дайындау науқандары кезінде партия басшылығының Алматыдағы репрессиялық шараларының мәні қайта қорытылады. Осы науқандардың негізгі құрбандары болған «кулактар» деп аталғандардың шын мәнінде кімдер екені туралы қорытынды жасалады. Олардың тағдырын зерттеуге қатысты методологиялық ұстанымдар ұсынылады.

Түйін сөздер: астық дайындау науқаны, Алматы, шаруалар, билік, репрессия.

*Нурман Ш.Т.*¹*

¹*К.и.н., доцент, Института истории и права при КазНПУ им. Абая,
г. Алматы, Казахстан
E – mail: shnurman_64@mail.ru*

ДОКУМЕНТЫ ГОВОРЯТ: ЖЕРТВЫ ХЛЕБОЗАГОТОВКИ И КОЛЛЕКТИЗАЦИИ В АЛМАТЫ

Аннотация

Статья посвящена исследованию хлебозаготовительной кампании конца 1920-х-1930-х годов в г.Алматы и прилегающих колхозах. В статье на основе редких данных, найденных в фондах Государственного архива города Алматы и введенных в научный оборот впервые, рассматривается структура, количественные и качественные данные о внутривоспроизводственной жизни города, когда этот по тем временам небольшой город становился столицей республики. Особый акцент делается на деятельность комиссии содействия хлебозаготовке – Комсоды, которые начали действовать в Алматы 1929 году. На основе новых источников и исследований осмыслены складывание государственной политики по отношению к крестьянству и обобщается значение репрессивных мер партийного руководства в период хлебо и мясозаготовительных кампаний в Алматы. в конце 1920-х и в начале 1930-х годов. Делаются выводы об основных жертвах этих кампаний, так называемых «кулаках», кто они были в действительности. Предложены методологические подходы к изучению их судьбы.

Ключевые слова: хлебозаготовительная кампания, Алматы, крестьяне, власть, репрессии.

*Nurman Sh.*¹*

¹*Candidate of Historical Sciences and Associate Professor of the Abai Kazakh National Pedagogical University,
Almaty, Kazakhstan
E – mail: shnurman_64@mail.ru*

DOCUMENTS SAY: VICTIMS OF GRAIN PROCUREMENT AND OF COLLECTIVIZATION IN ALMATY

Abstract

The article is devoted to the study of the grain procurement campaign in the city of Almaty and its suburban collective farms in the late 1920s and 1930s. The article, based on the unique sources of the State Archives of

Almaty, introduced in a scientific turn for the first time, examines the internal economic life, the structure and order of organizing the life of the city. Particular emphasis is placed on the activities of the Commission for the Promotion of Grain Procurement, which began to operate in Almaty in 1929. On the basis of new sources and research, the formation of state policy in relation to the peasantry and the essence of the repressive measures of the party leadership during the period of grain procurement campaigns in Almaty are comprehended. In the late 1920s and early 1930s. Conclusions are drawn about the main victims of these campaigns, the so-called "kulaks", who they really were. Methodological approaches to the study of their fate are proposed.

Keywords: grain procurement campaign, Almaty, peasants, power, repression.

Кіріспе. Кеңестік билік 1920-шы жылдары тарихта «астық дайындау науқаны» деп аталып жүрген кезеңнің мазмұнын «мемлекеттік «нан үшін» саяси күрес» деп анықтады. Бұл күрестің мазмұны мен іске асыру құралдары негізінде 1927/1928, 1928/1929, 1929/1930 шаруашылық жылдардағы кезеңдері анық болды. Астық дайындаудың бұл үш кезеңінің бір-бірімен логикалық байланысы бар және одан кейінгі саяси науқандармен, әсіресе:

- кулактардың мүлкін тәркілеп, құқығынан айыру науқанымен;

- ұжымдастыру науқанымен тікелей сабақтас. Қазақстанда және нақты Алматыда астық дайындау науқанының 1929-шы жылдары пәрмен алып, 1930-шы жылдары қарапайым шаруа мен «бай-кулакты» жаппай репрессиялауға жалғасқанын шаң басқан архив құжаттарын көтере отырып, зер сала отырып көзіміз жетті.

Алматы қаласы аталмыш жылдары кеңестік Қазақстанның астанасына айналуымен қатар, аграрлық шаруашылығын сақтаған қожалықтардың советтік түрлі науқандар мен нәубеттерді басынан кешірген мекен болғанын көбірек көрдік. Біздің назарымызды осы кезең тарихы толық жаулап алды, Алматы қаласы тұрғындарының тарихқа беймәлім беттерін ашып отырғанымызға сенімді едік. 1929 жылдың аяғында басталған жаппай ұжымдастыру кезеңі шаруалардың негізгі бөлігіне зорлық-зомбылық жасау, мәжбүрлеу, қорқыту және қуғын-сүргінмен қатар жүрді.

Материалдар мен әдістер Тікелей Қазақстанға қатысты құжаттарды сөйлету алдында, соңғы жылдары аталмыш тақырып бойынша алғаш ғылыми айналымға түскен жарияланымдар туралы, яғни бұрын жабық болып келген құжаттардан біздің назарымызды аударғандары. Аталмыш материалдар аастық дайындауға байланысты советтік мемлекеттік саясаттың негізгі қадамдарын және репрессия әрекеттерін қолдану барысын көрсетеді.

1929 жылы 29 маусымда орталық билік астық дайындауға байланысты арнайы қаулы қабылдайды [1]. Қаулыда ауылдық кеңестер жанынан астық дайындауға жәрдемдесетін комиссиялар (Комиссия содействия хлебозаготовке – Комсод) құру ұсынылды. Бұл комиссиялар ауыл жұршылығын кулактарға қысым көрсетуге ұжымдастыру және салық төлеуге революциялық заңдар негізінде ықпал ету шараларын, атап айтқанда «астықтарын мемлекетке сатудан бас тартатын кулактарға және міндеттерді орындаудан жалтаратындарға тиісті шаралар қолдану керек» деген тапсырма берілді. Дегенмен, ашық жарияланған қаулы мәтінінде астық дайындауға жәрдемдесетін комиссиялардың міндеттері туралы тармақтар толық берілмеді. Жалпы, орталық билік өз қаулылары мен директиваларында жиі жазылатын шаруаларға қарсы репрессиялар (астық сатып алу, салық төлеу сияқты және т.б.) жөніндегі бөліктерін ашық жарияланымға жібермеді.

И.Сталиннің ескертулерін енгізе отырып, 15 тамызда астық дайындау туралы қаулы өзгерістерімен қабылданды. Қаулының қабылдануы ОГПУ-ге Саяси бюро тарапынан «астық өнімдерін алып-сатарларға қарсы түбегейлі репрессия шараларын жүргізу» туралы директива беруіне алып келді. Сонымен қатар, Сталиннің талаптары негізінде «Астық дайындаудың барысы және Саяси бюро директиваларының орындалу барысы туралы» тағы бір арнайы қаулысында «орта және төменгі Еділ бойында, Солтүстік Кавказда, Сібір мен Қазақстанда орындау барысының баяу және кейбір жағдайларда тіпті орындалмауы» аталады. Осыған байланысты екі шара қолданылды. Біріншіден, астық дайындаудың орындалуы Саяси бюронның әрбір отырысында астық органдары мен ОГПУ басшыларын шақырылып тыңдалатын болды. Екіншіден, жергілікті жерлерге шығып тексеру үшін Орталық өкілдері жіберілді. Мысалы, Қазақстанға Н.Б. Эйсмонт екі аптаға аттанды.

Астық дайындауға қатысты, қаулы-қарарлардағы репрессия шараларына жол ашылуы өлкелік комитет өкілдерінен келген мына ақпараттағыдай жағдайға алып келді: «соңғы айларда бұқаралық саяси жұмыс әдістерінен гөрі әкімшілік әдістерінің орасан зор басымдығы ерекше байқалады ... 61-бап бойынша репрессиялар жаппай сипат алып отыр...» [2].

Мысалы, салыстыра кететін болсақ, жақын көрші республикаларды де мұндай репрессия шаралары айналып өткен жоқ. 1929 жылы қуғын-сүргін Орта Азия республикаларын да жайлады. Өзбекстанда астық

дайындауға байланысты 19 адам қамалса, Түрікменстанда - 78, Тәжікстанда – 61, Қырғызстанда – 99 адам қамалды. 1929 жылы Орта Азия республикаларында 28 667 шаруашылыққа жеке салықтар салынды, 37 470 шаруашылық жер-су реформасын бастан өткерді және 219 117 адам сайлау құқығынан айрылды [3, 28].

Қазақстанда 34 000-нан астам «байлар мен кулактар» сотталды. Тәркіленген астық көлемі 631 мың пұтты құрайды. Астық дайындаудың міндетті жоспарын қазақтың мүлдем егіндік салмайтын көшпелі шауашылықтары да орындауға тиіс болды [4]. Олар малдарын сатып, астық сатып алып, соны төледі немесе шетелдерге ауа көшіп кетуге мәжбүр болды.

Әрине, ауыр салықтар мен халықтың өміріне енген түсініксіз өзгерістер бұқара тарапынан қарсылық әрекеттерін туғызды. Осыған байланысты 1929 жылдың күзінде 3 қазанында Орталық комитет ОГПУ органдарына және Әділет Халық комиссариатына директива қабылдады. Онда «кеңестік органдар қызметкерлеріне қарсы лаңкестік әрекеттерді және де басқа контрреволюциялық әрекеттерді ұйымдас-тырған кулактарға қатал және тез жазалау шараларын, атып тастауға шейінгі репрессия шараларын қолдану... Тиісті шараларды әдеттегідей сот жүйесі арқылы, жылдамдатуы қажет ететін жеке жағдай-ларда ГПУ (Государственное политическое управление) арқылы жазалайды. Тиісті шараларды ОГПУ ВКП(б) өлкелік комитеттерімен келісе отырып, ал маңыздырақ жағдайларда ВКП(б) Орталық комитеті-мен келісе отырып қабылдайды [5, 714]. Ал 1929 жылдың 9 қазанында ОГПУ төрағасының орынбасары елдегі жағдайды сипаттай келе, репрессия шараларының жылдамдығын қамтамасыз ету үшін негізгі астық дайындау учаскелерінде ОГПУ толық құқылы өкілдігі (Полномочное представительство – ПП) жанынан Үштіктер жасақтау қажет деген ұсыныс білдірді. Сондықтан ОГПУ Сібірде, Украинада, Қазақстан мен Орта Азияда ОГПУ толық құқылы өкілдігі жанынан Үштіктер жасақтауға рұқсат сұрайды. Қазақстандағы осындай Үштіктердің жұмысын біз Алматы қаласының Мемлекеттік архивіндегі материалдардан толығырақ зерттей аламыз. Мұнда БОАК арнайы шешімімен 1924-1929 жж. құрылған Үштіктер және жоғарыда көрсетілгендей 1930-1934 жж. кулактарды тап ретінде жою науқанында жұмыс істеген Үштіктер туралы мәліметтер сақталған.

Ұсынылып отырған құжаттар негізінен кеңестік билік органдарының орталықтан түсірілген қаулы, директивалары, республикалық, округтік және қалалық партия және атқару органдарының есептері, жоспарлары, қызметтік қатынас қағаздары мен хаттамалары, астық дайындауға жәрдемдесетін комиссия іс-қағаздары мен жеке адамдардың арыз-шағымдарынан және де басқадай сирек деректерден тұрады. Құжаттар Қазақстан Республикасы Президент Архиві, Қазақстан Республикасы Орталық Мемлекеттік Архиві мен Алматы Қалалық Мемлекеттік Архивінің қорларынан алынды және ғылыми айналымға бірінші рет ұсынылуда. Бұл дереккөздері біздің ойымызша аштық трагедиясына ұласқан жалпыұлттық апаттың себептері мен ауқымын ашып көрсетуге көмектеседі.

Талдау. Ресей тарихнамасында мемлекеттік астық дайындау саясаты мәселесі негізінен аграрлық тарихтың сабақтас бөлігі ретінде астық мәслесімен, ұжымдастырумен, ашаршылық және ауыл шаруашы-лық салықтарын салу және т.б. зерттеу аясында қарастырылды. Бұл кезеңдегі астық дайындау мен жергілікті жерлердегі жағдайларды жазатын еңбектер аз. Бұл тақырыпты отандық тарихнамада сүрлеуін салған Т. Омарбеков екені белгілі. Дегенмен, аймақтық көріністерін зерттеу әлі де кемшін. Осы ретте Алматы қаласы бойынша да кешенді талдаулар жоқ. Тіпті біз де өз зерттеуіміздің басында мұндай материалдарға тап боламыз деген ойымыз болмады.

1931/1932 және 1932/1933 жылдардағы науқандар зерттеушілердің басты назарын аударды десек болады. Әсіресе, ресейлік зерттеушілер контрақтациялық жүйенің қалыптасуын кенірек қарастырған. Ал посткеңестік тарих ғылымының үлкен жетістіктері қатарында ұжымдастыру, ашаршылық және астық пен ет дайындауға арналған деректер жинақтарының серияларын шығаруын атар едік.

Зерттеу нәтижелері. 1928-1930 жылдардағы ресми құжаттардың мазмұнын қарастырғанда, астық дайындау науқаны барысынан советтік билік органдары жаңа тақырыптарды қалай өрбіткенін/өрбігенін байқаймыз. «Таптық күрес», «кулактар терроры», антикеңестік элементтер» және т.б. Сонымен қатар, «Кулактарға жасалған операциялар» (1930), «Кулактарды көшіру барысы» (1931) дегендер де бар [6, 30].

Ал, Алматы қалалық кеңесінің іс-қағаздарын қарастыра отырып, жалпы тұрғындарды саяси-шаруашылық негізде түрлі топтарға бөліп көрсететіні туралы қызық мәліметтер байқадық. Мәселен, Қалалық кеңестің 1928 жылғы есебінде астық дайындауды талдай келе, «қалада тұрғындарды әлі де қатал жіктеу [дифференциация] жүргізілмегендігін, кедейлер мен орташалардың саяси тәрбиеленуі төмен деп көрсетеді» [7, 2 об]. Сол себепті олардың артына «кулак, саудагер мен алып-сатарлар (спекулянттар) жасырынып қалады». Осындай талдау барысында Алматы қаласының жалпы халқын кәсіби одақтардың мүшесі болып табылатын бөлігін «ұйымдасқан топтар» деген атаумен және «ұйымдаспаған/ұйымдас-тырылмаған шаруалар» деген атаумен бөлетінін көрдік. Сол есептегі қала халқының 1928-1930-шы жылдар арасындағы сандық көрсеткіші төмендегі кестеде [7, 31].

Қала халқының жалпы өсімі	1/09.1928	1.07.1929	1.01.1930
	56 000	60 000	70 000

Ұйымдасқан қала халқы негізінен 17 одақтың мүшелері болып табылған. Нақтырақ:

№	Одақтардың атауы	Бекітілген ұйымы
1	СТС одағы	Қалалық кеңес
2	Ағарту қызметкерлерінің (Рабпрос) одағы	Округтік халық ағарту бөлімі
3	Ауыл шаруашылық жұмысшыларының одағы	ОқрЗУ
4	Құрылысшылар одағы	Каздортранс
5	Көлік және халық байланысы одағы	Байланыс басқармасы
6	Баспагерлер (Печатники) одағы	Типография
7	Тері өңдеушілер (Кожевники) одағы	Тері заводы (Кожзавод)
8	Халықты тамақтандыру (Нарпит) одағы	ЦРК
9	Қосшы одағы	Қосшы
10	Коммунальщиктер (Коммунальщики) одағы	Қалалық кеңес
11	Медициналық-санитарлық еңбек одағы (Медсантруд)	Округтік денсаулық басқармасы
12	Темір жол жұмысшыларының одағы	Тсиб автогаражы
13	Өнер қызметкерлерінің одағы (Рабис)	Округтік халық ағарту бөлімі
14	Тоқымашылар одағы	Тоқыма заводы
15	Азық-түлікшілер одағы (Пищевик)	ЦРК
16	Әскерилер одағы	Кавалерия-конвой ротасы Өлкелік әскери комитет
17	Білім алушылар одағы	КазГУ

Бұл кесте көрсетіп отырғандай, 1920-шы жылдардың аяғында Алматыда қаланың толық қанды қызмет етуін қамтамасыз ететін негізгі инфрақұрылымдары бар екенін көреміз: Қалалық кеңес, азық-түлікпен қамтамасыздандыру мен халықты тамақтандыру, құрылыс пен коммуналдық қажеттіліктерді жүргізу жұмыстары, медициналық-санитарлық көмек көрсету, білім беру, әскери қорғанысты қамтамасыз ету сияқты. Сонымен қатар, Алматы қаласының ерекшелігі екі ірі өндіріс кәсіпорны болды, олар Тері заводы мен Тоқыма заводы. Келесі айтарлықтай нәрсе, Баспагерлер одағының, Өнер қызметкерлері одағының және КазГУ сияқты жоғары білім ошақтарының қалыптасқандығы.

Ең бастысы, қала халқының Қосшы және Ауыл шаруашылық одақтарына біріккендігі, мұнда шаруа топтарының аз болмағандығын көрсетеді. Шынымызды айттайық, әсіресе қала халқының құрамында шаруалардың болуы бізді қатты қуантты. Ал, табылған келесі материал біздің бұл пікірімізді толықтай дәлелдеді. Оны қала тұрғындарының «ұйымдаспаған шаруа халқы» (неорганизованное крестьянское население) деп аталған бөлігі туралы сирек материалдан таптық. Осы материалды табу үшін тер төттік. Себебі, біздің архив қорындағы материалдарды зерттеудегі негізгі мақсатымыз 2021 жылдан бастап құрылып, жұмыс жасай бастаған «Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі мемлекеттік комиссия» құрамындағы Алматы қалалық комиссиясының мүшесі ретінде большевиктік-сталиндік биліктің шаруаларға қатысты күштеп ұжымдастыру, астық-ет дайындау және өзге де саяси науқандарының құрбандарын ақтау міндетін орындау болды. Осыған байланысты қала халқын шаруалар ретінде қарастыруға болатыны ашық мәселе болып тұрды. «Ұйымдаспаған шаруаларға» оралсақ, Алматы қалалық кеңесті сайлаушылар алдында есеп беру өткізу жөніндегі жоспарында осы ұйымдаспаған/ұйымдастырылмаған қала халқын 23 ауданға бөледі. Мұны кесте түрінде көрсетсек:

№	Аудандардың атауы мен шекаралары
1	Татар слободкасы
2	Үлкен станица (Центральная көшесінен Алма-Атинка өзеніне дейін)
3	Үлкен станица (Центральная көшесінен Пушкинскийге дейін)
4	Жаңа слободка
5	Жоңышқалы учаскілер – Клеверные участки (солтүстік бөлігі) Кіші станицаның солтүстігінен, Татар слободкасының шығысынан, Алма-Атинка өзенінің батысынан және Ташкентская көшесінің оңтүстігінен)
6	Жоңышқалы учаскілер – Клеверные участки (оңтүстік бөлігі) Многоводная көшесінің оңтүстігінен Магистральная көшесінен солтүстікке қарай Солоньки мен Клеверная және Ташкентская көшесіне дейін Первомайская көшесіндегі №77. 79 үйлерден аяқталады, Первомайская көшесіндегі №137, 133 үйлерден аяқталып селхозтехникумның бағының солтүстігіндегі барлық тұрғындар кіреді)
7	Төменгі бақ учаскілері – Нижне-садовые участки (солтүстік бөлігі) Молочная көшесінің оңтүстігінен басталады...

8	Төменгі бақ учаскілері (оңтүстік бөлігі) Яблочная көшесінен оңтүстікке қараай Шнитников усадьбасына дейін)
9	Жоғарғы бақ учаскілері – Верхне-садовые участки («Смычка» диірменінен оңтүстікке Лагерная участогына дейін және бұрынға әскери атыс алаңы)
10	Кірпіш сарайлары
11	Ұсталар қатары - Кузнечные ряды (Ташкентскийден Жылқы базарына және Шикізат базарына дейін)
12	Побережная. Каракольская, Талгарская, Алма-Атинская және Казначейская көшелері ауданы
13	Пролетарская көшесі, Ленин проспектісі, Пушкинская, Нарынская, К. Маркс, Советская көшелері ауданы
14	Фонтанная, Лепсинская, Красноармейская, Фрунзе, Вокзальная мен Гоголевская көшесі бойы ауданы
15	Вокзальная, Иссык-кульская, Каскеленская, Узун-Агачская, Интернациональная, Узбекская, Киргизская, және Дунганская көшелері мен Бас арықтан Командирская көшесіне дейінгі аудан
16	Кашгарская, Таранчинская, Степная, Лесная, Кардонная, Гончарная және Кастекская көшелері Бас арықтан Командирская көшесіне дейінгі аудан
17	Поганка өзенінің арғы бетіндегі барлық тұрғындар ауданы
18	Командирскаядан Гоголевскаяға, Поганка өзенінен Дунганскаяға дейінгі квадрат
19	Командирскаядан Гоголевскаяға дейінгі және Дунганскаядан Вокзальнаяға дейінгі аудан
20	Дунганская слободка, Ташкентскаядан төменгі оңтүстігінде Гоголевскаямен шығысында Узун-Агачскаямен шекараласатын аудан
21	Гоголевскаядан Ташкентская аллеясына дейінгі және Узун-Агачскаядан Красноармейскаяға дейінгі квадрат
22	Гоголевскаядан Ташкентская аллеясына дейінгі және Красноармейскаядан Пушкинскаяға дейінгі квадрат
23	Лагерь учаскелері ауданы, Бутаковская щели, Кардонная және Весновская... ауданы

Кесте 1929 жылдық желтоқсанында жасалған, Қалалық кеңес төрағасы Береза қолымен бекітілген [7, 102-103]. Қаланың қандай аудандарға бөлінгендігін анықтаудың біз үшін тағы бір маңыздылығы зерттеу мақсатымызға сай Алматы қаласындағы астық дайындау науқанын қарастыру барысында, астық салығы қала аудандарына бөлінгенін анықтадық. Істерде аудандар санмен белгіленіп отырған. Ал ол қандай аумақтарды қамтығаны белгісіз болды. Жоғарыдағы құжат осы кеңістіктік көзқарасымызды ашты десек болады.

Осы ойларымызды нақтылайтын тағы бір құжат қызметтік хаттар болып табылады. Оларда биліктің қала айналасындағы шаруашылықтарды дамытуға әрдайым көңіл бөлінген. Себептерінің бірі, қаланың республика астанасына айналуы және халық санының үздіксіз өсіп отырғанына да байланысты болды. Қызметтік хаттардың бірінде 1929 жылдың 29 қаңтарында Алматы қаласының Окруттік колхоз одағы (Окрколхозсоюз) қаланы жемістермен қамтамасыз етіп, жеке шаруашылықтарды ысыру мақсатында 7 ауыл шаруашылық артельдерінің «Коллективист» Топтық бірлестігін құрғанын хабарлайды. Бұл бірлестікке бақшаларды дамыту үшін 22 665 сом бөлініпті. Ал қазан айында «Коллективисте» 19 колхоз қызмет етті.

Жалпы мұндай ұжымдардың бірігуі болып тұрған. Мысалы 1930 жылдың 17 ақпанында ол бұталы екпе өсімдіктері бірлестігі Райпплодовоцколхоз болып қайта құрылды. Құрамына Беднота (бақшалық өнімдер), Красный садовод, Луч Востока, Горный садовод, Горно Октябрьский колхоздары мүше болып енді [7, 31].

Осы ретте, атап өтетін тағы бір ерекшелік Алматы қаласының маңындағы колхоздар қалалық кеңеске бағынған және бақылауында болған. Сонымен қатар, қала аумағында орналасқан колхоздар да болды. Солардың бірі «Горный Гигант» колхозы еді.

Алматы қалалық кеңесінің 1928-1929-ші жылдардағы есептерінде жүріп жатқан Жаппай науқандар туралы айтылады. Сол жылғы қайта сайлау науқанынан өзге негізгі маңызды шаруашылық-саяси науқандары ретінде: 1929 жыл *көктемгі егін салу науқаны*, индустрияландырудың 3-займын іске асыру мақсатындағы *астық дайындау науқаны* аталады.

Астық дайындау бойынша қала жоспарына уақытымен енгізілмегендіктен бұл жылы онымен ауылдық кеңестер, атап айтқанда Калинин және Іле аудандық кеңестері айналысты. Қала бойынша бұл жұмыс кеш басталғандықтан, оны жеке жұмыс мәселесі ретінде бөліп қарастыру қажет. Сол себепті қала астық дайындау бойынша 18 участокке бөлініп, *16 астық дайындауға жәрдемдесетін комиссия* (қысқаша Комсод деген атауы жиі қолданылады – Ш.Н.) жасақталды [7,2]. 1929 жылдың тамызында Ресейде общиналар негізінде осындай комиссиялар құрыла бастады. Олардың құрамына советтік билікке «адал және алдыңғы қатарда» жүретін, партияның тапсырмаларын мүлткісіз орындайтын, қоғамдық пікір туғызып, «қызыл керуендер» ұйымдастыра білетін «кедейлер мен орташалар» кіруі керек болды.

Комиссия құрамы кедейлер топтарында талқыланып ұсынылуы тиіс еді. Билік комиссияға мамыр-маусым астық дайындау кезеңінде өздерінің адалдығын дәлелдегендерді ұсынды.

Алматыдағы астық дайындауға жәрдемдесетін комиссия мүшесі 5 адамнан тұрды. Оның үшеуі тұрақты мүшелер де 2 адам үміткерлер ретінде. Комсодты Қалалық кеңестің мүшесі болып табылатын жауапты адам басқарды. Оны Уәкілетті өкіл немесе Уполномоченный деп атады. Комиссия астық қабылдау жұмысымен айналыспаған, олардың жұмыс істеу әрекеттерінің бірі үгіт-насихат, ағарту жиналыстарын өткізу. Мысалы, есепте комиссияның 48 жиналыс өткізгені туралы дерек беріледі. Оқу үйлері мен Нацменклубтар жанында құрылған Комсодтар ұйымдаспаған шаруалар арасында, әйелдер арасында, кедейлер мен батрактар арасында жиналыстар өткізіп тұрған. 2 «қызыл керуен» ұйымдастырылған. Дегенмен, іс жүзінде комиссия негізінен борышқорлар мен нан салығын қасақана төлемеушілердің ісін қараумен көбірек айналысқанын Комсод хаттамалары дәлелдейді. Олар борышқорларға қарсы қолданған түрлі жазалау әрекеттері көрсеткішті көтеруге ықпал еткен. Жазалау әдістерінің ішінде бойкот жариялау және айыппұлдар салу тиімді болғанға ұқсайды. 14 шаруашылыққа 8 500 сом көлемінде айыппұлдар белгіленген. Есепте жазалау әрекеттерінің арқасында, егер бұрын бес күндікте 8-11 мың пұттан астық өткізіліп отырған болса, одан кейін астық өткізу 25 мың пұтқа жетті деп ақпарат береді [7, 2 об].

Дегенмен, комиссияның құрылуы шаруалардың түгелдей қолдауына ие болмаған. Мысалы, ауқатты шаруалардың комиссия құрылуына теріс көзқараста болғаны туралы И.В. Гончарова өз зерттеуінде көрсетеді. Себебі, олар бұл шара деревняның әлеуметтік әлемін, ауыз біршілігін жояды, яғни ішінен ірітеді деген ойда болды дейді. «Бізге комиссиялар керек емес, ал егер билікке нан керек болса, онда өзі келіп алың, бізді бір-бірімізге қарсы қоюдың қажеті жоқ» дегені жайлы дерек береді [8].

1929 жылы жергілікті жерлерде астық дайындау науқанында қолданылған жалпы жиналыстар өткізу, «қызыл керуен» ұйымдастыру және бойкот жариялау сияқты әдістер тиімсіз деп танылды. Ал борышкерлерді өнеркәсіп тауарларынан айыру, төлемдерді көбейту, диірмендерді жауып тастау, салық төлемеген коммунистерді партиядан шығару, әкімшілік шаралар қолдану, репрессиялау (Қылмыстық Кодекстің 107 және 58 баптары), шаруашылықтарды аралау әдістері оң нәтижелер берген [3, 34].

Ал жер телімдері мен сайлау құқығынан айыру, салғырт салу, көшіру, борышкерлерді милицияға шақырту, шіркеулерді жабамыз деп қорқыту әдістері де қолданысқа алынды. Бұл әдістерді сынаған Н.И. Бухарин, А.И. Рыков, М.П. Томский «партияның жалпы саяси бағытынан ауытқушылар және оңшыл уклонистер» деп айыпталды [3, 35].

Қазақстан бойынша салыстыра айтар болсақ, көптеген жергілікті қызметкерлер «төтенше шараларға» қарсы болды. Бірақ бұл шараларға қарсы тұрғандардың әрекетін республикалық партия органдары «оңшыл оппортунизмнің көрінісі», «коммунистік партияның жалпы бағытынан ауытқу» деп бағалады. Қостанай уездік комитетінің 1928 жылғы қорытындысы бойынша «науқандардың мәнін дұрыс түсінбегені» және «астық дайындау жұмыстарын жүргізуден бас тартқаны» үшін партияның 207 мүшесі және 27 мүшелігіне кандидаттар әртүрлі жазаларға тартылған[9]. 1928 жылы басталған төтенше шаралар 1929 жылы да еріксіз қайталанды. Билік келесі астық дайындау науқанына бұрынғыдан да ұйымшылдықпен кірісті. Өңірлерде округтік комитеттердің бұйрығымен астық сатып алуды ұйымдастыру мен өткізуге толық жауапкершілік жүктелген жедел үштіктер құрыла бастады.

И.Сталин 1928 жылы қаңтарда елдегі азық-түлік дағдарысына кінәлі «кулактар» деп атады. Ол антисоветтік пиғылда «астық ереуілін» бастады, оған орта шаруалардың бір бөлігін тартты деп айыптады. 1928-1929 жылдары партия басшылары бұл пікірге келіспегенімен, ұжымдастыру кезеңінде кулактар мен орташаларды репрессиялау әдісі басымдық алды.

Мемлекеттік түрлі шаралар әдістері мен саясаты бағытталған «кулактар» кімдер еді? Қазақстанда да «кулактар» болды ма? Әсіресе, біздің осы зерттеуімізге арқау болып отырған Алматы және оның төңірегіндегі жағдай қалай қалыптасты? Ерекшеліктері бар ма? Осы сауалдарға жауап ізделік. Жауаптың екі жағы бар. Біріншіден, ғылыми-методологиялық мәселе. Ол «кулактар» деген атау кездеседі ме, кездессе кімдерге қатысты қолданылады. Екінші жағы, деректер, архив құжаттары не дейді?

Біріншіден, «Кулак» туралы Ресейдегі социализм идеологы В. Ленин өз еңбектерінде көп тоқталады. Анықтама береді, талдайды. Ол ресми партия құжаттарында, жарлықтарды, түрлі үндеулерде «нан кулактар мен байлардың қолында, нан ауыл буржуазиясының қолында» дей келе, табанды күреске шақырады. Мысалы, «ауыл кулактары мен байларын тоқтату керек», «барлық шаруаларды кедей және тақыр шаруаларды кулактарға қарсы аяусыз күрес үшін тез арада біріктіру», «қолындағы артық нанын астық тапсыру пункттеріне құймаған барлық «нан иелерін» халық жаулары» деп жариялау, «барлық артық нанды ауыл кулактарынан күшпен алу керек», «нан артығын бай кулактардан дереу алу», «кулактарға соғыс» жариялау сияқты анықтамалар мен теңеулерді әрдайым және тұрақты түрде пайдаланғанын көреміз.

Жалпы, бізге белгілі «Коммунистік бағдарламада» пролетариат диктатурасының маңызды міндеттері қатарында:

жеке меншікті жою және ауыл шаруашылығында ірі ұжымдық өндірісті ұйымдастыру міндеттері жарияланатынын білеміз. Сол себепті «ұсақ буржуазия», жеке меншік иесі болып табылатын шаруа бейнесі коммунизмнің қас жаулары деп танылады. Бұл классикалық марксистік ұстаным большевиктер партиясының бағдарламалық және саяси құжаттарында социализмнің «одақтастары» және «жаулары» туралы сипаттамалық тұжырымдарына арқау болды.

Демек, советтік әлеуметтік саясат моделінің негізінде жаңа биліктің мақсаттарын – атап айтқанда, «социализм құру» мақсатын – іске асыруға қатысты биліктің «одақтастары» мен «жаулары» туралы идеологиялық жоба жатыр. Билік өзі «адал» деп санайтын топтардың әлеуметтік мәртебесін көтеруге және оның «қас дұшпандары» болып табылатын топтардың әлеуметтік мәртебесін төмендетуге және тіпті жоюға байланысты саяси, әкімшілік және басқа да жолдармен күрескені көрінеді.

Сонымен, «кулактар» әлеуметтік тобының лениндік-большевиктік теориялық моделі жасалды және оған белгілі бір әлеуметтік және саяси сипаттамалар берілді. Большевиктік теориядағы «кулактар» ауылдағы билік саясатын іске асыруға нақты және ықтимал қарсыластарын жою үшін ойлап табылған идеологиялық және саяси мазмұндағы анықтама және оған шындығында кез келген шаруаны жатқызуға болады. Осылайша, «кулактар» тобының мемлекеттік саясаттың объектісі ретіндегі әлеуметтік қамту шеңбері ресми түрде жарияланған «кулактар» әлеуметтік тобының «ауыл қанаушылары» ретіндегі әлеуметтік шеңберінен әлдеқайда кеңірек болды.

В. Ленин өз еңбектерінде шаруалардың екі түрлі болатыны туралы жазады. Бірі – еңбек шаруалары, оларды басқалар пайдаланады, «қанайды». Екіншісі – ұсақ буржуазиялық меншік иесі, олар басқа біреудің еңбегі арқасында өмір сүреді. Осы шаруаларды Ленин «эксплуататорлар», «ауыл капиталистері», «ұсақ қожайындар», «шаруа буржуазиясы», «шаруа иелері» деген синонимдермен атайды. Бұл алмастырулар большевиктердің билікке келгеннен кейінгі ауылдағы саясатының мәнін көрсетеді. Нан монополиясын бұзатын барлық шаруаларды «кулактар, мироедтер, алыпсатарлар» деп жариялады. Оларға қарсы аяусыз күреске шықты.

Сонымен, «кулак» деп аталған әлеуметтік топ моделінің мынадай сипаттамаларын айқындаймыз. Большевиктік теорияда жаңа биліктің «одақтасы» деп кедейлер танылды, ал стратегиялық «жауы» ретінде ұсақ меншік иелері саналды. Социализм жаулары ретіндегі шаруалар санаты кеңестік аграрлық науқандар барысында өзгерістерге ұшырып отырды. Мысалы, «соғыс коммунизмі» жылдары социализм деп аталған нәрсеге қарсы келген шаруалардың барлығы «кулактар» деп жарияланды. Ал астық пен ет дайындау науқаны барысында «нан иелерінің» барлығы «кулак» деп танылды.

Екіншіден, Алматы қалалық сотының қорынан жоғарыда аталған баптар бойынша, астық дайындау барысында түрмеге жабылып немесе бас бостандығынан айыру қатал шаралары мен қуғын-сүргінге ұшырағандардың сот-тергеу істерін зерттедік. Ол істерде қамауға алынғандардың барлық қылмыстық байланыстары тергеуге алынды. Тергеу аяқталғаннан кейін істі қарау үшін Үштікке жіберіледі. Тергеу ісіне мыналар қоса беріледі: қамауға алу туралы санкция, тінту туралы хаттама, тінту кезінде алынған материалдар, жеке құжаттар, қамауға алынған адамның сауалнамасы, агентуралық есепке алу материалы, жауап алу хаттамасы және қысқаша айыптау қорытындысы. Істер 61-баптың 2-3 тармақшалары бойынша артық астықты мемлекеттен жасыру әрекеті үшін сотталғандар туралы. 1930 жылғы 29 қарашадағы қалалық соттың 1930 жылғы 14 қарашадағы сырттай үкімі бойынша сотталған азаматтың шағымын қарастырдық. Мұндай шағымдар өте көп болғандықтан, бұл шағымды үлгі ретінде ұсынып отырмыз.

Біз бұл шағымды қысқартулармен, бірақ түпнұсқасында беруді дұрыс деп таптық.

«Выше значенным заочным приговором Горсуд осудил меня к лишению свободы на 2 года с конфискацией всего имущества и высылкой из Алма-Атинского округа на 5 лет. Этот приговор нахожу неправильным по следующим мотивам.

Согласно 265 ст. УНК это дело не могло рассматриваться по 61 ст.ч.3 заочно.

Я все время проживал и проживаю по Киргизской ул. дом №45, никогда не знал что против меня возбуждено уголовное дело по 61 ст. Ч. 3, я никогда не получал повестку в суд.

Между тем на суде я мог бы доказать неопровержимо, что я не только не могу быть причислен к кулацкому элементу, но я совершенно не имею имущества самого необходимого, кроме 1 лошади и 1 телеги, которые отняты у меня с последней мукой, не оставив даже на питание семье, в шесть малых детей, ни одного пуда.

Я мог бы доказать суду, что я всегда состоял в бедняцкой организации «Косшы», о чем имею соответствующий билет с 1923 года.

При обысках у меня не обнаружили имущества, у меня даже нет избушки, даже постели нет, а дети все раздетые.

Кто меня оклеветал кулаком я не знаю. Знаю только одно, что финотдел по бедности меня освободил от единого сельско-хозяйственного налога, о чем выдал мне справку.

Я доказал бы суду, что кто-то в насмешку причислил меня и мои ... и мою оборванную полуголодную жизнь к кулацкому элементу.

В отношении хлебосдачи я доказал бы, что я весь хлеб какой был сдал, я доказал бы, что 60% моих посевов пострадало от потравы скотом. Вот какие данные я мог бы суду представить, если бы был вызван на суд.

Кроме всего этого суд неправильно применил ко мне 3 ч. 61 ст. УК, ибо я первый раз привлекаюсь за невыполнение государственных повинностей, также и за хлебосдачу.

Я установил бы на суде, что меня лишили свободы не за злостную не сдачу хлеба государству, а за мою нищету, за мою полную бедняцкую годи... ввиду этого и на основании 353 ст. УК прошу пересмотреть мое дело и вызвать меня в суд для представления доказательств моей невиновности.

На основании ст. 354 УНК прошу уведомить меня, - будет ли уважена моя просьба, а также прошу освободить меня из под стражи до нового рассмотрения дела.

За неграмотного по личной просьбе расписались. 27.11.1930.»[10, 21]. Мұндай шағымдар, арыздар мен тілектер сот істерінде көптеп кездеседі. Бұл жерде біз сотталушының өз шағымынан үзінді бердік. Сонымен қатар, жақындарынан, әйелі, балалары мен іні-ағаларынан түскен шағымдар, өтініштер те жетерлік. Шағымдарда адамдар қарапайым шындықтарын билік құлағына жеткізуге тырысады. Жетімсіз азын аулақ астығынан қалай салық төлейтіндерін түсінбейді. Бала-шағасының күнкөрісін қалай қамтамасыз ететінін білмейді.

Тағы бір арыз-шағым:

«Оставшись сиротой от отца и матери 6 летним ребенком и до 22 лет, то есть ровно 16 лет работал батраком по найму у разных лиц вплоть до 1918 года. В 1918 году я посеял первый раз 1 десятину пшеницы и до 1930 года не имея земли сеял не больше 1-1,5 десятины, никогда наемной силой не пользовался. В 1929 году я получил от Ленинского сельсовета надел на 9 ярых 5-га, каковые мною и были засеяны (при чем сообща). Что я как бедняк никогда единым сельхозналогом не облагался. Из которых я собрал всего 251 пуд.

Я же теперь обложен контрольной цифрой в количестве 300 пудов. Сталинским Земобществом 150 пудов. Из собранных мною 251 пуда мною сдано 165 пуд Государству, посеяно озимых 2 десятины на которые высеяно 20 пудов и в запасный фонд всыпано 6 пудов, а всего мною сдано и высеяно 191 пуд. Остаток в данное время у меня 10 пудов муки и около 9 пудов пшеницы.

Семья же моя состоит из 9 душ. Самый старший из сыновей Николай 22 лет подлежит призыву в Красную Армию, остальные же члены семьи малолетние, находящиеся на моем иждивении. Отец мой был бедняком, с малолетства и до самой смерти работал каменщиком по найму не имея ни дома и никакого имущества.

В связи с вышеизложенном прошу Горсовет войти в мое бедняцкое положение и снять с меня числящуюся за мной недоимку, приняв во внимание, что у меня далеко не хватает до нормы прокормить свою семью.

Имущественное положение: дом деревянный в две комнаты. 1 лошадь и 1 корова. 13 октября 1930 года. Город Алма-Ата.» [11, 14].

Бұл шағымда да қарапайым кедейдің тіршілігін көріп отырмыз. Жинаған астығынан салыққа тапсыратын астық нормасы жоғары, отбасын қалай асырап, аман сақтауын білмеген шарасыз жан. Оған қоса үстінен іс қозғалып, әні міне жаза шарасы да белгіленбекші.

Қорытынды. Қазақстанда кулактарды иеліктерінен айырумен қатар, репрессияның басқа түрлері де кеңінен тарады. Мысалы, қамауға алу, тұтқындалғандардың ісін соттан тыс қарау т.с.с. 1930-шы жылдары бұл репрессиялық саясат пен жазалау шаралары күшейе түсті.

Шаруалар атынан жазылған осы бір наразылық мен өмірге күйіну сол заманның шынайы көрінісін ұсынатындай: «біраздан бері біздің еліміз диктатураның шойын қалпақшасымен тығыз жабылған. Оның астында барлық тіршілік иелері тұншығып жатыр. Лениннің көзі тірісінде бұл қалпақшаның шеттері сәл түріліп, сергітетін ауа мен жарық сәуле түсіп еді. Рас, ол кезде де шаруаның өмірі мәз болған жоқ. Бірақ бәрібір жарқын болашаққа деген үміт ұшқыны көрініп еді. Өйткені, Ленин партия органдарына «Бұйыру-шы болма!» деп айғай салып еді. Қазір Наркомнан бастап, соңғы комсомолға дейін барлығы шаруаны басқарады, бұйрық береді. Ешбір елде КСРО-дағыдай шаруаның жағдайы мүшкіл емес. Азғантай ғана табысы бар шаруашылықтар кулак болып жарияланып, оларға шамадан тыс салықтар салынуда. Иелері сайлау құқынан айырылды. «Сталиндік социализмді біздер енді қаламаймыз...» [3, 120].

Қуғын-сүргін немесе репрессия туралы алуан түрлі анықтама беруге болады. Ол біздің тарихымыздың қасіретті және жанды жері. Саяси қудалау мемлекет тарапынан азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын бұзу, олардың жеке өміріне тікелей араласу мен оны нормаға айналдыру, кез келген ресми саясат шешіміне келіспеушілікті, келіспеушіліктің кез келген көрінісін қудалау. Сонымен қатар, саяси репрессия дегеніміз биліктің идеологияға монополия орнатуы және ол жалғыз және дұрыс

идеология деп билік тарапынан танылуы. Осындай әрекеті арқылы азаматтарды жаппай тұтқындау, отбасыларды, тіпті бүкіл бір ұлтты, диаспораны тұрақты жерлерінен көшіру, саяси құқықтардан айыру және жүздеген мың жазықсыз жандарды сот және тергеусіз өлімге кесу.

Жазықсыз жандар немесе репрессия құрбандарының тағдырын зерттеу, қарапайым тіршіліктеріне жарық түсіру, бүгінгі тарихшылардың парызы. Ал жаппай қуғын-сүргін құрбандарын ақтау жөніндегі мемлекеттік саясат және атқарылып жатқан іс-шаралар осы зерттеулердің әділ нәтижесін беруі тиіс. Бұл бағыттағы жұмыстар 1989 жылғы 16 қаңтардағы «1930-1940-шы және 1950-ші жылдардың басында орын алған қуғын-сүргін құрбандарына қатысты әділдікті қалпына келтіру жөніндегі қосымша шараларды туралы» жарлығы және 1993 жылғы «Жаппай саяси қуғын-сүргін құрбандарын ақтау туралы» заңы негізінде мақсатты және қарқынды жұмысқа айналғаны белгілі. Осы жылдар ішінде Қазақстанда 14 «Қайғы кітабы» жарық көрді. Бұл кітапқа жазықсыз қудаланған 146,5 мыңға жуық отандастарымыздың есімі енді. 345 мыңнан астам заңсыз қуғын сүргінге ұшыраған азамат ақталды. Тоталитаризм құрбандарына арналған ондаған ескерткіш белгілер орнатылды.

2021 жыл да осы қатардағы игі шаралар жылы ретінде есте қалады деген сенімдеміз. Себебі, осы жылы, жаппай саяси қуғын-сүргін құрбандарын толықтай ақтау туралы мемлекеттік бағдарлама аясында республикалық, облыстық және қалалық комиссиялар өз жұмыстарын жүргізді. Біршама нәтижелерге де қол жеткізді. Дегенмен, бұл жұмыс әлі де жалғасуы керек екені даусыз.

Пайданылған әдебиеттер тізімі:

1. Известия ЦК ВКП(б). 1929. № 23-24. – С. 12-14.
2. Известия ЦК ВКП(б). 1929. № 23-24. – С. 20.
3. Ивницкий Н.А. Репрессивная политика советской власти в деревне (1928-1933 гг.) РАН. Ин-т рос. истории, Университет г. Торонто (Канада). – М., 2000. – 350 С.
4. Казахстанская правда. 1989. 14 қаңтар.
5. Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. Документы и материалы. Том 1. Май 1927 – ноябрь 1929. – Москва: РОССПЭН, 1999. – 923 С.
6. Янчикова Т.И. Политика раскулачивания в Московской области в период сплошной коллективизации//Вестник Московского государственного областного гуманитарного института. № 1-2012, с. 30-33.
7. Алматы қалалық мемлекеттік Архиві. Қ.174, Т. 9, 22-іс.
8. Гончарова И.В. «Борьба за хлеб» как главное содержание политики партии в отношении крестьянства в 1927-1929 годы//. <https://cyberleninka.ru/article/n/borba-za-hleb-kak-glavnoe-soderzhanie-politiki-partii-v-otnoshenii-krestyanstva-v-1927-1929-gg-na-materiale-tsentralnogo-chnozemya> Режим доступа: 2.11.2021 г.
9. Козлов А.П. Хлебозаготовительный кризис 1927/28 г. в Казахстане и его последствия. <https://www.gramota.net/materials/3/2013/7-2/14.html>. Режим доступа: 2.11.2021 г.
10. Алматы қалалық мемлекеттік Архиві. Қ. 70, Т.1, 472-іс.
11. Алматы қалалық мемлекеттік Архиві. Қ. 174, Т. 96, 41-іс.

References:

1. Izvestia CK VKP (b). 1929. No. 23-24. pp. 12-14.
2. Izvestia CK VKP (b). 1929. No. 23-24. p. 20.
3. Ivitsky N.A. repressive politics of Soviet power in the village (1928-1933.) Ran. In-T Ros. History, University of Toronto (Canada). – Moscow, 2000. – 350 hours.
4. Kazakhstanskaya Pravda. 1989. January 14.
5. Tragedy of the Soviet village. Collectivization and popularization. Documents and materials. Volume 1. May 1927-November 1929. Moscow ROSSPEN 1999. - 923 P.
6. Yanchikova T.I. political agitation in the Moscow region in the period of splashy collectivization//Bulletin of the Moscow State humanitarian Institute of the region. №. 1-2012, pp. 30-33.
7. Almaty City State Archive. Fund 174, List. 9, case 22.
8. Goncharova I.V. "struggle for bread" as the main political support of the party in relation to agriculture in 1927-1929. <https://cyberleninka.ru/article/n/borba-za-hleb-kak-glavnoe-soderzhanie-politiki-partii-v-otnoshenii-krestyanstva-v-1927-1929-gg-na-materiale-tsentralnogo-chnozemya> access mode: 2.11.2021
9. Kozlov A.P. The Grain Procurement crisis of 1927/28 in Kazakhstan and its consequences. <https://www.gramota.net/materials/3/2013/7-2/14.html>. access mode: 2.11.2021
10. Almaty City State Archive. Fund 70, List 1, case 472.
11. Almaty City State Archive. Fund 174, List. 9, case 41.

ЖАЛПЫ ТАРИХ ВСЕОБЩАЯ ИСТОРИЯ GENERAL HISTORY

УДК 794-11а

ҒТАР 03.10

<https://doi.org/10.51889/2021-4.1728-5461.06>

Д.Ж. Молдабаева*¹, Т.Маратұлы²

¹Сүлейман Демирель атындағы университет, Ph.D ассист. проф., Қазақстан, Алматы қ.
E-mail: dana.moldabayeva@sdu.edu.kz

²Ш.Ш. Уәлиханов атындағы тарих және этнология институты, 2-курс магистрант,
Қазақстан, Алматы қ.

ҚАРАХАН МЕМЛЕКЕТІНІҢ ХОРАСАН АЙМАҒЫ ҮШІН СОҢҒЫ КҮРЕСІ: "КАНТАРАТ-У ЧАРХИЯН" (ЧАРХИЯН КӨПІРІ) ШАЙҚАСЫ

Аңдатпа

Алғашқы түрік-ислам мемлекеті болған Қарахан мемлекетінің тарихы, орта ғасырлық қазақ елінің саяси және мәдени тарихының көп зерттелмей келе жатқан мәселелерінің бірі. Қарахан мемлекетінің сыртқы саясатының алғашқы кезеңі шығыстағы Кочо Ұйғыр идиқуттығы мен Хотан жерлеріне бағытталса, екінші кезеңі батыстағы көршісі Самани мемлекетінің әлсіреуіне байланысты Мәуераннахрға бағытталған болатын. Сыртқы саясатында қарахандықтар билік үшін өзге Түрік-мұсылман мемлекеттеріменде шайқасқа түсіп отырған. Осындай шайқастың бірі Қарахандар мен Ғазнауилер арасында болған Кантарат-у чархиян(Чархиян көпірі) шайқасы. Хорасан аймағының болашақ тағдырын айқындаған бұл тарихи шайқас, Белх мағайында 397/1007 жылы Қарахан билеушісі Ілік хан Насыр ибн Әли мен Ғазнауи билеушісі сұлтан Махмұт арасында болды. Бұл шайқастың тарихи маңызы әрі зерттелуінің алғы шарттарының бірі, Хорасан аймағында кімнің саяси үстемдігінің орнауын, сонымен қатар Қарахан мемлекетінің саяси әлсіреуінің себебін түсіну әрі саралау болып табылады. Тақырыпты зерттеу барысында отандық тарихшы-ғалымдардың еңбектерімен қатар, алғашқы Түрік-ислам мемлекеттерінің тарихының зерттелуінде үлкен үлес қосып келе жатқан Түркия ғалымдарының да зерттеулерінен тың мәліметтерді пайдалануға тырыстық.

Зерттеу нәтижесі отандық тарих ғылымындағы «Қарахан мемлекетінің» тарихыны қатысты мәліметтерді толықтыра түседі деген ойдамыз.

Түйін сөздер: Кантарат-у-чархиян, Ілік хан Насыр ибн Әли, Мәуераннахр, Самани мемлекеті, Ғазнауи мемлекеті, Хорасан, сұлтан Махмұт.

Молдабаева Д.Ж.*¹, Маратұлы Т.²

¹Ph.D ассист. проф., Университет имени Сулеймана Демиреля, Казахстан, г. Алматы
E-mail: dana.moldabayeva@sdu.edu.kz

²Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова, 2 курс-магистрант, Казахстан, г. Алматы

ПОСЛЕДНЯЯ БОРЬБА ГОСУДАРСТВА КАРАХАНИДОВ ЗА ХОРАСАНСКИЙ РЕГИОН: БИТВА ПРИ КАНТАРАТ-У ЧАРХИЯН(ЧАРХИЯНСКИЙ МОСТ)

Аннотация

История Караханидского государство, которое было первым турецко-исламским государством, является одним из самых малоизученных вопросов политической и культурной истории средневекового Казахстана. Первый период внешней политики Караханидского государства был направлен на Кочо Уйгур Идикут и Хотанские земли на Востоке, а второй на Мауераннахр в связи с ослаблением соседнего государства Саманидов на Западе. Во внешней политике караханиды сражались за власть и с другими турецко-мусульманскими государствами. Одним из таких сражений является битва при Кантарат-у-чархиян (Чархиянский Мост), которая произошла между Караханидами и Газневидами. Это историческое сражение, определившее будущую судьбу Хорасанского региона, произошло в 397/1007-1008 году между

правителем Караханидов Илик хан Насыр ибн Али и правителем Газнавидов султаном Махмудом. Историческое значение этой битвы заключается не только в том, что политическое господство царит в хорасанском регионе, но и как одна из причин политического ослабления Караханского государства и характер политики, которой придерживались в этом регионе. При изучении темы мы постарались использовать как труды отечественных ученых, так и новые данные из исследований ученых Турции, которые вносят большой вклад в изучение истории первых тюркско-исламских государств. Надеемся что результаты исследования дополнят сведения, касающиеся истории «Караханского государства» в отечественной исторической науке

Ключевые слова: Кантарат-у-чархиян, Илик хан Насыр ибн Али, Мавераннахр, государство Самани, государство Газнауи, Хорасан, султан Махмут.

*Moldabayeva D.Z*¹, Maratulu Temirlan²*

¹*Ph.D., Assistant Prof., Suleyman Demirel University, Almaty, Kazakhstan*

E-mail: dana.moldabayeva@sdu.edu.kz

²*Ch. Valikhanov institute of History and Ethnology, Almaty, Kazakhstan*

THE LAST STRUGGLE OF THE KARAHANIDS FOR KHORASANREGION: THE BATTLE OF KANTARAT-U CHARCHIYAN (CHARCHIYAN BRIDGE)

Abstract

The Karakhan state, which was the first Turkish-Islamic state, is one of the most understudied issues in the political and cultural history of the Medieval Kazakh people. The first period of the foreign policy of the Karakhan state was directed to the Kocho Uyghur Idykt and Khotan lands in the East, and the second at Mauerannahr due to the weakening of the neighboring state of Samani in the West. In foreign policy, the Karakhans also fought for authority with other Turkish-Muslim States. One of them is the battle of Kantarat-u-charchiyan (Charchiyan Bridge), which took place between the Karakhans and the Ghaznaouis. This historic battle, which determined the future fate of the Khorasan region, took place near Belkh 397/1007 between the ruler of Karakhan Ilk Khan Nasir Ibn Ali and the ruler of ghaznaoui Sultan Mahmut. The historical significance of this battle lies not only in whose political dominance reigns in the Khorasan region, but also as one of the reasons for the political weakening of the Karakhan state. When studying the issue, we tried to use both the works of Kazakh historians and new data from the studies of Turkish historians researchers, who make a great contribution to the study of the history of the first Turkic-Islamic states. We hope that the results of the study will supplement the information concerning the history of the "Karakhan state" in the national historical science.

Keywords: Kantarat-u-charchiyan, Ilk Khan Nasir ibn Ali, Mauerannahr, Samanid impire, Ghaznavid dynasty, Khorasan, Mahmut of Ghazni

Кіріспе. Орта ғасырлық қазақ елінің саяси және мәдени тарихының ажырамас бір бөлігі болған Қарахан мемлекетінің тарихы негізінен Білге Күл Қадыр ханнан бастау алады. Қарахан әулеті алғаш ислам дінін қабылдап, ислам мәдениетінің таралуына үлкен үлес қосқан Абдулкерім Сатұқ Боғра ханнан кейін дербес екі тармаққа бөлінген болатын. Ең алғаш болып Харун Боғра хан хижри 382 жылының Рабиуль аввалі /992 жылдың мамырында Самани иеліктеріне әскер бастап, орталығы Бұхара қаласын жаулап алғанымен, қала көп ұзамай Самани билігіне қайта өтеді [1]. Мәуераннахр аймағының толығымен Қарахан мемлекетінің иелігіне өтуі, Қарахан мемлекетіндегі Әлиұлдары әулетінен шыққан Ілік хан Насырдың есімімен байланысты. Ілік хан Насыр ибн Әли тұсында Мәуераннахр жерлерін Қарахан мемлекетіне қарату мақсатында Ғазнауи мемлекетімен дипломатиялық және құдаңдалық байланыстар орнатылды. Ілік хан Насырдың жорықтары нәтижесінде көптеген Мәуераннахр қалалары Қарахандардың билігіне өтеді және қалаларда оған және Ұлы қаған атына теңгелер бастырылды.

Өзектілігі: Қарахан мемлекетінің батыс саясатына қатысты тарихи оқиғаларды соның ішінде Ғазнауи мемлекетімен болған шайқастың себептері мен нәтижесі туралы тың мәліметтерді ғылыми айналымға ендіру жұмыстың өзектілігі болып табылады. Мұны жүзеге асыру барысында мүмкіндігінше шет елдік зерттеулердің нәтижелерінен де пайдаланылды.

Мақсаты мен міндеті: Қарахан мемлекетінің тарихы деректік-тарихнамалық қоры аз ортағасырлық мемлекеттердің бірі екені белгілі. Сондықтан мемлекеттің Мәуераннахр саясатының бүге шігесін тарқатып айту қиын. Мұндай жағдайда тарихшылардың көмегіне қарахандармен көршілес болған мемлекеттердің сарай тарихшылары жазған еңбектері мен нумизматикалық жәдігерлер келеді. Жұмыстың мақсаты Қарахан

мемлекетінің саяси тарихының тұтастығын ғылыми тұрғыдан қалыптастыру. Яғни, хронологиялық тұрғыдан тарихи оқиғаларды, олардың себеп-салдарларын баяндау. Жұмыстың міндеттері тарихи деректерге сипаттама беру, отандық және шет елдік зерттеушілердің мәліметтеріне салыстырмалы талдау жасау, тақырыпқа қатысты деректік - материалдық қорды толықтыру, тақырыпқа қатысты жаңа мәліметтердің оқулықтарға енгізілуі және алдағы зерттеулерге идеялық ой салуын қамтамасыз ету болып табылады.

Енді осы орта ғасырлық тарихи еңбектерге қысқаша сипаттама берер болсақ, олардың арасында: Әл-Утбидің «Китаб-и Йамини» атты еңбегі (бұл орта ғасырлық дерек 1891 жылы Джеймс Рэйнольдс тарапынан ағылшын тіліне аударылған болатын), Гардизидің «Зайн ал-ахбары», Ибн әл-Асирдің «Әл-Камил фи-т-тарихы», Ғазна билеушісі Месуттың тұсында сарай тарихшысы қызметін атқарған Абу-ль-Фадл Байхакидің «Тарихи Байхаки» атты еңбегі, Самани мемлекетінде өмір сүрген Абу Бакр Мухаммад Джафар ан-Наршахидің «Тарих-и Бухарасы», Самани мемлекетінің тарихы баяндалған әл-Джуджанидің «Табакат-и Насири» еңбегі және Қарахан мемлекетінде жазылған жалғыз тарихи еңбек ретінде есептелінетін «Тарихи Қашғари» атты еңбек Жамал Каршидің «әл-Мулхакат би-с-сурах» шығармасында үзінді түрінде ғана кездеседі.

Зерттеушілер Сатұқ Боғра ханның үлкен ұлы Мұсадан тарағандарға Әлиұлдары (кей деректерде оларға Алииттер), ал, кіші ұлы Сүлейменнен тарағандарға Хасанұлдары (Хасаниттер) аты берді [2]. Ілік хан Насыр ибн Әли Әлиұлдары әулетіне жатады. Әли ибн Мұсадан Арслан-ілік (Ілік хан) Насыр ибн Әлиден бөлек «ұлы қаған» болған Тоған хан Ахмет ибн Әли, Йынал тегін Мансұр ибн Әли, Йаған тегін Мұхаммед ибн Әли және Арслан тегін Аба Салих тарайды. Бұл әулет мүшелерінің әрқайсысы Қарахан мемлекетінің құрамындағы аймақтар мен қалаларда билігін жүргізді. Йынал тегін Мансұр ибн Әли атына Хафтдихта (х.395 ж.), Худжандта (х.403 ж.), Шашта (х.406 ж.), Күзордада (Баласағұн) (х.410 ж.) дирхамдар соғылды. Йаған тегін Мұхаммед ибн Әли есімімен Илақ фалесінде (387 ж. және 404 ж.), Тараз (400 ж., 410 ж. және 415 ж.) дирхемдері табылды [3].

Материалдар мен әдістемесі: тақырыпты зерттеу басысында теориялық зерттеу әдісі, тарихи салыстырмалық әдіс және деректердегі мәліметтерді сыни талдау әдісі қолданылды.

Негізгі бөлім: Ілік хан Насырдың жастық шағы мен Қарахан мемлекетінің батыс қанатында өз билігін орнатқанына дейінгі кезең туралы мәлімет жоқтың қасы. Ілік хан туралы мәліметтер Ибн әл-Асир мен әл-Утбиде тек Харун Боғра ханның өлімінен кейінгі Самани мемлекетіне қарсы Қарахандардың жорығы барысында айтыла бастайды.

Жоғарыда да айтылғандай, Харун Боғра хан 992 жылы Самани мемлекетіне жасаған жорығы нәтижесінде Бұхара қаласына дейінгі жерлерді жаулап алғанымен, ауруға шалдығуына байланысты өзінің ордасына оралуына тура келеді. Харун Боғра хан қайтыс болғанынан кейін Қарахан мемлекетінің батыс қанаты Ілік хан Насыр ибн Әлидің билігіне өтті. Ең алғашқы оның атына бастырылған теңгелер хижри 384/994-995 жылына жатады және Ферғана мен Худжанд қалаларынан табылған [4].

Ілік хан Насыр ибн Әлидің Мәуераннахр аймағына жасаған жорықтары тұсында, Самани мемлекетінің Хорасан аймағында көптеген саяси оқиғалар орын алды. Біріккен Самани әскерлері Ғазна билеушісі Махмұттан жеңіліске ұшырайды және Хорасан аймағының билігі Ғазнауилерге өтеді. Ілік хан Насыр ибн Әли Самани мемлекетінде белең алған мұндай жағдайлар жайында хабардар болды және көп ұзамай Самани мемлекетінің жеріне жорыққа аттанады. Ілік хан Самани мемлекетінің әмірі Әбдүлмәлікке көмек беруге келгені жайлы жеткізеді. Ілік ханға сенген Әбдүлмәлік Бектұзын мен Иинал тегінді аттандырды. Алайда әміршінің адамдары қала сыртына шыққан бойда Насыр ибн Әли тарапынан тұтқындалады. Қарсылыққа ұшырамаған Насыр ибн Әли бастауындағы қарахан әскерлері хижри 389 жылының Зулхижжа айының 10-ында /999 жылдың 23 қазанында Самани әулетінің орталығы Бұқараны басып алды. Қала Қарахан иелігіне өткенен кейін Самани әулетінің көптеген мүшелері тұтқын алынып, Үзкент (Өзкент) қаласына қамауға жөнелтілді. Ибн әл-Асирдің аталмыш еңбегінде тұтқынға түскен Самани әулеті мүшелерінің аттары былай берілген: Әбдүлмәлік, Әбу әл-Харис Мансұр ибн Нұх, Әбу Ибраһим Исмаил Әбу Йакуб, Әбу Закарийа, Әбу Сүлейман [5]. Ғазнауи мемлекетінде сарай тарихшысы болған әл-Утбидің «Китаб-и Йамини» еңбегінде бұған қоса: Әбу әл-Харис әл-Мекхул (II Мансұр), Әбдүлмәлік, Әбу Ибраһим (Исмаил ибн Нұх әл-Мұнтасыр), Әбу Йакуб, Әбу Закарийа, Әбу Салих т.б. Самани әулетінің мүшелері тұтқынға түскені жазылған [6]. Тұтқындардың барлығы Ілік хан Насыр ибн Әлидің орталығы болған Үзкентке айдалып, түрмеге қамалды денілген.

Алайда, Қарахан мемлекетінің билігі Мәуераннахр аймағында бір сәтте орнай қоймады. Бұған басты себеп ретінде Үзкент түрмесінде отырған Самани әулетінің мүшесі Әбу Ибраһим Исмаилдың (Мұнтасырдың) тұтқыннан қашуын айтуға болады. Әбу Ибраһим Исмаил Самани мемлекетін билігін қайта қадрына

келтіру мақсатымен Насыр ибн Әлимен күресін бастады. Бұл күрес 1004 жылында Мұнтасырдың өлімімен аяқталады.

Ілік хан Самани мемлекетінің құлауынан кейін Мұнтасыр мәселесімен қатар Ғазнауи мемлекетімен дипломатиялық қатынастар орнатуды да ұмытпады. Бұхараның 999 жылдың қазан айында құлауынан кейін, Самани мұрасына үміткер болып есептелінетін Қарахан мен Ғазнауи мемлекеттері арасында 396/1005-1006 жылына дейін, яғни Хорасанға Ілік хан әскерлерінің басып кіруіне дейін екі мемлекет арасында әскери қақтығыстың болғаны жайлы еш бір ортағасырлық деректе мәлімет кездеспейді. Тек Жамал Каршидің «эл-Мулхакат би-с-сурах» атты еңбегінде Самани мемлекеті құлағаннан кейін Ғазнауи билеушісі Махмұт сұлтанмен қарахандық Ілік ханның алғаш жүздесуі туралы:

«Екі жақтың әскерлері Жейһун өзені бойында бір-біріне кезігіп, өзеннің екі жағында шатырларын тігеді. Түн ортасында Қарахан әскерлерінің қолбасшысы Ілік хан көмекшісімен бірге өзеннен өтеді. Мақсаты Махмұттың ордасына бару еді. Өзеннен өткеннен кейін Ілік хан көмекшісіне таң атқанға дейін күтіп, өзі оралмаған жағдайда ордаға қайтуын бұйырады. Махмұттың ордасына барған Ілік хан ғазнауилік әміршінің отырған шатырына жетеді. Хажибтердің біріне Ілік ханнан хат келгені жайлы хабар беруін сұрайды. Шатырдың ішінде отырған Махмұтқа Қарахандардан жаушының келгені жайлы хабар жеткенде, әмір оның шатырға кіруін сұрайды. Шатырдың ішіне кірген Ілік хан мемлекет билеушілері сияқты сәлемін береді, сұлтанның алдына жығылмайды. Жаушының бұл әрекеті Махмұттың жанында отырған шонжарлардың наразылығын тудырады. Махмұт жаушыдан хатты беруін сұрағанда, Ілік хан шатырда отырған барлық шонжарлардың шығуын және тек сұлтан екеуінің оңаша қалуын сұрайды. Шатырдың ішінде Махмұт және Ілік ханнан басқа ғазнауилік төрт көмекші қалғанда, Ілік әміршіге «өзінің еш зиян келтірмейтінін» айтты. Әміршіге жақындаған жаушы өзінің Ілік хан екендігін айтады. Махмұт тағынан көтеріліп, Ілік ханға жақындайды. Осы уақытта Ілік хан «...Екі жақтан 200 мың салт атты әскердің бір мақсатпен келгендігін, шайқас болса не өзінің, не сұлтанның жеңіске жететінін, алайда нәтижесінде қаншама ерлердің қайтыс болып, әйелдердің жесір, балалардың жетім қалатындығын айтты. Осы үшін ертең Алланың алдында кімнің жауап беретіндігін, қазір алдында тұрған ханға сұлтан қандай әрекет істесе өз еркінде екендігін» айтады. Ілік хан әмірші ордасынан аман-есен қайтқан жағдайда келесі күні екі мемлекет арасында достық пен бейбітшілік орнату мақсатымен елшілерін жіберетіндігін де баяндайды. Сұлтан ордасынан оралған Ілік хан әміршіге сипаттауға келмейтін және бұрын-соңды көрмеген сыйлықтарды, хатибтерді, имам және ақындарды жіберді» дейді [7].

Деректегі бұл үзінділер қалай болғанда да екі мемлекет арасындағы келісімге алғаш болып қадам жасаған Ілік хан боландығын дәлелдейді.

Самани мемлекетінің шахзадасы Әбу Ибрахим Исмаил Мұнтасырмен Ілікхан Насыр ибн Әли арасында жүріп жатқан қақтығыстарды назарынан тыс қалдырмаған Ғазнауи сұлтаны Махмұт әскерлерімен бірге Нишапур қаласына келіп орналасты. Сұлтан, Ілік ханмен құдандалық байланыс орнату мақсатында имам Әбу Тайыб Сахл ибн Сүлеймен ас-Саалюки мен Серахс билеушісі Тоғаншық бастауындағы елшілікті 1001 жылы Ілік ханның орталығы Үзкентке аттандырады. Жамал Карши бұл елшіліктің 390 жылдың мұхаррам айы/999 ж. желтоқсаны – 1000 ж. Қаңтарында болғандығын жазады. Сұлтан Махмұттың мұндағы ойы Үндістан жорынан алдын мемлекетінің солтүстік бөлгінің қауіпсіздігіне көз жеткізу екені анық. Үзкенттегі Ілік хан сарайына аттанған елшілік сұлтанның атынан есепсіз алтын кесектерін, гиацинт және жақұт, үлкенді-кішілі моншақ шынжырларын, жіптен жасалған сыйлықтар, кәріптастан моншақтар, камфора иісті алтын және күміс толы құмыралар, Үндістанда жасалған заттар, Дамаск қылышын, мүйіздері бағалы әшекейленген және түрлі түсті жамылғы жабылған піл, түйелермен аттарды жеткізеді [8]. Ілік ханның Сұлтанға ұзатқан қызының есімі Мұхаммед Назым болғанын «The Life and Times of Sultan Mahmud of Ghazna» атты еңбегінде Махд-и-Чигал атап өткен [9]. Ілік хан сарайына келген ғазнауилік елшілерді үлкен құрметпен қарсы алып, өз атынан сұлтанға сыйлық ретінде таза алтын мен күміс, тәтті мускут, асыл тұқымды аттар, құлдар мен күндерді, ақ сұңқарлар, тауыс қауырсындарын, бағалы терілер, қытайлық ыдыстар және басқа да әшекей бұйымдарды елшілер арқылы жөнелтеді. Елшілік 1001 жылдың жазында ғана Хорасанға қайта оралған болатын [10].

Алайда, екі мемлекет арасындағы құдандалық келісім арқылы жасасқан достық келіссөздер ұзаққа созылмады. Бұл келісімдердің бұзылуының көптеген маңызды себептері болды. Енді солардың бір нешеуіне тоқталар болсақ, жоғарыда айтылғандай Самани мемлекетінің құлауынан бұрын Хорасан аймағын сұлтан Махмұт жаулап алған болатын. Ал Мәуераннахр аймағы Самани мемлекетінің орталығы болған Бұхараның құлауынан кейін Қарахандарға өтті. Екі мемлекетте өздерін Самани мемлекетінің мұрагерлері ретінде есептеді. Ілік хан болса, Самани мемлекеттің астанасы болған Бұхараны жаулап алғаны үшін өзін бүкіл Саманұлдары жерлерінің құқылы билеушісі ретінде көрді. Жамал Каршидің еңбегін-

де Ілік хан және Махмұт арасындағы кездесу туралы және мұрагерлік үшін тартыстың дипломатиялық жолмен шешілгені және Жейһунның екі мемлекет арасындағы шекара ретінде белгіленгені туралы үзінді жоғарыда келтірілген болатын. Алайда Ілік хан өз билігін Хорасанда да «орнатамын» деген ішкі мақсатынан бас тартпады, тек оңтайлы мүмкіндікті күтті. Екі мемлекет арасындағы келісім шамамен 999/1000 жылдары жасалған болса, шайқас болған 1007 немесе 1008 жылына дейін қарахан билеушісі нені күтті сұрағы туады. Хорасанды жаулап алу жорығының кейінге қалдырудың бір себебі, Үзкент қаласынан қашқан Саманилік шахзада Мұнтасырдың қайта өз мемлекетін қалпына келтіру әрекеті болуы мүмкін. Мұнтасырдың Самани билігін қайта қалпына келтіру әрекеттері Қарахан билеушісін де біраз әуреге салып, оның жаулаушылық жоспарларына кедергі келтіргені анық. Соғыстың материалды шығындары да елдің еңсесін езіп, өзге жорыққа мойын бұрғызбады. Шахзада Мұнтасыр мен қарахан билеушісі Ілік хан арасындағы күрес ақырында 1004/1005 жылы Мұнтасырдың өлімімен аяқталды [11]. Ортағасырлық тарихшылар өз еңбектерінде Ілік ханның Хорасанға бағытталған жорық дайындықтары туралы мәліметтер келтірмейді. Егер де оның Хорасанға жорығы 1006 жылы ұйымдастырылса, Мұнтасырдың өлімінен кейінгі арадағы бір жылдың ішінде Ілік хан жерінде дайындық жұмыстары жүріп жатқандығын айтуға болады. Хорасан аймағының Қарахан мемлекетіне қаратылуы Ілік хан үшін басты мақсат болды және Ілік хан бұл арманынан 403/1012-1013 жылғы өліміне дейін бас тартпағанын көреміз.

Ілік ханның асыл арманына айналған Хорасанға үстемдік ету, хан үшін неге мұнша маңызды еді. Біріншіден, Хорасан аймағы ислам белдеуі яғни солтүстікке пен шығысқа ислам дінімен қасиетті соғыс жүргізу жүктелген бұл аймаққа билік ету мемлекеттің беделін көрсетумен қатар, геосаяси маңыздылығын да арттырар еді. Екіншіден, Орта Азиядағы түрік мемлекеттері ішінен алғаш болып ислам дінін қабылдағанымен, Қарахан мемлекеті ұзақ уақытқа дейін мұсылман әлемінің орталығы болған Бағдатпен не шекаралық не елшілік байланыс орната алмады. Алғаш түрік-ислам мемлекеті болуы құрметіне ие болған қарахандықтар мүмкін, исламды тарату «жихат» сияқты қасиетті міндеттің басқаға емес өздеріне жүктелуі тиіс деп де ойлауы әбден мүмкін. Ал, Ғазнауилер керісінше халифаттықпен байланыс тек өздері арқылы жүзеге асуын қалады. Хорасан аймағының билігі Қарахан мемлекеті үшін халифпен байланыс орнатудың бір мүмкіндігі болатын. Бұған қоса Хорасанда билігін орната салысымен Ғазнауи мемлекетінің билеушісі сұлтан Махмұт Аббаси халифасы Ахмед әл-Қадір Билләхқа елші жібереді. Шығыстан келген елші халифа тарапынан жақсы қарсы алынды. Бұған дейінгі Саманилердің халифаның саяси билігін мойындамауы да Ғазнауилердің халифа алдындағы беделдерін көтере түсті. Халифа Сұлтанға 999 жылдың қарашасында хил'ат, тәж, байрақ және қол астындағы жерлерді билеу пәрменін (грамотасын) жіберді. Бұдан бөлек, оған «Уәли Әмир әл-Муминин (мүминдердің әмірінің уәкілі)» және «Әмин ад-даула уа Әмин әл-Миллә (мемлекет пен хадықтың сенімдісі)» атты лақаптар ұсынылды. Халифа тарапынан жіберілген сыйлықтар Ғазнаға жеткеннен кейін, Махмұт салтанатты түрде хил'ат пен тәжді киеді. Осы тұста Махмұт: «ислам дініне көмек беру және ислам дұшпандарын жену мақсатымен жыл сайын Үндістан жеріне жорық жасауға» сөз береді. Бұл жағдай халифа тарапынан хил'ат және лауазым алмаған Қарахан билеушісінің қызығушылығы мен қызғанышын арттыра түсті [12].

Сұлтан Махмұт халифаға берген «қасиетті жорық» туралы уәдесін орындап, 1006 жылы Үндістан жорығына дайындығын аяқтайды. Ибн аль-Асир еңбегінде сұлтан Махмұттың Үндістан сапарының негізгі себебі «сұлтанның Хорасан аймағы үшін жасаған жорықтары барысында өзге мұсылман, діндес бауырларының жанын алғанына өзін кінәлі сезініп Аллаға осы күналарының өтеуі ретінде кәпірлерге қарсы жорық жасап, Алланың дінін таратамын деген уәдесі болған деп жазады [13]. Қалай болғанда да, аса діндарлығымен танылған сұлтан Махмұттың діндес бауырларымен соғысуға құмартпағаны ал, түрік мемлекетімен яғни әрі діндес, әрі қандас туыс қарахандықтармен соғысуды ойламағанға ұқсайды. Бұлай деуіміздің себебі біріншіден, Мауранахырды сонау 999 жылы жаулап алу мүмкіндігі болғанына қарамастан бұлай жасамауы, екіншіден, екі мемлекет арасындағы достық келісім шатты бұзып соғыс бастатқан қарахан мемлекетінің болуы.

Ғазна қаласынан аттанған Махмұттың әскерлері Мултан жерінен Үндістан жорығын бастайды. Ілік хан өзі күткен оңтайлы сәттің келіп жеткеніне сеніп, Хорасан жеріне екі тұстан негізгі әскери күшін аттандырады. Ибн әл-Асир мен әл-Утбидің еңбектерінде Ілік ханның тұтқиылдан (күтпеген жерден) шабуыл жасағанын айтқанымен, ортағасырларда жорық ұйымдастыру үлкен әскери дайындықтарды қажет еткендіктен, Ілік хандайындығын сұлтанның Үндістан жорығы туралы хабарын алған мезетте бастаған болуы да мүмкін.

Хорасанға екі тұстан басып кірген Қарахан әскерлерінің бір бөлігін Сюбашы Текин Нишапур және Тус қаласына, ал екінші бөлігін Жафар тегін әскерімен Балхты басып алуға бағыттады. Ілік хан осылайша аймақты сұлтан Махмұт Үндістан жорығынан қайтпай тұрғандатез арада жаулап алуды көздеді. Басып

алынуы жоспарланған бұл қалалар Ғазна мемлекетінің саяси маңызды орталықтары болатын. Балх(Белх) қаласы тарихшы әл-Йакубидің айтуынша «Хорасанның үлкен әрі мәдени орталығы, сондықтан билеушілер осы жерден билік жүргізіп отыратын» [14]. Абдуллах Думанның «Kantarāt-ü Şarhıyân: Қарахандар мен Ғазнауилер арасындағы шайқас және Хорасанның тағдыры» атты мақаласында Балхтың, астана болған Ғазна қаласынан кейінгі екінші маңызды қала екені айтылады [15]. Сұлтан Махмұттың әкесі Субук Тегін дәуірінен бері «dâgu'l-mülk» яғни мемлекеттің бас қаласы атанған Балх қаласына жөнелуі Ілік ханның аймақты басып алуды жеделдету жайлы ойының болғанын көрсетеді. Мултаннан оралған сұлтанның Ғазна қаласында әскери дайындықтарды аяқтағынан кейін алдымен Балхқа аттануы да қаланың мемлекет үшін қаншалықты маңызға ие болғандығын білдіреді.

Сұлтан Махмұт пен Ілік хан арасында жасасқан шекара және құдандалық келісімге қарамастан, Ғазнауи билеушісі Қарахан билеушісінің Хорасанға басып кіруінен қауіптенді және екі мемлекет арасындағы келісімдерге өзінің сенімсіздігін білдірді. Сұлтан Махмұт та Хорасан аймағында өз билігін берік орнатуды көздесе керек. Үндістан жорығына аттанар алдын, мемлекетінің солтүстік-батыс шекарасы болған Хорасанды қорғау мақсатымен бас қолбасшыларының бірі, Тус аймағының әкімі Арслан Жазибті Хорасан аймағына билеуші уәкілі ретінде тағайындайды және түріктердің (қарахандардың) жорығы бастала қалған жағдайда Ғазнаны қорғауды бұйырады.

Хорасан аймағына жіберілген қарахандық әскерлер жоспарланған қалаларды жаулап алды. В.В. Бартольд Нишапур қаласының шонжарларының еш қарсылықсыз қарахандардың жағына өтіп кеткенін айтады. Мұның себебі ретінде Үндістан сапарына аттанған сұлтаннан ұзақ уақыт хабар болмауы және мұны жамандыққа жорыған шонжарлар босқа қан төгуге ниет білдірмеген тәрізді. Хорасанның орталығы болған Балх қаласы керісінше қарсылық көрсетіп, нәтижесінде талан-таражға түседі. Осылайша, хижри 396/ 1005-1006 жылғы Қарахан әскерлерінің жорығы нәтижесінде ғазнауилік Герат, Нишапур және Балх қалалары Қарахандардың билігіне өтеді [16].

Сұлтанның уәзірі Әбу әл-Аббас Фазл ибн Ахметсұлтан Махмұдқа жаушы жіберіп, Хорасандағы жағдайды хабарлайды. Хабарды алысымен сұлтан тез арада Ғазнаға оралып, әскерлерінің дайындығына кіріседі. Әскерлері мен қолбасшыларына сыйлықтар беріп, оларды өзіне шынайы жақтас етуге тырысты. Әскер қатарын толықтырып, дайындықты аяқтаған соң, сұлтан Гиндикуш таулары арқыл қарахандықтарға қарсы Балх қаласына әскер бастайды. Хорасан аймағында орналасқан қарахандық әскерлер сұлтанның оралғаны туралы хабар алысымен, жаулап алған аймақтарды тастап, кері шегіне бастайды. Балх қаласында орналасқан Жафар тегін де қаланы тастап, Термезге кетті. Балх қаласы еш қарсылықсыз қайта Ғазнауи мемлекетінің билігіне өтіп, сұлтан бұл жерде өзінің ордасын тігеді [17]. Қаланы алып көңілі жайланған сұлтан Махмұт, Арслан Жазиб бастауындағы 10 000 атты әскерді Гератты басып алған Сүбашы тегінге қарсы аттандырды. Гардизидің берген хабарына қарағанда, ғазнауилік әскердің келе жатқаны жайлы хабар алған Сүбашы тегін қаланы тастап, Серахс, Неса және Абиверд арқылы Мерв қаласына аттанады. Жолшыбай бұл аймақты мекендеген оғыздармен шайқасып, олардың басшысы болған Хасан ибн Тақты өлтіреді. Сүбашы тегін қолға түскен ақша, қару, бағалы заттар мен басқа да олжаны әскерінің бір бөлігімен қоса Хорезмшах Әбу әл-Хасан ибн Мамунға қалдырып, өзі әскерінің қалған бөлігімен Мауераннахрға шегінді [18].

Хорасан аймағындағы жеңілісіне қарамастан Ілік хан аймақты жаулап алу ойынан қайтпады. Ілік ханның әскерін қайта жабдықтап сұлтан Махмұтқа қарсы аттану туралы ойы қарахан қолбасшылары тарапынан наразылыққа ұшырады. Қолбасшылар сұлтанның пілдері, қару-жарақтары мен әскерлеріне қарсы соғысатын мүмкіндік жоқ екеніндігін айтты. Ілік хан болса керісінше туыстары мен Жүсіп Қадыр хан ибн Боғра ханнан әскери көмек сұрайды. Мәуераннахр түріктерінен әскер жасақтауды талап етті. Гардизидің еңбегінде Қарахан әскерлерінің саны 40 мыңға, әл-Утбиде 50 мыңға жетті делінген. Әл-Утби Ілік ханның бастауындағы әскерлерді «кең бетті, кішкентай көзді, жайпақ мұрынды, сақалдары сирек, өткір қылышты, қалқан ұстаған, қара киімді» деп суреттейді [19].

Талқылау Қарахан және Ғазнауи арасында Хорасан аймағы үшін болған бұл соңғы шайқастың қай жерде өткенін нақты айту қиын. Ортағасырлық деректер шайқастың Балх қаласы маңында болғаны турасында ортақ пікірде. Әл-Утби шайқастың Балхтан фарсах жерде өткенін, ибн әл-Асир екі әскердің арасындағы шайқас Балх қаласынан 2 фарсах жерде ал, тарихшы Мирхонд Балхтан 4 фарсах жердегі мекенде болғанын айтады. Гардизи шайқастың Катар/Кетер жерінде, В.В. Бартольд Шархиян көпірі маңында, түркиялық тарихшылар Эрдоган Мерчил «Катар» сайында, Решат Генч «Балх маңында, Әбдүлкәрім Өзайдын «Балхта», Өмер Сөнер Хункан «Дешт-и Кетер» деген жердегі «Шархиян көпірінде» өткенін жазады. Шайқастың болған уақыты туралы да әртүрлі мәліметтер кездеседі. Гардизи мен Назым бұл шайқастың 1008 жылдың 4-қаңтарында, Мирхонд 1007 жылы болғанын жазған [20]. Біздің

ойымызша да 1006 жылы Үндістан жорығына аттанған сұлтан Махмұттың 1008 жылынан бұрын бұл шайқасқа қатысу мүмкіндігі әлсіз секілді.

Екі жақ әскерлерінің құрылымы туралы Гардизидің «Зейнел ахбар»ындағы мәліметтерге сүйенсек, Ғазнауи әскерлерінің қатарында түріктер, халаджтар, үнділер, ауғандықтар мен оғыздар болған. Ғазнауилік әскерлер шайқас алаңында үш топқа бөлінді. Арслан Жазиб бастауындағы тәжірибелі әскерлер сол қанатта орналасты. Орталық қанат сұлтанның бауыры Сахиб-уль Жейс Насыр, Джаузджан билеушісі Абу Насыр Ахмет ә. Мұхаммед аль-Феригуни, Абу Абдуллах Мұхаммет ә. Ибрахим ат-Таи бастауында болды. Бұл қанаттағылар көбіне араб, күрт, үнділер болатын. Оң қанат Хажиб-уль Кебир Сайд Алтунташ бастауында болып, ауыр қаруланған әскер мен атты әскерден тұрды. Бұған қоса сұлтанның 500 пілден құралған қосалқы әскері тағы болды [21].

Қарахан әскері құрамы туралы деректер өте аз. Әл-Утбидің еңбегінде әскердің сол қанатын Джафар Тегін, оң қанатын Хотан билеушісі Жүсіп Қадыр хан басқарса, алорталықта атты әскерденмен гуламдардан құралған қол болды. Ілік хан 1000 гуламаннан тұратын өзінің жеке жасағын басқарды. Шайқаста сұлтан бар үмітін пілдеріне артса, ханның үміті найза қолданудың шебері болған гуламдары еді [22].

Ибн әл-Асир шайқастың екі күнге созылғанын айтады. Шайқасты баяндай келе, «..Балх маңына келіп орналасқан Ілік хан мен Жүсіп Қадыр ханның әскерлері ордаларын тігіп, күн батқанға дейін шайқасты. Екінші күні шайқас жалғасты. Алғашында Ілік хан бастауындағы қарахан әскерлері басымдық көрсете бастады. Шайқас барысында сұлтан Махмұт бір төбеге шығып, Аллаға жалбарынып, дұға оқи бастады. Шейбанкерейдің жазбасында сұлтан дұғасында «Алладан кім хақ болса, соны жеңіске жеткізуін сұрады» ал сосын «Ханги Мубарек» атты піліне отырып, 500 пілден құралған әскерін бастап Ілік хан қолының ортаңғы бөлігіне тарпа бас салды. Қарахан әскерлері пілдермен соғысуды білмегендіктен жеңіле бастады. Ілік хан өзінің таңдаулы 500 гуламын сұлтан пілдеріне қарсы аттандырды. Гуламдар жараланған пілдерді қылыштармен шауып, ғазнауилік әскерлерге оқ жаудырды. Осы тұста сұлтан өзінің пілімен Ілік ханның орталық қанатын бұзып үлгереді. Сұлтан мінген пілге мыңнан астам оқтың тигені жазылған. Сұлтан пілдерінің бірі Ілік ханның туын көтерген алемдарды(байрақтарды) көкке көтеріп, мүйізімен шаншып өлтіреді. Қалған пілдер ат үстінде отырған қарахандық әскерлерді құлатып, таптап өлтіре бастайды [23].

Үрейленген қарахан әскерлері шегіне бастады. Екі жақтың тегеурінді шайқасына қарамастан шешуші соққыны сұлтанның пілдері берді. Қарахан әскері санының басымдығына қарамастан пілдерге қарсы қалай соғысуды білмей, төтеп бере алмады және шегінуге мәжбүр болды. Сұлтан Махмұттың бауыры Насыр 10000 әскерімен бытыраған Қарахан әскерін Жейһун өзеніне дейін қуды. Қарахан әскерінің көбі Жейһун өзенінен өте алмай суға кетті. Қарахан әулеті мүшелерінің тірі қалғандары ғазнауиліктерге тұтқынға түсті [24].

Зерттеу нәтижесі. Ауыр жеңілістен кейін Қарахан мемлекетінің батыс қанатын билеген Ілік хан мен Ұлы қаған Тоған хан Ахмет арасында араздық туады. Бұл араздық екі туыс арасын алшақтатып, керісінше Тоған хан Ахметтің сұлтан Махмұтпен жақындасуына алып келеді. Ілік хан Чархиян көпірі маңындағы жеңілісін де, Тоған ханның «сатқындығын» да өмірі бойы ұмытпады, Чархиян шайқасының «кегін» қайтару үшін 1012/1013 жылы кіріскен жорық дайындығын бітіре алмастан өмірден өтеді.

Қорытынды, Ілік хан дәуірінде Қарахан мемлекетінің батыс шекараларының ұлғайып, ықпалының артқанын көруге болады. Харун Боғра хан тұсында басталған Мәуераннахр жорығы Ілік хан Насыр тұсында аяқталды. Ілік хан Насыр әмір Мұңтасырдың Самани мемлекетін қайта жандандыруына кедергі болды. Осылайша саяси жағдаят Самани мемлекетінің вассалы болған Ғазнауи мемлекетінің Хорасан аймағында тәуелсіз әрі беделді мемлекетке айналуына (себебі Мәуераннахрдағы қарахан мәселесімен әуре сарсаңға түскен саманилер Хорасандағы саяси жағдайларға қажетінше көңіл бөле алмады) мүмкіндік берді. Мәуераннахрды жаулап алған Ілік хан Насыр мемлекеттің геосаяси жағдайын жақсартты. Сонымен қатар Ілік ханның Хорасан жерлерін жаулап алу әрекеті, Ғазнауи мемлекетімен байланыс орнатуы және соғыс жүргізуі, ұлы қаған Тоған хан Ахмет ибн Әлиге қарсы жорыққа шығуы, оның дербес билеуші болғандығын көрсетеді. Оның билігінің мерзімі мен аймақтық шекарасын өз атына шығарған теңгелерінің таралуын қарап жеткілікті дәрежеде анықтауға болады. Ілік хан Насыр ибн Әлидің хижри 403/1012-1013 жылы өлімінен кейін, билігінде болған бүкіл жерлер ағасы Тоған хан Ахметке өтті. Екі мұсылман мемлекетінің теке тіресі осылайша қарахандықтар үшін нәтижесіз аяқталған болатын. Бұлай деуіміздің себебі, Чархиян көпірінде болған осы шайқастан кейін, Қарахан мемлекетінің билігіне келген Тоған ханның сұлтан Махмұтқа жазған хатында «(біздің бір-бірімізбен соғысқанан гөрі) Сенің Үндістанға ғазуат жорықтарын, ал менің өзге түріктерге қасиетті соғыс жасағаным әрі мұсылмандар үшін, әрі дін ислам үшін қайырлы болары анық» деп жазды [25]. Осылайша, Қарахандықтардың Хорасан аймағы үшін болған соңғы шайқас да тарихтан өз орнын алды.

Пайдаланылган әдебиеттер тізімі:

1. Бартольд В. В., Туркестан в эпоху монгольского нашествия. – Москва: Издательство Восточной литературы, 1963. – С 319 – 321
2. Pritsak O., «Karahanlılar». - İstanbul: İslam Ansiklopedisi, VI, – Б 264 – 265
3. Кочнев Б., Нумизматическая история Караханидского каганата (991-1209). – Москва-София, 2006. – С 152-153
4. Кочнев Б., Нумизматическая история Караханидского каганата (991-1209). - Москва: София, 2006. – С 153
5. İbni'l-Esir, İzzuddin Ali b. Ebi'l-Kerem Muhammed eş-Şeybani. «El-Kamil fi't-Tarih.(A. Özaydın тарапынан аударылды). IX. – İstanbul: Bahar Yayınları, - 1985-1987. – Б 124
6. Al-Utbi. «The Kitab-i Yamini» (James Reynolds тарапынан қайта қаралды). – London: The Oriental Translation Fund of Great Britain and Ireland, - 1858. – Б 247
7. Тасмагамбетов И., История Казахстана в персидских источниках (Джамал ал-Карши. Ал-Мулхакат би-с-сурах) Т1. – Алматы: Дайк – Пресс, 2005. – С 105-107
8. Бартольд В. В., Туркестан в эпоху монгольского нашествия. – Москва: Издательство Восточной литературы, 1963. – С 333-334
9. Nazim, M. The Life and Times of Sultan of Ghazna. – Cambridge: Cambridge University press, 1931. – P 47
10. Nazim M., The Life and Times of Sultan of Ghazna. Cambridge: Cambridge University press, P 1931.- 48
11. Duman Abdullah, Ebu İbrahim İsmail El-Muntasır'ın Samani Devletini Diriltme Gayretleri Bağlamında Karahanlılar ve Gaznelilerle ilişkileri. Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 11(2),2012. – S.551
12. Duman Abdullah, Kantarat-ü Çarhıyân: Karahanlılar Ve Gazneliler Arasında Horasan Bölgesinin Kaderini Belirleyen Savaş. Gaziantap University Journal of social sciences,12(1), 2013. – S. 93
13. Akçay Filiz, «Ebû Saîd Abdulhay b. Dahhâk b. Mahmûd Gerdîzî'nin Zeynü'l-Ahbâr adlı eserininTahiriler, Safariller, Samanilerve Gaznelilerile ilgili bölümlerin Türkçe tercümesi ve değerlendirmesi»,(master tezi). - Ordu, 2015. – 109 б.
14. Şeşen R., İslam coğrafyacılarına göre türkler ve türk ülkeleri (2 Baskı). -Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi (2001). – S. 188
15. Abdullah Duman, Kantarat-ü Çarhıyân: Karahanlılar Ve Gazneliler Arasında Horasan Bölgesinin Kaderini Belirleyen Savaş. Gaziantap University Journal of social sciences,12(1), 2013. – S. 94
16. Бартольд В. В., Туркестан в эпоху монгольского нашествия. - Москва: Издательство Восточной литературы, 1963. –С 335
17. Akçay Filiz, «Ebû Saîd Abdulhay b. Dahhâk b. Mahmûd Gerdîzî'nin Zeynü'l-Ahbâr adlı eserininTahiriler, Safariller, Samanilerve Gaznelilerile ilgili bölümlerin Türkçe tercümesi ve değerlendirmesi»,(master tezi) –Ordu: 2015. – S. 110.
18. Al-Utbi, «The Kitab-i Yamini» (James Reynolds тарапынан қайта қаралды). London: The Oriental Translation Fund of Great Britain and Ireland, 1858. – P. 333
- 19.Бартольд В.В., Тюрки: Двенадцать лекции по истории турецких народов Средней Азии., - Алматы: С 1998.-67
20. Filiz Akçay, «Ebû Saîd Abdulhay b. Dahhâk b. Mahmûd Gerdîzî'nin Zeynü'l-Ahbâr adlı eserininTahiriler, Safariller, Samanilerve Gaznelilerile ilgili bölümlerin Türkçe tercümesi ve değerlendirmesi»,(master tezi) - Ordu 2015. – S. 159
21. Al-Utbi, «The Kitab-i Yamini» (James Reynolds тарапынан қайта қаралды). -London: The Oriental Translation Fund of Great Britain and Ireland,1858. – P. 333
22. Бартольд В.В., Тюрки: Двенадцать лекции по истории турецких народов Средней Азии. – Алматы 1998. – С. 66
- 23.Duman Abdullah, Kantarat-ü Çarhıyân: Karahanlılar Ve Gazneliler Arasında Horasan Bölgesinin Kaderini Belirleyen Savaş. Gaziantap University Journal of social sciences,12(1), 2013. – S. 101
- 24.Duman Abdullah, Kantarat-ü Çarhıyân: Karahanlılar Ve Gazneliler Arasında Horasan Bölgesinin Kaderini Belirleyen Savaş. Gaziantap University Journal of social sciences,12(1), 2013. – S. 102
- 25.Бартольд В.В., Туркестан в эпоху монгольского нашествия. – Москва: Издательство Восточной литературы, 1963. – 336 с.

References:

1. Barthold V. V., *Turkestan v epohu mongolskogo nashestviya*. – Moskva: izdatelstvo Vostochnoy literaturi, 1963. – S 319-321
2. Pritsak O., *Karahanlular. İslam Ansiklopedisi*, VI, 264. – S 265
3. Kochnev B., *Numizmaticheskaya istoriya Karahanidskogo kaganata (991-1209)*. – Moskava – Sofiya: 2006. – S 152 – 153
4. Kochnev B., *Numizmaticheskaya istoriya Karahanidskogo kaganata (991-1209)*. – Moskava- Sofiya, 2006. S- 153
5. İbnu'l-Esir, *Izzuddin Ali b. Ebi'l-Kerem Muhammed eş-Şeybani*. «*El-Kamil fi't-Tarih*.(A. Özeydin tarapınan audarılğan). IX. - İstanbul: Bahar Yayınları, 1985-1987. –P 124
6. Al-Utbi, «*The Kitab-i Yamini*» (James Reynolds tarapınan qaita qaralğan). - London: The Oriental Translation Fund of Great Britain and Ireland, 1858. –P 247
7. Tasmagambetov I., *Istoriya Kazakstana v persidskih istochnikah (Djermal al Karshi. Al-Mulhakat bi-s-surah) t1*. - Almaty: Day – Press, 2005. –S 105 – 107.
8. Barthold V. V., *Turkestan v epohu mongolskogo nashestviya*. -Moskva: izdatelstvo Vostochnoy literaturi, 1963. –S 333 - 334
9. Nazim, M. *The Life and Times of Sultan of Ghazna*. - Cambridge: Cambridge University press, 1931.-S 47
10. Nazim M., *The Life and Times of Sultan of Ghazna*. - Cambridge: Cambridge University press, 1931.-P 48
11. Duman Abdullah, *Ebu İbrahim İsmail El-Muntasır'ın Samani Devletini Diriltme Gayretleri Bağlamında Karahanlular ve Gaznelilerle ilişkileri*. *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11(2), 2012. –S 551
12. Duman Abdullah, *Kantarat-ü Çarhyân: Karahanlular Ve Gazneliler Arasında Horasan Bölgesinin Kaderini Belirleyen Savaş*. *Gaziantap University Journal of social sciences*, 12(1), 2013.-S 93
13. Akçay Filiz, «*Ebû Saîd Abdulhay b. Dahhâk b. Mahmûd Gerdîzî'nin Zeynü'l-Ahbâr adlı eserinin Tahiriler, Safariller, Samanilerve Gaznelilerle ilgili bölümlerin Türkçe tercümesi ve değerlendirmesi*», (master tezi). – Ordu: 2015.-S 109
14. Şeşen R., *İslam coğrafyacılarına göre türkler ve türk ülkeleri (2 Baskı)*. - Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi (2001). –S 188
15. Duman Abdullah, *Kantarat-ü Çarhyân: Karahanlular Ve Gazneliler Arasında Horasan Bölgesinin Kaderini Belirleyen Savaş*. *Gaziantap University Journal of social sciences*, 12(1), -S 2013- 94
16. Barthold V. V., *Turkestan v epohu mongolskogo nashestviya*. -Moskva: izdatelstvo Vostochnoy literaturi, 1963. – S 335
17. Akçay Filiz, «*Ebû Saîd Abdulhay b. Dahhâk b. Mahmûd Gerdîzî'nin Zeynü'l-Ahbâr adlı eserinin Tahiriler, Safariller, Samanilerve Gaznelilerle ilgili bölümlerin Türkçe tercümesi ve değerlendirmesi*», (master tezi) - Ordu 2015. -S 110
18. Al-Utbi., «*The Kitab-i Yamini*» (James Reynolds tarapınan qaita qaralды). London: The Oriental Translation Fund of Great Britain and Ireland, 1858. –S 333
19. Barthold V. V., *Turki: Dvetachat lekchii pj istoriituechkih narodov Sredney Azii*, - Almaty: 1998.-S 67
20. Filiz Akçay, «*Ebû Saîd Abdulhay b. Dahhâk b. Mahmûd Gerdîzî'nin Zeynü'l-Ahbâr adlı eserinin Tahiriler, Safariller, Samanilerve Gaznelilerle ilgili bölümlerin Türkçe tercümesi ve değerlendirmesi*», (master tezi) – Ordu: 2015.-S 159
21. Al-Utbi. «*The Kitab-i Yamini*» (James Reynolds tarapınan qaita qaralды). - London: The Oriental Translation Fund of Great Britain and Ireland, -P 1858. -333
22. Barthold V. V., *Turki: Dvetachat lekchii pj istoriituechkih narodov Sredney Azii*, Almaty: 1998. -S 66
23. Duman Abdullah, *Kantarat-ü Çarhyân: Karahanlular Ve Gazneliler Arasında Horasan Bölgesinin Kaderini Belirleyen Savaş*. *Gaziantap University Journal of social sciences*, 12(1), 2013. -S 101
24. Duman Abdullah, *Kantarat-ü Çarhyân: Karahanlular Ve Gazneliler Arasında Horasan Bölgesinin Kaderini Belirleyen Savaş*. *Gaziantap University Journal of social sciences*, 12(1), 2013. - S 102
25. Barthold V. V., *Turkestan v epohu mongolskogo nashestviya*. - Moskva: izdatelstvo Vostochnoy literaturi, 1963. – S 336

САЯСИ ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТІК ТАРИХ ПОЛИТИЧЕСКАЯ И СОЦИАЛЬНАЯ ИСТОРИЯ POLITICAL AND SOCIAL HISTORY

ӘОЖ 94(574)
МРНТИ: 07.03.20

<https://doi.org/10.51889/2021-4.1728-5461.07>

*А.Б. Байгапанова*¹, А.С. Адильбаева*

¹ докторант, ББМ «Alikhan Bokeikhan University», Қазақстан, Семей.

E-mail: aigul_bol@mail.ru

² тарих ғылымдарының докторы, ББМ Alikhan Bokeikhan University Қазақстан, Семей.

СЕМЕЙ ОБЛЫСЫНДА АУЫЛ ШАРУАШЫЛЫҒЫНЫҢ ДАМУ ТАРИХЫ (1960-1990 жж.)

Аңдатпа

Мақалада Қазақстанда жүргізілген 1960-жылдардың ортасынан 1990 жылға дейін жүргізілген шаралар экономикалық байланыстар мен қатынастарды түбегейлі өзгерту жолдары мұрағат құжаттарының негізінде жан-жақты сипатталған. Қазақстанның халық шаруашылығының ең негізгі маңызды саласы – ауыл шаруашылығы бәрімізге мәлім. 1960 жылдары Қазақстанда ұсақ колхоздар негізінде жаңа совхоздар құрылуы. Сол кезеңде ірі шаруашылықтар халықты азық-түлікпен қамтамасыз ету міндетін қаншалықты атқарылғандығы қарастырылған. Өкіметтің ауыл еңбеккерлерінің әлеуметтік-тұрмыс деңгейін көтеру жөніндегі жүргізген шаралары қаншалықты денгейде орындалғандығы, оның себептері көрсетілген. Еңбекшілердің әлеуметтік-тұрмыс деңгейінің артуы ел экономикасының даму деңгейіне байланысты екендігіне сипаттама берілді. 1960-1970 жылдары жасалған аграрлық реформаның нәтижесі және оның Қазақстанға тигізген әсері мен салдарлары туралы қорытынды мағлұматтар берілді. 1990 жылдардың басында ауыл шаруашылығында үлкен дағдарыстың орын алуы. Тәуелсіздік алғаннан кейін жекешелендірудің пайда болуы. Жекешелендіру барысында қарапайым халықтың жағдайы сипатталған. Экономикалық жағынан нашар колхоздардың ірілендірілуі. 1960-1990 жылдары Семей облысының ауыл шаруашылығының даму тарихы мен экономикалық көрсеткіштері, ауыл шаруашылығы өнімдердің өндірілуін және ондағы қол жеткізген жетістіктер мен жіберілген кемшіліктері көрсетілген.

Кілт сөздер: облыс, экономика, ауыл шаруашылығы, мал шаруашылығы, реформа, астық, колхоз, звено, өнім.

Байгапанова А.Б., Адильбаева А.С.*

¹ Учреждение образования «Alikhan Bokeikhan University»

Докторант г.Семей. Казахстан E-mail: aigul_bol@mail.ru

² Учреждение образования «Alikhan Bokeikhan University»

доктор исторических наук. г.Семей. Казахстан

ИСТОРИЯ РАЗВИТИЯ СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА СЕМИПАЛАТИНСКОЙ ОБЛАСТИ (1960-1990 гг.)

Аннотация

В статье подробно описаны пути кардинального изменения экономических связей и отношений, проводимые в Казахстане с середины 1960-х до 1990-х годов. Наиболее важной отраслью народного хозяйства Казахстана является сельское хозяйство. В 1960-е годы в Казахстане были созданы новые совхозы на базе мелких колхозов. Предусмотрено, насколько крупные хозяйства в тот период выполняли задачу обеспечения населения продуктами питания. В какой степени выполнены меры, проводимые властями по повышению социально-жизненного уровня сельских тружеников, указаны причины этого. Дана характеристика того, что повышение социально-бытового уровня трудящихся зависит от уровня развития экономики страны. Были даны заключительные сведения о результатах аграрной реформы 1960-

1970-х годов, ее влиянии и последствиях на Казахстан. Возникновение большого кризиса в сельском хозяйстве в начале 1990-х годов. Появление приватизации после обретения независимости. В ходе приватизации было описано положение простого населения. Укрупнение экономически неблагополучных колхозов. Отражены история и экономические показатели развития сельского хозяйства Семипалатинской области в 1960-1990-е годы, развитие производства сельскохозяйственной продукции, достигнутые в ней успехи и допущенные недостатки.

Ключевые слова: область, экономика, сельское хозяйство, животноводство, реформа, зерно, колхоз, звено, продукция.

A.B. Baigapanova^{*1}, A.S. Adilbaeva²

¹ doctoral student, Educational institution "Alikhan Bokeikhan University"

Kazakhstan, Semey. E-mail: aigul_bol@mail.ru

² doctor of historical Sciences, Educational institution "Alikhan Bokeikhan University" Kazakhstan, Semey.

HISTORY OF AGRICULTURAL DEVELOPMENT IN SEMIPALATINSK REGION (1960-1990)

Abstract

The article describes in detail the ways of cardinal changes in economic ties and relations conducted in Kazakhstan from the mid-1960s to the 1990s. The most important branch of the national economy of Kazakhstan is agriculture. In the 1960s, new state farms were created in Kazakhstan on the basis of small collective farms. It is envisaged how large farms at that time fulfilled the task of providing the population with food. To what extent the measures taken by the authorities to improve the social and living standards of rural workers have been implemented, the reasons for this are indicated. The characteristic is given that the increase in the social and living standards of workers depends on the level of development of the country's economy. The final information was given about the results of the agrarian reform of the 1960s and 1970s, its impact and consequences on Kazakhstan. The emergence of a major crisis in agriculture in the early 1990s. The emergence of privatization after independence. During the privatization, the situation of the common population was described. Consolidation of economically disadvantaged collective farms. The history and economic indicators of the development of agriculture in the Semipalatinsk region in the 1960s-1990s, the development of agricultural production, the successes achieved in it and the shortcomings made are reflected.

Keywords: region, economy, industry, agriculture, collective farm, production.

Кіріспе Қазақстанның халық шаруашылығының ең негізгі маңызды саласы – ауыл шаруашылығы болып табылады. Ең басты мақсаты алдымен халықты азық-түлік өнімдерімен, ал өңдеуші өнеркәсіпті қажетті ауыл шаруашылық шикізатымен қамтамасыз ету болғаны белгілі. Ауыл шаруашылығының еліміздің экономикалық, әлеуметтік өмірінде ерекше орын алатыны айтпаяқта белгілі. Ауыл шаруашылығы республика экономикасының дамуындағы маңызды фактор болса, ауылдың қарапайым халқы еліміздің қоғамдық – саяси тұрақтылығының факторы болып есептеледі. [1, 42]

Қазақстанда 1960 жылдардың өзінде бүкіл республикадағыдай аймақтық мамандандырудың негіздері анықталды. Мысалы ұжымшарлар мен кеңшарлар солтүстік облыстарда болса, ірі қараны өсіретін шаруашылықтар ол батыс, шығыс және орталықта аймақтар, қой шаруашылығымен айналысатындар орталық, батыс және оңтүстік облыстарда құрылғандығы бәрімізге мәлім. Алайда ол кезде мамандар тапшы болды. Ол кезде республиканың көптеген шаруашылықтары көп салалы және әмбебап болып қала берді. Оларды ауыл шаруашылық өндірісінің барлық салалары азғана мөлшерде дамыды, сонымен қатар материалдық-техникалық игілік толып жатқан өндірістік бөлімшелерге, фермаларға, бригадалар мен звеноларға бөлініп құрып кетті.

Мақсаты: Семей облысында ауыл шаруашылығының даму тарихына сипатталады. 1960-1990 жж. Семей облысында ауыл шаруашылығының даму тарихына тоқтала отырып, ауылшаруашылығына байланысты жүргізілген реформалардың жетістіктері мен кемшіліктерін көрсету болып табылады.

Материалдар мен әдістер: Зерттеліп отырған тақырып қазіргі таңдағы қолданыстағы практика тұрғысындағы маңызды мәселе болып саналады. Зерттеуге объективтілік, тарихилық, жүйелілік тәрізді ғылыми таным принциптері басшылыққа алынды.

Нәтижелерді талқылау: Біз қарастырып отырған мәселе шетелдік тарихшылардың еңбектерінде де орын алды. Мәселен, француз тарихшысы Н.Верд және италяндық тарихшы Д.Боффа еңбектерінде экономиканың дамуындағы дағдарыстық көріністердің белең алуын экономика мен саясатта орын алған

үстіріт өзгерістер экономиканы тұйыққа тіреді және экономикалық дағдарыс жағдайына алып келді, - деп тұжырымдайды [1]. Кеңес өкіметінің жүргізіген экономикалық саясаты жөнінде қалам тартқан американдық экономист Г.Гроссман, О.Ланге алғаш рет әкімшіл-әміршілдік экономика терминін қолданған ғалымдардың бірі, кеңес өкіметінің жоспарлы экономикалық саясатын сынға алады [2]. Дегенмен шетел тарихшыларының қолында мұрағат деректерінің жоқтығынан жалпылама орыс тілді басылымдардағы құжаттарға сүйеніп жазылғанын ұмытпаған жөн. Ж.Б. Әбілғожиннің «Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық тарихының очерктері ХХ ғасыр» [3] атты монографиясында алуан түрлі құжаттық материалдар ғылыми айналысқа түскен, әлеуметтік-экономикалық тарих бойынша нақты тұжырымдар жасалған, республиканың әлеуметтік-экономикалық және мәдени дамуында қоғамдық ұйымдардың атқаратын рөлі мен алатын орны айқындалған.

Осы кезеңді жаңаша сыни көзқараспен зерттеген зерттеуші тарих ғылымдарының докторы, Қ.Қ. Байсаринаның «Қазақстанда ауыл шаруашылығының дамуы; тарихы және сабақтары (1946-1965 жж.) деген тақырыпта жазылған докторлық зерттеу жұмысында соғыстан кейінгі жылдарда ауыл шаруашылық өндірісін дамытудың басты бағыттары, оның қайшылықты тағдыры, өмірге енгізілу әдісі, түрі мен тәжірибелері сол секілді аграрлық саясаттың ащы сабақтары, қиыншылықтары мен зардаптары зерттелген [4]. Кеңес үкіметі тұсындағы ауыл шаруашылығында жүргізілген реформалар, өндірісті ұйымдастыру мен ұйымдық шаруашылық мәселелері, соның ішінде колхоз құрылысының тарихы жөніндегі мәселеге объективті баға берген зерттеулер назардан тыс қалған жоқ. Семейдің әлеуметтік-экономикалық дамуын қарастырып, тарихын зерттеуде бай материалдар жинақтап, көп еңбек сіңірген зерттеушілер М.Ғ. Ескендіров, А.С. Адильбаева еңбектерін ерекше атаймыз. М.Ғ. Ескендіровтің «Шығыс Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық дамуы (ХІХ екінші жартысы - ХХІ ғ. басы)» [5], А.С. Адильбаеваның «ХІХ екінші жартысы – ХХІ ғ. басындағы Шығыс Қазақстан қалаларының әлеуметтік-экономикалық және мәдени дамуы» [6] тақырыбындағы диссертацияларда, аталмыш кезеңдердегі Семейдің әлеуметтік-экономикалық дамуын қарастырған кешенді зерттеу жұмысы болды. Бұл зерттеулердің тарихта алатын орны біртөбе.

Зерттеу нәтижесі: 1960-жылдардың басындағы КСРО-ның жалпы экономикалық жағдайы ауыр болды. Ауыр кезеңнен өткеру үшін үкімет жаңа аграрлық саясатты жүргізуді қажет деп тапты. Осы себептерді алдыға қоя отырып КОКП Орталық Комитетінің 1965 жылғы наурыз Пленумы осы мәселені қарап, «КСРО ауыл шаруашылығын одан әрі дамыту жөніндегі шаралар туралы» қаулысын қабылдай отырып жаңа аграрлық саясатты жариялағаны бізге белгілі.

Жаңа аграрлық саясат жүргізілгенімен экономикалық байланыстарға түбегейлі өзгерту жолдары қарастырылмаған. Ауыл шаруашылығының дағдарысқа ұшырауы саясат үлкен әсерін тигізді. Ауыл шаруашылығын дамыту мәселесіне. Ауыл шаруашылығының шығымдылығы жыл сайын өскеннің орнына кеміп отырды. Мысалы, 1958 жылдан 1960 жылға дейін, 8,3 гектарына центнер болса, 1961 және 1965 жылдар аралығында 6,1 центнерге түскен яғни біз бұл жерде алдыңғы жылдармен салыстырғанда азайғандығын байқаймыз. [7,42]

1960 жылдардағы реформашылдық дүрбелең елдің ішінара алмастырулар және жетілдірулер жолымен қол жеткізуге болатын өзгерістер шегіне тірелгенін көрсетті. Жүргізілген шараларда экономикалық байланыстар мен қатынастарды түбегейлі өзгерту жолдары көзделмеді. Туындаған проблемалар негізінен ұйымдық қайта құру дүрмегін діттеген субъективтік түрде жол-жөнекей шешіліп отырды. Шалағай ойластырылған әрі бірін-бірі жиі алмастырған қайта құру толқыны тұрақсыздық, тұрмыс деңгейінің және әлеуметтік кепілдіктердің әлсіреу қаупін төндірді. Коммунистік болашақ идеясы да жағдайды жеңілдете алған жоқ.

КОКП ОК Пленумында қабылданған шешімде қоғам өміріндегі маңызы зор салада қалыптасқан келеңсіз жағдайларды алдағы уақытта болдырмау үшін: жұмсалатын күрделі қаржының көлемін ұлғайту, ауыл шаруашылығының материалдық-техникалық базасын кенейту, кеңшарларда шаруашылық есепті енгізу, олардың рентабельділік деңгейін көтеру сияқты және т.б. тұтас бір шаралар жүйесі белгіленді. Пленумының қарарларында Қазақстан үшін ауылшаруашылығы өнімдерін сатудың неғұрлым жоғары бағасы белгіленді. КОКП ОК наурыз (1965 ж.) Пленумы бұл бағытты ауыл шаруашылығын интенсификациялау деп атады және осы форумда «... партияның жаңа аграрлық саясатының негізі қаланды», – деп атап көрсетті [8,139].

Ауыл шаруашылығының салаларын интенсификациялаудың негізгі мақсаты қолда бар ресурстарды (егістікті, мал басын, шабындықты, жайылымды және т.б.) техниканы, жаңа технологияны, ғылым жетістіктерін тиімді пайдалану арқасында өндірісті жетілдіріп, арттыру. Оған жетудің жолы күрделі қаржыны барған сайын көп мөлшерде жұмсауды қажет етеді. КОКП ОК 1965 ж. наурыз Пленумынан кейін қоғамдық ауыл шаруашылығының негізгі өндіріс қоры 4,5 есе өсіп, 300 миллиард сом ақшаны құрады. Осының

негізінде КСРО-да аграрлық кешеннің қуатты өндірістік-техникалық потенциалы жасалынды. Аграрлық секторда өндіріш күштерді арттырудың арқасында ауыл шаруашылық өнімдерін өндірудің орташа жылдық көлемі сегізінші бесжылдықта жетінші бесжылдықтағыдан 83 миллиардқа артты [9,27 б.]. Республикада 1960-1970 жылдары кеңінен тараған интенсивтендіру бағыты ауыл шаруашылығы дамуына сапалы өзгеріс әкелді. Ол ауыл шаруашылығының барлық саласын жаңа белеске көтеруді, ауыл бейнесін өзгертуді, егіншілік пен мал шаруашылығының табиғаттың дүлей күштеріне тәуелділігін жоюды мақсат етіп қойды. Сонымен қатар бұл бағыт қоғамдық мал басын үздіксіз өсіруді, мал өнімін, егін шығымдылығын арттыруды, жұмыс күшін тиімді пайдалануды, жер алаңы мен еңбек мөлшерінің әр үлесіне шаққанда өнім көлемін арттыруды, өндіріске озық технология мен осы заманғы ғылым мен техниканың табысын жедел енгізуді көздеді. Қарастырылып отырған кезеңде республикадағы ауыл шаруашылығындағы үлкен өзгерістер, яғни оның техникалық жабдықталуы Семей облысы аумағынан да көрініс тапты. Ауыл шаруашылық өндірісін интенсивтендіруде, еңбек шығынын азайтуда, өнімнің өзіндік құнын арзандатуда мал шаруашылығындағы еңбек үрдісін механикаландырудың ролі зор.

Семей облысының климаттық жағдайы Шығыс Қазақстан облысымен салыстырғанда ерекше болатын. Семей облысының ауылшаруашылығы айналымында суармалы жерлер жүйесі үлкен роль атқарды. 1960 жылдары Қазақстанда ұсақ колхоздар негізінде жаңа совхоздар құрылады. Сол кезеңде ірі шаруашылықтар халықты азық-түлікпен қамтамасыз ету міндетін атқара алады деп саналған болатын. Экономикалық жағынан нашар колхоздар ірілендіріліп жаппай совхоздар ұйымдастыру 1957 жылы басталды.

Ет-сүт, астық өндіретін совхоздар жылдам дами бастайды. Бұрынғы колхоздар мен олардың негізінде құрылған совхоздардың негізгі міндетті халықты азық-түлікпен толық қамтамасыз етуді болатын, бірақ бұл міндетті уақытылы орындай аламайды. Оның үстіне осы кезде мемлекеттік-партиялық органдардың жеке қосымша шаруашылықтарды жою жөніндегі науқанды жүзеге асыра бастайды. 1957-1958 жылдары колхоз, совхоздардағы мал басын көбейте үшін ауыл тұрғындарынан ірі қара мал ала бастайды.

Шын мәнінде ұсақ колхоздарды ірілендіру ауыл өмірін түбегейлі өзгерту арқылы халықты, колхоздардан бас тартпай, еңбек етуге және шаруа еңбегін бір орталыққа бағындыруды көздеген еді, бірақ бұл шаралар кері нәтижелер берді. Реформа нәтижесін анықтау мақсатында 1959 жылдың аяғында еліміздің әртүрлі аудандарының жүз шақты колхозы мен совхозы іріктеліп алынып, тексерілді, олардың белгілі кезеңдегі еңбек өнімділігі мен қаржы көрсеткіштері салыстырылып, қорытынды шығарылды. Осы зерттеудің нәтижесінде жаңадан құрылған совхоздардың 70-75 пайызы шаруашылық жылын шығынмен аяқтағаны анықталды. 1959-1970 ж. Орталық құнарсыз облыстарда колхоз саны 4844-тен 1782-ге дейін қысқарған, ал совхоздардың саны бұл кезде 380-нен 1403-ке дейін өскен 2-3 немесе 4 колхоздан 1 совхоз құрылған [10,187].

Ауыл шаруашылығын көтерудің негізгі жолы ретінде жаңа совхоздар құру мәселесі осылайша 1960 жылдардың аяғына дейін күн тәртібінен түскен жоқ. Совхоздарды құру міндеті 5-6 жылдың ішінде аяқталуға тиіс болды. Партия құжаттарында совхоздар құру ісін өрістету ауыл-селода социалистік кәсіпорындарды құрудың басты кепілі деп саналды. Колхоздарды совхоздарға айналдыру және ірілендіру шаралары негізінде 1965 жылдың соңына қарай республикадағы совхоздар екі есеге ұлғайды. Семей облысында совхоздар көптеп ұйымдастырылды. Мұнда ет-сүт және бау-бақша өсіретін совхоздар құрылды. Совхоздарды құру алғашқы кезеңде колхоз мүшелерінің еріктілік жағдайда жүргізілді. Бірақ колхоздарды совхоздарға айналдыруда үлкен қателіктер орын алды. Мәселен, совхоздар құру қарқыны жылдамдатылып, бірнеше колхоздар бірден совхоздарға айналдырылды. Жаңадан құрылған совхоздардың материалдық-техникалық жабдықталуының төменділігі, мал азығының жеткілікті болмауы және басқарудың міндетті жоспарлы саясаты ауыл шаруашылығын алға бастыруға дәрменсіз болды.

Колхоздарды совхоздарға айналдыру науқаны кезінде экономикалық жағынан ірі, қуатты, алдыңғы қатарлы колхоздарды совхоздарға айналдырып отырды.

Көптеген совхоздар астық өндіруде тапсырмаларын орындай алмай, қарыздарға батты, бар жерлерді игеруге мүмкіндіктері де болмады. Алдыңғы қатарлы совхоздардың тәжірибесі кеңінен дәріптелді. Совхоз құрылысы әсіресе мал шаруашылығымен айналысатын Семей облысында да етек алды. Республиканың басқа облыстарына қарағанда Шығыс Қазақстан, Семей облыстарында совхоз құрылысы төменірек жүрді. [11,161].

Мәселен, Н.Хрущев басқарған Үкіметтің теріс бағыттағы аграрлық саясатының тағы бір көрінісі болатын. Ауыл шаруашылығы еңбеккерлерін алаңдатады, қоғамдық еңбекке ынтасын тежейді деген желеумен ауылда тұратын халықтың жеке меншік малын мейлінше азайтып, артығын тартып алған кез де болған. Осының бәрі, Кеңес Одағының, оның ішінде Қазақстанның ауыл шаруашылығын тоқырауға ұшыратты. Экономикалық және әлеуметтік зардаптары аса зор мұндай теріс реформалардың салдарынан

республиканың ауыл шаруашылығы бәсекеге қабілетті болмай қалды. Аграрлық саланы ауыл шаруашылық мамандарымен қамтамасыз ету шаруашылықты дамытудың негізгі факторларының бірі болып табылады. Ендігі жерде құрылған колхоздар мен совхоздар ауыл шаруашылық мамандарын қажет етті. Жас мамандарды ауыл шаруашылығына жіберу жұмыстары 1950 жылдардың аяғы 1960 жылдардың басында да жүргізілді. Мәселен, 1960 жылы Семей облысының совхоздарына 89 адам жіберілді.

Республикада 1960-1970 жылдары кеңінен тараған интенсивтендіру бағыты қолға алынады. Интенсивтендіру бағыты ауыл шаруашылығы дамуына сапалы өзгерістер әкелді. Осылайша, жаңа аграрлық саясатқа сәйкес, алдағы кезеңде ауыл шаруашылығының пайдасына ұлттық табысты қайта бөлу, селоның әлеуметтік мәселелерін неғұрлым дұрыс шешу, ауыл шаруашылық өніміне сатып алу бағаларын арттыру сияқты шаралар күн тәртібіне қойылған екен. Осы тұста күрделі экономикалық қатынастар жағдайында шаруашылықтардың экономикасын нығайту мақсатында мемлекеттік дайындау және ауылшаруашылығы өнімдерін сатып алуға баса көңіл аударыла бастайды. Бұған дейін тек жылдық жоспар дайындалса, енді бірнеше жылды көздеген тұрақты жоспарлар қабылдауға көңіл бөле бастайды. Бұл өндірісті ұлғайтуға, өнім көлемін арттыруға бағытталған болатын. Осылайша жоспарлаудың жаңа тәртібі пайда болады. Колхоздар мен совхоздардың өндіріс көлемі, еңбек өнімділігі, өнімнің өзіндік құны сияқты өндірістік көрсеткіштерді жоспарлайтын болды. [12,432]

1965 жылдардағы реформалар ҚазКСР экономикасының аграрлық секторымен қатар, өнеркәсіптік секторларында да жүзеге асырылды. 1960 жылдың екінші жартысындағы реформалар нәтижесінде республиканың ұлттық шаруашылығын басқаруда әртүрлі құрылымдық өзгерістер болды. Аталған Пленумда белгіленген шаралардың жүзеге асырылуындағы алғашқы қадамдар оң нәтижелерін берді. 1965 жылы табиғи қуаңшылыққа болғаның бәріміз білеміз. Республиканың колхоздары мен совхоздары бұған қарамастан мемлекетке мал шаруашылығының өнімдерін, мақта және көкөніс өткізу жөніндегі белгіленген тапсырмаларды жоспарға сай орындап отырған.

Қазақстанда ауыл шаруашылығы партия қаулыларында көрсетілгендей, интенсивтендіру бағытымен емес, экстенсивті бағытта жұмыс жасап отырған. Жоспардың көпшілігінің жүзеге асырылмай қалуы себебі жерді химияландыру, экологияға жасаған орасан зор қиянаты болып табылады.

Осының салдарынан аталған міндеттер және жеті жылдық жоспардағы мал өнімдерін өсіру тапсырмасы орындалмайды. Мал шаруашылығының күрт төмендеуінің тағы да бір себебі – ауыл-село еңбеккерлерінің жеке меншік малдарын қысқарту саясатының орын алуы. Жеке меншікке байланысты жүргізілген қате саясаттың нәтижесінде 1958-1964 жылдары республикадағы жеке меншіктегі мал санының шектен тыс қысқаруы орын алды. Барлық мүмкіндіктерінің барлығына қарамастан мал шаруашылығы үнемі өскелең талаптан артта қалып отырды. Мәселен, Семей облыстарын алатын болсақ жем-шөп қоры жеткілікті облыстардың қатарында болса да мал шаруашылығын дамытуда айтарлықтай табыстарға жете алмады. Облыстағы совхоздарында рентабельді-бай совхоздар қатары тым аз болды, керісінше мал шаруашылығы жөнінен 876 млн. сом зиян шекті. Осы жағдайларға байланысты 1960 жылы 21 маусымда Қазақ КСР Министрлер Кеңесі Ауыл шаруашылығы министрлігінің есебін тындап, арнаулы шешім қабылдады [13,21].

Мал шаруашылығының жағдайын түсіндіретін болсақ, біріншіден, шаруашылықты жүргізудегі партия комитеттерінің асыра сілтеу мен науқаншылдық, жоспаршылдық саясаты, екіншіден, мал шаруашылығының артта қалу себебін дұрыс талдай отырып, нақты шаралар жүргізбеудің әсерінен, үшіншіден, мал шаруашылығының материалдық-техникалық жабдықталуының қанағаттанғысыздығы тағы басқа да келеңсіз жағдайлар әсерін тигізді.

Мал шаруашылығын кейбір көтермелеу жағдайы табыстар бергенімен, даму дәрежесі төмендеген, 1960 жылдары мал шаруашылығының дамуы дағдарысқа ұшыраған. Осы тұста республиканың Министрлер Кеңесі 1959 жылы 23 маусымда «Ауыл шаруашылық министрлігінің ірі қара мал совхоздарын етті мал өсіру бағытына қосымша көшіру туралы» арнаулы қаулы шығарады. Бұл қаулыда республиканың жайылымдары мен шабындықтары бар далалық шөлейт, жартылай шөлейт аудандарда қаржы мен еңбекті аз жұмсап, ет өндіруді жақсарту міндеті алға қойылған екен. [14, 153]

Өзіміз білетіндей, Қазақстанның табиғи жағдайына байланысты ежелден белгілі бір аудандарында ірі қара мал өсірілсе, екінші бір аудандарында қой өсірумен айналысқан. Ауыл шаруашылығын жүргізудің біржақты саясаты, жоспаршылдыққа көп мән берген яғни, әкімшіл-әміршіл басқаруға салынуы және т.б. мал шаруашылығын нақты дамытудың жолдарын дұрыс белгілемегендігі. Көптеген колхоздар мен совхоздар жұмсалған қаржыны тиімді пайдалана алмай, зиян шеккен, содан барып артта қалған шаруашылықтарға айналған. Өйткені, ауыл шаруашылық өндірісіне шамадан тыс міндеттер қойылған болатын. Одақ және республика басшылары 1965 жылдың аяғына дейін республикада 75 млн. ірі қара мал, 2,6 млн шошқа, 1,8 млн. жылқы, 30 млн. құс болады деп сендірген.

Ал шын мәнінде бұл көрсеткіштерді көрсете алмаған. Мысалы архив материалдарына сүйенсек 30,1 млн. қой мен ешкіден, 6,8 млн. мүйізді ірі қара малдан, 1,7 млн. шошқадан, 1 млн. жылқыдан, 19,9 млн. құстан аса алмаған екен. [15,18]. 1950-ші және 1960-шы жылдардағы аграрлық сектордағы реформаларды салыстыратын болсақ, Н Хрущев кезеңіндегі реформалардан 1965-1970 жж. Л.Брежнев және А.Косыгин басшылықта болған кезеңіндегі реформалардың айырмашылығы жоспарлы өткізілгендігінде деп санаймын. Ал 1965-1970 жж. республикада ауыл шаруашылығына деген капитал 2 есеге өскен екен.

Ресей зерттеушісі А.Тюринаның пікірі бойынша, «... 50-жылдардың аяғы – 60-жылдардың басында әлі де экономикасы нығаймаған колхоздарға ауыр да әділетсіз шарттармен таратылған МТС-тердің техникасын сату ауыл шаруашылығы өнімдерінің күрт төмендеуіне әкеп соқты. Бұл елдегі ауыл шаруашылық өнімін өндірудегі қарқынның шұғыл төмендеуіне алып келді. Жетіжылдыққа (1959-1965) белгіленген. Жалпы өнімді 70%-ға өсірудің орнына 15% ғана өнім алынды». Колхоздар мен совхоздарды нығайту, оларды өзінің техникасымен жабдықтау МТС рөлінің төмендеуіне алып келді. Шаруашылықтар енді өнімділігі жоғары техниканы сатып ала алатын және қолданатын болды. Мұндай жағдайда МТС-тар өз рөлін жойып, қажетсіз болып қалды. Ел Үкіметінің қаулысы бойынша МТС-тар қайта ұйымдастырылып, жөндеу-техникалық станцияларға айналды, ал ауыл шаруашылық техникасы колхоздарға сатылды. Кейіннен жөндеу-техникалық станциялар да жойылып, олардың міндеттері республикада жаңа құрылған «Казсельхозтехника» өндірістік-техникалық жабдықтау бірлестігіне жүктелді. Ауыл шаруашылығын өрге бастыру міндеттерін орындауда және республиканың барлық агроөнеркәсіп кешендерін жетілдіруде 1946-1980 жылдары бұқараның шығармашылығын одан әрі дамыту маңызды орын алды. Қарастырылып отырған уақыт ішінде республиканың ауыл шаруашылығы үшін еңбектің механикаландырылуы, қоғамдық өндіріс дәрежесінің өсуі, ұжымдық еңбектің одан әрі дамуы және ұжымдық еңбек формаларының жетілдірілуі, қызметкерлердің материалдық және моральдық ынталандырылуы, ауыл-село тұрғындарының тұрмыс жағдайларының жақсаруы, олардың білім мен кәсіби-техникалық, мәдени деңгейінің өсуі тән болды. Ауыл шаруашылығындағы бұл өзгерістер сөз жоқ, сонымен бірге осы салада әлеуметтік және шығармашылық белсенділікті ұйымдастырып, жетілдіруді талап етті. Сонымен ауыл еңбекшілерінің бастамасын өндірістің әрбір учаскесінде жоғары түпкі нәтижелерге жетуге бағыттау көзделді.

Республикада 1961-1962 жылдары жоғары оқу орындарында және екі түрлі орта дәрежедегі оқу орындарында 14 түрлі мамандық бойынша ауыл шаруашылығының мамандары даярланды. Соның өзінде бұл көрсеткіш ауыл шаруашылық мамандарын даярлау қажет етіп отырған дәрежеден әлдеқайда төмен еді. 1960 жылдары ауыл шаруашылығына қажетті мамандар даярлауда оқу орындар біршама жетістіктерге жетті. Колхоздар мен совхоздар жетекші ауыл шаруашылық мамандармен толықтырылды. Дегенмен, мамандарға деген қажеттілік күннен-күнге өсіп отырды. Мәселен, 1960 жылы 1 қаңтардағы Семей облысының колхоз, совхоздарына 245 ауыл шаруашылық мамандарына сұраныс болды, себебі мұнда 237 адам жұмыс істесе, оның 25-і жоғары білімді, 72-і ортабілімді, 140 тек тәжірибе жинақтаған адамдар жұмыс істеді. Міне бұл мәліметтерден ауыл шаруашылық мамандарының 97-нің ғана жоғары және орта арнаулы білімі болғандығын көрсетеді. Шаруашылыққа келген жас мамандарды кейбір жерлерде қайтарып жіберген фактілер орын алды. Мәселен, Семей облысының Болшевик совхозының директоры Г.В. Бернер жолдамамен келген екі зоотехникті, Көкпекті ауданында ауыл шаруашылық басқармасы екі агрономды қайтарып жіберген. Мұндай мысалдардан жас мамандарды қабылдап, олардың тәжірибе жинақтауына мүмкіндік жасаудың орнына қайтарып жіберу және әлеуметтік-тұрмыстық жағдайлардың жасалмауынан тағы басқа себептерден жас мамандардың тұрақтамауына әкелді. [16,18]

Ауыл шаруашылық мамандарының еңбек және қоғамдық белсенділігінің өсуіне КОКП Орталық Комитетінің және КСРО-ның Министрлер Кеңесі 1962 жылы 12 сәуірдегі «Агроном, зоотехник және басқа мамандардың колхоз бен совхоздағы өндірісті дамытудағы рөлін көтеру туралы» қаулысы әсерін тигізді. Онда агрономдық және зоотехникалық жұмыстарда түбегейлі бетбұрыс жасап, ауыл шаруашылығын сапа жағынан өзгертулер енгізу атап көрсетілді. Қаулыда «Егер бұрын агрономның міндеті агротехникалық ережелерді құрастыру және шаруаларға кеңес беру болса, ендігі жерде агроном өндірісті ұйымдастыруда және оның нәтижелеріне жауапкершілікті өз мойнына алу керек, шаруашылықты ғылым және техника мәліметтеріне негіздеп жүргізуі тиіс» – деп көрсетілді. Сонымен қатар, агроном, зоотехниктер, инженерлер және тағы басқа мамандардың барлық қызметі ауыл шаруашылық мәдени өсімдіктердің өнімділігін көтеру, мал шаруашылық өнімділігін жоғарылату, органикалық және минералды тыңайтқыштардың көлемін ұлғайту, тиімді пайдалануға, техниканың өндірістілігін жоғарылату, еңбек өнімділігін арттыру және шығынын азайтуға жұмсалуды керек деп атады [17,196].

Республиканың табиғи жағдайы, ресурстары бар болғанымен оны орындауда субъективті себептердің салдарынан аталған міндеттер және жеті жылдық жоспардағы мал өнімдерін өсіру тапсырмасы орындалмады. Мал шаруашылығының күрт төмендеуінің тағы да бір себебі – ауыл-село еңбеккерлерінің жеке меншік малдарын қысқарту саясатында жатты. Колхоз мүшелерінің, совхоздардың жұмысшылары мен қызметкерлеріне белгілі бір мөлшерден тыс мал ұстатпау мал санының ғана емес, мал өнімінің төмен-

деуіне әкелді. Жеке меншікке байланысты жүргізілген қате саясаттың нәтижесінде 1958-1964 жылдары республикадағы жеке меншіктегі мал санының шектен тыс қысқаруы орын алды. Барлық мүмкіндіктерінің барлығына қарамастан мал шаруашылығы үнемі өскелең талаптан артта қалып отырды. Мәселен, Семей облыстарын алатын болсақ жем-шөп қоры жеткілікті облыстардың қатарында болса да мал шаруашылығын дамытуда айтарлықтай табыстарға жете алмады. Облыстағы совхоздарында рентабельді-бай совхоздар қатары тым аз болды, керісінше мал шаруашылығы жөнінен 876 млн. сом зиян шекті. Осы жағдайларға байланысты 1960 жылы 21 маусымда Қазақ КСР Министрлер Кеңесі Ауыл шаруашылығы министрлігінің есебін тыңдап, арнаулы шешім қабылдады [18,21]. Мал шаруашылығының жағдайын түсіндіретін болсақ, біріншіден, шаруашылықты жүргізудегі партия комитеттерінің асыра сілтеу мен науқаншылдық, жоспаршылдық саясаты, екіншіден, мал шаруашылығының артта қалу себебін дұрыс талдай отырып, нақты шаралар жүргізбеудің әсерінен, үшіншіден, мал шаруашылығының материалдық-техникалық жабдықталуының қанағаттанғысыздығы тағы басқа да келеңсіз жағдайлар әсерін тигізді.

Республикада ауыл шаруашылық органдарын қайта құрулар жүргізілді. Ауыл шаруашылық өнімдерін дайындау және өндіру министрлігі, ауыл шаруашылық министрлігі, ҚР-ның егін және су шаруашылығы министрліктерінің базасында бірыңғай кеңестік-республикалық ҚазССР ауыл шаруашылығы министрлігі құрылды, бұл ведомство барлық колхоздар мен колхоздардың жұмысына басшылық жүргізді. 1965 жылы басталған реформа, оған жағдай жасалмағандықтан аяқсыз қалған. Бұл тұстада шын мәнінде экономикалық әдістер тағы да әкімшілік әдіспен алмастырылған. Аграрлық саланың артта қалуының басты себебі де осы шығар деп ойлаймын. Бұл тұстада реформаның кредиттік-финанстық жүйемен, материалдық-техникалық жабдықтаумен байланыстырылмағандығын көруге болады. Осының салдары аграрлық аймақтарды өндіріс құрал-жабдықтарымен қамтамасыз ететін салалардың экономикалық алмасуындағы тепе-теңдіктің өзгеруіне әкелген. Басқару жүйесінде өндірісті ұйымдастырудың экономикадан тыс материалдық ынталандыруды екінші қатарға қойғандығын байқаймыз, нәтижесінде еңбекшілер белсенділігі төмендеген. Бұл тұста үкіметтің адам факторын бағаламауы, еңбекшілерге тек жоғарыдан берілген бұйрықты орындаушы ретінде ғана қарау, яғни еңбек мүлдем бағаланбады десек те болады. Бұның бәрі ауыл шаруашылығының өркендеуіне, өсуіне, дамуына үлкен кедергі келтірген.

1960 жылдарға дейін сақталып келген ауыл шаруашылық өнімдерін даярлау және сатып алу саясаты күн талабына сәйкес келмеді. Жоспарлар бір жылға ғана жеткізіліп, үнемі кешігіп және толық негізсіз ауыстырылып отырды. Әсіресе мұндай тұрақсыздықтан алдыңғы қатарлы шаруашылықтар колхоздар мен совхоздар жәбірлік көрді, өйткені онда жоспардан тыс қосымша тапсырмалар берілді. Мұның өзі барлық ауыл шаруашылық мамандарының шаруашылық жүргізуіне сенімсіздік тудырды, оларға шаруашылықты дұрыс жүргізуге мүмкіндік бермеді. 1960-1970 жылдары жасалған аграрлық реформаның нәтижесі және оның Қазақстанға тигізген әсері мен салдарлары туралы мынадай негізгі қорытынды жасауға болады. Еңбекақы төлеу жүйесі еңбектің нәтижесімен байланыстырылмаған екен. Ауыл шаруашылығына бөлінген күрделі қаржыны көбейту совхоздардың материалдық-техникалық базасын нығайтқанымен, халықтың тұрмысы жақсармады. Аграрлық реформа ғылыми негізделген экономикалық заңдылықтарға сүйене отырып жасалған жоқ. Кеңестік дәуірде ауыл шаруашылығына байланысты жасалған социалистік реформалардың барлығы бірдей жеңіске жетпегені белгілі.

Осы жылдары ауыл шаруашылық өндірісін интенсификациялау, еңбекті ұйымдастыру мен қатар жаңа прогресттік әдістерді қолға алынған. Нәтижесінде облыстағы бесжылдықпен салыстырғанда он екінші бесжылдықта орта есеппен жылдық астық дайындау 1,5 есеге жуық көбейген, мысалы қарақұмық, майлы дақылдар, картоп көп алына бастаған екен [19,88].

1990 жылдардың басында өзіміз білетіндей ауыл шаруашылығы үлкен дағдарысты бастан кешті. Себебі – ауыл шаруашылығы бір бөлек, өнеркәсіп бір бөлек болып қалып қойды, яғни екеуінің арасында үлкен алшақтық болды. Осы тұста колхоздар мен совхоздар құрып, жекешелендіру пайда бола бастады. Бұған дейін 600-ден астам астық өндіретін, 700-дей қой шаруашылығымен шұғылданатын колхоздар, 80-дей құс фабрикасы болған. Қарапайым халықтың өзі жекешелендіру барысында өздерінің қолда барынан айырылып қалғаны да белгілі. Сол кезең қиын кезеңдердің бірі болды. Баға өсе бастайды, бейберекеттік, барлығы жекешелендіруге ұмтылды осының барлығы ауыл шаруашылығын күйреуге алып келеді. Сол тұста Семей облысында егіншілік өнімдері азайып, егін егетін жер көлемі қысқарған. Жалпы, Семей облысында ауыл шаруашылық өнімі 1992-1997 жылдары аралығында 55 пайызға қысқарған, астық өндіру 70 пайызға тоннаға азайған екен. Мал шаруашылығының жағдайы да мез болған жоқ. Мал саны күрт азайып кетті. Мұрағат материалдарына сүйенсек тек сол кезеңде ауыл шаруашылығына 1996 жылғы бюджеттен 4,3 миллиард теңге, 1997 жылы 5,3 млрд. теңге бөлінген. Азия даму банкісі тарапынан Қазақстанға 100 миллион АҚШ доллары мөлшерінде несие бөлінді. Оның 50 млн. доллары 1997 жылы ауыл шаруашылығына жұмсалған екен. [20,43]

Қорытынды Еліміз тәуелсіздікке қол жеткізгеннен кейін ауыл шаруашылығында социалистік жоспарлықтан меншікке бағыт ұсталды. Бірақ бұл саладағы жекешелендіру үрдісі барысында олқылық-

тар мен қателіктер жіберілді, ол қайшылықты құбылыстармен сабақтаса жүрді. Қоғамдық байлық, өсіресе барлы-жоқты техника және мал істің басында отырған басшылықтың қолында кете барды. Ауылдар тұралап, ел халқының 40 пайыздан астамын құрайтын ауыл тұрғындары ауыр кезенді бастан кешірді.

Қорыта айтқанда, бастапқы кезде ауыл шаруашылығына жан-жақты көмек көрсету арқылы шаруашылық деңгейін көтерген, түрлі реформалар ұйымдастырған. Сол тұста негізгі экономикаға үлес қосқан ол ауыл халқы мен ауыл шаруашылығы болғаны белгілі. Тәуелсіздік алғаннан кейін жекешелендіру пайда болады. Нәтижесінде әр кім өз пайдасына қарай жұмыс жасайды. Осылайша колхоздар мен совхоздар жоғалып кетті.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1 Vert, N. *История советского государства /1900-1991 гг.* – М.: Прогресс. – 478 с.; Бoffa Д. *История Советского Союза.* - Т.2. – М.: *Международные отношения*,1994. – 642 с.

2 Grosman, G., *Lange O Notes for a Theory of the Command.* – *Soviet Studies*, 1963, vol. XL, № 2; *Post-Soviet Affairs*, № 11, 1995. – P. 109.

3.Абылхожин, Ж.Б. *Очерки социально-экономической истории Казахстана XX век.* – Алматы:Туран,1997. – 360 б.

4.Байсарина, Қ.Қ. *Қазақстанда ауыл шаруашылығының дамуы: тарихы және сабақтары. Автореферисс... т.ғ.д.* – Алматы, 2006. – 37б.

5. Ескендиоров, М.Г. «Социальное и экономическое развитие Восточного Казахстана (вторая половина XIX- начало XXI века)». Автореферат дисс...д.и.н. – Алматы,2006. – 48 с.

6. Адильбаева, А.С. *Социально-экономическое и культурное развитие городов Восточного Казахстана в конце XIX - начале XXI века: автореф. дис... д-ра ист. наук: 07.00.02 / А.С. Адильбаева.* – Семей, 2010. – 45 с.

7. Байсарина Қ.Қ. *Қазақстанда ауыл шаруашылығының дамуы: тарихы және сабақтары: тарих ғылымдарының докторы ғылыми дәрежесі алу үшін дайындалған диссертация авторефераты.* – Алматы, 2006. – 42 б.

8. *Народное хозяйство Казахстана: статистический сборник.* – Алма-Ата,1968. – 139 с.

9. Байтілен С.А. *Кеңес мемлекетінің Қазақстандағы аграрлық саясаты: ауыл шаруашылығындағы экстенсивті бағдар және дағдарыс (1965-1990 жж.): тарих ғылымдарының докторы ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация авторефераты.* – Алматы, 2000. – 27 б

10. Мәлікова С. «Тың эпопеясы» тарих таразысында (Қазақстанның Солтүстік аймағында жүргізілген 1954-1964 жылдардағы аграрлық реформаның сырлары мен қырлары). – Петропавл,2014. – 187 б.

11. *Развитие сельского хозяйства в СССР в послевоенный период.* – М.,1972. –161 с.

12. *Народное хозяйство Казахстана в 1971 г.: Стат.сборник.* – Алма-Ата, 1973. – 432 с.

13. ШҚО ҚЗТҚО 410 қор.2а тізбе. 1014 іс. 2, 21 п.

14. ШҚО ҚЗТҚО 410 қор. 1 тізбе. 24 іс. 153 п.

15.ШҚО ҚЗТҚО 410 қор. 1 тізбе. 24 іс. 18 п.

16. ШҚО ҚЗТҚО. 410 қор. 2а.тізбе. 1049 іс. 18 п.

17. ҚРОММ. 1481 қор. 29 тізбе. 83 іс. 196 п.

18. ШҚО ҚЗТҚО 410 қор.2а тізбе. 1014 іс. 21 п.

19. ШҚОҚЗТҚО 410-қ., 3-т., 536-іс, 88-пар.

20. Байсарина Қ.Қ. *Қазақстанда ауыл шаруашылығының дамуы: тарихы және сабақтары: тарих ғылымдарының докторы ғылыми дәрежесі алу үшін дайындалған диссертация авторефераты.* – Алматы, 2006. – 43 б

References:

1 Vert, N. *history of the Soviet state /1900-1991.* – М.: Progress.-478 P.; Boffa D. *history of the Soviet Union.* - Vol. 2. - Moscow: *International Relations.* -1994. – 642 P.

2 Grosman, G., *Lange O Notes for a Theory of the Command.* – *Soviet Studies*, 1963, vol. XL, № 2; *Post-Soviet Affairs*, № 11, 1995. – P. 109.

3. Aбылkhozhin, zh.B. *essays on the socio-economic history of Kazakhstan Xxvek.* – Almaty.Turan,1997, p .360.

4. Baisarina, K. K. *development of Agriculture in Kazakhstan: history and lessons. Abstractd doctor of historical sciences.* – Almaty, 2006. – 37 b.

5 Eskendirov, M.G. " *social and economic development of eastern Kazakhstan (second half of XIX-beginning of XXI century)". Abstract diss D. I. N.-Almaty,2006. – 48 P.*

6 Adilbaeva A. S. *socio - economic and cultural development of cities of eastern Kazakhstan at the end of the*

- XIX-beginning of the XXI century: abstract. dis... Dr. East. "I don't know," he said. Semey, 2010. - 45 p.
- 7 Baisarina K. K. development of Agriculture in Kazakhstan: history and lessons: abstract of the dissertation prepared for the academic degree of Doctor of historical sciences. – Almaty, 2006. – P.42
- 8 people's ownership of Kazakhstan: statistical collection. – Alma-Ata, 1968. – P.139
- 9 Baitlen S. A. Agrarian Policy of the Soviet state in Kazakhstan: extensive orientation and crisis in agriculture (1965-1990.): abstract of the dissertation prepared for the degree of Doctor of historical sciences. - Almaty, 2000. - 27 p
- 10 Malikova S." The Virgin epic " in the scales of history (secrets and facets of the agrarian reform of 1954-1964, carried out in the northern region of Kazakhstan). "I'm sorry." - 2014. – 187 P.
11. development of Agriculture in the USSR in the last period. – Moscow -1972. –161 P.
12. The Nation of Kazakhstan in 1971: stat."no," he said. – Alma-Ata, 1973. – 432 P
13. East Kazakhstan region RSPK 410 fund.2A registry. 1014 cases. 2, 21 P.
14. East Kazakhstan region RSPK 410 fund. 1 Registry. 24 cases. 153 P.
15. East Kazakhstan region RSPK 410 fund. 1 Registry. 24 cases. 18 p.
16. EAST KAZAKHSTAN REGION. 410 fund. 2A. registry. 1049 cases. 18 p.
17. Kromm. 1481 fund. 29 registry. 83 cases. 196 P.
18. East Kazakhstan region RSPK 410 fund.2A registry. 1014 cases. 21 P.
19. EKSPZK 410, Vol. 3, case 536, P.88.
20. Baisarina K. K. development of Agriculture in Kazakhstan: history and lessons: abstract of the dissertation prepared for the academic degree of Doctor of historical sciences. – Almaty, 2006. – 43 P.

УДК 694.14
МРНТИ 03.20

<https://doi.org/10.51889/2021-4.1728-5461.08>

Базарбай Е.М. ^{*1}

¹докторант 2 курса КазНУ имени Аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы.

E-mail: jbazarbay@gmail.com

РОЛЬ СМИ В РАЗВИТИИ ПОЛИТИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ КАЗАХСТАНА

Аннотация

Краткий обзор основных направлений деятельности СМИ в Казахстане показывает, что они стали ключевым механизмом в процессе демократизации страны. СМИ создавали идеологическую среду для роста и укрепления институтов гражданского общества, способствовали формированию новой политической культуры казахстанцев, определяли социальные программы и способствовали формированию духовных, культурных и социальных ценностей единства народа Казахстана. Разъяснил общее место капитализма народа Казахстана. Современные обмены продемонстрировали механизмы преодоления трудностей переходного периода, научили методам и приемам. Пропагандируя и разъясняя принципы общественного согласия, политической стабильности, толерантности и гуманизма, СМИ ускорили сложный процесс построения демократического государства.

В период становления демократического государства в Казахстане возникали различные противоречия в мировоззрении граждан. Самым сложным из них стал вопрос о гармонии и соперничестве национальных ценностей и современных общечеловеческих ценностей. Глобализация информационно-коммуникативных систем ослабила идеологические и политические барьеры между народами и культурами. Народ Казахстана увидел и начал воспринимать другие культурные ценности, социальные приоритеты, другие жизненные традиции. Эта ситуация стала угрозой национальной безопасности и государственной независимости страны. Стратегической задачей СМИ Казахстана стало воспитание мировоззрения и жизненной позиции граждан Казахстана, способных противостоять экономико-финансовой экспансии транснациональных корпораций в Казахстан, религиозной экспансии мировых религий, культурной экспансии западной массовой культуры, агрессивной экспансии экстремистских радикалистских группировок и, самое тяжелое, геополитической экспансии приоритетных мировых держав.

Ключевые слова: СМИ, демократия, воспитание мировоззрения, культура, народ.

Е.М. Базарбай *¹

¹Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ 2 курс докторанты, Қазақстан, г. Алматы.
E-mail: jbazarbay@gmail.com

ҚАЗАҚСТАННЫҢ САЯСИ МӘДЕНИЕТІН ДАМУДАҒЫ БАҚ-ТЫҢ РӨЛІ

Аңдатпа

Қазақстандағы БАҚ қызметінің негізгі бағыттарына қысқаша шолу жасағанымызда оның елді демократияландыру үрдісінің негізгі тетігіне айналғандығын көреміз. БАҚ азаматтық қоғам институттарының өсіп-нығаюына идеологиялық жағдай жасады, қазақстандықтардың жаңа саяси мәдениетін тәрбиелеп, әлеуметтік бағдарламаларын анықтауға және Қазақстан халқының бірлігінің рухани, мәдени және әлеуметтік құндылықтарын қалыптастыруға зор игілікті ықпал жасады. Қазақстан халқының капитализмнен алатын жалпы орнын түсіндірді. Заманауи алмасулар болған өтпелі кезеңнің қиыншылықтарын жеңудің тетіктерін көрсетіп, әдіс-тәсілдерін үйретті. Қоғамдық келісім, саяси тұрақтылық, толеранттылық пен гуманизм принциптерін насихаттап, түсіндіріп БАҚ демократиялық мемлекет құрудың күрделі үрдісін тездетті.

Қазақстан демократиялық мемлекет құру барысында азаматтардың дүниетанымды түрлі қайшылықтар орын алды. Оның ең қиыны ұлттық құндылықтар мен заманауи жалпыадамзаттық құндылықтардың үндесуі, өзара жарыстық табуы мәселесі болды. Ақпараттық-коммуникативтік жүйелердің ғаламдануы халықтар мен мәдениеттер арасындағы идеологиялық және саяси барьерлерді әлсіретті. Қазақстан халқы басқа мәдени құндылықтарды, әлеуметтік басымдықтарды, басқа өмір-салттарды көрді, қабылдай бастады. Осы ахуал елдің ұлттық қауіпсіздігіне және мемлекеттік тәуелсіздігіне қауіп төндіретіндей дәрежеге жетті. Трансұлттық корпорациялардың Қазақстанға экономикалық-финанстық экспансиясына, әлемдік діндердің діни экспансиясына, Батыстық бұқаралық мәдениеттің мәдени экспансиясына, экстремистік радикалистік топтардың агрессиялық экспансиясына және ең ауыры әлемдік басым державалардың геосаяси экспансиясы қарсы тұруға қабілетті Қазақстан азаматтарының дүниетанымды мен өмірлік позициясын тәрбиелеу Қазақстанның БАҚ-ның стратегиялық міндетіне айналды.

Түйін сөздер: БАҚ, демократия, дүниетанымды тәрбиелеу, мәдениет, халық.

Bazarbay E.M. *¹

¹st year doctoral student of Al - Farabi KazNU, Kazakhstan, g. Almaty.
E-mail: jbazarbay@gmail.com

ROLE OF THE MEDIA IN THE DEVELOPMENT OF POLITICAL CULTURE OF KAZAKHSTAN

Abstract

A brief overview of the main directions of media activity in Kazakhstan shows that they have become a key mechanism in the process of democratization of the country. The media created an ideological environment for the growth and strengthening of civil society institutions, contributed to the formation of a new political culture of Kazakhstanis, determined social programs and contributed to the formation of spiritual, cultural and social values of the unity of the people of Kazakhstan. Explained the common place of capitalism of the people of Kazakhstan. Modern exchanges have demonstrated the mechanisms for overcoming the difficulties of the transition period, taught methods and techniques. By promoting and explaining the principles of social harmony, political stability, tolerance and humanism, the media has accelerated the difficult process of building a democratic state.

During the formation of a democratic state in Kazakhstan, various contradictions arose in the worldview of citizens. The most difficult of them was the question of harmony and rivalry between national values and modern universal human values. The globalization of information and communication systems has weakened the ideological and political barriers between peoples and cultures. The people of Kazakhstan saw and began to perceive other cultural values, social priorities, and other life traditions. This situation has become a threat to the national security and state independence of the country. The strategic task of the Kazakh media was to foster the outlook and life position of citizens of Kazakhstan who are able to resist the economic and financial expansion of transnational corporations in Kazakhstan, the religious expansion of world religions, the cultural expansion of Western mass culture, the aggressive expansion of extremist radicalist groups and, most difficult, the geopolitical expansion of priority world powers. ...

Keywords: mass media, democracy, education of the world outlook, culture, people.

Введение

Одним из опорных признаков демократического государства является свобода слова и свободное развитие средств массовой информации. Это связано с тем, что данные тенденции обеспечивают внимание и защиту многообразных интересов различных социальных групп, этнических структур и населения в целом, как общества, так и государства.

Методы и материалы.

Цели, ценности и идеи заинтересованных групп достигают сознания граждан через свободу слова и интерпретируются и пропагандируются через СМИ. Различные точки зрения, противоположные позиции, благодаря свободе слова, конкурируя между собой в СМИ, народ страны использует самое справедливое, самое эффективное и полезное для совершенствования механизмов развития государства. Поэтому свобода слова и СМИ являются зеркалом интересов народа, его контроля над властью. Анализируя всю деятельность власти, демонстрируя ее недостатки обществу, СМИ выступают защитниками интересов простого народа. Власти и СМИ перманентно влияют друг на друга и живут параллельно. Способность СМИ критиковать власть, выявлять недостатки и противоречия в обществе дала ему неофициальное название «четвертая ветвь власти». В политической сфере государства, в которых СМИ фактически стали «четвертой ветвью власти», можно считать полноценным демократическим государством.

Обсуждение. Свобода слова и СМИ – это демократические ценности, прекрасно осознаваемые правящей властью Казахстана. Значение свободы слова и свободных СМИ, исходящих от демократического государства, гарантируется Конституцией Республики Казахстан. В нем "гарантирована свобода слова и творчества. Цензура запрещена. Каждый имеет право свободно получать и распространять информацию любым, не запрещенным законом способом" [1]. Следовательно, в Казахстане предоставляются конституционные гарантии свободы слова и развития СМИ. Отменена жесткая ограничительная политика в эпоху пространства СМИ, а вместо нее выбрана политика расширения свободы слова, свободной конкуренции мнений через СМИ.

Рост свободы слова и возможностей свободного развития СМИ в годы после обретения независимости привели к поступательному развитию этой сферы в стране. Усиление информационного потока XX века, повышение его роли в развитии образования, науки, техники и экологии государства потребовали эффективной государственной информационной политики. Усилилось проникновение культуры и искусства в информационное пространство. Усиление свободы слова, свободы прессы в обществе связано с процессом усиления информационного общества. Казахстан стал составной частью мирового информационного общества, вовлеченный в процессы глобализации. На преобладание этой тенденции повлияла политика построения открытого общества в стране. Информационное общество приносит государству целый мир положительных и отрицательных явлений и идеологий. Молодые люди получили возможность посредством интернет-систем усваивать какие-либо интересующие их политические доктрины или идеи. В этих условиях на повестку дня встала задача сдерживания пропаганды и распространения различных идеологических доктрин, экстремистских, религиозно-сектантских идей, угрожающих государственности Казахстана. Некоторые заинтересованные группы стремятся использовать свободу слова для пропаганды идеологий сепаратизма, терроризма или шовинизма.

В целях пресечения вышеперечисленных явлений, угрожающих независимости и государственности Казахстана, а также регулирования информационных отношений, 23 июля 1999 г. был принят Закон Республики Казахстан «О средствах массовой информации» [2].

Из-за слишком быстрого развития, стремительного изменения свободы слова и отношений со СМИ в закон «о средствах массовой информации» было внесено 7 изменений и дополнений 3 мая 2001 года, 19 декабря 2003 года, 8 июля 2005 года, 10 января 2006 года, 31 января 2006 года, 5 июля 2006 года, 3 ноября 2008 года.

Законом Республики Казахстан «О средствах массовой информации» обеспечиваются механизмы реализации права на свободу слова в стране. Свобода взглядов ограничивается только законом. Определено, что граждане Казахстана должны иметь возможность ознакомиться с информацией и документами, необходимыми для их жизни и деятельности. В СМИ запретили проповедовать экстримизм, терроризм, наркоманию и парнографию, которые наносят вред жизни населения страны. Также запрещено разглашение государственных секретов.

Анализируя значение закона, вы лучше понимаете функциональность документа. Это потому, что в современном обществе информация играет действительно важную роль. Нет сомнений в том, что полезный, гуманистический и демократический потенциал информации способствует формированию демократической культуры в умах людей и оказывает положительное влияние на создание демократи-

ческого государства. «В то же время поток научно-технической и образовательной информации развитой технологической экономики ускорил интеграцию Казахстана в мировую информационную систему связи», - писал один из первых исследователей в стране Алтынбек Сарсенбаев [3].

Установлено, что средства массовой информации несут ответственность за достоверность и справедливость опубликованной информации. Граждане имели возможность в рамках закона предъявлять требования о защите своей чести и опровержении опубликованных материалов в СМИ, если были опубликованы издания, наносящие вред их совести. В этом законе учтено, что Казахстан вступает в мировое информационное пространство через создание открытого общества и требования построения демократического государства.

СМИ оказывают прямое влияние на жизнь подавляющего большинства граждан. Это потому, что для того, чтобы соответствовать меняющимся требованиям жизни, промышленности и науки, человек должен постоянно знать и осваивать новую информацию в той области, в которой он работает. Без него ни одна страна не выдержит глобальной конкуренции. На Саммите тысячелетия ООН Президент Нурсултан Назарбаев Назарбаев предупреждает, что «мир глобально взаимосвязан, главным принципом которого будет глобальное сотрудничество» [4].

Жизнь в современном мире усложняется. Улучшение отношений между правительством и народом, повышение способности населения контролировать правительство зависит от эффективного функционирования средств массовой информации. Поэтому для средств массовой информации становится все более важным поднимать вопросы, связанные с социально-экономическим, политическим и культурным развитием, вовлекать в их обсуждение все население. Цивилизованные страны используют СМИ как самый надежный механизм построения демократического государства. Укрепление так называемой интернет-системы «мирового плюща» также способствует умножению роли СМИ и информационных волн в жизни государства. Например, в 1993 году Интернетом в мире пользовались всего 90 000 человек, а в 2003 году - 580 миллионов. 1,5 миллиарда человек в 2006 году. используется человеком. Всего за 10-15 лет Интернет стал самой мощной системой мировых СМИ [5]. Эта система усилилась в Казахстане.

Правительству было поручено превратить систему СМИ в инструмент для проповеди, разъяснения и реализации государственной политики. В то же время СМИ должны были быстро доставлять и знакомить Казахстан с лучшими моделями мирового научного, промышленного, образовательного, культурного и технологического развития. Власти стремились использовать СМИ в качестве сторонников и распространителей идеологии социальной гармонии, межнационального мира и социальной солидарности.

В настоящее время СМИ в Казахстане стали важным институтом политической системы. Практически все актуальные вопросы общественного развития освещаются в СМИ страны. Судя по опубликованным в них материалам, государственные учреждения постоянно вносят изменения и новшества в свою деятельность. Несомненно, публикации в СМИ для проверки, выявления ошибок и противоречий стали широко использоваться государственными учреждениями для улучшения своих услуг. В данной статье мы привели в качестве примера опыт правящей партии «Нур Отан» в сотрудничестве со СМИ.

Институциональное значение СМИ также можно увидеть в их влиянии на установление принципа либерального плюрализма в обществе Казахстана. С этой целью СМИ сами первыми перешли на позицию плюрализма. Верно, что после распада Советского Союза независимые СМИ сыграли ключевую роль в избавлении от системы мировоззрения, основанной на марксистско-ленинской идеологии. Прежде всего, казахстанцы поняли, что идеи социализма и коммунизма - идеи утопические. Экономический кризис конца 80-х, нерешенные социальные проблемы, массовое обнищание населения были реальным свидетельством кризиса социализма. Средства массовой информации этого периода разъясняли населению теоретические и практические предпосылки причин системного кризиса социализма. В качестве основного выхода из кризиса в сознание людей внушались рыночные отношения, многообразие собственности и, соответственно, необходимость либеральной идеологии. Таким образом, СМИ в Казахстане стали вестником радикальных социально-экономических, культурных и духовных изменений. СМИ сыграли ключевую роль в реализации идеологии и политики рыночных отношений.

Период развития СМИ в Казахстане после обретения независимости имел важные черты. Помимо пропаганды рыночных отношений и либеральной идеологии, СМИ страны должны были играть параллельную роль в поиске и совершенствовании механизмов сохранения национальной и культурной самобытности казахского народа. К сожалению, эту роль взяли на себя только казахоязычные СМИ. Русскоязычные СМИ в Казахстане, несмотря на то, что они преобладали и были многочисленны, не принимали активного участия в этнических и языковых проблемах казахской нации. Некоторые

русскоязычные СМИ, напротив, высказываются против судьбы казахского народа. Одна из них - крупнейшая в стране газета «Караван», которая постоянно искажала и неверно истолковывала казахстанский выпуск. В этой газете тех, кто способствовал языковому развитию казахского этноса, всегда считали националистами. Развитие казахской культуры и искусства описывается как явление, противоречащее общим интересам Казахстана и государства, и ставится под сомнение реальная социальная значимость этого вопроса. Было постоянное сопротивление участию казахстанского народа в политике модернизации Казахстана как единого политического образования и его превращению в ключевой фактор в определении будущего страны. Шовинистическая пресса и средства массовой информации были нацелены на превращение казахской нации в ассимилированное, неэтническое сообщество, принявшее русский язык, массовую культуру и маргинальное сознание.

Из этих примеров мы видим, что в СМИ Казахстана идет борьба конфликтующих интересов, разных позиций. На наш взгляд, основные направления системы интересов четко просматриваются в СМИ Казахстана: во-первых, СМИ в позиции казахских национальных ценностей, стремление к модернизации и адаптации национального языка, традиций, культуры и искусства казахского народа. этнос;

Во-вторых, СМИ, которые стремятся сохранить доминирование русского языка в научном, образовательном, информационном пространстве страны, интегрировать духовную жизнь страны в информационное пространство России;

В-третьих, СМИ, которые стремятся организовать жизнь Казахстана на основе общечеловеческих ценностей и проповедовать приоритет глобальных проблем, основывать политическую жизнь страны на стандартах мировой демократии и открытого общества;

В-четвертых, СМИ, которые стремятся синтезировать вышеуказанные позиции и подчинить их требованиям государственного развития, ориентированного на реализацию текущих стратегических целей правящей власти.

Помимо этих четырех основных направлений СМИ сформировались сферы, поднимающие вопросы оппозиционности, гендерного равенства, молодежной политики, спорта, кино и др. Охват СМИ основными сферами общественных отношений обеспечил открытое обсуждение всех актуальных проблем страны и правильное формирование общественного мнения. Можно с уверенностью сказать, что за годы независимости сформировалось медиапространство, способное всесторонне и глубоко влиять на экономические, культурные и социально-политические процессы. В. Бруштунов, проводивший сравнительное исследование СМИ в Казахстане и России, отметил, что: «В этот период СМИ стали фактором построения гражданского общества. Россия и Казахстан стали активной частью мировой супермагистрали глобальной информационной инфраструктуры. Мы видим это в появлении Рунета и Казнета в обеих странах », - правильно констатировал Бруштунов. СМИ Казахстана и России в период трансформации: политический анализ. Автореферат. дисс. в поисках ученого. шаг. откровенный. полит. наука. Алматы, 2007. 32 с. (5).]. [6].

Власти Казахстана прекрасно понимают, что они и дальше будут укреплять духовные основы демократического государства, расширяя свободу слова и печати. «Способность людей открыто выражать свои взгляды в свободной прессе - признак демократического общества» [7], - Казахстан закрепил этот принцип в своей Конституции и законах.

Помимо Закона о СМИ, регулирующего деятельность СМИ в стране, «О ретрансляции», «О государственных секретах», «О национальной безопасности Республики Казахстан», «Об авторском праве и смежных правах», «О лицензировании», «О языке», Законе «О Первом Президенте Республики Казахстан» предусмотрены меры по обеспечению свободы слова и печати с точки зрения принципов государственной безопасности и политической стабильности в стране. Важные стратегические документы, такие как «Концепция информационной безопасности Республики Казахстан» и «Концепция развития конкурентоспособности информационного пространства Республики Казахстан на 2006-2009 годы», способствовали формированию медиапространства в Казахстане в демократический контекст. Как отметила З.Азизова, один из медиа-исследователей: «Казахстан постепенно двигался к своей цели, выбирая демократический вариант развития. Одним из нововведений в этом направлении стала цель формирования и развития «четвертой власти». [8]

Следует иметь в виду, что правительство регулирует свободу слова и печати посредством законодательства. Мировая политическая история и политический опыт неоднократно показывали, что слепое и беспорядочное использование демократических ценностей вредно. Поэтому в законе, принятом 26 июня 1998 года» О национальной безопасности Республики Казахстан «[9], не допускаются какие-либо меры и идеологические действия, которые целенаправленно приводят к нарушению единства народа

Казахстана и эскалации межнациональных отношений; нарушают общественное согласие и политическую стабильность в стране; ведут к незаконному вмешательству религии в государственные дела и вмешательству государства в религиозные дела; провоцируют рост преступности и правонарушений; проявляющиеся в усилении межнациональных противоречий и массовых беспорядков, виды политического экстремизма которых приводят к социальной, расовой, национальной, религиозной, племенной вражде и расколу, обострению социальной ситуации.

Власти Казахстана прекрасно понимают, что демократическое государство – это порождение законопослушного общества. Система правового регулирования СМИ в определенной степени показала свою эффективность. В Казахстане не было противостояний власти и народа, других охлократических явлений. Власти Казахстана намерены установить тесные информационные контакты с населением страны для реализации стратегических направлений развития государства. Известно, что основным способом налаживания политического диалога с населением является целенаправленная государственная информационная политика. Его цель - установить тесные отношения между правительством и народом. Прививать их политическому сознанию людей, разъясняя и проповедуя конституционные цели страны. Мобилизация населения в системе цивилизованных связей с общественностью, обучение формированию стандартов демократического государства. Организация Казахстана для выполнения государственной стратегической цели построения цивилизованного и конкурентоспособного общества путем укрепления рыночных отношений, социальной гармонии, межнациональной гармонии и политической стабильности.

По данным Агентства печати и массовых коммуникаций, всего 1073 газеты участвовали в реализации информационной политики в Казахстане с 1990 по 1995 год. Из них 211 газет выходили на казахском языке, 413 газет на русском языке, 412 газет на казахском и русском языках, 37 газет на других языках. Русскоязычные газеты были почти в три раза мощнее и многочисленнее казахскоязычных. Издано 183 журнала, в том числе 68 на казахском и 97 на русском, 7 на двух русском и казахском и 11 на других языках. 46 телерадиокомпаний были не на казахском языке, 26 добавлены, 19 на других языках. Русский язык преобладал на телевидении и радио более чем в 5 раз. Работало 165 телерадиокомпаний, из которых 5 казахстанских, 18 русских, 95 казахско-русских и 47 на других языках. На телевидении русского языка было более чем в 6 раз больше, чем казахского. Радиокompаний 56, в том числе 1 казахская, 3 русские, русско-казахские 33, на других языках 19. Радиовещание более 5 раз на русском языке. [10]

Мы видим, что независимость реально обеспечивала языковой плюрализм как государство. Однако полноценное использование казахского языка не обеспечено. Языковое право и законы, регулирующие развитие средств массовой информации в стране, не могли обеспечить устойчивое и эффективное развитие государственного языка. Кроме того, на начальном этапе независимости была создана возможность для развития национальных языков всех граждан страны. Можно считать, что эта политика послужила основой для укрепления межэтнического согласия и общественного согласия в стране.

К 10-летию независимости количество газет увеличилось в 1996 году с 1073 до 1202. Количество магазинов увеличилось со 183 до 483. Всего в стране работало 1824 СМИ [11]. Они вещают на 11 языках. Помимо русского и казахского языков, СМИ появлялись на украинском, польском, немецком, корейском, узбекском, турецком и дунганском языках. Средства массовой информации этнических меньшинств финансировались государством.

С начала 2000-х годов в стране также быстро развиваются Интернет и кабельное телевидение. Национальное телевидение и радио начало вещание через спутник. В 2002 году был запущен первый в стране спутниковый канал Caspio Net. Мировые кабельные каналы, такие как BBC, CNN, Erkindik, транслировались на всю страну через кабельные и спутниковые каналы.

К сожалению, не реализована эффективная политика поддержки государственного языка в информационном пространстве. Зарубежные СМИ продолжали вещание в основном на русском языке. Особенностью этого периода было то, что СМИ страны заговорили на английском языке. СМИ и прессе еще не удалось преодолеть засилье русского языка.

В 2009 г. выходило 1685 газет и журналов 1996 г. вместо 2787 газет и журналов. За пять лет вышло около 1100 новых газет и журналов. Из 2 787 публикаций, опубликованных в 2009 году, 955 (36%) были на русском языке, 511 (18%) на казахском и 959 (33%) на смешанном русско-казахском языке. Общий объем информации на русском языке достиг 90%. Тираж информации на русском языке был в 4 раза выше, чем на казахском. Из 94 газет и журналов, работающих по госзаказу, 70 (75%) являются русскоязычными. Объем русскоязычных программ по республиканским телеканалам охватил НТК, Казахстан-35%, Хабар-45%, 31 канал-48%, Рахат ТВ-49%, Астана и КТК-50%. Из 142 кабельных

операторов 95% передавали сообщения на русском языке. Информация на казахском языке в интернете охватывала 3 процента [12].

Тот факт, что количество газет и журналов в стране более чем удвоилось в 2009 году с 1256 до 2787 как независимое государство, свидетельствует о том, что Казахстан находится на пути полноценного формирования и укрепления национального медиапространства. СМИ стали способствовать развитию экономических отношений в стране, развитию общественно-политических и культурных процессов. Люди научились оценивать различные события в стране через влияние СМИ. СМИ также укрепили связи между правительством и народом. Средства массовой информации стали катализатором совершенствования социальных отношений, воспитывая идейное мировоззрение власти, народа. Казахскоязычные СМИ поднимали вопросы государственного языка, поднимали сложные вопросы, связанные с развитием казахского языка, который переживал кризис, веками отстранялся. В результате увеличилось финансирование государственного языка. Так, если в 2005 году на его развитие было выделено 133 миллиона тенге, то в 2008 году его объем достиг 5 миллиардов. За годы независимости было открыто 883 казахских школы, из 7721 школы в стране было 3788 казахских школ [13].

СМИ обсудили и проанализировали многогранные вопросы развития проблемы государственного языка и оказали большую помощь в успешном решении судьбоносного вопроса истории казахской нации. Благодаря этому казахоязычные СМИ способствовали укреплению политической стабильности и общественного согласия в стране. Казахстанские СМИ стали движущей силой демократизации общественной жизни страны. Анализируя и поднимая проблему развития политических партий, институтов гражданского общества, религии, культуры и языка в новых условиях, СМИ создали основу для демократизации социально-политической системы.

К примеру, вопросы свободы вероисповедания, религии в Казахстане были одними из самых важных, которые постоянно обсуждались в СМИ. Власти и народ Казахстана прекрасно понимали, что религиозный мир и толерантность в стране станут краеугольным камнем политической стабильности. Религиозные свободы стали восприниматься как важная деталь демократических свобод граждан страны. Вмешательство государства в религиозную жизнь характеризуется ограничением религиозных организаций, проповедующих религиозный экстремизм и терроризм. В результате за 10 лет после обретения независимости в республике построено 1,5 тыс. новых мечетей, построено 170 православных церквей, около 30 католических храмов. Около 3 тыс. религиозных объединений различной направленности [14]. Из этих данных видно, что СМИ в стране проделали большую полезную работу по религиозному воспитанию, нравственному воспитанию, призыву к единству и сплоченности. Огромную помощь в проповеднической деятельности религиозных конфессий оказали СМИ. В жизни страны началась тенденция к усилению необходимых религиозных свобод.

Одним из явлений, негативно влияющих на становление демократического государства в Казахстане, стало взяточничество. Почти у всех СМИ этот вопрос поднимался. Раскрыты его причины и вредные социальные и политические последствия. В последние годы часто публиковались факты разоблачения через СМИ крупных чиновников, разбогатевших взяточничеством. Так, 11 августа 2008 года арестован заместитель начальника Налогового департамента г. Алматы М.Нургалиев, получивший взятку в размере 30 тыс. долларов США, 1,5 млн. при обыске у руководителя органа по сбору налогов из большого мегаполиса с населением в его доме было обнаружено 130 тыс. долларов, 20 тыс. евро, 850000 тенге, с депозитов в банке - 400 тыс. долларов, 380 тыс. евро. В копилке высокопоставленного чиновника, получающего зарплату от государства, 1 млн. [15]. Разоблачение в СМИ фактов такого взяточничества и организованной преступности со стороны министров, вице-министров, акимов областей, районов, очевидно, способствовало нравственному оздоровлению общества. Такую активность постоянно проявляют СМИ в составе власти. Повышение профессионализма журналистов страны, широкое использование ими свободы слова и отсутствие цензуры помогли СМИ смело поднимать противоречия, недостатки и нерешенные проблемы в обществе. Демократизация общественно-политической системы помогла создать материальную и финансово-экономическую базу для электронных и печатных СМИ. СМИ, которые начали вращаться вокруг различных институтов власти, сформировали собственный имидж и выбрали области, в которых они писали. Национальная политическая и медийная система стала играть роль прямого демократического органа. Граждане Казахстана имеют возможность выбирать и получать информационное пространство страны, необходимую им профессиональную, политическую, социальную, культурную и духовную информацию. В то же время в информационном пространстве страны по-прежнему много пробелов. Во многих областях науки, в вопросах воспитания детей, молодежи, в вопросах поиска путей и механизмов развития сельскохозяйственного комплекса и т.д. информационная мощь страны не была удовлетвори-

тельной. Национально-патриотические группы считали роль духовного наследия казахского народа в информационном пространстве крайне незначительной.

СМИ в Казахстане стали инструментом межнационального мира, религиозного согласия и социального взаимопонимания в стране. Особенно в газетах и на телевидении пропагандировалась цель укрепления межнационального мира как гарантия реализации политики экономической и политической модернизации в стране. Как сказал один из исследователей Ербакыт Баймуханов: «Необходимо, чтобы СМИ работали рука об руку с государственной политикой в целях развития, чтобы СМИ могли стать национальным символом и общим инструментом для объединения наций и этнических групп, проживающих в Казахстане. Причина этого в том, что казахстанские СМИ должны поднимать патриотические вопросы страны и способствовать воспитанию лояльности к стране» [16].

В то же время Казахстан не мог остаться в стороне от приоритетов революции информационных технологий. Особенно в открытом обществе явно ощущалась информационная агрессия мировых держав. Как мы уже говорили, народ Казахстана полностью продиктован российскими СМИ. Казахский язык в России почти в четыре раза мощнее, чем российские СМИ в стране. Дос Кошим, известный политик и председатель движения «Судьба нации», сказал: «Поиск выхода из информационного и идеологического пространства России является неотложным. Китайцы тоже проходят испытания. Мы должны начать думать о том, как предотвратить это уже сегодня. Одним словом, основным направлением политических реформ должно стать формирование государства на национальной основе», – пишет Кошим Д. [17]. Третье мировое преимущество заключается в том, что в Казахстане четко ощущается и информационное влияние западных США. Казахстан должен был освоить достижения США в СМИ, которые создают 75 процентов мировой информации, 70 процентов кинохроники. В мире есть полезная вредная информация. Сейчас не решается вопрос о том, чтобы мировые мегатренды, используя экономику, науку, медицину, знания и искусство страны, сортировать и просеивать в информационном пространстве страны. Освоение необходимой, полезной информации станет залогом развития страны.

СМИ сыграли решающую роль в процессах политической коммуникации внутри системы общественных отношений в стране. По сути, существование «информационного общества» выразилось в росте влияния политической коммуникации. Особенно усилилась помощь глобальной компьютерной системы в ускоренном распространении, тиражировании информации во внутривнутриполитической жизни страны. Деятельность избирателей, политических партий и общественных движений, деятельность институтов государственной власти приобрели виртуальный характер и ускорились социально-политические процессы до беспрецедентной степени. А.Иманбаева, специально изучившая роль СМИ в политической коммуникации, отметила: "на сегодняшний день отечественные СМИ являются одной из основных структур политической коммуникации. Следовательно, известно, что быстрое распространение и доставка политической информации увеличивает политический спрос на средства массовой информации. Ведь СМИ, как открытая и публичная структура в стране, являются особым механизмом формирования общественного мнения", - подчеркнула Иманбаева А.А. [18].

Правящая элита и правительство связали будущее Казахстана с созданием новой коммуникационной инфраструктуры. Без этого стратегические задачи построения конкурентоспособной страны, цивилизованного государства не были бы решены. Новая информационно-коммуникативная система открыла дверь в процесс глобализации страны. Благодаря активной работе СМИ начался процесс глобализации сознания, культуры и образа жизни индивидов. Поэтому СМИ постепенно стали фактором, стоящим над государством, группирующим и смешивающим людей. Глобальная культура, модели одежды, технологии, проблемы экологии, общегражданские, планетарные приоритеты и т.д. внедрились и распространились среди народа Казахстана. СМИ стали широко распространять в стране чужеродные культуры, ценности, социальные приоритеты, религиозные течения, стили жизни. При этом существовала угроза традиционным национальным ценностям, религии, системе духовно-национального воспитания в стране. Для укрепления национально-государственного фундамента важным стал вопрос укрепления информационной безопасности и национальной идеологии. Глава государства Н.А. Назарбаев в Послании 1997 года «Казахстан 2030» отметил важность новой коммуникативной системы: «сегодня перед Республикой Казахстан стоит задача, прежде всего, в будущем создать самостоятельную независимую и эффективную систему телекоммуникационных услуг, способную конкурировать с такими инфраструктурами развитых стран мира» [19].

Влияние мировых тенденций на СМИ в Казахстане породило двойное направление в медийном пространстве страны. Два разных направления оказали противоречивое влияние на консолидацию народа Казахстана, консолидацию вокруг националистической идеологии. В мировых СМИ и российских СМИ,

например, не сложилось общего мнения против явления мирового терроризма. В книге журналиста Стива колла «Бен Ладен: арабская семья американской эпохи», написанной об Усаме Бен Ладене, который стал террористом №1 в мире, Бен Ладен оценивается как организатор, инноватор, топ-менеджер, который сделал терроризм источником бизнеса, успеха. Его самое сильное нововведение - организация удаленных террористических атак через спутник. Организация «Аль-Кайеда» оценивается как настоящая модель организации современного бизнеса [20]. А российские СМИ сами не знали, что будут информировать о действиях чеченских террористов, пропагандировать их как борцов за справедливость и независимость, настоящих храбрецов. В результате западные демократы по-прежнему борются с чеченскими боевиками за свободу и независимое государство.

Поэтому СМИ в Казахстане должны быть очень осторожны при освещении терроризма и освещении террористических атак. Важно, чтобы средства массовой информации постоянно пропагандировали, разъясняли и объясняли, что терроризм всегда направлен против гражданского населения и что его жертвами всегда становятся невинные люди. В Казахстане СМИ должны постоянно разоблачать требования, идеологию, цели и последствия терроризма. Нет сомнений в том, что такая политика СМИ снизит негативное влияние глобальных конфликтов на Казахстан. Идеология и политика терроризма находятся в непреодолимом противоречии.

Казахстанским СМИ необходимо было наладить пропаганду, разъяснение передовых, необходимых стране образцов мировой цивилизации. Ключевыми значениями и содержанием информационного пространства Казахстана должны были стать такие направления, как инновационные решения производства и социальной сферы в развитых государствах, научно-технологические, финансово-экономические достижения, мировое гуманистическое мировоззрение, демократические модели социально-политического развития, цивилизационные модели решения социокультурных и духовно-нравственных проблем, стандарты правового государства, разрабатывающие цивилизационные признаки и принципы развития. Актуальные направления, о которых говорилось выше, имели место, например, в Законе Республики Казахстан «О рекламе [21].

От рекламы в СМИ требовалось не наносить вред национальным интересам и национальной безопасности. Запрещена реклама в СМИ, наносящая вред национальным интересам, здоровью, дружбе разных культур и народов.

Информационные и религиозные угрозы в условиях открытого общества требовали вмешательства государства в деятельность СМИ. Только с помощью эффективной информационной политики можно было контролировать рекламу, печатные материалы, радио, телепередачи в городах и селах. Поэтому государственные заинтересованные органы должны учитывать общие нормы гуманизма, человеческую мораль, памятники искусства, культуры, истории, которые являются национальной и мировой ценностью, государственные символы, религиозные символы, денежные знаки страны и т.д. следили за тем, чтобы не публиковались какие-либо объявления, печатные, радио-и теле-материалы, подрывающие ценности.

Обсуждение, экспертиза, пропаганда актуальных проблем, стоящих перед казахстанским обществом, переживающим процессы постоянной модернизации, реформ, потребовали от СМИ постоянного совершенствования своей деятельности. Поэтому в Закон Республики Казахстан «О средствах массовой информации», принятый в 1999 году, часто вносились изменения и дополнения. Руководители казахстанских СМИ и журналисты хотели максимально снизить государственное ограничение свободы слова и печати в стране. Считается, что демократизация системы СМИ ведет к созданию в Казахстане демократического государства, которое в ходе его председательства в 2010 году в европейском пространстве по сотрудничеству и безопасности принесет большие сдвиги. Поэтому предполагалось внести изменения в четыре важных закона «О политических партиях», «о выборах», «О местном самоуправлении», «О СМИ», которые помогут демократизировать политическое информационное пространство.

СМИ стремятся предоставлять населению страны объективную информацию о социально-экономических процессах в стране. Благодаря этим услугам СМИ помогают совершенствоваться практически всем направлениям внутренней политики. СМИ формировали общественное мнение в стране и способствовали делу политиков.

Информационная политика государства проводилась средствами массовой информации. Его цель - обеспечение интересов государства и общества в сфере информации. А государственная политика в отношении СМИ определяет принципы правовых норм, технологии их деятельности и обеспечивает безопасность государственной информации. Анализируя содержание информационной политики, мы видим, что повышение ее эффективности - очень сложная задача.

Это потому, что путь демократического развития требует сложных явлений, которые должны присутствовать в обществе. Это: разделение властей, наличие оппозиции, проверка власти и происходящие процессы, право на анализ, общенациональный анализ текущих проблем общества, безжалостное разоблачение коррупции, правонарушители. Все эти принципы, определяющие демократический вектор развития общества, реализуются только через СМИ. Средства массовой информации, нацеленные на демократию, помогают осуществлять правящую власть, воздействуя на мировоззрение и сознание людей. Конечно, политические мысли и мнения, анализы и оценки, высказанные в СМИ, должны найти свое отражение в реальной политике и делах власти. В противном случае, то, что говорят СМИ, остается пустым словом, обманом общественного мнения. Поэтому плодотворная деятельность СМИ напрямую зависит от успешности политики. Сколько бы хороших идей не поднималось в СМИ, не пропагандировалось принципов демократического государства, не было бы успеха в реальной политике, если бы не путь к демократии. Демократическое содержание сообщений СМИ в медиапространстве создает идеолого-политическую базу для реформ демократического государства.

СМИ также зависят от образования, культуры и понимания людей, на которых они влияют. Чем больше население поднимает социальные вопросы и влияет на их решение, тем авторитетнее будут СМИ. Если СМИ будут поддерживаться принципов справедливости, гуманизма и демократии, доверие населения к ним будет расти. Претенденты на власть не рекламируют себя в СМИ и не продвигают свои программы. Власть старается показать правильность, обоснованность проводимой ими политики. Это явление также обозначается понятием «медиация политики». "Медиация политики" означает, что услуги власти, политики, экономики отражают проникновение Прессы и информации. В общественно – политическом пространстве политика, экономика и информация и пресса становятся взаимосвязанными, взаимозависимыми.

Пресса, радио, телевидение, Интернет, освещая различные события и явления в мире и в стране, стали обращать внимание на их влияние на аудиторию. Избиратели и телезрители начали оценивать информацию, полученную через сами СМИ. Такое взаимодействие превратило СМИ в реальное средство коммуникации.

Политическое пространство общества Казахстана стало многоуровневой системой информационно-коммуникативных процессов. СМИ, преследующие цели власти, идеологии оппозиционных партий, мировоззрения бизнес-элиты и интересов наемных трудовых социальных групп, идеологи гражданского общества и другие. Среди этого, конечно, преобладают СМИ власти, рекламирующие и проповедующие идеологию и политику мирной эволюции Казахстана в демократическое государство. Тем самым жители власти решали вопросы быстрого построения демократического государства, следуя за своей политикой.

Информационная политика государства проводилась средствами массовой информации. Его цель - обеспечение интересов государства и общества в сфере информации. А государственная политика в отношении СМИ определяет принципы правовых норм, технологии их деятельности и обеспечивает безопасность государственной информации. Анализируя содержание информационной политики, мы видим, что повышение ее эффективности – очень сложная задача.

Это связано с тем, что демократический путь развития обусловлен сложными явлениями, которые обязательно должны присутствовать в обществе. Это: разделение властей, наличие оппозиции, критика власти и происходящих тенденций, право на анализ, общенародный анализ актуальных проблем развития общества, не щадя коррупционеров, нарушителей закона. Все эти принципы, определяющие демократический вектор развития общества, реализуются только через СМИ. Средства массовой информации, нацеленные на демократию, помогают осуществлять правящую власть, воздействуя на мировоззрение и сознание людей. Конечно, политические мысли и мнения, анализы и оценки, высказанные в СМИ, должны найти свое отражение в реальной политике и делах власти. В противном случае, то, что говорят СМИ, остается пустым словом, обманом общественного мнения. Поэтому плодотворная деятельность СМИ напрямую зависит от успешности политики. Сколько бы хороших идей не поднималось в СМИ, не пропагандировалось принципов демократического государства, не было бы успеха в реальной политике, если бы не путь к демократии. Демократическое содержание сообщений СМИ в медиапространстве создает идеолого-политическую базу для реформ демократического государства.

Результаты. Политическое пространство Казахстана превратилось в многоуровневую систему информационно-коммуникационных процессов. СМИ, преследующие цели правительства, идеологию оппозиционных партий, мировоззрение бизнес-элиты и СМИ, преследующие интересы рабочих социальных групп, идеологов гражданского общества и т.д., СМИ, представляющие интересы групп. В то же время, конечно, правящие СМИ доминировали и пропагандировали идеологию и политику мирного превращения Казахстана в демократическое государство. Таким образом, власть имущие, следуя своей политике, решили задачу скорейшего построения демократического государства.

Закключение. Обобщая эти мысли и мнения, можно сказать, что СМИ в Казахстане стали ключевым фактором в формировании политического сознания и политической культуры народа. Граждане страны

вошли в мир политики через СМИ. Интерес СМИ к решению конституционных проблем показал их растущее значение в построении демократического государства. СМИ в Казахстане уделяли особое внимание идеям демократии и активно ее пропагандировали. Они стремились максимально показать и разоблачить вред и опасность для Казахстана идеологий тоталитаризма, авторитаризма, социализма и фашизма. А те вопросы, которые остались без внимания СМИ, остались без внимания и общества, и власти. Пресса, радио, телевидение, интернет стали сообщать о различных событиях, явлениях в мире, стране и обращать внимание на их влияние на слушателей. Выборщики и зрители стали оценивать полученные ими оценки через сами СМИ. Такие взаимные связи превратили СМИ в инструмент настоящей коммуникации, т. е. близких связей.

Список использованной литературы:

1. Конституция Республики Казахстан. – Астана, 1999. – С.11
2. Закон Республики Казахстан «О средствах массовой информации». СМИ» от 23 июля 1999 г. №451-1 // medialaw. kz. [Закон Республики Казахстан от 23 июля 1999 г. №451-1 «О средствах массовой информации» // medialaw. kz.
3. Сарсенбаев А. Стратегия формирования информационной политики Республики Казахстан в переходный период. Автореферат. дисс. на степень доктора полит. наук. – Алматы, 2000. – 50 с. (1).
4. Выступление Президента Республики Казахстан Н.А. Назарбаевой на семинаре тысячелетия ООН. Нью-Йорк, 6 сентября 2000 г. // Дипломатический курьер. 2000. №3. – С. 88.
5. Поляков Ю.А. Информационная безопасность и средства массовой информации. Центр экстремальной журналистики // www. cjes. RU.
6. Бруштунов В.Н. СМИ Казахстана и России в трансформационный период: политологический анализ. Автореф. дисс. на соискание учен. степ. канд. полит. наук. – Алматы, 2007. 32. – С. (5).
7. Раскрепощенная пресса // Бюллетень Информационного агентства США. 1992. №7. – С.7.
8. Азизова З.Т. Влияние средств массовой информации на этнополитические процессы в Республике Казахстан. Автореф. дисс. на соискание учен. степ. канд. полит. наук. – Алматы, 2008. – 24 с. (17).
9. Закон Республики Казахстан от 26 июня 1998 года» О национальной безопасности " // medialaw. kz.
10. Материалы к теме «Итоги 5-летия независимости Казахстана». КИСИ при Президенте РК. – Алматы, 1996. – С. 14.
11. Казахстанские партии. НПО и СМИ. Политика Казахстана. В кн. : Информация о Казахстане. Совместный проект Очех С.А. – Алматы, 1997. – С. 47.
12. Тлеубай т. Тіл аманат // молодой Казах. 2009, 6 февраля. – С.3
13. Капкызы Е. решит ли митинг проблему государственного языка? // Туркестан. 2008. 25 сентября. – С. 1
14. Мухамеджанова А. В центральной мечети г. Алматы // Егемен Қазақстан. 2003. 12 февраля. – С. 1
15. Взятка с поличным // Независимая газета. 2008. № 9. – С. 23.
16. Баймуханов Е.М. Роль СМИ в формировании политического сознания молодежи современной Республики Казахстан. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата политических наук. – Алматы, 2010. – 24 с. (16).
17. Поиск путей выхода из идеологического пространства России - актуальная проблема // Айкын. 2006. 11 февраля. – 3 стр.
18. Политическая коммуникация в Республике Казахстан: особенности и проблемы. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата политических наук. – Алматы, 2010. – С. 26 (17).
19. Назарбаев Н. А.Казахстан-2030. Послание Президента Республики народу Казахстана. – Алматы. 2002. – С.74
20. Колл С. Как Бен Ладен раскрутил свой бренд // Время. 2008. 18 сентября. – С. 22.
21. Закон Республики Казахстан «О рекламе» // Казахстанская правда, 2003. 26 декабря. – С.1.

References:

1. The Constitution of the Republic of Kazakhstan. – Astana, 1999. – 11 p.
2. The Law of the Republic of Kazakhstan "On the Mass Media". Mass media "dated July 23, 1999, №. 451-1 // medialaw. kz. [Law of the Republic of Kazakhstan dated July 23, 1999 No. 451-1 "On the Mass Media" // medialaw. kz.
3. Sarsenbayev A. Strategy for the formation of information policy of the Republic of Kazakhstan in the transition period. Abstract. diss. for a doctorate watered. the science. – Almaty, 2000. – 50 p. (one).
4. Speech by the President of the Republic of Kazakhstan N.A. Nazarbayeva at the UN Millennium Seminar. New York, September 6, 2000 // Diplomatic Courier. 2000. No. 3. With. 88.
5. Polyakov Yu.A. Information security and media. Center for Journalism in Extreme Situations // www. cjes. RU. Транслитерация и аннотация на англ языке

6. Brushtunov V.N. *Mass media of Kazakhstan and Russia in the transformation period: political science analysis. Abstract of the thesis. diss. on competition sch. step. Cand. polit. sciences.* – Almaty, 2007. – 32 p. (5).
7. *Liberated press // Bulletin of the US Information Agency.* 1992. №. 7. – p. 7.
8. Azizova Z.T. *The influence of the media on ethnopolitical processes in the Republic of Kazakhstan. Abstract of the thesis. diss. on competition sch. step. Cand. polit. sciences.* – Almaty, 2008. – 24 p. (17).
9. *Law of the Republic of Kazakhstan dated June 26, 1998 "On National Security" // medialaw.kz.*
10. *Materials for the topic "Results of the 5th anniversary of Kazakhstan's independence." KISS under the President of the Republic of Kazakhstan.* – Almaty, 1996, – p. 14.
11. *Kazakhstani parties. NGOs and media. Politics of Kazakhstan. In the book: Information about Kazakhstan. Joint project Ochekh S.A. Almaty, 1997. p. 47.*
12. *Tleubay T. Til amanat // young Kazakh. 2009, February 6. – 3 S.*
13. *Kapkyzy E. Will the meeting solve the problem of the state language? // Turkestan. 2008.25 September. - p. 1*
14. *Mukhamedzhanova A. In the central mosque of Almaty // Egemen Kazakhstan. 2003.12 February. - p. 1*
15. *Bribe red-handed // Nezavisimaya gazeta. 2008. №. 9. p. 23.*
16. *Baymukhanov E.M. The role of the media in the formation of the political consciousness of youth in the modern Republic of Kazakhstan. Abstract of dissertation for the degree of candidate of political sciences.* – Almaty, 2010. – 24 p.
17. *Search for ways out of the ideological space of Russia - an urgent problem // Aikyn. 2006.11 February. - 3 p.*
18. *Political communication in the Republic of Kazakhstan: features and problems. Abstract of dissertation for the degree of candidate of political sciences.* – Almaty, 2010. – 26 S. (17).
19. *Nazarbayev N.A. Kazakhstan-2030. Message from the President of the Republic to the people of Kazakhstan.* – Alma-Atmaty. 2002. – 74 p.
20. *Call S. How Bin Laden untwisted his Brent // Time. 2008. 18 September. - With. 22.*
21. *Law of the Republic of Kazakhstan "On Advertising" // Kazakhstanskaya Pravda, 2003. December 26. - p. 1.*

ӘӨЖ 070

XFTAP 19.65.45

<https://doi.org/10.51889/2021-4.1728-5461.09>

И.Д. Егембердиев^{1*}, О.І. Тұржан², Э.Е. Ибраева³

¹Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ докторанты. Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан,
E-mail: iskak_khabar@mail.ru

²Фил.ғ.к., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ доценті. Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан,
E-mail: onaigul_t@mail.ru

³Ph.D, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ доценті м.а.. Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан,
E-mail: astana07@yandex.ru

ДЕРЕКТІ ФИЛЬМДЕР: ЕРЕКШЕЛІГІ ЖӘНЕ ҚҰРЫЛЫМЫНДАҒЫ МОДЕРН ТРЕНДТЕР

Аңдатпа

Қазіргі теледидар қоғамдық пікір қалыптастырудың ең басты құралдарының біріне айналды. Теледидар мен кино өнерінің арғы тегі бір болса да, екеуінің өзіндік, айшықты ерекшеліктері бар. Теледидар негізінен жедел ақпарат таратуды көздесе, кино өнері кеңістік пен уақытқа тәуелді. Кинодағы қозғалыс бұл дамудың көрінісі болса, телевидениедегі қозғалыс ақпаратты білдіреді. Кино сюжетке, телевидение композицияға негізделеді. Телеарна «бүгінді» көздейді, кино өте ұзақ мерзімдік. Осындай ерекшеліктері бар бір саланың екі тармағының қазіргі таңдағы кейбір мәселелерін қарастырып, оның қазіргі кезеңдегі сипатына, жетістіктеріне, қоғамдық пікір қалыптастырудағы рөліне, қоғамдық дамуға қосатын үлесіне талдау жасамақпыз. Бұл бағыттағы негізгі нысанамыз телевидениедегі деректі фильмдер болады. Қазақ телевизиясы өзінің ең алғашқы хабарын 1958 жылы 8 наурызда эфирге шығарған екен. Сол кезеңдегі техникалық жабдықталудың ең нашар жағдайына қарамастан, көрермендердің тарапынан ерекше қызығушылық тудырғаны анық. Өйткені телевидение арқылы қоғам жаңа кезеңге көтерілгендігін көрсетті. Содан бері біздің ұлттық телевидениеміз тек жаңалықтар беріп қана қоймай, деректі фильмдер түсіруді де жолға қойды. Оны дамытты. Біз бұл зерттеуімізде телевидение саласындағы деректі фильмдердің өзіндік ерекшеліктерін, бүгінгі жаңа трендтерді саралаймыз.

Кілт сөздер: деректі фильм, сценарий, модерн, кейіпкер, эмоция, кескін.

Егембердиев И.Д.^{1*}, Туржан О.И.², Ибраева Э.Е.³

¹Докторант ЕНУ им. Л.Н. Гумилева. г. Нур-Султан, Казахстан,

E-mail: iskak_khabar@mail.ru

²К.фил.н., доцент ЕНУ им. Л.Н. Гумилева. г.Нур-Султан., Казахстан,

E-mail: onaigul_t@mail.ru

³Ph.D, и.о. доцента ЕНУ им .Л.Н. Гумилева. г.Нур-Султан., Казахстан,

E-mail: astana07@yandex.ru

ДОКУМЕНТАЛЬНЫЕ ФИЛЬМЫ: ОСОБЕННОСТИ И МОДЕРН ТРЕНДЫ В СТРУКТУРЕ

Аннотация

Современное телевидение стало одним из основных инструментов создания общественного мнения. Хотя телевидение и кино имеют одинаковую основу, у них обоих есть свои отличительные особенности. Телевидение – это в основном обмен мгновенными сообщениями, а искусство кино зависит от пространства и времени. Если движение в кино является проявлением этого развития, то движение в телевидении означает информацию. Фильм основан на сюжете, телевидение – на композиции. Телеканал рассчитывает «сегодня», фильм очень долгосрочный. Мы рассмотрим некоторые текущие проблемы двух отраслей одной отрасли с такими особенностями и проанализируем ее современную сущность, достижения, роль в формировании общественного мнения, ее вклад в социальное развитие. Нашей основной целью в этом направлении будут документальные фильмы на телевидении. Казахское телевидение показало первую программу 8 марта 1958 года.

Несмотря на худшее по тем временам техническое оснащение, он явно вызывал большой интерес публики. Ведь телевидение показало, что общество поднялось на новый уровень. С тех пор по нашему национальному телевидению стали транслировать не только новости, но и снимать документальные фильмы. Он разработал это. В данном исследовании мы анализируем специфику документального кино в сфере телевидения.

Ключевые слова: документальный фильм, сценарий, модерн, персонаж, эмоция, образ.

Yegemberdiyev I.^{1*}, Turzhan O.², Ibrayeva E.³

¹Doctoral student L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, the Republic of Kazakhstan

E-mail: iskak_khabar@mail.ru

²Candidate of Philological Sciences, assistant professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University.

Nur-Sultan, the Republic of Kazakhstan

E-mail: onaigul_t@mail.ru

³Ph.D, assistant professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, the Republic of Kazakhstan

E-mail: astana07@yandex.ru

DOCUMENTARY FILMS: FEATURES AND MODERN TRENDS IN THE STRUCTURE

Abstract

Modern television has become one of the main tools for creating public opinion. Although television and film have the same foundation, they both have their own distinctive characteristics. Television is mainly instant messaging, and the art of cinema is dependent on space and time. If motion in cinema is a manifestation of this development, then motion in television means information. The film is based on the plot, the television is based on the composition. The TV channel expects "today", the film is very long-term. We will consider some of the current problems of two branches of the same industry with such characteristics and analyze its modern essence, achievements, role in shaping public opinion, and its contribution to social development. Our main goal in this direction will be documentaries on television. Kazakhstan television aired the first program on March 8, 1958.

Despite the worst technical equipment at that time, he clearly aroused great public interest. After all, television has shown that society has risen to a new level. Since then, not only news has been broadcast on our national television, but also documentaries have been made. He worked it out. In this study, we analyze the specifics of documentary films in the field of television.

Keywords: documentary film, script, modern, character, emotion, image.

Кіріспе. Деректі фильмдерге деген сұраныс арта түсті. Өйткені деректі фильмдер өмірлік өзекті тақырыптарды қозғайды. Ескірмейтін тақырыптар мен кешенді мәселелер деректі фильмдер арқылы көрермендердің білім көкжиегін кеңейтіп, рухани азық та бола алады. Сондықтан да осы сала мамандары ескірмейтін, ұзақ уақыт өз өзектілігін жоймайтын тақырыпта деректі фильм жасауға ерекше ынталы. Бұл тұрғыдан қарағанда деректі фильмдерді шежірелер кешені десе де болады. Көркем фильмдегі оқиғалар ойдан шығарылса, деректі фильм – нақты оқиғалар мен нақты кейіпкерлердің өмір жолы, қоғамдағы болып өткен жағдайлардың ішкі сыры. Деректі фильмде хроникалық ақпарат ретімен көрсетіліп, оқиға куәгерлері өз көрген-білгендерін, ой-тұжырымдарын айтады. Осындай ерекшелігіне орай, деректі фильмдерді жасауға аса ұзақ мерзім қажет те емес. Өйткені оның кейіпкерлері мен оқиға болған жер, кезең, сол қоғамның ішкі-сыртқы психологиялық-менталитеттік сипаты сақталады. Яғни, дайын құжаттар! Тек соны мән-мағынасы мен уақыт-кезеңіне қарай реттеп, шынайылығын жоғалтпай әрі көркемдеп, тұжырымдап бере білуде. Бірақ ол үшін кейіпкер мен оқиға назар аударарлықтай, өте маңызды жағдайлар туралы сыр шертетін сыршыл болуы тиіс.

Қазіргі таңда жаңа бағыттағы, жаңа талап қоя алатын, талғамы да жаңа көрермен қалыптасты. Демек, деректі фильмдерге қойылатын талап та жаңаша болуы тиіс, мазмұны да ерекше жаңа трендтерге құрылуы маңызды. Көрермен деректілікті жақсы қабылдайды, көрерменге ойдан шығарылған кейіпкерлерден гөрі өзі өмір сүріп отырған қоғамдағы жеке тұлғалар мен болып өткен айтулы оқиғалардың қыр-сырын білген ұнайды. Бұл көрерменнің танымдылыққа деген ішкі құштарлығынан туындайтын жағдай. Сондықтан да бүгінгі таңда қазақ телеарналарында деректі фильм қандай орын алады? Деректі фильм жасауға қазіргі кезде қандай талаптар қойылады? Телеарналардағы деректі фильмді бұдан әрі дамытудың болашағы қандай? Телесценарий жазуға қойылатын талаптар қандай? Міне, осындай мәселелерге арнайы тоқталып, оған ғылыми тұжырымдама беру – өзекті мәселелердің бірі.

Зерттеудің дереккөздері және талдау әдісі. Зерттеу барысында тележурналистика мен кино саласы бойынша зерттеу жасаған ғалымдардың ғылыми тұжырымдарына сүйендік. Зерттеу әдісі ретінде салыстырмалы және нарративті талдау әдісін қолдандық. Отандық ғалымдар мен шетелдік ғалымдардың тележурналистика және деректі фильм бойынша жүргізген зерттеулерінің нәтижесіне сүйене отырып, өз зерттеуіміз бойынша көз жеткізген мәселелерді ғылыми тұрғыдан сараладық. Осы саланы зерттеген ғалымдар Қ.Тұрсынның «Көгілдір экран құпиясы», Ж.Әбдіжәділқызының «Тележурналистика», С.В. Светлана, М.К. Барманқұлов, Д.Вертовтың, Ж.Аймауытовтың және тағы да басқа ғалымдардың еңбектерін негізге алдық. «Хабар» телеарнасы 2019 жылы түсірген «Арыс: үрейден үмітке дейін» атты деректі фильмді мысалға келтіріп, зерттеудің бір дереккөзі ретінде пайдаландық.

Талдау.

Телевизиялық кескін дегеніміз – бұл нағыз шынайылық, нағыз тартымдылық. Шынайы кескінді көрсетіп отырып, журналист нанымсыз сөз, көлгірсіген қызыл сөз пайдалана алмайды. Өйткені кескін дегеніміз кейіпкердің болмысы, мінезі, оқиғаның ішкі-сыртқы психологиялық құбылысы мен танымдылық қасиеті. Теледидар өмірдегі бір тақырыпты әр түрлі жағынан сипаттайды, көрсетеді және баяндайды. Ал кино сол өмірді құрастырады, рухани құндылықты қалыптастырады, көркем образдар арқылы қызығушылықты тудырады. Телеарнада көрсетілген фактіден, деректен, оқиғадан, жансыз заттан кино сурет жасап, тіл бітіріп туындыға айналдырады. Демек, телевизиялық деректі фильмдердің ықпалдылық категориясы да осы ерекшеліктері арқылы арта түсетіндігі түсінікті. Оған ықпал ететін ерекшелік – деректі фильмде хроникалық ақпарат ретімен көрсетіледі, болмаған нәрсе қосылмайды, ешкім қоса да алмайды, оқиға куәгерлері – біреудің танысы, ал оқиға біреудің сырттай білетін оқиғасы немесе қоғамда болған айтулы жағдай. Мұның бәрі экранға шыққан кезде, көрермен сол оқиғаларды тағы да бастан кешіріп, өзі де іштей сол кейіпкермен бірге өмір сүріп отырғандай әсерде болады.

Осындай ерекшеліктерін және көрерменнің талабының да артып отырған қазіргі кезеңінде деректі фильм жасауға қандай талаптар қойылуы тиіс? Деректі фильм – кейіпкердің рухани өміріндегі ішкі жандүниесінің қалдырған қолтаңбасы, қоғам өмірінің көрінісі. Егер де деректі фильм нақты бір оқиға туралы болса, оның мәні, дамуға ықпалы, өзекті мәселені ашып көрсетуі маңызды. Бұл деректі фильмнің басты міндеті болып табылады.

Орыс зерттеушісі С.В. Светлана: «Ғаламның телевизиялық кескіні дегеніміз – адам мен қоғамдық орта туралы «ұжымдық автордың» ұғымы мен білімінің репрезенттелген визуальды-вербальды моделі. Телевизиялық кескін динамикасымен, өзгермелілігімен, фрагменттілігімен, әлеуметтік шарттылығымен, антропоцентристігімен, деректілігімен сипатталады» [1, 166], – деп тұжырым жасайды. Осындай сипатына қарай, деректі фильмдердің тақырып ауқымы да кенею үстінде. Ол қазіргі жаһандану кезеңіндегі қоғамда болып жатқан шапшаң өзгерістерге де байланысты, соған орай адамдық қарым-қатынастардағы

жаңа тенденциялар да деректі фильмдердің тақырыбына айналды. Профессор М.К. Барманқұлов: «Дерекнама (документализм) – телепублицистиканың өмірдегі нақты оқиғалар мен орын алған фактілер, адамзат пен оның іс-әрекеті негізінде сомдалатын образдар мен бейне шежірелерден тұратын бір саласы» [2,21] – деп көрсетеді.

«Хабар» арнасында 2019 жылы екі тілде жарық көрген «Арыс: үрейден үмітке дейін» атты деректі фильм көрестілді. Бұл осы қалады 2019 жылы 24 маусым күні болған жарылыс туралы еді. Әскери бөлімшеде өрт шығып, оқ-дәрілер атылып, бір сәттің ішінде шағын ғана қала іші аласапыран болды да кетті. Сасқалақтаған қала тұрғындары сол сәттегі жағдайы осы деректі фильмде шынайы қалпында берілді. Сол ауыр күннің кескініне сай музыкалық фон да үйлесімді алынып, оқиғаның ішкі-сыртқы көрінісін дәл жеткізді. Мұндағы бейне көріністер жекелеген адамдардың түсірген бейне видео жазбаларынан іріктеліп алынған екен. Бұл бұрынғы кезеңдердегі деректі фильмдерде кездеспеген жағдай. Деректі фильмдерде осы тақырыпқа қатысты кез келген құжат болсын, видео-аудио жазбалар болсын сапасының қандайлығына қарамастан көрерменге ұсынылады. Бұл да қазіргі телетуындылардың өзіндік ерекшелігі. Бір қызығы, қазіргі көрермен деректі фильмдердегі жеке адамдар түсірген осындай видеоларды қызыға көреді. Өйткені ол дәл сол уақытта, сол адамның көзімен түсірілген, боямасы жоқ шынайылығымен, алдын ала дайындалмаған сол бойдағы динамикасымен тартымды болады. Бірақ бұдан картинаның мазмұндық, түрлік сапасы нашарламайды, керісінше оқиғаға шынайылық береді. Бұл деректі фильм түсіргенде қолданылатын «Бэкграунд» тәсілі. Бэкграунд – сипатталатын оқиғаның даму динамикасын көрсету әдісі. Қандай да бір көріністің, оқиғаның баяндалып отырған жағдайға негізгі фон ретінде алынуы.

«Шын мәнінде, тележоба толыққанды кәсіби тележоба болу үшін оның ең алдымен, ақпараттық себебі мен мемлекеттік маңызы, келесі кезекте тарихи негізі мен ұлттық мазмұны, содан кейін заманауи сипаты мен озық тәсілі болуы керек» [3,117] деген ғалым пікіріне сүйене отырып, деректі фильм түсіруде ескерілетін мына жағдайларды атауға болады:

- деректі фильмге өзек болатын оқиғаның немесе кейіпкердің негізгі қырларын алдын ала сараптап алу;
 - негізгі тұжырымдарды, тенденцияны анықтау;
 - деректі фильмде сөйлейтін кейіпкерді сөйлеуге алдын ала дайындау;
 - негізгі локацияны анықтау;
 - кейіпкердің векторын табу;
 - қосымша кейіпкерлердің қаншалықты маңызды болатындығын зерттеу;
 - музыкалық фонды анықтау;
 - оқиғаның тарихилығын, танымдылығын сараптау.
- ауыл жағдайындағы оқиға болса, негізгі кейіпкердің киім киісіндегі өз ерекшелігін сақтау, оған міндетті түрде ресми сипат беріп, мойнына галстук таққызып қою міндет те емес, ол тіпті ерсі көрінуі мүмкін.

Қазіргі деректі фильмдерде setup әдіс де жиі қолданылады. Бұл – қазіргі кезеңдегі жаңа трендтердің бірі. Setup дегіміз фильмнің барысында «ілгешек» үшін қысқа ғана түрде, яғни, емеурін түрінде, былай қарағанда елеусіздеу болып айтылып өтетін ақпарат деуге келеді. Бұл емеурін сәлден кейін басталып кететін, көрермен үшін тосын оқиғаларға ұласа жөнеліп, фильмдегі оқиғаны ширықтыра жөнелетіндей болуы тиіс. Өйткені көрермен, шынында да өзін «алдағанды» жақсы көреді. Яғни, ол әдетте оқиғаның өрбуін өзінің жаттанды жорамалымен болжап отырады. Ал сценарий оқиғаны көрермен күтпеген басқа бір өткір қырынан алып шыққанда, бұл көрерменде ерекше әсерге бөлейтіні анық. Деректі фильмдердің осындай қыры көбірек болғанда, оның танымдық, тартымдылық деңгейі де арта түседі. Кейіпкер де әр қырынан ашыла алады.

Қандай тележоба болса да, оның сценарийі – ең маңызды фактор. Сценарийдің басталуы мен аяқталуы динамикаға толып тұруы маңызды. Нашар сценарий тартымды фильм шығаруға жарамайды. Режиссер қанша мықты болғанымен, сценарийдің жобасынан шығып кете алмайды. Өйткені сценарий оқиғаның желісін деректермен, музыкалық фонымен, кейіпкердің кескінімен, түсірілім болатын жердегі көріністермен байланыстыра отырып, негізгі мазмұнды ашып беретін және режиссердың ойына ой қосатын, шабыт беретін құжат. Бұл туралы зерттеуші ғалым Қ.Тұрсын «Көгілдір экран құпиясы» атты еңбегінде: «Сценарий – болашақ экрандық көріністердің әдеби жазбада көркемдік және дыбыстық өрнектелуі» [4,117] деген анықтама береді.

Сценарийде диалогтың динамикасы да мықты болуы тиіс. «Диалог дегіміз – манекен емес, бұл модель» [5]. Диалогқа модель ретінде қараудың ерекшелігі неде? Ол диалогтың жаттанды болуынан қашу деген сөз. Жауабы өзінен өзі белгілі жаттанды сұрақтар – деректі фильмнің «жауы». Әсіресе, қазіргі көрермен үшін сұрақ сылбырамай, керісінше жұлынып-жұтынып, жарқырай айтылып тұруы тиіс. Сұрақ

ықпалды болғанда, кейіпкердің жауабы да сол деңгейден шығары сөзсіз. Деректі фильмнің динамикасы диалогтың осындай қасиетінен күш алады.

Әдетте әлеуметтік ортада болған қандай да бір жағдай қоғамдық резонанс тудырып отырады. Мұның өзі қоғамдық дамуға өзіндік идея да бере алады. Осындайда пікір көшбасшысы бола алатын танымал тұлғалардың болып жатқан өзекті оқиғаға қатысты пікір айтуы белгілі бір бағыттағы қоғамдық пікірді орнықтыра алады.

Бұл барлық деректі фильмдер үшін заңды болатын талап емес, дегенмен негізгі схема осы бағытта құрылғаны тиімділігін көрсетіп жүр. Деректі фильмнің сәтті шығуына мүмкіндік беретін схема да осыған құрылады. Сол себепті де көп жылғы тәжірибелер деректі фильм даярлау барысында мынадай әдіс-тәсілдер пайдаланудың маңызды екендігін екшеп шығарды:

тың тақырып – бұған дейін айтылмаған, мәселе ретінде көтерілмеген жағдайды баяндайтын сюжет;

журналистік зерттеу – белгілі бір танымдық тақырыпқа жан-жақты журналистік зерттеу жасалынуы тиіс;

эксперимент – көтеріліп отырған тақырыпқа сай орын алған деректерді жинақтау, талдау, егер ол қандай да бір дау-дамай төңірегіндегі тақырып болса, дауласушы жақтардың қайсысының қандай тәсілдермен оң нәтижеге жеткендігі туралы ақпараттарды сараптау.

Деректі фильм дайындауда ескерілуге тиісті мынадай 5 қағиданы да ұстанған жөн:

- әрбір кадр бірінің бірі толықтырушысы ретінде түзілуі керек; мұны алдын-ала жобалаған дұрыс;

- сюжетте дыбыс пен көріністің жарыстыра берілуі тыңдарманды алаңдатады, сондықтан қысқа болса да, болып жатқан жердің өзінің табиғи дыбысымен берген ұтымды болмақ. Көрермен үшін сюжеттің шынайлығы айқындала түседі;

- кадрдағы оқиғалар мен баяндаулар жүйелі түрде жалғасуы маңызды, бірінен бірі туындап отыруы керек; негізгі желісі жалпыдан жалқыға ауысып, немесе керісінше жүріп отырса да болады.

- сөз бен бейне аудитория алдында бірі бірімен бәсекеге түспегені дұрыс. Егер жүргізушінің мәтіні маңызды болса, жүргізушінің өзін көрсете бермей, басқа бір қосалқы бейне көріністі алған жөн болады. Ал бейнені де көрсету қажет болса, онда деректер мен болған жайды баяндауды қоя тұру керек;

- кейіпкердің дауысы, эмоциясы ашық түрде көрсетілуі тиіс;

Жалпы деректі фильмде болсын, көркем фильмде болсын «түр мен түстің, яғни, боядың көрерменге психологиялық жағынан ықпал ету күші ерекше болады. Ол көрерменді қуанта да, шаршата да алады. Тыныштандыра да алады, сақтандырып, үрейлендіре де алады. Түр-түс кейіпкердің ішкі әлеміндегі жағдайларын, дүние танымын, жандүние толғанысын, картинаның символдық-метафоралық жалпы мағынасын, режиссердың көркемдік-философиялық тұжырымын да жеткізе алады» (6. 29). Қазіргі техниканың мүмкіндігі қазіргі деректі фильмдерде жаңа трендтер қолдануға мүмкіндік беруде. Соның бірі – ой-тұжырымды осындай «бояу» арқылы жеткізу. Мұны осы сала мамандары ұтымды пайдаланып жүр. Бұл бір жағынан көп сөзділіктен құтқаратын да әдіс. Бояулар сөйлегенде, мағына кеңінен ашылып, көрерменді ерекше сезімге де бөлейді.

Деректі фильмде тым шешенсіп, мақалдатып-мәтелдетіп сөйлеу орынсыз болады. Экрандық документалистика көріністер мен кескіндер арқыл және шынайылығы арқылы біздің рухани кеңістігімізді кеңейте алады, шынайы өмірлік және эстетикалық бағдарлар бере алады. Деректі фильмнің музыкалық фонының өзі оқиғаның бар болмыс-бітімімен ашылуына мүмкіндік жасайды. Зерттеуші М.Переверзова композитор Яков Фельдманның дыбыс техникасы туралы айтқанына сілтеме жасап, «жаңа кескіндік өнер өзін жаңа дыбыстық әлемге қарай ұмтылуға мәжбүрлегендігін» айтқанын тілге тиек етеді. «Ол әлем бағыты жағынан да, қуаты жағынан да, дәлдігі жағынан да, бұған дейінгі жағдайдан асып түсті» деген екен Я.Фельдман (7. 139).

Орыс кинозерттеушісі Д.Вертов сонау 1924 жылдың өзінде деректі фильм түсіретін режиссер жұмысы туралы: «Біз әлем қандай болса солай көрсетуге міндеттіміз» [8, 26], – деп пікір білдірген екен. Бұл тұжырымға мысал ретінде 2015 жылы 8 қазанында көрсетілген «Қазақстандық экономикалық бастамалар» атты деректі фильмді атайық. Қазақстандықтардың әл-ауқатының жағдайы, халық санының өсуі, табыс пен тұрмыс сапасы, Елбасының әлеуметтік бастамаларының халық игілігіне бағытталған-дығы, аса маңызды экономикалық жоспарлар мен ұзақ мерзімді бағдарламалар баяндалады. Шын мәнісінде бұл деректі фильмнің негізгі идеясы – кедейшіліктің шығу себептерін көрсету. Фильмдегі нарықтық экономиканың басталған жылындағы қиыншылықтар, сол кездегі билік басындағылардың қабылдаған шаралары, соларға ерекше назар аударылуының өзі сол кезеңнің шынайы болмысынан хабардар етеді. Деректі фильмнің «Қазақстандық экономикалық бастамалар» атты тақырыбы туындының идеясымен тығыз байланысып тұр. Көркемдік идея да өз алдына бөлек, оқшау тұрған нәрсе емес, ол деректі фильмнің өн бойындағы көркемдік

шешімдерден өріліп шығады, солардан туындайтын қорытынды-түйін ретінде көрінеді. Экономикалық жағынан сол ауыр жылдар туралы бұл деректі фильм ауыртпалықты ауыртпалық түрінде емес, керсінше, күрескерлікке шақыратын сипатта бере білген. Ж.Аймауытов балаға сапалы білім беруде мұғалімге мынадай шарт қояды: «Мұғалімнің басқасын кешуге болса да, баланы болжыратып, еңсесін түсіріп оқытқанын кешуге болмайды» [9, 156]. Міне, осы талапты туынды мен көрермен тұрғысынан қарастыруға да әбден болады. Қазір бізге осындай жігерлі, болашаққа стимул беретін, мотивациялық деректі фильмдердің аса қажетті болып отырғанын байқаймыз.

Қорытынды. Деректі фильмнің қоғамдық қызметін жан-жақты дамыта отырып, қолданылу аясын кеңейту қашанда өзекті мәселелердің қатарына жатады. Біз зерттеуімізде осы мәселелерді қамтыдық, сол бойынша мынадай қорытынды жасауға болады: деректі фильмдердің ақпараттық хабарлардан мазмұндық, маңыздылық жағынан басты айырмашылығын анықтадық; деректі фильм түсіруге қойылатын қазіргі трендтерді, талаптарды жеке-жеке талдап көрсеттік; деректі фильм үшін сценарий жазуға қойылатын талаптар, сценарийдің фильмнің ішкі иірімдеріне дейін көрсете алуы қажеттілігінің маңызын ашып талдадық; сапалы контент үшін деректі фильмдер форматының өзгертіліп отыруының қажеттілігін, креативтілік, даралық, интерактивтілік, аудиторияны брендпен қарым-қатынасқа тарту, эмоцияға шақыру сияқты ерекшеліктерін сараладық; деректі фильмнің мүмкіндігі болғанша жалпы халық үшін маңызды тақырыпқа арналуының өзектілігіне талдау жасадық. Бұл зерттеуіміз болашақ деректі фильм жасаушы-ларға аз да болса, практикалық та, теориялық та көмегі тиер деген үміттеміз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Светлана С.В. Телевизионная речь. – М.: МГУ, 1976. – 152 б.
2. Барманқұлов М. Телевизия: бизнес әлде билік? Оқу құралы. – Алматы: «Қазақ университеті», 2007. – 217 б.
3. Әбдіжәділқызы Ж. Тележурналистика. Оқу құралы. – Алматы: «Қазақ университеті», 2018. – 154 б.
4. Тұрсын Қ. Көгілдір экран құпиясы. – Алматы: «Қазақ университеті», 1998. – 265 б.
5. 10 скриптисанных хаков! Электрон ресурс. <http://scriptshadow.net/10-screenwriting-hacks/> (қаралған күн: 2.02.2021).
6. Агафонова, Н.А. Общая теория кино и основы анализа фильма. – Минск: Тесей, 2008. 392 с.
7. Переверзева М.В. Алеаторика как принцип композиции. – М.: Планета, 2020. – 608 с
8. Вертов Д. Пути документальной фильмы Киновець // Формальный метод: Антология русского модернизма/под ред. С.Ушанкина. – М., Екатеринбург: Кабинетный учёный, 2016. – Т.2: Материалы. 929 с.
9. Аймауытов Ж. Бес томдық шығармалар жинағы. 4-том. – Алматы: Ғылым, 1998. – 448 б.

Reference:

1. Svetana S.V. Television speech. – Moscow: Moscow State University, 1976. – P. 152.
2. Barmankulov M. Television: business or power? Textbook. – Almaty: "Kazakh University", 2007. – P. 217.
3. Abdizhadilovna Zh. TV journalism. Textbook. – Almaty: "Kazakh University", 2018. – P. 154.
4. Tursyn K. The secret of the blue screen. – Almaty: "Kazakh University", 1998. – P. 265.
5. 10 screen hacks! Electronic resource. Available at: <http://scriptshadow.net/10-screenwriting-hacks/> (Accessed: 2.02. 2021)
6. Agafonova, N.A. General theory of cinema and the foundations of film analysis. – Minsk: Tesey, 2008. – P. 392.
7. Vertov D. Ways of documentary films Cinema // Formal method: Anthology of Russian modernism/ed. S.Ushankina. T. 2: Materials. – M., Yekaterinburg: Cabinet Scientist, 2016. – P. 929.
8. Pereverzeva M.V. Aleatorics as a principle of composition. – M: Planet, 2020. – P. 608.
9. Aimaurov Zh. Collection of works in five volumes. Vol.4. – Almaty: Science, 1998. – P.448.

S.B. Dautova*¹, J.S. Bakirova²

¹ Director of the Research Institute of the Abai Kazakh National Pedagogical University,
Doctor of Philology, Associate Professor, Kazakhstan, Almaty
E-mail: a730chn@mail.ru

² Director of the College Academy "Symbat", Candidate of Historical Sciences, Kazakhstan, Almaty
E-mail: ganat_69@mail.ru

HISTORY OF LINGUISTICS DEVELOPMENT DURING THE PERIOD OF INDEPENDENCE

Abstract

In the article, the development of the philological science of Independent Kazakhstan is carried out with the aim of an intensive search for fundamentally new ways and paradigms of cognition of a holistic picture of the world and man, the prospects for its development in a historical context. With the collapse of the USSR, the linguistic situation in the post-Soviet space has changed significantly, and this is a science that requires respect for responsible social groups of society. It turned out that new theoretical approaches are needed in the development of modern linguistics. It, in turn, is focused on the study of the history of different (only European) languages, cultures that meet the needs of society, actively engaged in philology with different peoples, geopolitical interests. When identifying and analyzing trends in the development of modern philological science, it should be borne in mind that in Soviet times, most people did not have direct experience of communicating with foreigners. However, today a number of English and other European languages are being studied, but the history of the development of the Kazakh language in schools and universities has faded into the background. In this case, the identification and analysis of the main trends in the development of philological science is especially important in the systematization of scientific facts, but the specifics of the functioning of the philological sciences should be systematized and reliably systematized and presented. New interpretations and theoretical conclusions were proposed for linguistic discussions and experiments in the philological science of independent Kazakhstan, and the essence of a new theory of language was created.

Keywords: independence, history, mentality, religion, nation, values, philology, communication.

С.Б. Даутова*¹, Ж.С. Бакирова²

¹Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті ғылыми-зерттеу институтының
директоры, филология ғылымдарының докторы, доцент, Алматы қ., Қазақстан
E-mail: a730chn@mail.ru

²"Сымбат" колледжі академиясының директоры, тарих ғылымдарының кандидаты, Алматы қ.,
Қазақстан
E-mail: ganat_69@mail.ru

ТӘУЕЛСІЗДІК КЕЗЕҢІНДЕГІ ТІЛ БІЛІМІНІҢ ДАМУ ТАРИХЫ

Аңдатпа

Мақалада Тәуелсіз Қазақстан филологиясы ғылымының дамуы әлем мен адамның тұтас бейнесін, оның тарихи жағдайындағы даму перспективаларын танудың принципті жаңа тәсілдері мен парадигмаларын қарқынды іздеу мақсатында жүзеге асырылуда. КСРО-ның ыдырауымен посткеңестік кеңістіктегі лингвистикалық жағдай айтарлықтай өзгерді және ол, қоғамның жауапты әлеуметтік топтарымен сәйкес болуын талап ететін ғылым. Қазіргі лингвистикалық ғылымның дамуында жаңа теориялық тәсілдер қажет екені анықталды. Ол өз кезегінде әр түрлі (тек еуропалық) тілдердің тарихын зерттеуге бағытталып, қоғамның қажеттіліктерін қанағаттандыратын мәдениеттер, филология саласында әр түрлі халықтармен белсенді байланысты, геосаяси мүдделерді қамтиды. Қазіргі филология ғылымының даму тенденциясын анықтау және талдауда, кеңестік заманда адамдардың көбіне шетелдіктермен тікелей қарым-қатынас тәжірибесінің болмағандығы ескерілуі тиіс. Дегенменде, бүгінгі таңда ағылшын және басқа еуропалық тілдер бірқатар зерттелді, бірақ мектептер мен жоғары оқу орындарында қазақ тілінің даму тарихы екінші орынға ығыстырылды. Бұл жағдайда филология ғылымының негізгі даму тенденцияларын анықтау және

талдау ғылыми фактілерді жүйелеуде ерекше маңызды болғанымен, филология ғылымдарының қызмет ету ерекшеліктері сапалы және сенімді түрде жүйеленіп, ұсынылуы қажет. Тәуелсіз Қазақстанның филология ғылымындағы лингвистикалық пікірталастар мен тәжірибелерге жаңа түсіндірулер мен теориялық тұжырымдар ұсынылып, жана тіл теориясының сипаты құрылды.

Кілт сөздер: тәуелсіздік, тарих, діл, дін, ұлт, құндылық, филология, қарым-қатынас.

Даутова С.Б. ^{*1}, Бакирова Ж.С. ²

¹ директор научно-исследовательского института Казахского национального педагогического университета имени Абая, доктор филологических наук, доцент, Казахстан, г. Алматы

E-mail: a730chn@mail.ru

² директор колледжа академии «Сымбат» кандидат исторических наук, Казахстан, г. Алматы

E-mail: ganat_69@mail.ru (Бакирова)

ИСТОРИЯ РАЗВИТИЯ ЯЗЫКОЗНАНИЯ В ПЕРИОД НЕЗАВИСИМОСТИ

Аннотация

В статье развитие филологической науки Независимого Казахстана осуществляется с целью интенсивного поиска принципиально новых путей и парадигм познания целостной картины мира и человека, перспектив ее развития в историческом контексте. С распадом СССР языковая ситуация на постсоветском пространстве существенно изменилась, и это наука, требующая соблюдения ответственных социальных групп общества. Выяснилось, что необходимы новые теоретические подходы в развитии современной лингвистики. Он, в свою очередь, ориентирован на изучение истории разных (только европейских) языков, культур, отвечающих потребностям общества, активно занимающихся филологией с разными народами, геополитическими интересами. Выявляя и анализируя тенденции развития современной филологической науки, следует учитывать, что в советское время у большинства людей не было прямого опыта общения с иностранцами. Однако на сегодняшний день изучается ряд английского и других европейских языков, но история развития казахского языка в школах и университетах отошла на второй план. В этом случае выявление и анализ основных тенденций развития филологической науки особенно важны при систематизации научных фактов, но специфика функционирования филологических наук должна быть систематизирована и достоверно систематизирована и представлена. Были предложены новые интерпретации и теоретические выводы для лингвистических дискуссий и экспериментов в филологической науке независимого Казахстана, и была создана сущность новой теории языка.

Ключевые слова: независимость, история, менталитет, религия, нация, ценности, филология, общение.

Introduction. The development of philological science of independent Kazakhstan is carried out in order to intensively search for fundamentally new approaches and paradigms to recognize the holistic picture of the world and man, the prospects for its development in historical conditions. With the collapse of the USSR, the linguistic situation in the post-Soviet space has changed significantly, and it is a science that requires compliance with responsible social strata of society. It is established that new theoretical approaches are needed in the development of modern linguistic science. It, in turn, focuses on the study of the history of different (only European) languages, cultures that meet the needs of society, in the field of philology, actively associated with different peoples, and includes geopolitical interests.

Methods and materials. When identifying and analyzing trends in the development of modern philological science, it should be taken into account that in Soviet times, most people had no experience of direct communication with foreigners. However, to date, a number of English and other European languages have been studied, but the history of the development of the Kazakh language in schools and universities has been pushed to the second place. In this case, the identification and analysis of the main trends in the development of philological science is of particular importance in the systematization of scientific facts, but the features of the functioning of philological Sciences should be qualitatively and reliably systematized and presented. New explanations and theoretical conclusions are proposed for linguistic discussions and experiments in the philological science of independent Kazakhstan, and the nature of the new language theory is established. The development of philological Science in Kazakhstan over the years of independence is characterized by a number of fundamental achievements.

Discussion. The status of state sovereignty has become a powerful basis for enriching, updating the content of the Kazakh language and literature, languages and literature of the multinational state, expanding its activities and relationships, and, accordingly, scientific branches of linguistics and literary studies. Sabitova Z. K. reports

[1]: the emergence of new linguistic trends implies a system of scientific paradigms, and therefore it is caused by the desire to interpret language as a global means of communication, to describe it comprehensively in all its manifestations. Interest in the field of functioning of the language of politics, jurisprudence gave rise to political linguistics and jurisprudence. Studies on the interaction of language and culture, language and gender - linguocultology, ethno-linguistics, linguogenderology and introduced a description of a new type of language work. These include ecolinguistics, internet linguistics, nollinguistics, biolinguistics, and flexion linguistics. Any science is continued not by dogmatism, but by a variety of views, approaches, and directions that ensure its development and promotion. This conclusion allows us to define the status of modern linguistics as polyparadigmatic and see the features that arise from it, and postmodernism as multiplicity and polysemy [1, p. 348]. The variety of linguistic trends, new original approaches to language analysis have led to the emergence of basic concepts that predict the prospects for the development of linguistics, studying the history of linguistics, the situation in modern linguistics, the distinctive features of language concepts, their theoretical approaches. New trends in philological science, such as cognitive, gender, political linguistics, pragmatolinguistics, cultural linguistics, ethno-linguistics, legal linguistics, etc., are not new due to the recognition of the linguistic community. When determining a new direction that meets the requirements of the time, it is necessary to take into account those that have appeared recently, have been discovered, and have been created, that is, those that have appeared since the 1980s and 1990s. New directions of linguistics are determined in connection with the appeal to new forms of language existence, so they are denoted by new words, introduce them into the framework of Social Interest, evaluate new conditions, aspects, manifestations, signs of language [1, p. 351]. Most linguistics is defined as a science, since the word linguistics itself presupposes the concept of science, all of which are part of linguistics as the science of language.

A. Zhumabekova says about it [2]: although the periodicity of the history of Kazakh linguistics has not yet been reflected in the works of a fundamental nature, it should be noted that the choice of certain areas is complicated by an objective situation in which the scientific interests of many linguists, as a rule, cover several adjacent language areas. The research of scientists at the present stage is often carried out at the intersection of Sciences that reflect a polyparadigmatic approach to the study of language phenomena. Kazakh linguistics of the Soviet period was formed by the works of major scientists who were engaged in the development of various methodological aspects of the study of language units and laid the foundations of modern scientific directions. They are: A. Baitursynov, K. H. Zhubanov, S. A. Amanzholov, N. T. Sauranbayeva and others. Today, within the framework of the structural and semantic approach, the study of Russian and Kazakh languages at various levels continues. Modern research of philological Science in Kazakhstan is characterized by a scientific understanding of the problems of the relationship between linguistic semantics and knowledge about the world, determination of the linguistic and artistic specifics of the figurative picture of the world in the artistic representation of spiritual images [2, p. 231]. The relevance of studying the problem of the relationship and mutual influence of the phenomena of language - literature - culture - consciousness from the point of view of linguistics and Literary Studies is increasing in the creation and study of national images of the world with the help of language and literature, values with universal content. Of particular scientific interest is the problem of studying the relationship between the conceptual, artistic and linguistic picture of the world in the aspect of determining the features of the functioning and development of languages and literature, according the researchers are interested in the conceptual sphere of Kazakh linguoculture, its comparison of the basic concepts of different national cultures. Conceptological research in Kazakhstan since the independence of our country, the scope of the concept of linguistic culture has developed dynamically, and interest in the issues of national mentality, ethnic and linguistic identity has increased. In this regard, the founder of Kazakh ethno-linguistics, academician A. Kaidar, is the founder of Kazakh ethno-linguistics. Amazing opportunities to understand the personality and secular nature of the ethnos, the laws of its development through the phenomenon of language, that is, to determine the direction, goals and interests of a new and independent branch of linguistics, arising from "ethnos" and "linguistics" the mainstay of recent research. In response to the question of the intelligentsia about the Kazakh ethnic group and the opinion of the general public, the scientist asked the question and published a large-scale work on the topic: "What kind of people are Kazakhs?" (2008) [3] In order to demonstrate the totality and synthesis of thousands and even millions of semantic units related to the existence of an ethnic group, A 3-volume ethno-linguistic dictionary "Kazakhs in the world of their native language: "Person" (1 volume), "Society" (2 volumes), "Nature" (3 volumes) was prepared for publication [4], the first volume of which was published. These works will certainly help future generations to learn our national qualities not from other sources, but only from the source of the language. The name of the scientist is known not only for his excellent work in science, but also for his active participation in the spiritual, cultural, political, social and social life of the country, showing a high level of citizenship in this area.

The author's work sets out the basic concepts that underlie the Kazakh national mentality. A three-volume fundamental work called "Kazakhs in the world of their native language (ethnolinguistic dictionary)", the first comprehensive study of Kazakh linguistics. In conclusion, linguoculturology – a science that characterizes the linguistic and cultural data of the culture of an ethnic group and the vocabulary of the people who speak this language, represents the culture of the people to another ethnic group through its vocabulary, raises the flag of the national spirit and the national language, brings the richness of the people's language to its pedestal and represents it for the future, creates and illuminates language data in a national symbol. It is related to the subject of ethnolinguistics, has its own path between the national spirit and the language, differs from other linguistic Sciences in its unity in the knowledge of language through culture, has a socio-social, ethical-aesthetic, cultural-philosophical character.

The Russian philological science of independent Kazakhstan is developing in accordance with the innovative scientific-aesthetic and artistic-ethical searches of World Science and culture. Modeling of the artistic picture of the world and the linguistic picture of the world as a dialogue of cultures in the paradigm of spatial-temporal coordinates of the integrated world, a single information field is a consequence of global development. These trends of social development are clearly manifested in the intensive functioning of the Kazakh language and literature, the formation of a balanced language policy of multi-ethnic, multi-confessional sovereign Kazakhstan. In new areas of linguistic science, reflection on their Origin, prospects for further development, problems, independent conceptual space in new linguistic areas and their internal unity are provided. Linguistics of the twentieth century is confidently moving from pure, immanent linguistics to linguistics open to external influences, free integration with other sciences, and anthropological linguistics. During the years of independence, the social, individual bilingualism and polylinguism directions of linguistics began to develop. Languages of small ethnic groups living in Kazakhstan are being studied. This includes the study of Uyghur and Korean languages. In it, the linguistic ideology of the language has changed. On the one hand, they reflect vernacularity and monolingualism (kazakhization), on the other hand, multilingualism and internationalism. The results of social linguistic research have become more relevant than ever at the current stage of the development of Kazakhstan's society, when the introduction of the state ideology of trilingualism in all spheres of life began, first of all, in the educational process. But many linguists say that it is effective to adhere to the native language, that is, the state language. Traditionally, the object of social linguistics is the relationship between language and society, then in recent years the problems of the relationship between language and ethnicity, language and personality have come to the fore. The comparative direction in Kazakh linguistics begins with the study of Slavic language connections. Since Soviet times, a comparative analysis of Russian and Kazakh languages of communicative significance has become relevant. The logical-linguistic approach in the analysis of the lexical systems of the Kazakh and Russian languages established the type of addition and intersection of semantic relations that make up the vocabulary. In each of the compared languages, the configuration of these links has its own specifics, and the structure of individual sections of lexical systems is distinguished, which is reflected in the implementation of each of them. The Russian language, which dominated until the years of independence, is one of the most important directions in philological science, which has not only linguistic, but also socio-political significance, is the study of National-Russian bilingualism. In the Soviet period, many Russian scientists studied the processes of phonetic, lexical and morphological intervention in the Russian speech of Kazakhs within the framework of demographic, cultural and social factors that influence the spread of the Russian language among the Kazakh people. An overview of the features of the functioning of languages in different regions of Kazakhstan and in different spheres of society and scientific research in the field of social linguistics allows us to determine the range of the most studied problems. Systematic, theoretical, empirical, logical-gnoseological, and comparative methods are used to study the fundamental problems of the evolution of Russian philology. S.Kaskabasov, Z.Kabdolov, S.Kirabaev, Z.Akhmetov, N.Gabdullin, T.Kakishev, R.Nurgali, Sh. Eleukenov, Zh.Ismagulov, Sh. Satpayeva, M.Myrzakhmetova, B.Izdykova, B.Khasanova, K.Khusainova, M.Malbakova, N.Uali, M.Zh.Maitanova, M.Balakaeva, N.Sauranbaeva, Sh. Sarybaeva, A.Kaidar, F.Orazbaeva and works of others scientists can be named. One of the new directions in linguistics is comparative research, which is characterized by the expansion of the range of two or more languages. Kazakh-English, English and Russian, German and Kazakh, Arabic and Russian, Kazakh, Russian and English, Kazakh, Russian and German, etc. These scientific studies are carried out mainly at the lexical-phraseological and morphological level, less often at the syntactic level. The results of these studies have found their practical expression in such areas as the publication of educational and methodological publications on the problems of language teaching in a foreign language audience. The collection of multilingual dictionaries and reference books is particularly important in Kazakhstan's society. Since the country gained sovereignty, many bilingual educational dictionaries, phraseological dictionaries of two or more languages have

appeared. The most relevant of them are the theoretical and aspects of Kazakh terminology. Years in technology, computer science, medicine, law, economics, etc. terminological dictionaries, frequency dictionary, orthographic dictionary, 2013, frequency dictionary of Kazakh graphemes, prospectus of orthoepic dictionary of the Kazakh language, project "Dictionary of combinations of the Kazakh language" (a-q), "Dictionary of the Kazakh language". Philological science with new scientific directions formed in the aspect of the paradigm of modern anthropocentric philology, the problem of the picture of the world has been enriched within the framework of semiotics by language, literature, art, philosophy, cultural studies, psychology, gnoseology, etc. It actualized the relationship between language and personality, language, literature and culture, and the connection of the linguistic and artistic picture of the world with conceptuality. The image of the world, the connection of the artistic and linguistic map of the world and thinking, the worldview, National features in the linguistic and artistic picture of the world are new with the connection. In this regard, the scientist S. B. Ayupova makes her own conclusions in explaining the difference between the categories of space and time in the linguistic artistic picture of the world: "Category time in the linguistic artistic picture of the world". The author, the subjective spirituality and aesthetics of the linguistic artistic picture of the world, suggests following the figurative method in mastering real reality. It states that although there are common features in the language system of each nation, it does not resemble the language picture of the world, since it has its own national features. This conclusion of the author is one of the new trends of modern philology. In the interpretation of the language system, which includes many fundamental aspects, the functioning of language culture in society, the development of language in a new direction, and the functioning of language in society have always been the focus of attention of the humanities. The world-wide information technology revolution has opened the way to a new virtual world of working on the problem of describing and evaluating the state of languages. From the point of view of today's new approach, it has become clear that some of these problems are necessary, and a new system has been formed in the further theoretical study of the interdisciplinary aspect, namely, the chapters of S. B. Dautova in the work "Elbasy and the national education system", "Socio - humanitarian Sciences of Kazakhstan in the years of independence" [5].

In the research of these authors, the systematization of historical language processes on an interdisciplinary basis suggests that the fundamental problems of general language theory cannot be solved from the outside. The main thing in it is that interdisciplinary communication requires a good knowledge of the traditional plan of the system. From the point of view of today, interdisciplinary communication in linguistics involves the involvement of data (facts) related to other sciences to explain phenomena. Interdisciplinary communication occurs when the objects of research are close or common to each other. In the analysis and description of complex objects by turning to various sciences, other sciences acquire new, previously inaccessible data that allows us to reveal the nature of linguistic objects. In this regard, the current state of scientific research allows us to set new linguistic tasks in an interdisciplinary manner. The structure and function of the language system of traditional linguistics, linguistic diversity (in particular, variability) and interest in the origin and history of language arise. The analysis of the language system itself has led to the emergence of many models for describing linguistic processes that modern theoretical linguistics can use. The problem of communication between language, culture and ethnic groups is a complex interdisciplinary problem. As a humanitarian discipline, the purpose of cultural linguistics is to study material and spiritual culture reflected in the national language and reflected in language processes. Artistic and linguistic picture of the world-a scientific category that forms a system of realization of the humanitarian basis of linguistics and literary criticism, in the recognition of the integral picture of the world and man. Words and expressions (non-equivalent language units), mythologized Language units (archetypes and mythologemes), superstitions and beliefs, superstitions and language), paremiological and phraseological fund of language, standards, stereotypes, symbols, metaphors and images, stylistic structure of various languages, the area of speech behavior and speech etiquette belong to cultural linguistics [6].

Results. The artistic and linguistic picture of the world is considered in isolation from each other in two directions: literary criticism and Linguistics. However, the general philological approach to the study of the general philological approach in the context of the current development of science is the basis for knowledge of the "spirit of the people", humanitarian values embodied in a work of art. This principle differs in connection with the consideration of the educational essence of the artistic and linguistic picture of the world on the basis of literary works.

Conclusion. Artistic and aesthetic searches of philological science are aimed at studying specific forms of expression of the literary and linguistic picture of reality in connection with thinking, language, and culture. In this regard, the multi-faceted, multi-faceted "picture of the world" is becoming increasingly relevant. These reasons explain the choice of this direction of research.

References

- 1 Sabitova Z. K. *New linguistic directions of XX-XXI centuries. Al-Farabi KazNU.* – P. 347
- 2 Zhumabekova A. *Abay KazNPU. The main directions of modern Kazakh linguistics.* Pp. 223-238
- 3 Kaidarov A. *What people are the Kazakhs? [Text] / A. T. Kaidar,; Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan ; A. Baitursynuly Language education institute.* – Almaty: Dyke-press, 2008. – 651.
- 4 Kaidarov A. *"Kazakhs in the world of their native language" (2009) Almaty : Dyk-Press, in 3 volumes.*
- 5 Ayupova.S.B. *Category time in the linguistic artistic picture of the world (based on the prose of I.S.Turgenev): monograph. M. Amully Bashkir State Pedagogical University. 2011. 176 P.*
- 6.Praliev S. Zh. Dautova S. B. and others *"Elbasy and the national education system" Almaty Ulagat 2011. – 207 P., Socio - humanitarian Sciences of Kazakhstan in the years of independence " Almaty KazNPU. – 2015. –15 P.*

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Сабитова З. К. *XX-XXI ғасырлардағы жаңа лингвистикалық бағыттар. Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ П. 347*
- 2 Жумабекова А. *Абай атындағы ҚазҰПУ. Қазіргі қазақ тіл білімінің негізгі бағыттары. РР. 223-238*
- 3 Қайдаров А. *Қайда адамдар? [Text] / А. Т. Кайдар, ; Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі; А.Байтұрсынұлы Тілдерді оқыту институты - Алматы: Дайк-Пресс, 2008 ж. - 651.*
- 4 Қайдаров А. *«Ана әлеміндегі қазақтар» (2009 ж.) – Алматы: ДҮК-PRIST, 3 томдық.*
- 5 Аюпова С. *Дүниежүзінің лингвистикалық көркем суреттеріндегі санат уақыты (И.Түргеневтің прозасы негізінде): монография. М.Мүсікі Баиқұрт мемлекеттік педагогикалық университеті. 2011. 176 P.*
- 6 Пралиев С.Ж. Даутова С.Б. және басқалары *«Елбасы және «Ұлттық білім беру жүйесі» Алматы Ұблагаты 2011 ж. - 207. Тәуелсіздік жылдарындағы Қазақстанның әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдары, әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар».* – Алматы ҚазҰПУ, 2015 ж.

UDC 908
RSTI 03.00.00

<https://doi.org/10.51889/2021-4.1728-5461.11>

A.I. Rustemova^{*1}, I.G. Orazbekova², M.Zh. Myrzakhmet³

¹Senior Lecturer, Almaty, Kazakhstan

E – mail: Rusalis70@mail.ru

²Candidate of Philological Sciences, Almaty, Kazakhstan

³Lecturer of Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

STUDYING THE HISTORY OF STREET NAMES IN DIFFERENT CITIES OF THE WORLD AND IN KAZAKHSTAN

Abstract

The object of the study is the proper names of streets, alleys, squares, and the identification of common and culturally specific characteristics of inner-city names in different countries of the world and in Kazakhstan.

Street names, as well as other urban toponymy, are an integral part of our historical heritage. The name is not only a "business card" of a street or avenue, but a kind of monument of the era in which it arose, from ancient times to the present, a "mirror" of history. After all, the names of city streets did not arise immediately, their origin stems from the depths of time, revealing the historical roots of our ancestors. The city of Almaty has a venerable age and its streets have seen a lot in their lifetime. We also wanted to learn about the origin of the street names of our city.

Our research has shown that streets often get their names in honor of famous people, according to geographical and natural principles, and can change them as a result of historical events taking place in the country. Such an event was the revolution of 1917. It changed not only the state system of our Motherland, but also the names of the streets of our city. In the course of this work, a historical and toponymic study was conducted. During the work, I had to get acquainted with the history of the origin of street names, which allowed me to better understand the history of not only Almaty, but also the history of the development of other countries.

Keywords: Street names, toponymy, monument, famous people, geographical principle, historical events, revolution, state system, Homeland, history of the city, history of the country.

А.И. Рустемова^{*1}, И.Г. Оразбекова², М.Ж. Мырзахмет³

¹Әль-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетінің оқытушысы, Алматы қ., Қазақстан
Е – mail: Rusalis70@mail.ru

² Әль-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетінің аға оқытушысы, ф.ғ.к.,
Алматы қ., Қазақстан

³Әль-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетінің оқытушысы, Алматы қ., Қазақстан

ӘЛЕМНІҢ ӘР ТҮРЛІ ҚАЛАЛАРЫ МЕН ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ КӨШЕ АТАУЛАРЫНЫҢ ШЫҒУ ТАРИХЫН ЗЕРТТЕУ

Аңдатпа

Зерттеу объектісі – Алматы қаласын мысалға ала отырып, әлемнің әр түрлі елдері мен қазақстандық қалалардағы көшелердің, алаңдардың, даңғылдардың меншікті атаулары және қалаішілік атаулардың жалпы және мәдени ерекшеліктерін анықтау

Көше атаулары, басқа қалалық жер атаулары сияқты, тарихи мұрамыздың ажырамас бөлігі болып табылады. Бұл атау тек көшенің немесе даңғылдың «сәулет символы» ғана емес, сол дәуірдің айнасы іспетті, ежелгі дәуірден бүгінге дейін жеткен ескерткіш болып табылады. Өйткені, қала көшелерінің атаулары бірден пайда болған жоқ, олардың шығу тегі уақыт тереңдігінен бастау алады, біздің ата – бабаларымыздың тарихи тамырларын ашады. Алматы қаласының тарихы терең және оның көшелері көп нәрсені көрген. Біз сондай – ақ қаламыздағы көше атауларының шығу тегі туралы білгіміз келді.

Біздің зерттеулер көрсеткендей, көшелер көбінесе географиялық орналасуына байланысты атақты адамдардың есімімен аталады және бұл атаулар елдегі тарихи оқиғалардың нәтижесінде өзгеруі мүмкін. 1917 жылғы төңкеріс осыған мысал. Ол біздің Отанымыздың мемлекеттік жүйесін ғана емес, қаламыздың көшелерінің атауларын да өзгертті. Бұл жұмыс барысында тарихи топонимикалық зерттеу жүргізілді. Көше атауларының шығу тарихын зерттеу барысында, тек Алматы қаланы ғана емес, басқа елдердің даму тарихын жақсы түсінуге мүмкіндік берді.

Түйін сөздер: көше атаулары, топонимика, дәуір ескерткіші, атақты адамдар, географиялық принцип, тарихи оқиғалар, төңкеріс, саяси жүйе, Отан, қала тарихы, ел тарихы.

Рустемова А.И. ^{*1}, Оразбекова И.Г. ², Мырзахмет М.Ж. ³

¹старший преподаватель, г. Алматы, Казахстан

Е – mail: Rusalis70@mail.ru

²к.ф.н., г. Алматы, Казахстан

³преподаватель Казахского национального университета им. Аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан

ИЗУЧЕНИЕ ИСТОРИИ ПРОИСХОЖДЕНИЯ НАЗВАНИЙ УЛИЦ В РАЗНЫХ ГОРОДАХ МИРА И В КАЗАХСТАНЕ

Аннотация

Объектом изучения являются – собственные наименования улиц, переулков, скверов, проспектов и выявление общих и культурно-специфичных характеристик внутригородских наименованиях в разных странах мира и в казахстанских городах на примере Алматы.

Названия улиц, как и другая городская топонимика, являются неотъемлемой частью нашего исторического наследия. Название – это не только «визитная карточка» улицы или проспекта, но своеобразный памятник той эпохи, в которую оно возникло, от древнейших времен до современности, «зеркало» истории. Ведь названия городских улиц возникли не сразу, их происхождение проистекает из глубин времени, раскрывая исторические корни наших предков. Город Алматы имеет почтенный возраст и его улицы на своем веку повидали немало. Нам захотелось так же узнать о происхождении названий улиц нашего города.

Наше исследование показало, что улицы часто получают свои имена в честь знаменитых людей, по географическому и природному принципу, и могут менять их в результате исторических событий, происходящих в стране. Таким событием стала революция 1917 года. Она изменила не только государственный строй нашей Родины, но и названия улиц нашего города. В процессе выполнения настоящей работы было проведено историко-топонимическое исследование. Во время работы пришлось

познакомиться с историей происхождения названий улиц, что позволило лучше понять историю не только своего города, но и историю развития других стран.

Ключевые слова: Названия улиц, топонимика, памятник, знаменитые люди, географический принцип, исторические события, революция, государственный строй, Родина, история города, историю страны.

INTRODUCTION

Street names have become so firmly embedded in our life and have become its invisible component that it is impossible to overestimate their significance. For some people, it is a piece of a small homeland, for others – a place of a first date, for others-the main attraction of a city or country.

Street names, as well as other urban toponymy, are an integral part of our historical heritage. The name is not only a "business card" of a street or avenue, but a kind of monument of the era in which it arose, from ancient times to the present, a "mirror" of history. After all, the names of city streets did not appear immediately, their origin stems from the depths of time, revealing the historical roots of our ancestors.

The purpose of the work is to study the history of street names. Find out how the streets get their names. Find out when and in connection with what, the names of the streets appeared. We believe that street names are directly related to the history of the city, the country as whole and natural conditions.

Method of research:

Analysis of literary and archival sources of information;

Classification;

Generalization of the received data.

Before we start working, we decided to find out what is called a street? The answer to this question, we found in Ushakov's dictionary and it says that a street is the space between two rows of houses in settlements for passage and passage [1].

There are initially a great many categories of street names – geographical, according to natural features (taiga), in honor of any professions (working, postal), there are streets that received their name in honor of the celebration of some important event (50 years of the Komsomol) and in honor of prominent personalities (Tolstoy, Pushkin). Initially, the first two categories are applied, and then the third one is added to them. The harmonious combination of all three categories gives the unique color of the streets, which should be inherent in every city [2].

Discussion

Centuries ago, people called the alleys between houses and squares with simple, understandable names. And there were not so many of them even in large cities.

In villages and small settlements, such names as Bolotnaya (street near local marshes), Shirokaya (wide street for traffic), Narrow, Curved were often found. In the cities there were streets named as Blacksmith, Butcher, Garden, according to the occupation of artisans living in the area. For example, in Prague there is a "Golden Lane Street", where gold miners once lived and worked. And one of the narrow streets in ancient Brussels had a completely funny name "One Person's Street", were two citizens could hardly disperse.

The old names of the USA streets were not particularly original: Park, Main, First, Second, Third, Fourth, Fifth. Only over time they gained a "title" thanks to the names of various historical figures.

Piccadilly, the famous name of a street in London, until the XVII century sounded much more prosaic: Portuguese. In 1612, Robert Baker successfully sold collars of a special cut here. Fashion accessories were called "piccadilly". Hence the modern name of one of the most expensive streets of the British capital [3].

For many tourists, each country is certainly associated with an iconic street that they want to visit. In Bangkok, you can walk along the Khao San Road. Once there was a booming trade in one of the most popular goods in Thailand – rice. The name is translated as "ground rice". Today, you can rent a cheap house here, sit in a good restaurant and have fun.

The Way of Sorrow in Jerusalem is the place where Jesus Christ passed the last segment of his life with the crucifixion. Thousands of pilgrims flock to the Old City to walk the path of the suffering Jesus [4].

The Grand Canal, which means "deep channel", is one of the most famous water streets in Venice. There are more than a hundred palaces on its shore, which gave rise to the local name of the attraction "Canal-Palace".

People perpetuate the history event and name of outstanding personalities in the names of streets and squares. And if the city authorities have taken care of commemorative plaques with information, monuments to outstanding citizens who lived here and worked for the benefit of the country, then each new generation has the opportunity to touch the history of their native land. These include "family" streets. In the United States, they are given the names of Franklin, Washington, Clinton.

In Russia, they pay tribute to popular personalities of all historical eras. The literary direction is especially popular: in almost all large and small settlements there are squares, avenues and alleys named after Pushkin, Gogol, Chekhov, Nekrasov and other famous classics. Popular names with the surnames of great generals: Kutuzov, Rokossovsky, Suvorov.

In England, the name of Prince George IV is immortalized in Regent's Street, and Bond Street was named after the owner of chain stores that supplied elite products to members of the royal court. Princess Grace Avenue is a model of prestige and prosperity. The name of the ruler's wife, who was Grace Kelly herself, sets the level: real estate here is worth fabulous money.

Today, naming streets is a responsible event entrusted to the city authorities. However, citizens are actively involved in the process through a poll or contests. It is gratifying that our contemporaries are increasingly appearing in the lists of applicants. The names of the streets can tell a lot about its inhabitants, traditions and cultural heritage [5].

Beautiful street names

You can walk along Apricot Street, turn into Vinogradnaya street. Almost all cities of the world have alleys and squares with similar names.

The "Road of Gardens" – the main attraction of Singapore is named after a real "fruit oasis" located around it. And on the Boulevard Unter den Linden in Berlin, which name translates as "under the linden trees", back in the XVII century, Friedrich Wilhelm went to his hunting grounds. It was by his order that a magnificent linden alley appeared here, along which citizens and tourists willingly walk today.

The blue street in Morocco is another example of beauty and style. Most of the walls, doors, and steps are painted in a stunning unusual blue shade, creating a fantastic effect. A Pink Street in Lisbon (Portugal) pleases citizens with a pedestrian part painted in a bright pink color [6].

In some cities, entire "flower neighborhoods" are formed: the order of the street names in this case is a real bouquet. A great alternative to the faceless boring designation of alleys with serial numbers.

The most unusual street names in the world

All records for the most unexpected street names were broken by the United States. How do you like "street of Shadows of Death" or "Crazy Way"? What inspired the authors to such strange names is not known for sure. In Tallinn, you can walk along the street of the "Drunken Knight" (unofficial name), and in Seville-along the narrow street of Kisses. In the French capital, a small alley is called Rue Chat-qui-Peche, translated as the street of the Cat who fished. In Barcelona, there is an alley of Flies-so narrow that two people can barely separate in it. But in Brasov (Romania), the narrowest street is called a Rope. Almost all of the listed streets were given names based on their small size.

Soviet street names

Russia is the most striking example of how the change of epochs and the political system was reflected in the addresses of postal envelopes. After the revolution 1917 the old street names on the beautiful good-quality signs flew into the fire, and new ones immediately appeared in their place. The new streets were devoted to revolution of 1917: Komissarskaya, Pionerskaya, Oktyabrskaya. The names of communist leaders were actively used: Lenin, Sverdlov, Dzerzhinsky, Marx. Everything connected with the working class was used in the process of renaming: Rabochaya, Fabrichnaya, Zavodskaya, Liteynaya. An entire epoch is reflected in this system. Lenin Street was in every city on the territory of the Soviet Union.

In the post-war years, the names of pioneer heroes, heroes of the Soviet Union became popular: Oleg Koshevoy, Zoya Kosmodemyanskaya, Chkalov, Richard Sorge, Marina Raskova, Nikolai Gastello. And today, using these names, you can study the history of the country, remembering the great power and its heroes [7].

What can street names tell you about?

It is certainly clear that certain names of streets are not given by chance. Let's find out who, what and why becomes the object of these names.

After analyzing the existing names, the following main groups can be distinguished: socialist, social, object, family, natural, territorial.

The group of socialist names includes the following: Collective Farm, Communist, Komsomol, Pioneer, State Farm, thereby defining the Soviet era.

"Public streets" can be associated, for example, with any activity, with events, with people: Civil, Friendship, Cosmonauts, Workers, Festival.

The most extensive group will be the "object": it is opened by the "working" subgroup (Factory, Foundry, Warehouse), followed by the "transport" subgroup (Railway station, Station), and then "by institutions" (Hospital,

Museum, Postal, School) and so on. That's exactly what they point to the presence of corresponding objects there in the past and present.

"Family streets" are divided into groups depending on what kind of activity a famous person was engaged in: military affairs-Kulakov, Matrosov, Suvorov; science-Kurchatov, Michurin, Tsiolkovsky; writing-Gogol, Zhukovsky, Tvardovsky, Tolstoy; politics — Marx, Sverdlov, Uritsky. The name "in honor" also includes the direct relationship of a person to a certain place.

"Natural streets" can also be divided into subgroups: by seasons (Spring), by landscape (Swamp, Road, Forest, Mountain, Lake, River), by weather (Sunny), by cardinal directions (Eastern, Northern), by flora and fauna (Grain, Fish), by colors (Green, Red). And these names are also chosen for a reason.

The following group of streets can be called "territorial": Kaluga, Russian, Sakhalin, Siberian, Smolensk, Tula. For example, for special services of one city to another, one city names a street in the subordinate territory in honor of another.

Also, streets are given other names, for example, in honor of nearby small settlements, certain calendar dates and events (March 8, May Day, Victory, October, 1905), ordinal numbers (42nd, 8th line, 5th Western). There are no boundaries for imagination, only it remains to choose what is more important for a particular street. Everyone can try to attribute different streets (where you live, where you work, where you rest) to a certain group. You can use these names to study the history of the city or the corresponding area.

Almaty street names

Exactly 167 years ago, the Vernoe fortification was founded, which in the future has grown to the largest metropolis of the country. Before the foundation of the fortress, people lived in the area called Almaty for centuries. Historians have also proved that more than 1000 years ago there was already a city here that minted its own coins and was at the crossroads of the Great Silk Road, which led from West to East.

In February 1854, an expedition arrived in the area where Almaty is now located. On February 4 of the same year, an official decree was signed on the foundation of the Vernoye fortification.

The streets of the city were strictly marked, the direction of the main streets went from north to south. Initially, each street had its own number, but after confusion began to arise with them, the streets were given names. For example, the current Abylai Khan Street was called Starokladbishchenskaya [8].

In 1879, there were only 43 streets in Verny (one of the former names of the city of Alma-Ata). By 1914, there were 45 such streets. Most of their names have not survived to this day. A powerful wave of renaming took place first in the Soviet period (after 1917), then after Kazakhstan became a sovereign state (after 1991).

Results

In this article we offer a short list of some streets which were renamed. It should be warned that the city's borders in 1879 ran along the line of the current Abay and Rayymbek avenues in the south and north and along the Vesnovka and Malaya Almatinka rivers in the west and east. Of course, not all streets were renamed immediately after the establishment of Soviet power. Some continued to be used both in the pre-war, and in the military, and in the first post-war years. Therefore, the second column often contains names familiar to those who lived in the city after the 1960s [9].

Table 1. List of Almaty street names

№	Before 1917	After 1917	After 1991
1	Kaznacheiskaya	the Eighth of March	Kaldayakov
2	Pervogildeyskaya	Proletarian	Zenkov
3	General Kolpakovsky	Avenue Lenin	Avenue Dostyk
4	Uzunagachsky	Pushkin	Pushkin
5	Narynskaya	Krasin	Valikhanov
6	Kopalskaya	Karl Marx	Kunaev
7	Lepsinskaya	Furmanov	Furmanov
8	Kazarmennaya	Panfilov	Panfilov
9	Starokladbishchenskaya	Communist Avenue (since 1961)	Abylai Khan Avenue
10	Issyk-Kul	Mira	Zheltoqsan
11	Kaskelenskaya	Tchaikovsky	Tchaikovsky
12	Uzun-Agach	Dzerzhinsky	Naurzymbai Batyr
13	Soldatskaya	International	Maulenov
14	Sartovskaya	Seifullin (since 1962)	Seifullin

15	Kirghizkaya	Amangeldy (since 1936)	Amangeldy
16	Dungan	Masanchi	Masanchi
17	Taranchinskay	Cosmonauts (since 1962)	Baitursynov
18	Stepnaya	Michurin	Dosmukhamedov
19	Petropavlovsk	Mechnikov	Sharipov
20	Cardonnaya	Shegabutdinov	Shegabutdinov
21	Goncharnaya	Muratbayev	Muratbayev
22	Arychnaya	Abay Avenue (since 1960)	Abay Avenue
23	Artillery	Kurmangazy	Kurmangazy
24	Lagernaya	Shevchenko	Shevchenko
25	Hospital	Dzhambul (since 1938)	Zhambyl
26	Meshchanskaya	Kalinin (since 1936)	Kabanbai Batyr
27	Selskaya	Vinogradov (since 1956)	Karasai Batyr
28	Commandirskaya	Kirov (since 1935)	Bogenbai Batyr
29	Gymnasium	Komsomol (since 1927)	Tole bi
30	Gubernatorskaya	Soviet (since 1919)	Kazybek bi
31	Balkhashskaya	Oktyabrskaya	Aiteke bi
32	Shtabnaya	Gogol	Gogol
33	Torgobaya	Gorky	Zhibek Zholy
34	Kuldzhinskaya	Pasteur	Makatayev
35	Stanichnaya	Slobodskaya	Aliya Moldagulova
36	Iiiskaya	Manshuk Mametova	Manshuk Mametova
37	Tashkentskaya	Tashkentskaya	Raimbeka

From Table 1 we can find out which type of names is the most common in the city

Before 1917 there were more streets with geographical names, names of infrastructure objects and labor activity.

Geographical names: Kopalskaya, Lepsinskaya, Kaskelenskaya, Kirghizkaya, Petropavlovsk, Tashkentskaya, Uzunagachsky, Balkhashskaya.

Infrastructure facilities and name of objects: Kazarmennaya, Starokladbishchenskaya, Goncharnaya, Hospital, Gymnasium, Shtabnaya, Lagernaya.

Names related to labor activity: Soldatskaya, Commandirskaya, Torgobaya.

After 1917 the streets were renamed and there were more streets devoted to outstanding people and political events in the world.

Anthroponyms (proper names of people): Lenin, Pushkin, Krasin, Karl Marx, Furmanov, Panfilov, Tchaikovsky, Dzerzhinsky, Shegabutdinov, Muratbayev, Abay, Kurmangazy, Shevchenko, Dzhambul, Gogol, Gorky and ect.

Political events and wars - names associated with political events: International, Communist, Cosmonauts, Komsomol, Soviet, Oktyabrskaya.

After 1991 streets were named after biy, batyrs, khans writers, poets, scientists are in the first place: Abylai, Kaldayakov, Zenkov, Valikhanov, Kunaev, Nauryzbai Batyr, Sharipov, Kurmangazy, Zhambyl, Kabanbai Batyr, Karasai Batyr, Bogenbai Batyr, Tole bi, Kazybek bi, Aiteke bi, Zhibek Zholy, Makatayev Rayymbek and others. In the second place there are streets representing national ideology – Dostyk Streets ("friendship"). Zhibek Zholy (Silk Road) and Zheltoksan [10].

"The history of the country is in the names of Almaty streets

The history of independent Kazakhstan consists of the fate of its great sons and daughters. As a sign of respect for the memory of great people, it is customary to give their names to cities and mountain peaks, streets and squares. Let's mentally walk through the streets of our beloved city Almaty, which bear proud names: Abay, Raimbek Batyr, Ablay Khan, Tole bi, Kunaev, Makataev, Seifullina, Bokeikhanov, Aubakirov, Tlendiev, Kaldayakov, Mametova and others streets. A whole constellation of bright names of statesmen, heroes, writers, poets, composers, athletes!

Makatayev Street.

Mukagali Makatayev is Kazakh Soviet poet and writer, translator, lived a short but bright creative life. He was born in the village of Karasaz, Alma-Ata region, at the foot of the great Khan Tengri mountain. He graduated from Gorky Literary Institute. He is the author of the books "Life is a River", "Life is a poem", "Sholpan", "Mozart's Requiem", "Favorites" and many others. The poet's poetry collections were included in the golden fund

of Kazakh poetry. And tender poetic lines are set to music and sound like songs. The song "Saryzhailau" based on Makatayev's poems became a folk song.

Mukagali Makatayev translated foreign literature into Kazakh: Walt Whitman, Dante's "Divine Comedy", Shakespeare's sonnets; Russian classics: A. Pushkin, N. Nekrasov, A. Blok. Masterfully translated into the Kazakh language, they became the property of native poetry. His name is placed next to the names of Abai, Auezov and other classics of Kazakh literature. Friends and contemporaries appreciated his optimism, love of life, constant search. The ability to feel compassion, empathize has become the main criterion of the poet in assessing a person. It was vitally important for him that the people understood and loved the lines "simple as life".

He lived a stormy, full of hardships life, he was often misunderstood. Glory to Mukagali Makatayev came only after his death. In 2002, a bronze monument was erected to him in Almaty at the corner of Makatayev and Zheltoksan streets [11].

Shamshi Kaldayakov Street.

Shamshi Kaldayakov is a popular Kazakh composer and the "king of the Kazakh waltz". The future folk composer was born in a small village in the south of the country. His father was a blacksmith by profession, and an akyn by his soul: he performed songs of his own composition, accompanying them with playing the dombra. His mother was also gifted with a singing talent.

Shamshi continued the family traditions from his youth: he played the mandolin, sang at folk celebrations, participated in creative competitions. Music always sounded in him, he could reproduce all the melodies that he heard.

In 1956, Shamshi Kaldayakov moved to the capital, began studying at the composition department at the State Conservatory. Kurmangazy. At that time, Kazakhstan became a place where young people came to the virgin lands. Shamshi, a student of the conservatory, expressed his pride for his republic in the patriotic song "My Kazakhstan", the words of which were written by Zhumeken Nazhimedenov. The song was soon picked up by the whole country, it was even called the "March of the Virgin Lands".

The noisy success and growing popularity of the young songwriter influenced his studies. Kaldayakov was expelled from the conservatory for a formal reason - for allegedly incorrect harmony of his works. He was officially accepted into the creative union of composers only in independent Kazakhstan.

Shamshi Kaldayakov was one of those composers and performers with whom the Kazakh stage began. From the first works, his originality and peculiarity appeared – a combination of waltz motifs and folk songs-legends. The songs "My White Falcon", "Black Eyes", "The Beauty of the Syr Darya" were so natural and memorable that the country immediately sang them. For the youth of the 60-70 years of the twentieth century, he was the same idol as foreign celebrities. In 2006, Shamshi Kaldayakov's song "My Kazakhstan" became the anthem of our country, the authors of the song words were the poet Zhumeken Nazhimedinov and the first President of the Republic of Kazakhstan Nursultan Nazarbayev. Shamshi Kaldayakov's songs will always be loved and known in Kazakhstan [12].

Manshuk Mametova Street.

Manshuk (Mansia) Mametova was born in the village of Zhaskus in the West Kazakhstan region. The girl grew up and was brought up in the family of her uncle. At school, a capable girl studied perfectly and after graduating from high school, she entered a medical institute.

When the Great Patriotic War began, Manshuk voluntarily asked for the front, where she was enlisted in the 1st Rifle Division. At first, the girl was a clerk, then a nurse. Later, she mastered a machine gun and was assigned to a combat unit. Manshuk was a responsible warrior, had a firm character. In the autumn of 1943, there were heavy battles for the city of Nevel in the Pskov region. Manshuk Mametova, whose machine gun together with others repelled many German attacks, accurately hit the enemy positions. Here one "Maxim" fell silent, then the other one fell silent. Manshuk realized that her colleagues had been killed. Then the girl began to shoot from three machine guns in turn to cut off the fascists around the perimeter. She covered her unit, even when she was wounded by a shrapnel in the head. Colleagues said that, retreating, they wanted to take the wounded girl with them, but the machine gunner objected: "If I stop shooting, you will not leave alive." Bleeding profusely, Manshuk destroyed more than seventy enemy soldiers.

Manshuk Mametova was buried in the city of Nevel, which she defended. For her military feat, senior sergeant Mametova, the first of the Kazakh women, was awarded the high title Hero of the Soviet Union. The name of Manshuk Mametova will always live in our hearts [13].

Shokan Valikhanov street

Shokan Valikhanov was an outstanding Kazakh scholar, enlightener democrat, and explorer of the history and culture of Kazakhstan and Central Asia. A great influence on the formation of Valikhanov's outlook was

exerted by the Russian writer F.M. Dostoyevsky, the revolutionary S.F. Durov, the outstanding geographer P.P.Semyonov-Tian-Shansky and others.

Shokan Valikhanov entered world science as an explorer of the history and culture of Semirechie (“Seven Rivers Area”) and Kyrgyzia. His famous works “Essay on Jungaria”, “About the conditions of the Altyn-Shar”, “About the Western part of the Chinese Empire” and others placed Valikhanov in the same category with the outstanding travellers and explorers of Europe and Asia.

Valikhanov thoroughly studied the ancient and medieval history, spiritual and material culture of the peoples of the Orient. Recognition of Shokan’s scientific merits came with his election as a member of the Russian Geographical Society. The scientific works of Shokan Valikhanov on the history, ethnography, culture, geography, law, and religion of Turkic and Mongolian peoples made an important contribution to international Oriental studies [14].

Abai Kunanbaev

Abai Kunanbaev was a great poet and thinker of the Kazakh nation, the founder of the Kazakh literary language. His literary creative work represented an entirely new stage in the development not only of artistic, but also of social-political and philosophical thinking of Kazakh society of his time. Abai’s historical merits as an artist and a thinker consists in the fact that in his creative work, he managed to convey the most urgent problems and conflicts of his time with consummate profundity and honesty.

Having thoroughly studied cultural wealth of his native people and great works of Russian, West European and Eastern cultures, Abai Kunanbaev considerably expanded the horizons of Kazakh literature. His influence on the further development of the social consciousness of the Kazakh people is immeasurably profound. His poetry, translations of works of Russian and West European authors, and philosophical reflections (words of edification) in their spirit, form and content marked a new stage in the history of Kazakh literature. While a strongly folk – and national-oriented poet, at the same time Abai managed to achieve the status of being a teacher of universal, human values [15].

Conclusion

In the course of this work, a historical and toponymic study was conducted. During the work, we had to get acquainted with the history of the origin of street names, which allowed us to better understand the history of not only our city, but also our country.

The study confirms the hypothesis: street names are closely connected with the history of the city and the whole country, with the natural environment, with the richest national culture and science. Streets often get their names in honor of famous people and can change them as a result of historical events taking place in the country. And none of the oldest streets has retained its original name.

The name of the street is somewhat similar to the name of a person. It can tell its history, tell about the occupations of people who lived here, and sometimes indicate where this street leads. And all because the great-grandmother of the street was a road or a path.

References

1. *Dictionary of the Russian Language Four volumes. D.N Ushakov, State Publishing House of Foreign and National Dictionaries. (Third edition was published in 1990-1998)*
2. Azaryahu, M. (1996) *The Power of Commemorative Street Names, Environment and Planning D, 14, 3.*
3. Vardanyan M. *About London street names // English language. – 2009. - No. 9. – P. 39-42.*
4. O. A. Leonovich *In the world of English names. – M.: ООО "IZDATEL'stvo AST": ООО "IZDATEL'stvo Astrel", 2017.*
5. http://www.nlc.org/about_cities/cities_101/184.cfm
6. McCarthy, K.M., *Street names in Beirut, Lebanon, Names: A Journal of Onomastics, 23(2) (1975), pp. 74-88.*
7. Gill, G. *Changing Symbols: The Renovation of Moscow Place Names, The Russian Review, 20017, 64, 3.*
8. Buketova, N. A. *Alma-Ata and Almatintsy, Almaty, Elnur, 2017.*
9. Imangaliev, S. & Tobaiakov, B. *Almati Kosheleri, Almaty, Klassika, 2016.*
10. *The historic center of Almaty in the name of the streets (alnaz.ru)*
11. *Educational Information Center Library SKSU - Biography of Mukagali Makatayev (ukgu.kz)*
12. *Our Shamshi ... Kazakh master would have turned 90 years old (semey.city)*
13. Karagandy. *Karagandy bald: An Encyclopedia. - Almaty: Atamura, 2018.*
14. Margulan A., *Main stages of life and activities of Ch. Valikhanov, Selected work, Nauka, 1986, p. 5–10*
15. *Abai ... Who is he for the Kazakhs? - Internet newspaper ZONAKZ. Kazakhstan. (zonakz.net)*

Список использованной литературы:

1. Словарь русского языка в четырех томах. Д.Н. Ушаков, Государственное издательство иностранных и национальных словарей. (Третье издание вышло в 1990-1998 гг.)
2. Азарьяху, М. (1996) *Сила памятных названий улиц, окружающей среды и планирования D, 14, 3.*
3. Варданян М. *О названиях улиц Лондона // Английский язык. – 2009. – №9. – С. 39-42.*
4. Леонович О.А. *В мире английских имён. – М.: ООО «ИЗДАТЕЛЬСТВО АСТ»: ООО «ИЗДАТЕЛЬСТВО Астрель», 2017.*
5. http://www.nlc.org/about_cities/cities_101/184.cfm
6. Маккарти, К.М., *Названия улиц в Бейруте, Ливан, Имена: Журнал ономастики, 23 (2) (1975), стр. 74-88.*
7. Гилл Г. *Изменение символов: обновление московских топонимов, Русское обозрение, 20017, 64, 3.*
8. Букетова Н.А. *Алма-Ата и Алматинцы, Алматы, Эльнур, 2017.*
9. Имангалиев, С., Тобаяков, Б. *Алматы Кошелери, Алматы, Классика, 2016.*
10. *Исторический центр Алматы в названии улицы (alnaz.ru).*
11. Библиотека УИЦ ЮКГУ - Биография Мукагали Макатаева (ukgu.kz)
12. *Наши Шамиш ... Казахскому мастеру исполнилось бы 90 лет (семей.город)*
13. Караганды. *Карагандинская лысая: Энциклопедия. – Алматы: Атамұра, 2018.*
14. Маргулан А. *Основные этапы жизни и деятельности Ч. Валиханов, Избранные работы, Наука, 1986.*
15. *Абай... Кто он для казахов? - Интернет-газета ZONAKZ. Казахстан. (zonakz.net)*

ӘОЖ 314.83

МРНТИ 03.20.09

<https://doi.org/10.51889/2021-4.1728-5461.12>

Maulen A.B.^{*1}, Karabayeva Z.M.²

¹*Master of Social sciences., Al-Farabi KazNU PhD student, Almaty, Kazakhstan*

E – mail: aydana.maulen@mail.ru

²*Candidate of Historical sciences., Ablai khan KazUIRandWL, Almaty, Kazakhstan*

TRANSFORMATION OF KAZAKHS INTO DEMOGRAPHIC MINORITY UNDER SOVIET NATIONAL POLICY

Abstract

In the historical path of the Kazakh people, change in population is a major event with its own place in history. Kazakh land was first settled by representatives of other nationalities under the 1861 reform in Russia. At that time the imperial government resettled Russian peasants on Kazakh land in order to ease social tensions in the giant empire and actively pursue the colonial policy. In the 19th century there was a resettlement of Uighurs and Dungsans on Kazakh land. During the period of Stolypin reforms 45 thousand Uighurs and 5 thousand Dungsans were settled in Semirechye from the Kuldjin region of the Qin Empire. On the eve of the First World war about 60 representatives of ethnic groups lived in Kazakhstan. Many nations, who came to the Kazakh land, were deported through certain policies, which led to demographic changes. During the time of industrialization the flow of population coming to Kazakhstan increased, most of the nationalities became Russians. Chronologically, the Kazakh population decreased and the Russian population increased. Through sociological survey, the future status of the population on the language issue, which became a minority, was highlighted.

Keywords: USSR, ethnos, Kazakh, demography, politics, Kazakhstan, migration

А.Б. Маулен^{*1}, З.М. Карабаева²

¹ э.э.м., әл-Фараби атындағы ҚазҰУ PhD докторанты, Алматы, Қазақстан
E – mail: aydana.maulen@mail.ru

² т.э.к., Абылай хан атындағы ҚазХҚжӘТУ доценті, Алматы, Қазақстан

КЕҢЕСТІК ҰЛТТЫҚ САЯСАТ ЖАҒДАЙЫНДА ҚАЗАҚТАРДЫҢ ДЕМОГРАФИЯЛЫҚ АЗШЫЛЫҚҚА АЙНАЛУЫ

Аңдатпа

Қазақ халқының тарихи жолында халық санының өзгеріске ұшырауы үлкен бір тарихта орын алатын оқиға. Қазақ жеріне өзге ұлт өкілдері Ресейдегі 1861 жылғы реформа бойынша алғаш қоныстана бастады. Сол тұста патша үкіметі алып империядағы әлеуметтік шиеленісті бәсеңдету және отарлау саясатын белсенді жүргізу үшін орыс шаруаларын қазақ жеріне қоныс аудартты. XIX ғасырда қазақ жеріне ұйғырлар мен дүнгендердің көшіп келуі де тарихи оқиғаға баланды. Цинь империясының Құлжа аймағынан Жетісу өңіріне 45 мың ұйғыр мен 5 мың дүнген қоныстанды. Сондай-ақ украин, беларусь, поляк, болгар шаруалары қазақ даласына Столыпин реформасы тұсында да көп көшіп келді. I Дүниежүзілік соғыс қарсаңында Қазақстанда 60-қа жуық этнос өкілдері өмір сүрді. Қазақ жеріне келген көптеген ұлттардың белгілі бір саясат арқылы жер аударылып келгені, демографиялық өзгерістерге алып келді. Индустрияландыру кезінде Қазақстанға келуші халықтың ағымы артты, ұлт өкілдерінің басым бөлігі орыс халқы болды. Хронологиялық тізбек бойынша қазақ халқының саны азайып, орыс халқының санының көбейгенін көрсетеді. Әлеуметтік сауалнама арқылы азшылыққа айналған халықтың келер күндегі жағдайы тілдік мәселе бойынша баяндалды.

Түйінді сөздер: КСРО, этнос, қазақ, демография, саясат, Қазақстан, көші-қон

Маулен А.Б. ^{*1}, Карабаева З.М. ²

¹ м.с.н., PhD докторант КазНУ им аль-Фараби. Алматы, Қазақстан
E – mail: aydana.maulen@mail.ru

² к.и.н., доцент КазУМОиМЯ им Абылай Хана. Алматы, Қазақстан

ПРЕВРАЩЕНИЕ КАЗАХОВ В ДЕМОГРАФИЧЕСКОЕ МЕНЬШИНСТВО В УСЛОВИЯХ СОВЕТСКОЙ НАЦИОНАЛЬНОЙ ПОЛИТИКИ

Аннотация

Преобразование населения на историческом пути казахского народа - событие в многовековой истории. Представители других национальностей впервые поселились на казахских землях во время реформы 1861 года в России. В это же время царское правительство переселило русских крестьян на казахские земли с целью снизить социальную напряженность в империи и активно провести политику колонизации. Миграция уйгуров и дунган на казахские земли в XIX веке была историческим событием. Около 45 000 уйгуров и 5 000 дунган переселились из региона Кульджа империи Цинь в Семиречье. Крестьяне из Украины, Белоруссии, Польши и Болгарии также мигрировали в казахские степи во время Столыпинской реформы. Накануне Первой мировой войны в Казахстане насчитывалось около 60 этнических групп. В период индустриализации численность мигрантов достигла нового пика. В течение этого периода число русских увеличилось и стало преобладать в составе населения Казахстана.

Ключевые слова: СССР, этнос, казах, демография, политика, Казахстан, миграция

*This is research was funded by the CS MES RK (Grant No AP08856174 «Культурные основания национального строительства в Казахстане»).

Introduction.

Kazakh land was first settled by representatives of other nationalities under the 1861 reform in Russia. At that time the imperial government resettled Russian peasants on Kazakh land in order to ease social tensions in the giant empire and actively pursue the colonial policy.

The 19th century saw the resettlement of Uighurs and Dungans on Kazakh land. 45 thousand Uighurs and 5 thousand Dungans settled in Semirechye from the Kuldjin region of the Qin Empire.

Ukrainian, Byelorussian, Polish and Bulgarian peasants also moved to the Kazakh steppes during the Stolypin reforms. On the eve of the First World war about 60 representatives of ethnic groups lived in Kazakhstan. Since Kazakhstan became a colony of the Russian Empire, the Kazakhs became a minority in their native land. [1, 470].

During the period when colonizers from the beginning organized various expeditions, liquidated the khanate, changed the system of government, captured the local population and settled Russian peasants on “surplus” lands of Kazakhs found by the expedition during the research, there were changes in composition of the local population. The number of Kazakh ethnoses on census of the Russian Empire in 1897 was 3392,8 thousand people [1, 477].

During the colonial period, due to the implementation of the settlement policy of the Russian Empire, the Kazakhs were forced to retreat, losing their land. Traditionally, the first quarter of the Soviet power in the history of Kazakhstan is a period of statehood, social and economic acceleration. The period from 1917 to 1950 is a very difficult period in the history of Kazakhs: but the stagnant demographic trends of these years are the consequences of the national liberation movement in 1916 and the “Small October Revolution” after the October Revolution, famine of 1921-1922, famine of 1932-1933, years of repression and the Great Patriotic war of 1941-1945, the subsequent famine that took hundreds of thousands of lives. Most members of the ethnoses were forced to flee from death and emigrate outside their homeland. Direct and indirect deaths of Kazakhs number count millions.

Material and methods

One of the first steps you need to take to implement the article is to determine the methods and importance of the research. There are many methods of sociological research exist. A case study is a form of qualitative research designed to provide the detailed description of one or more conditions. From historical perspective, the census was conducted using archival materials. Method of sociocultural analysis, through which the problem was studied from different angles, i.e., a sociological survey was conducted.

Discussion.

During the period of industrialization the flow of the population coming to Kazakhstan increased. 1931-1940, mainly due to the labor resources of other enterprises the number of workers invited to work at the enterprises of Kazakhstan increased. A total of 504 thousand people arrived during this period.

In 1940 another 24,241 collective farmers from Ukraine and Russia arrived in Kazakhstan. By 1939 the Kazakhs in the republic had become a minority. So, if in 1926 the population was 57.6%, in 1939 it was 38%. During the years of industrialization there was an increase in the urban population, urbanization and the strengthening of cities. Almost half of the urban population (47.5%) accumulated in cities with populations over 50,000. In 1928-1939 the mechanical growth of population in cities of Kazakhstan, as a result of migration, exceeded 1.8 million people. As a result of migration there were demographic changes, i.e. Kazakhstan became a multinational republic. It cannot be said that the Bolsheviks brought advanced representatives of other nationalities to work in the region. Because the Soviet government, convicted of various crimes, used prison labor as cheap labor. At the same time, the policy of industrialization also influenced the reduction of the number of representatives of local nationalities in the republic.

The same demographic crisis occurred in the period from 1939 to 1959. The specificity of Kazakh history in 1939-1959 was that, if during the Mongol invasion losses of Kazakh people were racially mixed, during the Dzungar invasion 2/3 of them were exterminated, and during the famine of 1931-1933 there were 2.1 million people lost, the critical migration policy of the Soviet power in 1939-1959 the proportion of Kazakhs on their land had decreased to 29.8%. [2, 67].

During the Great Patriotic war there were many nationalities backward from settlement. In principle, it was not resettlement, but forced deportation. In the 1930s and early 1950s in the USSR there was a forced deportation of many people, even nations in general.

The totalitarian system reversed the fates of millions of citizens. In those years, innocently persecuted intellectuals, ordinary people of labor who defended national interests, and then this policy forcibly deported to another region, depriving entire peoples of their native land in the border zone. Kazakhstan was among the main places of their resettlement.

During II World war, under the pretext of assisting Hitler's army and regime, the Germans on the Volga, some peoples inhabiting the North Caucasus coast and the Crimea were persecuted and forcibly deported outside their native land to distant lands. Korean, Chechen, Ingush, Turkish, Bulgarian, Crimean Tatars and representatives of other nations and ethnic groups deported to Kazakhstan on the eve of II World war and during the war, during the war and in the post-war years they worked in all areas of the national economy of the Republic, contributing to its prosperity. 1957 despite the Decrees of the Presidium of the Supreme Soviet of the USSR and resolutions of the USSR Government on their return to the country, the restoration of national and state

structures, the bulk of them remained here permanently. Only the Caucasian Turks, Germans and Crimean Tatars were unable to return to their homeland. Today they are all equal citizens of the Republic of Kazakhstan.

This is reported in the archive of the Center for Legal Statistics and Information (deportation) under the General Prosecutor's Office of the Republic of Kazakhstan. In 1946, the total number of exiles in the USSR reached 2,463,940 people (according to other data 2,826,419 people). Their total deportation to the Republic of Kazakhstan amounted to 1 million 200 thousand people.

However, in the documents, which are registered every month upon their arrival, it is difficult to directly indicate the exact number due to such changes as newly joined and transferred to another area, born and died, returned from the army and military hospital, reunion of separated families, separation of families into two parts.

According to report as of January 1, 1947, if to divide the settlers by nationality, the Chechen-Ingush 88,650 families (341,328 people), Bulgarians 5,175 families (18,327 people), Karachais 10090 families (37,485 people), Germans 101,314 families (325,662 people), Kalmyks 781 families (2,031 people), natives from Georgia 6,696 families (27,546 people), Crimean Tatars 1,424 families (4 039 people), the total number of 255,170 families (894,687 people) were registered.

As of January 1, 1948, there were 781,170 forcibly re-membered people registered in Kazakhstan. By nationality they were divided as follows: Chechen-Ingush - 87,860 families (338,238 people), Karachais - 10,013 families (37,019 people), Balkars - 5,164 families (18,142 people), Germans - 101,479 families (343,998 people), Kalmyks - 809 families (2,137 people), arrived from Georgia as part of 6,767 families (27,210 people), the Crimeans-1,549 families, and in 1949 250,428 families (892,671 people) were registered in the republic. These included Chechen-Ingush 78,995 families (299,170 people), Germans 123,113 families (410,268 people), Greeks 371,108 people, Karachais 9,067 families (33,754 people), Balkars 4,772 families (17,558 people), Poles 32,652 people, Kalmyks 765 families (2,265 people), natives of Georgia (29,699 people), and from the Crimea 1,937 families (5858 people) were registered. [3, 50].

In 1949, 36% of the forcibly displaced people were placed on Kazakh land, twice as many as in all Central Asian republics, and 6% more than in Western and Eastern Siberia, that is, 4 of every 10 people in the republic were representatives of 51 nationalities, who were forcibly displaced. Many forcibly displaced peoples were sent to Kazakhstan. In 1949 there were 45,400 people deported to Kyzylorda, Taldykorgan and Almaty regions; number of those deported was 57,154, i.e. 11,714 people were sent in addition. For such reasons there was a lack of domestic (shelters, food) supplies, which had previously been prepared. [4,98].

The vast majority of the deported peoples returned to their homeland. At the same time, due to the circumstances in their homeland, some of them established themselves in Central Asia and Kazakhstan. So, according to census data (1999), among them 353,441 Germans, 248,952 Tatars, 99,657 Koreans, 78,295 Azerbaijanis, 32,764 Kurds, 31,799 Chechens and 16,893 Ingush lived in Kazakhstan.

This is what the real data on deported to Kazakhstan looks like. Nevertheless, these deported peoples, who became equal citizens of the new Kazakhstan, an independent country, contribute to the development of the country in various areas. [6,1].

The situation was complicated by the arrival in Kazakhstan of hundreds of thousands of evacuees during the Great Patriotic war. By the end of 1941 their total number was 386,492 people, including more than 136,5 thousand children [4; p. 70]. In 1942, 109,807 people arrived in the republic from Voronezh, Stalingrad, Rostov regions and the North Caucasus. They were placed mainly in the northeastern regions. By the end of 1942 in Kazakhstan there were 532,5 thousand evacuees [4; p. 72]. Overall, during the war the republic received about 1.5 million people evacuated from the occupied regions of the USSR [4,66].

The arrival of so many people in the republic compensated for the lack of labor resources. If in 1943 the number of workers and employees decreased compared to the pre-war 1940 in the USSR as a whole by 38%, in Kazakhstan by 7% [4,45]. In addition, on construction sites and industrial enterprises of the Urals, Siberia and Central Russia worked more than 200 thousand people of Kazakhstan [4,69]. Total of more than 700 thousand people from Kazakhstan were invited to the labor columns, mostly migrants who worked on the construction of defense facilities of the Urals and Siberia [7,112].

The demographic catastrophes that claimed hundreds of thousands of lives were left behind, but the end of the demographic crisis did not finalized there; it persisted, but gave a different picture. The main feature of the demographic problems is transformation of Kazakhs into the ethnic minority in their historical homeland. Despite the rapid increase in population, the specific weight of Kazakhs in population of the republic declined and reached its lowest level in the late 1950s, i.e. the former trends continued in the post-war period.

The next stage of Moscow's resettlement policy was connected with the development of virgin lands in Kazakhstan. The Council of Ministers of the USSR and the Central Committee of communist party (CC CP)

developed a project to resettle 50,000 families in the republic, but these plans were fulfilled in the shortest possible time. Only from Moscow and the Moscow region 54 thousand people arrived in Kazakhstan, from Ukraine 93 thousand, from Belarus over 100 thousand people. From 1954 till 1962 over 119,5 thousand families arrived from the western republics. Most of the resettlers came to the northern regions, where the mechanical increase in population from 1939 to 1959 was 83%. Population of the Tselinograd region for 1953-1955 increased 96 times, Kostanai for 26 times. In all, during 1954-62 about 2 million people arrived for the development of virgin lands. At that, over 300 thousand people from outside of the Republic came to Kazakhstan in 1954-1960, and in 1961-1965 over 500 thousand people, the majority of whom were immigrants from Ukraine, Belorussia and Lithuania. During 1965-1975 another 115 thousand people came to Kazakhstan to production facilities. During 1959-1963 about 200 thousand people returned to Kazakhstan from China. These were people who left their native land during the civil war and collectivization. Most of them were Kazakhs, Uighurs and Dungans, although there were Russians, Tatars, Uzbeks and Kyrgyz among the repatriates. The complication of relations with PRC in the early 60's stopped this process, and more than 1 million Kazakhs remained to live in the neighboring states. [6, 2].

Results of the study.

Due to the mass resettlement of representatives of European ethnic groups from the republics of the USSR to the territory of Kazakhstan, first of all Kazakhs, of whom few remained in the cities, faced the threat of losing their national culture and language. Due to the growth of population in 1959-1970, an analysis was carried out on the theory proposed by Miguel Siguan and William McKee. [8, 22]. As for the theory, the scholars defined this theory by conducting experiments in multi-ethnic Canadian schools. Four forms of bilingualism were proven by the scientists. The first form is the mastery of the second language from childhood, along with one's native language. An individual with a high level of proficiency in both languages has the ability to think in both languages, to switch freely from one language to another. The second form - the child, born in a monolingual family, masters the second language by going to school. The second language begins from the school bench, when the child has a high degree of academic knowledge of the language, and this language remains the language of communication in the family. The third form is the sudden acquisition of the second language by social groups who speak a certain language through constant and direct communication. An example is the situation that arises when older migrants enter the country where their language is not native. The fourth form is when an individual learns the second language in his or her own country only at school, for example, by learning additional foreign languages within the walls of school. [9, 2].

Based on these forms, we determined from which period the policy of bilingualism was most intensively implemented in Kazakhstan by conducting a sociological survey. There were 1,202 respondents in the experiment. Of them, 165 respondents were aged 18-24 years, 329 respondents were aged 25-34 years, 234 respondents were aged 35-44 years, 197 respondents were aged 45-54 years, 160 respondents were aged 55-64 years, 117 respondents were over 65 years. (Table-1)

Table-1 Age groups' questionnaire

	Frequency	%
18-24	165	13,7
25-34	329	27,4
35-44	234	19,5
45-54	197	16,4
55-64	160	13,3
65+	117	9,7
Total	1202	100,0

Table -2 "What language did family members speak more as a child?"

	18-24 years old	25-34 years old	35-44 years old	45-54 years old	55-64 years old	Over 65 years old	Total
English	50,3	46,5	42,3	51,3	50,6	61,5	49,0
Kazakh and Russian, on the same level	19,4	21,6	20,1	17,8	18,8	10,3	18,9
In Russian	27,3	30,1	34,2	29,4	29,4	27,4	30,0
Uzbek	0,6	–	0,4	0,5	–	–	0,2

Uzbek and Russian, on the same level	1,8	0,3	0,9	–	–	–	0,5
In other languages, including:	0,6	1,5	2,1	1,0	1,3	0,9	1,3
Uyghur	–	0,3	0,9	0,5	1,3	–	0,5
In Azerbaijani	0,6	0,9	–	0,5	–	–	0,4
Kurdish	–	–	0,9	–	–	0,9	0,2
Kyrgyz	–	0,3	–	–	–	–	0,1
Karakalpak	–	–	0,4	–	–	–	0,1

The respondent was asked to answer the question, "What language did family members speak more as a child?". According to the survey, respondents aged 35-44 showed that Russian was used by 34.2%, which is the most. This is the first form of Miguel Siguan and William McKee's theory. Presumably, between 1977 and 1985 Russian was used at a high level in the family. According to the All-Union Census of 1970, Russian became a mass and Kazakh a minority. Hence, the ethnocultural integration was rapidly gaining momentum. Citizens over 65 years old heard and spoke Kazakh a lot in childhood. It is assumed that in the period above 1956 Kazakhs were entering the minority. (Table-2). Question asked to the following respondents "In what language do you communicate most often and what language do you choose and use?" Areas: within the family, in a public place (store), in the workplace, in the internet and media.

Kazakhs speak with their parents more in their own language in the family, which is 70%, but there are those who communicate with children in Kazakh and Russian, that is 24.3%. In the family of Russians and representatives of other nationalities equally communicate in Russian with both parents and children.

Kazakhs broadcast TV series, Internet and news in two languages. They show 46% and 41%, while 98% of Russians watch and use the Internet only in their language. 85% of other languages watch news in Russian. In public circles with sales clerks Kazakhs can communicate in Kazakh or two languages, and Russians in their native language, 63% of representatives of other nationalities try to speak in Russian, and the remaining 33% in Kazakh and Russian. (Table 4.1,4.2,4.3,4.4,4.5,4.6).

Table-4 “ In what language do you communicate most often and what language do you choose and use?”

4.1 What language do you most often communicate with your parents?				
	Kazakh	Russian	Other nationalities	Total
English	70,0	0,5	3,1	53,4
In Russian	13,2	98,4	82,3	32,6
Kazakh and Russian, on the same level	16,7	1,1	7,3	13,4
Uyghur	---	---	2,1	0,2
Uzbek	---	---	3,1	0,3
Kyrgyz	---	---	1,0	0,1
Karakalpak	---	---	1,0	0,1

4.2 What language do you most often communicate with your children?				
	Kazakh	Russian	Other nationalities	Total
English	60,5	---	3,5	45,8
In Russian	15,1	98,8	81,2	34,5
Kazakh and Russian, on the same level	24,3	1,2	10,6	19,4
Uyghur	---	---	2,4	0,2
Uzbek	---	---	1,2	0,1
Kyrgyz	---	---	1,2	0,1

4.3 In which language do you most often watch films and TV series?				
	Kazakh	Russian	Other nationalities	Total

English	29,1	---	2,0	22,2
In Russian	24,3	98,4	78,8	40,6
Kazakh and Russian, on the same level	46,1	1,6	19,2	36,8
Karakalpak	0,1	---	---	0,1
In English	0,3	---	---	0,3

4.4 In which language do you most often watch news?				
	Kazakh	Russian	Other nationalities	Total
Kazakh	34,4	---	3,0	26,3
In Russian	23,8	98,9	85,9	40,9
Kazakh and Russian, on the same level	41,6	1,1	11,1	32,7
In English	,2	---	---	0,2

4. 5 In what language do you most often write messages in messengers?				
	Kazakh	Russian	Other nationalities	Total
Kazakh	36,2	–	2,0	27,6
In Russian	23,8	98,9	85,9	40,8
Kazakh and Russian , on the same level	40,0	1,1	12,1	31,5

4. 6 What language do you most often communicate with sellers in the store?				
	Kazakh	Russian	Other nationalities	Total
Kazakh	40,2	0,5	3,0	30,8
In Russian	16,7	94,2	63,6	32,9
Kazakh and Russian , on the same level	43,1	5,2	33,3	36,3

Table-5 Do you agree that Kazakh-Russian bilingualism is the right language policy for Kazakhstan?

	Kazakh	Russian	Other nationalities	Total
I completely agree	27,6	75,5	75,8	39,2
I almost agree	31,6	15,1	14,1	27,5
I almost disagree	21,0	4,2	2,0	16,7
I do not agree at all	15,1	4,2	6,1	12,6
difficult to answer	4,7	1,0	2,0	3,9

Bilingualism is a combination of functions of their national language and language of international, interethnic communication.[10 ,27] 58% of Kazakhs indicated that they agree with this policy, i.e. the people who grew up thanks to the first and second forms of Miguel Siguan and William McKee theory. And 90% of the Russian people and representatives of other nationalities support this policy. Because the people owned the language of the nation, which was the majority. (Table 5).

Conclusion.

Only the mid-1970s did the inflow of population to Kazakhstan begin to weaken. This was due to the general demographic situation in the USSR, where the share of the able-bodied population began to decline sharply, the birth rate declined and mortality increased, which primarily affected the western and central regions of the country. In addition, the high birth rate among Kazakhs led to a gradual increase of their share in the republic.

Thus, in 1959 they accounted for 30% of the population, in 1970 -32.6%, and in 1979. - 36%. At the same time, the share of other nationalities began to decline. In 1959 Russians made up 42.7% of the population of the Republic, in 1970 - 42.5%, and in 1979 - 40.8%, Ukrainians - 8.2%, 7.3% and 6.1%. So, this was the path of the Kazakh minority over the years.

References:

- 1 Demographic Yearbook of the USSR.[Demograficheskiy yezhegodnik SSSR] 1990. – Moscow, 1990. [in Russian]
- 2 A collection of selected indicators of the All-Union population censuses of 1939, 1959, 1970, 1979 and 1989.[Sbornik po otdel'nym pokazatelyam Vsesoyuznykh perepisey naseleniya 1939, 1959, 1970, 1979 i 1989 gg] Alma-Ata., 1990. .[in Russian]
- 3 Republic of Kazakhstan: 1997. Brief statistical reference book. [Respublika Kazakhstan: 1997. Kratkiy statisticheskiy spravochnik.]. Almaty: Kazinformtsentr., 1998. .[in Russian]
- 4 Aubakirova Zh.s., Alekseyenko A.N. "Kazakhs in demographic history". [“Demografalyk tarikh konteksindegi Kazaktar]Monograph Zh.S. Aubakirova, A. N. Alekseenko.Nur-Sultan: Shanyrak-Media LLP, 2020. C200 . .[in Russian]
- 5 Asylbekov M.H., Asylbekova Zh.M. - The main results of the All-Union Population Census of 1939 in Kazakhstan[Osnovnyye itogi Vsesoyuznoy perepisi naseleniya 1939 goda po Kazakhstanu]. Almaty.[in Russian]
- 6 How industrialization affected the development of Kazakhstan. [Industriyalandyru Qazaqstannıń damuyna qalay aser etti.]Almaty, mirror of Alash.,2017.[in Russian] <https://alashainasy.kz/industry/industriyalandyru-kazakstannyin-damuyina-kalay-aser-ett-102471/>
- 7 National demographic policy in Kazakhstan October 7, 2008. [Natsional'no-demograficheskaya politika v Kazakhstane 7oktyabrya 2008]Almaty, Elim ay. 2021 .[in Russian] <https://elimai.kz/nacionalno-demograficheskaya-politika.html>
- 8 Siguan M., McKee W.F. Education and bilingualism.[Obrazovaniye i dvuyazychiye]. – M., 1990. – C.22
- 9 Popov E.A. The role of bilingualism in ethnocultural integration of people.[Rol' dvuyazychiya v etnokul'turnoy integratsii lyudey]Moscow., 2011. p2.[in Russian]
- 10 . Suleimenova E.D. About Kazakh linguistics: to the tenth anniversary of Kazakhstan's independence. [O kazakhstanskoy lingvistike: k desyatiletiiyu nezavisimosti Kazakhstana.]Bulletin of the Kazakh National University. Al-Farabi (series: philological). 2001. No. 16.– P. 27.[in Russian]

Список использованной литературы:

1. Демографический ежегодник СССР. 1990. – Москва, 1990.
2. Сборник по отдельным показателям Всесоюзных переписей населения 1939, 1959, 1970, 1979 и 1989 гг. – Алма-Ата, 1990.
3. Республика Казахстан: 1997. Краткий ст. справочник. – Алматы: Казинформцентр, 1998.
4. Аубакирова Ж.С., Алексеенко А.Н. «Демографиялық тарих кон- тексіндегі қазақтар». Монография Ж.С. Аубакирова, А.Н. Алексеенко.Нұр-Сұлтан: «Шаңырақ-Медиа» ЖШС, 2020. – 200 б.
5. Асылбеков М.Х., Асылбекова Ж.М. - Основные итоги Всесоюзной переписи населения 1939 года по Казахстану. Алматы
6. Индустрияландыру Қазақстанның дамуына қалай әсер етті. – Алматы:Алаш айнасы,2017 <https://alashainasy.kz/industry/industriyalandyru-kazakstannyin-damuyina-kalay-aser-ett-102471/>
7. Национально-демографическая политика в Казахстане 7октября 2008. – Алматы:Елім-ай,2021 <https://elimai.kz/nacionalno-demograficheskaya-politika.html>
8. Сигуан М., Макки У.Ф. Образование и двуязычие. – М.,1990. – С.22.
9. Попо Е.А. Роль двуязычия в этнокультурной интеграции людей. – Москва,2011. – С.2.
10. Сулейменова Э.Д. О казахстанской лингвистике: к десятилетию независимости Казахстана. Вестник Казахского Национального университета им. Аль-Фараби (серия: филологическая). 2001. – № 16. – С. 27.

Ishpekbaev Zh.E. *¹, *Kyrykbaeva E.O.* ², *Ospanova R.R.* ³

¹ *Candidate of Political Science, Associate Professor of the Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Republic of Kazakhstan*

E – mail: i.zhan65@mail.ru

² *Candidate of historical sciences, associate professor Nur-Mubarak Egyptian University of Islamic culture*

³ *Candidate of historical sciences, associate professor of the Abai Kazakh National Pedagogical University*

LESSONS OF NATIONAL HISTORY IN THE WORK OF N.A. NAZARBAYEV «ON THE WAVE OF HISTORY»

Abstract

The book of N.A. Nazarbayev «On the wave of history» is an invaluable work that has given Kazakhstanis, especially the younger generation, to study the deep history, mentality and culture of the Kazakh people. Reflecting on historical documents and facts, the author analyzes national history and culture from the point of view of the national spirit, calls on his compatriots to perpetuate the memory of the great spirit of the Kazakh people, which has developed over the centuries.

It is of great historiographical importance to analyze the history of Kazakhstan in a certain system, to highlight more reliable and scientifically valuable data. This was stated by the first president of the Republic of Kazakhstan N.A. Nazarbayev in 1992: «the main task, the most difficult task facing our nation now is to accurately determine the main course of formation and development of Kazakhstan as a sovereign state and work hard to achieve this goal as soon as possible»

In the work of N.A. Nazarbayev «On the wave of History», published in 1999, the foundations of Kazakhstan's statehood and the prerequisites for building a true national state are historically differentiated. The book consists of eight chapters covering different areas of life.

Keywords: on the wave of history, Elbasy, history of the nation, the state, Kazakhstan

Ж.Е. Ішекбаев *¹, *Э.О. Қырыкбаева* ², *Р.Р. Оспанова* ³

E – mail: i.zhan65@mail.ru

¹*саяси ғылымдарының кандидаты, доцент, Қазақстан, Алматы қ.*

²*т.ғ.к., доцент Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті, Қазақстан, Алматы қ.*

³*т.ғ.к., доцент Абай атындағы ҚазҰПУ-нің доценті, Қазақстан, Алматы қ.*

Н.Ә. НАЗАРБАЕВТЫҢ «ТАРИХ ТОЛҚЫНЫНДА» ЕҢБЕГІНДЕГІ ҰЛТТЫҚ ТАРИХ ТАҒЫЛЫМДАРЫ

Н.Ә. Назарбаевтың «Тарих толқынында» атты кітабы қазақстандықтарға, әсіресе жас ұрпаққа қазақтың түбі терең тарихын, төл ділін, мәдениетін зерделеп берген баға жетпес еңбек болып табылады. Тарихи құжаттар мен фактілерді ой елегінен өткізе отырып, автор ұлттық тарих пен мәдениетті ұлттық рух тұрғысынан саралап, отандастарын қазақ халқының ғасырлар бойы қалыптасқан ұлы рухын асқақтауға, тарих тағылымдарын мәңгі жадында сақтауға шақырады.

Қазақстанның арғы-бергі тарихын белгілі бір жүйеге келтіре отырып талдау, одан шынайы әрі ғылыми тұрғыда құнды деректерді атап көрсетудің тарихнамалық мәні зор. Бұл жөнінде Қазақстан Республикасының тұңғыш Президенті Н.Ә. Назарбаев 1992 жылы: «Қазір біздің ұлтымыздың алдында тұрған ең басты міндет, ең қиын міндет – Қазақстанның егемен мемлекет ретінде қалыптасуы мен дамуының негізгі бағыт-бағдарын дәл айқындап, сол мақсатқа неғұрлым тезірек жетудің жолында аянбай еңбек ету»

Н.Ә. Назарбаевтың 1999 жылы жарық көрген «Тарих толқынында» атты еңбегінде Қазақстан мемлекеттілігінің негіздері, шынайы ұлттық мемлекетті құру алғышарттары тарихи тұрғыда сараланған. Кітап өмірдің әр түрлі салаларын қамтыған сегіз тараудан тұрады.

Тірек сөздер: Тарих толқынында, Елбасы, ұлт тарихы, мемлекет, Қазақстан

Иштекбаев Ж.Е.*¹, Кырыкбаева Э.О.², Оспанова Р.Р.³
¹Кандидат политических наук, доцент, Казахстан, г. Алматы
E – mail: i.zhan65@mail.ru

²к.и.н., доцент Египетский университет исламской культуры Нур-Мубарак, Казахстан, г. Алматы
³к.и.н., доцент КазНПУ им. Абая, Казахстан, г. Алматы

УРОКИ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИСТОРИИ В ТРУДЕ Н.А. НАЗАРБАЕВА «НА ПОТОКЕ ИСТОРИИ»

Аннотация

Книга Н.А. Назарбаева «В потоке истории» является неоценимым трудом, переданным казахстанцам, особенно молодому поколению, изучающим глубинную историю, самобытный менталитет, культуру казахского народа. Размышляя над историческими документами и фактами, автор анализирует национальную историю и культуру с точки зрения национального духа, призывая соотечественников к возвышению многовекового духа казахского народа, увековечиванию его исторической памяти.

Историографическое значение имеет систематизированный анализ новейшей истории Казахстана, а также выделение достоверных и научных данных. Об этом в 1992 году сказал первый Президент Республики Казахстан Н.А. Назарбаев «самая главная задача, самая сложная задача, стоящая сейчас перед нашей нацией, – четко определить основные направления становления и развития Казахстана как суверенного государства и упорно трудиться на пути к более скорейшему достижению этой цели».

В работе Н.А. Назарбаева «В потоке истории», опубликованной в 1999 году, исторически дифференцированы основы казахстанской государственности, предпосылки создания подлинного национального государства. Книга состоит из восьми глав, охватывающих разные сферы жизни.

Ключевые слова: история, Елбасы, история нации, государство, Казахстан

Introduction. Kazakhstan's history since the overseas using a system analysis, more accurate and scientifically valuable data in a historical significance. This is the first President of the Republic of Kazakhstan Nazarbayev said in 1992: "Now the most important task facing our nation, the most difficult task is the formation of Kazakhstan as a sovereign state and the main orientation of the development of precise definition, as soon as possible to work hard to achieve the same goal", [1], the life of the state of the nation "not to survive, perish. In turn, the destruction of the nation state of its existence pointless. Dialectics of questions such as", [2] indicating that all of its work is based on the objective nature of the real historical truth, and then the obvious price.

Method of research:

N.A Nazarbayev, published in 1999, "the stream of history" [3] of the work of the Kazakhstan statehood weighted basis, the real prerequisites for the creation of a national state in the historical context. The book consists of eight chapters covering various sectors of life.

Discussion. "National handsome kindness" "... and my part in the first chapter of the so-called like a politician, I would like to share," you want to say to the President:

"First of all, for the sake of the nation's strategic situations meet any deployment scenario? Secondly, the historical core of the process to progress again, what roads? Third, what is the possibility of real implementation of the road you want? ... Any national homogeneity on the occasion of the situation and know how to develop and maintain can be achieved? However, it is the most large-scale task. However, the problem node "the history of the history questions to the nation and the state, which is necessary to determine the boundaries of the limit. Because this issue is not taken lightly or omissions contained herein. If so, place the question and need to lie down in proportion to the responsibility", that determines the range of issues that concern him.

"If you want to be part of the" truth "of the past and present too flatness and do not need too homogeneous" based on the principle, N.A Nazarbayev Kazakh nation of colonialism and of the Council in respect of the matters in respect of periods in the life of various mechanisms and historical situations, regardless of the Kazakh ethnicity a comprehensive understanding of the colonial period to the fate of a single phenomenon, as well as the assessment concludes that it is necessary. And the period of independence: "... that the centuries-old history of statehood, but redemption was seven years ... In addition to the legal, economic and political news, fundamental changes in the psychology of the nation, and consolidating the sense of knowledge of the history," he said.

"Kazakh culture of our ancestors of the Turkic culture, as well as the impact of both experienced and influential Thomas, who is not deadlock, reproduction, syncretic. So, I, the spiritual beginnings of "national platform" has always been diverse opportunities opening up the way ... from the housing development in military

technology, developing ecological environment, home to grow food, metallurgy amazing technology to the works of the great literary creativity from the location - Kazakh Eurasian scale is very large cultural news that is home to at least the general ignorance of the data at the level of illiteracy is one of the most rare to have evidence. All these different peoples and civilizations and diversity, and communication was possible only by creating value for a long time, "the scope of the culture of the Kazakh people.

President of the Kazakh ethno-psychological characteristics (ethnic and cultural consciousness, "stored in a sealed state, even if other nations assimilated, had access to the original statehood, ethno-genetic point of view of young people), noting that "the basic idea of relying on national uniting to "define": This is the stand preservation and development of independent statehood. This is a development of the Kazakh language as the state language and specific action grafting. This is the territorial integrity of the Republic of Kazakhstan. "Further deployment mature critical conversation with": The best historical standards than yesterday and were free only when consciousness is root in the depths centuries, however, the "freedom", the integrity of the territory of Kazakhstan, the real economic, military,

Kazakh national consciousness President literary properties, values and historicity describes as fresh sensitivity to the study.

Kazakh ancient tribal relations, the importance of the formation of the mentality of the whole world believes the President said: "Today, a new technological continuation of the network. And seven male position, generic communication institutes in our history, to a certain extent the same network type field bio-computers role, which is to expand its memory thousands of times every day. ... enrich the national consciousness of the mass-scale setting, knowledge about its rich history. In fact, seven male principle on everyone not only learn his ancestors, as well as trips to their great deeds, behavior, and, in fact, his ancestor and his contemporaries knew to the properties of the cease-fire. ... National and state institutions still built a Kazakh national integrity systems, Conversely used as a generic mechanism capable of absorbing part of the multinational institutions". "Kazakh ethnic and cultural integrity of the people of tribal ethno-collective directly stored as a memory back."

"Most of the Kazakh people, especially in the socio-political positions and values of understanding, to have the government and its political culture and its understanding of the ways to benefit from homogeneity differ." In this regard, the national statehood; a unified state and political structure; The unity of the territory of the republic; inviolability of the borders of the country; presidential management model; Kazakh as the state language Speaking of the general social and political contexts, the President said: «invaders into the heavy, 30 years ethnicity were slain in the wars against the scowling the wrath of the totalitarian century ancestors survived recessions give up, in fact the state should protect the interests of the Kazakh nation the possibility of preparing for centuries. Now, if the people of Kazakhstan are able to agree on a way of creating a state that can now live, it is impossible to justify it,» he said.

In the second chapter of the book "Kazakh steppe - referred to as" the great forerunner of the Turkic people. In this chapter, since the culture of the Kazakh steppe Andronov history of Kazakh people, not only in the territory of the Central Asian nations, as history and current conditions for integration.

"Great field formed a special spirit and outlook ... mentality of Turkic peoples - one of the permanent nature of their survive even in the most difficult stages of life, including the ability to lose their cultural identity, loss of ability to keep clean," say President of the region you want to process and analyze the consequences of colonial policy covering the whole era: "The peoples of Central Asia event was the establishment of the Soviet social and political construction. Turkic peoples in Central Asia, only the result of the receipt of formal independence words have different meanings. "

According to the idea of large-scale integration of the Turkic world in terms of time frames, each of the Turkic people of the Turks and cultural history assures us that in the integral of the world. The increased role of the Central Asian states thanks to a combination of economic, political, may cause positive changes in the fall, however, the President said: "Turkic clenched fist is a combination of geopolitical life as an equal may have contributed to the cultural world in their relations with others ... window a person can show itself. The first good step in this direction was the creation of the Central Asian Union. In which all of us will be pumped to a rise in the general level of awareness of the cultural reach similarity... Each culture civilizations in contact with each other, only to find a common language, thanks to the intervention of his personal integrity and the similarity can be

achieved, will return to his previous endeavors. After all, the process of contacts between cultures truly valuable treasures of the urgent need that is becoming more and more evident, "the states in the region, shows the advantage of the integration.

"Prospects for the Culture of the book called" the third chapter in the issues of the culture of the nations and nationalities living in Kazakhstan. President of Kazakhstan will contribute to the culture of other ethnic diasporas in the development of culture, noting that their original homeland - to communicate with each of the Diaspora in Kazakhstan is a guaranteed right to draw attention.

"Our actual policy to promote this type of communications channel," however, the conversation of the President of Kazakhstan, spoke about the strategic direction of development of culture, culture shows how two development policy: "The laying of the first set of national culture and the cultures of the Diaspora, the second of their culture Kazakhstan to join the Kazakh culture, the culture. " This cultural development should be chosen the other way speculated that explains it: the emerging Kazakhstani culture of openness that must interact with other cultures on the basis of the development of the Kazakh Diaspora as part of their "culture" ethno-structure, but most importantly, the authorized representatives of culture of Kazakhstan should become. As the representatives of the peoples of the world's biggest live in Kazakhstan.

In the field of international and intercultural actions of our domestic policy is based on several occasions: "First of all, Kazakhstan's ethnic and cultural diversity is to our advantage, it is not a dangerous trap, the positions of prosperity. Secondly, the Kazakh culture of all ethnic groups in the country, the potential for huge integration left open by the Kazakh culture, nature, its richness increase, is carried out only in the ability to meet the requirements of the time. Third, all national cultures are interrelated and interdependent. Kazakhstan's cultural space - a wide variety of Ethno-cultural interaction and mutual replenished sit space, "said the President, further emphasized the issue of religion and religious organizations in Kazakhstan, the idea of inter-religious peace neither indeed can be. "In this case, the scope of the common cultural values of the focal point detection is very important. The basis of the current stage in the development of such integrity as representatives of all the peoples of unique political and civil society should be the integration of the Republic of Kazakhstan. However, began to say, "Today, the stream of history, there is no more important task of achieving the unity of the people claim," he said.

"*Alash heritage and modernity*" the so-called fourth chapter at the beginning of the twentieth century, the work of an idea of the dream of the independence of Kazakhstan, the Kazakh national, who died on the way to independence, "its primary mission of the Kazakh national identity, as well as its historical past than to restore and develop the national consciousness" of the intelligentsia who representatives for activity in public. "The thought of the great interests of the state at the beginning of the century Kazakhs personal fate was tragic. However, the national will and mature intelligence lesson was not forgotten. Alternating Kazakh intellectuals during the first half of this century tragic personal level of service to its concept as a unique phenomenon, not only at the level of moral and civil sectors in line with these lives, "the President believes.

"*National identity* "Therefore the so-called fifth chapter, the President said: "We have to determine the abiding our course in respect of Kazakhstan," you want to say, "the development of the Kazakh national consciousness, the so-called" Kazakh "amazing and rich historical and cultural extensive feel the presence of their complicity ' An important advantage of the ethnic. Meanwhile, diplomatic explanations, and there is no need to make believe to be ashamed of. This is normal, "the idea that a camel. Kazakhstan has a common political values in the minds of the entire civilian population and the priority that the first task is to make the viewfinder. "Historical everyone in the near future is not only to make Kazakhstani nation. After all, this may be due to ethnic, religious and cultural diversity of the people of Kazakhstan did not say is necessary, "he said.

The development of the radical changes that have taken place over the years of independence and national identity: "First of all, at the end of the century Kazakh President on the results of his native land again ... Secondly, the vast majority of the Kazakh people have seen through all stages of the" social structure "(various learned professions" various educational institutions, has signed a new information technology, etc.). "Thirdly, the entire Kazakh nation of Kazakhstan is a place of historical and genetic legal point of view based on the constitutional and international levels", as it is formulated.

Also, "In the national consciousness about the independent state that meets all the symbols of the state and its institutions must consider first public identity.

- organic integrity. Kazakh man is, on the one hand, the indigenous ethnic groups. It ethnogenesis and permanent historic place that you want to live. On the other hand, the story of the twentieth century terms, usually not only lose the state assembly, as well as the former is about the restoration of the statehood of Kazakhs ... Therefore, the full amount of its statehood for centuries strive to restore its ancient village, ultimately, The word organic integrity of the state ... our home and the rest of the view to protect the land of his ancestors, a feeling that is a legacy from generation to generation ... the fact that the power of national identity As the issue of border protection has not lost relevance to the present time, "he concludes.

In conclusion, the President said: "We recognize the possibility of Kazakh cultural wave fruitful and civilized intervention. Kazakh cultural realities of the Eurasian nature, and our great Islamic civilization involving, Turkic world historical and cultural unity should not be denied. And this is a second type of identification, which can be implemented only in case of a clear national Genuine Brand. So, as far as the situation in the world today that is on the minds of Kazakh cultural integration, regardless of the importance of living in the deep history and, in spite of the most important "mental" is not religious, civilizational, but must be a national mental ... However, the national consciousness as a whole to ethnic field not only national socio-cultural system is not such a strong position in the shape of the nation ... Today, the national consciousness of social and legal system less attention to the issue of development is not disgusting. After all, we are from the education system to the electronic means of mass information, in a broad sense, has developed mechanisms to support Kazakh culture seriously, "he said resume.

"Totalitarian order and national concepts of the book" as defined in the sixth chapter of totalitarianism in a comprehensive way, its impact on the national consciousness about the impact of the move. Totalitarian system to replace the national consciousness of social class consciousness philosophy, in addition to violations of the national consciousness about the mechanisms of various and negative sample and moral history, this approach was limited to an action, said the President. "National history was conscious habit of deliberately darker end of the bones of totalitarianism. To get rid of the psychological consequences of totalitarianism, not only for the design of our future need for a new interpretation of the past, "he concludes. Totalitarian system, especially the history of Kazakh religious criticism to "kill" the history of this obvious conflict between the two systems.

This vision of the Constitution, the President of Kazakhstan ideology of individual superiority, focused on the issues of the ratio of the national ideology and the ideology of refusal. "National is only possible on the basis of the idea to rethink its own history ... Therefore, the awareness of national history under the criteria of the twenty-first century is the first step in the formulation of the national idea. In contrast to act can not be underestimated ... National idea in the formulation of national history, "he concludes.

N.A. Nazarbayev gave an example of events in the era of totalitarianism, totalitarianism and national identity, customs, traditions and contradictions between the end of the analysis: "But, you want to make donations, the time to put everything in its place, this great edge of the amazing cultural and Eldorado now all over the economic history of the joint has become a part of the spiritual world indivisible. However, in the nation's history, attention and intelligence and liver violent totalitarian experience never to forget where you will not be noticed, "he said. At the same time, look at that: "political inconvenience of totalitarianism, would be an unforgivable historical mistake. Unfortunately, it is the rule of law, therefore, deemed as one of the national history of this phenomenon in the past, "The history of the independent states of Central Asia and the book is called" the law of the seventh chapter: "Central Asian peoples because of their dissociation with only moving around the imperial states - China, Chenghis Khan was under the influence of the empire and the end of Tsarist Russia. Is it possible to be in such situations in the future ?! No reason to deny such a probability. In this regard, the history of the brotherly states in Central Asia and in the world and seek the experience. Then, in a clear understanding of the possible development trends in the region, "Let future compared to, the following: 1) pay attention to the law of the President of the Soviet government policy with regard to this region; 2) Examples of the history of the development of state nationalism in Europe; 3) the recent history of most of the countries of the Arab world.

"History framework and national intelligence work," the President's attempt to "understand" the people's spirituality runs in the chapter, "our spirituality in the region show several stages in the development of six thousand" After examining the seams: "XII stage began in the mid-1980s. It was the beginning of the spirit of the people and the property out. December 1986 was the result. But rather than politics was dominated by the spirit. Sixth Empire fell We will be at the discretion of the seventh empire, or independent way of development, far

from continuing to carry out the rest of the centuries-old dream of our ancestors? ... this task is ... not only as a great opportunity for us, it is in the form of the need for strict. It will be decided, in accordance with the time we designed ourselves, history, historical empty cavity do not adhere in vain ... "

Conclusion. N.A. Nazarbayev of Kazakhstan, "the stream of history" book deep into the bottom of the Kazakh people, especially the younger generation to study history, its own mentality, the culture is an invaluable labor. Reflecting on the historical documents and facts, the author analyzed in the context of national history and culture, national spirit, enhance the spirit of the people of Kazakh compatriots centuries-old son, invites you to preserve the memory of the lessons of history forever.

References:

1. Nazarbayev N.A. *A thick country, proud.* – Almaty: Art, 1998. – 306 p., 32 p.
2. N. Nazarbayev *Strategy of formation and development of Kazakhstan as a sovereign state.* – Almaty: Dauir, 1992. – 56 p. 5 B.
3. Nazarbayev N.A. *in the flow of history.* – Almaty: Atamura, 1999. – 296 p.
4. Nazarbayev N.Ә. *Kazakhstan-2050 Strategiyasy Kalypaskan memlekettin zhana sayasi bakyty. Kazakhstan Respublikasynyn President-Elbasy N.K. Nazarbayevtyk Kazakhstan Khalgyna Zholdauy. 14 zheltoqsan 2012 lived.* – Almaty, 2013.
5. Nazarbayev N.Ә. *Bolashaqqa bagdar: ruhani zhanzyru. 12 September 2017.* // <http://www.akorda.kz>
6. *Kazakhstan Respubliki Presidentinin Kazakstan khalgyna Zholdaulary* <http://www.akorda.kz>
7. <http://www.akorda.kz>, <https://elbasy.kz>

Список использованной литературы:

1. Назарбаев Н.А. *Толстая страна, гордая.* – Алматы: Искусство, 1998. – 306 с., 32 с.
2. Н. Назарбаев *Стратегия становления и развития Казахстана как суверенного государства.* Алматы: Дауир, 1992. - 56 с. 5 б.
3. Назарбаев Н.А. *в потоке истории.* – Алматы: Атамұра, 1999. – 296 с.
4. Назарбаев Н.Ә. *Қазақстан – 2050 Стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты. Қазақстан Республикасының Президенті-Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы. 14 желтоқсан 2012 жыл.* – Алматы, 2013.
5. Назарбаев Н.Ә. *Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру. 12 сәуір 2017.* // <http://www.akorda.kz>
6. *Қазақстан Республикасы Президентінің Қазақстан халқына Жолдаулары* <http://www.akorda.kz>
7. <http://www.akorda.kz>, <https://elbasy.kz>

ДЕРЕКТАНУ ЖӘНЕ ТАРИХНАМА ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ И ИСТОРИОГРАФИЯ SOURCE AND HISTORIOGRAPHY

УДК 009.93 (574)
МРНТИ 03.20+13.29

<https://doi.org/10.51889/2021-4.1728-5461.14>

Г.Е. Сабденова*¹, Д.С. Байгунаков²

¹ т.ғ.к., әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университетінің доценті, Алматы қ., Қазақстан

E – mail: dosbol_bs@mail.ru

² т.ғ.д., Абай атындағы ҚазҰПУ доценті,
Алматы қ., Қазақстан

ОТАНДЫҚ ТАРИХНАМАДАҒЫ Қ.А. ЯСАУИ ЖӘНЕ ОНЫҢ МҰРАСЫ

Аннотация

Қ.А. Ясауи тұлғасына бірнеше ғасырлардан бері назар аударылып келеді. Соңғы жылдары отандық тарихнамада ол жайлы аз жазылған жоқ: монографиялар, оқу құралдары жарық көрді, жүздеген ғылыми мақалалар жазылып, ондаған ғылыми форумдар ұйымдастырылды. Өз кезегінде Қ.А. Ясауи рухани-діни мұрасы жайлы ілім-білімдердің шоғырлана түсуі әркімге еңбектердің, гуманитарлық ғылым салалары бойынша жазылған ізденістердің жүйеленуін қажет етеді. Әлі күнге дейін Қ.А. Ясауи мұрасы жүйелі түрде зерттеліне қойған жоқ, отандық тарихнамада оның өрлеуі мен құлдыраулары да орын алды: егер кеңестік тарихнама оны халықтан аластатуға тырысып баққан болса, қазіргі кезеңде кейбір радикалды топтар данышпан-ойшылдың рөлін төмендетіп көрсетуге талпынуда. Сол себепті де осы ізденістің мақсаты Қ.А. Ясауи мұрасының отандық рухани дәстүрдегі рөлін, ясауитанудың даму кезеңдерін айқындау болып табылады. Заманауи тарихтағы қазақ қоғамдық ой-пікірінде оның танымдары ерекше орын алады, өйткені ол қоғамдық сананы жаңғыртуға, ұлттық рухани-зияткерліктің өрлеуіне өзіндік әсерін тигізеді.

Түйін сөздер: Түркістан, Ясауи, мұра, тарихнама, ислам, дін, рухани жаңғыру.

Сабденова Г.Е.*¹, Байгунаков Д.С.²

¹ к.и.н., доцент Казахского Национального Университета им. аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан

E – mail: dosbol_bs@mail.ru

² д.и.н., доцент КазНПУ им. Абая, г. Алматы, Казахстан

Х.А. ЯСАВИ И ЕГО НАСЛЕДИЕ В ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ИСТОРИОГРАФИИ

Аннотация

Личность Х.А. Ясави привлекает к себе внимание уже несколько столетий. В последние годы в отечественной историографии о нем написано немало: выпущены монографии, учебная литература, написаны сотни научных статей, организованы десятки научных форумов. В свою очередь накопление знаний о духовно-религиозном наследии Х.А. Ясави требует систематизацию различных трудов, написанных в разных отраслях гуманитарной науки. Наследие Х.А. Ясави изучалось в отечественной историографии не системно, были подъемы и спады: если в свое время советская историография пыталась его отделить от народа, то в современный период некоторые радикальные группы пытаются снизить роль мыслителя. Поэтому целью данного исследования является выяснение роли наследия Х.А. Ясави в отечественной духовной традиции, этапов развития ясавиведения. В современной истории казахской общественной мысли его наследие занимает особое место, так как оно влияет на формирование модернизации общественного сознания, духовно-интеллектуального возрождения нации.

Ключевые слова: Туркестан, Ясави, наследие, историография, ислам, религия, духовная модернизация.

Sabdenova G.E.^{*1}, Baigunakov D.S.²

¹PhD in History, Associate Professor of the Kazakh National University named after al-Farabi,
Almaty, Kazakhstan

E – mail: dosbol_bs@mail.ru

²Doctor of Sciences in History, Associate Professor
of the Kazakh National Pedagogical University named after Abai,
Almaty, Kazakhstan

K.A.YASAWI AND HIS HERITAGE IN NATIONAL HISTORIOGRAPHY

Abstract

The personality of H.A. Yasawi has been attracting attention for several centuries. In recent years, a lot has been written about him in Russian historiography: monographs, educational literature has been published, hundreds of scientific articles have been written, dozens of scientific forums have been organized. In addition, the accumulation of knowledge about the spiritual and religious heritage of H.A. Yasawi requires the systematization of various works written in different branches of the humanities. The heritage of H.A. Yasawi was not studied systematically, there were ups and downs: if at one time Soviet historiography tried to separate him from the people, then in the modern period some radical groups are trying to reduce importance of the thinker. Therefore, the purpose of this study is to determine the role of H.A. Yasawi's heritage in the national spiritual tradition, the stages of development of Yasawi studies. In the modern history of Kazakh social thought, his legacy occupies a special place, since it affects the formation of the modernization of public consciousness, the spiritual and intellectual revival of the nation.

Keywords: Turkestan, Yasawi, heritage, historiography, Islam, religion, spiritual modernization.

Кіріспе. 2016 жыл ЮНЕСКО шешімімен «Қожа Ахмет Ясауи жылы» болып жарияланды. Бұл рухани мәдениеттің алтын белесіне айналған мәртебелі жыл болды деуге болады. Себебі осы жылы Қожа Ахмет Ясауи мұрасына әлем халықтарының назары ауып, қазақ халқының асқаралы рухы асқақтай түсті, ойшылдың мұрасын зерделеуге серпін беріліп, оның әлеміне қатысты түрлі конференциялар ұйымдастырылды. Айта кету керек, Түркістан қаласында 2012 жылдан бастап дәстүрлі «Қожа Ахмет Ясауи мұрасы мен ілімінің зерттелу мәселелері» атты конференция жыл сайын өткізіліп келеді. Одан басқа бірнеше рет «Қожа Ахмет Ясауи мұрасы және Түркістан» сынды дәстүрлі ғылыми-практикалық конференция да ұйымдастырылуда. 2016 жылы Қ.А. Ясауи мұрасы халықаралық деңгейде көптеген елдерде аталып өтті. Мысалы, Анкара қаласында 2016 жылы желтоқсанда «Бірлік пен ынтымақтастықтың символы Қожа Ахмет Ясауи» деген тақырып бойынша конференция ұйымдастырылды. Қазақстан аумағында да бірнеше ғылыми-теориялық конференциялар, дөңгелек үстелдер, өңіраралық жиындар, т.б. жұмыс істеп, жергілікті университеттер, музейлер, т.б. мекемелер белсенділік танытты. Сондай ғылыми форумдар қатарына мынадай жиындарды кіргізуге болады: «Қожа Ахмет Ясауи және Мұхаммед Хайдар Дулати шығармашылығындағы рухани үндестік» (Тараз, 2017), т.б. «Ясауи жылы» қазақ рухы, болмыс-бітімі, бірлігі, елдігі сынды қасиеттерді әспеттеуге мол серпін берді. Қазіргі таңда өткізілген конференция жинақтары Қ.А. Ясауи мұрасы туралы қомақты ізденістерді, негізгі ғылыми дереккөздерін құрап отыр. Бізге жеткен «Диуани хикметтің» бүгінгі таңда көптеген нұсқалары есепке алынған. Өзбекстанда 11 түрлі, Мәскеуде 16 түрлі көшірмесі сақталған. Бірқатары қайта басылды, біраз нұсқалары тәржімаланды. Олардан басқа жекелеген монографиялар, ғылыми мақалалар да жарияланған. Бұл еңбектердің басым бөлігі философиялық, әдебиеттанулық, т.б. бағыттарда екендігі де белгілі. Ал тарихи әдебиеттерде (оқу құралдары, оқулықтар, т.б.) Қ.А. Ясауи ойшыл, философ, сопылық ағымның ірі өкілі ретінде ғана бағаланады. Дегенмен отандық тарихнамада Қожа Ахмет Ясауи өмірі мен діни-рухани мұрасына қатысты бірқатар кереғар пікірлер де орын алып отырғандығы жасырын емес. Сондай-ақ осы уақытқа дейін Қ.А. Ясауи мен оның мұрасына қатысты тарихнамалық бағытта жарияланған еңбектердің мүлдем жоқтығы да байқалады. Мұның өзі біздің тарапымыздан жасалып отырған осы ізденістің өзекті тақырыпқа жазылғандығын айқындай түссе керек.

Материалдар мен әдістер. Зерттеу жұмысының негізіне тарихилық пен шынайылық принциптері алынған. Тарихилық принципі-не сүйене отырып, авторлар өз ізденістерінде тақырыпқа қатысты үдерістер мен құбылыстарды, оқиғалар-ды мейлінше кеңінен қарастыруға талпынды, ол белгілі бір құбылыстардың негізін көрсетуде, оның қозғалысы мен дамуын қаперге алып отырды; сондай-ақ сол замандағы әлеуметтік үдерістер және олар-мен тақырыптық байланыс назардан тыс қалдырылмады; оқиғалар мен құбылыстардың мәні мен маз-мұнына ден қойылып, оларға қатысы болуы ықтимал

мәселелер төңірегінде сөз қозғалды. Көтерілген сауалдар нәтижесінде нақтылы-тарихи формада көрініс тапты. Қ.А. Ясауи мұрасына түрлі ғылым сала өкілдері қалам тартқандықтан, оларды еңбектеріндегі тарихилыққа да ерекше назар аударылды. Шынайы-лық принципі бойынша зерттеу жұмысы нысанның объективті ақиқаттылығына қарай бағытталды. Сонымен қатар тарих ғылымындағы шынайы заңдылықтарға қарай да бағыт ұсталынды. Яғни, белгілі бір тарихи үдерістер мен тарихи кезеңде орын алған оқиғалармен ғылыми ізденіс мейлінше кеңінен байла-ныстырылды. Материалдарды зерттеуде және мазмұндауда жалпығылыми әдістер (логикалық, сыныптау, т.б.) және арнайы (диахронды, т.б.), хронологиялық, проблемалық, хронологиялық-проблемалық, салыс-тырмалы-тарихи талдау, т.б. жиі қолданылды. Ретроспективті талдауға да кеңінен орын берілді. Кейбір оқиғалар мен құбылыстарды нақтылауда деректанулық талдау да ішінара қолданылды. Дереккөзі және тарихнамалық факт ретінде бастапқы деректемелерге сүйенген ғалымдардың еңбектеріне де гуманитар-лық ғылымдарда кеңінен қолданылатын синтездеу, талдау жасау орын алды. Жекелеген мәселелерді нақтылауда, зерттеушілер көзқарастарын жүйелеуде өркениеттілік ұстаным да басшылыққа алынды.

Талқылау және зерттеу нәтижелері. Ең алдымен ясауитанудың зерттелу тарихына, деңгейіне, оның даму кезеңдеріне тоқталып кетсек дейміз. Әдетте мұндай мәселе кіріспеде көтерілуі тиіс. Алайда біздің еңбек тарихнамалық бағытта болғандықтан әрі ясауитанудың эволюциялық дамуын көрсету мақсатында негізгі мәселені осы бөлімде көтерген абзал болар деп шештік.

Жалпы алғанда, Қожа Ахмет Ясауи жайлы және оның кесенесі туралы мағлұматтар ортағасырлық деректемелерде, патшалық Ресей тұсындағы, кеңестік дәуірдегі және тәуелсіздік жылдарындағы алуан түрлі еңбектерде кездеседі. Осыған орай барлық дереккөздерін төртке бөліп қарастыруға болады. Ортағасырлық деректемелерде (Рузбехан шығармасы, т.б.) кесене жайлы, Түркістан қаласы туралы көптеп айтылады. Әсіресе кесене сан ғасырлар бойы халықтың әулиеге деген ықыласын оятып келді. Ол туралы халық арасында алуан түрлі аңыз-әңгімелер де сақталған.

Ал патшалық Ресей тұсында бірқатар зерттеушілер кесене туралы, Қ.А. Ясауи жайлы азды-кемді айтып кеткендігі белгілі. Мәселен, Түркістан өңірін патшалық Ресей жаулап алмастан бұрын-ақ В.Н. Татищев, Н.А. Северцов жазбаларында кесене мен ғұлама туралы ақпараттар айтылды [1; 2]. Олардың ақпараттары жалпы сипаттамалық түрде болған еді. Кейіннен патшалық Ресей Түркістан өңірін жаулап алғаннан соң кесене мен әулие жайлы ақпараттар легі ресейлік тарихнамада біршама молая түсті. Әсіресе Түркістан археология әуесқойлары үйірмесінің мүшелері Қ.А. Ясауи жолы, оның кесенесі мен ғұмырнамасы жайлы аңыз-әфсаналарды жүйелеп, жарыққа шығара бастады. Осы кездері ғылыми бағыттағы ізденістердің біршама басымдық ала бастағандағын айтуға болады. Бұл жерде М.С. Бекчурин, П.И. Лерх, И.И. Пашино, М.А. Терентьев, А.К. Гейнс, В.И. Верещагин, А.Л. Кун, П.И. Ахмеров, Н.С. Лыкошин, Н.Г. Маллицкий, А.А. Калинин, В.А. Вяткин, А.Н. Добромысов, Н.Ф. Петровский, т.б. зерттеушілердің еңбектері зор. Олардың әрбірі «ясауитануға» өзіндік үлесін қоса білді. Аталған зерттеушілер тарапынан ясауитануға қосылған үлес этнолог-тарихшы А.Тоқтабайдың еңбегінде нақты талдаудан өткен [3]. Бұл ізденісті тарихнамалық бағыттағы алғашқы ізденістердің бірі ретінде де бағалаған абзал. Себебі автор әрбір зерттеушінің Қожа Ахмет Ясауи өміріне, діни қызметіне, ол жерленген кесенеге қатысты жасаған азды-кемді ой-пікірлеріне ғылыми-сараптамалық зерттеу жүргізді. Ол патшалық замандағы әрбір зерттеушінің «ясауитануға» қосқан үлесін тиянақты бағамдай алды. Дегенмен мақаласында аталған сәулет ескерткішіне қатысты деректерге кеңінен көңіл бөлінгендігі байқалады.

Айта кету керек, XIX ғасыр екінші жартысы мен XX ғасыр бас кезінде бірқатар шетелдік зерттеушілер де Қожа Ахмет Ясауи кесенесі мен оның шығармашылығына назар аударған болатын. Солардың алғашқысы Генрих (Анри) Мозер болған еді. Бұл кездері шетелдіктер үшін патшалық Ресейден Орталық Азияны зерттеуге рұқсат алу қиямет-қайым болған еді. Генрих Мозер Санкт-Петербургте туылғандықтан, ресейлік паспорты болғандықтан оған Орталық Азия аумағында саяхат жасау аса қиындықтар туғыза қоймады. Оның Хиуа, Бұхара өңірлеріне жасаған саяхаты ғалымды әлем жұртшылығына таныстырды. Ғалым да өзінің ізденістерін қалың көпшілікке таныстара білген еді. Орталық Азия аумағында 1882-1883 жылдары саяхат жасап жүрген кезде Генрих Мозер жолай Түркістан қаласына келіп, ондағы Қожа Ахмет Ясауи кесенесін көргендігі жайлы хабарламалар қалдырды. Саяхатшының айтуынша мешіт-кесене 25 «версть» жерден көрініп тұрады [4, 21]. Ол оның өзіндік ерекшеленетіндігін де айтып өтеді. Алайда саяхатшы бұл мешіт Әмір Темір немере қызының моласы ретінде қызмет етеді деп қателіктер жібереді. Генрих Мозер түркістандық жергілікті халықтың этникалық құрамына қатысты, шаруашылығы мен тыныс-тіршілігі жайлы да қызықты мағлұматтар қалдырды. Олар әлі күнге дейін өзіндік тарихи-этнологиялық құндылығын жоя қойған жоқ.

Сонымен қатар алғашқылардың бірі болып Қ.А. Ясауи мұрасын тануға түркиялық энциклопедист-ғалым Мехмет Фуат Көпрүлү (1890-1966) кіріскендігі белгілі. Ол 1919 жылы Ыстамбұлда жарық көрген «Türk edebiyatında ilk Mutasavvıflar» (Түрік әдебиетіндегі алғашқы сопылар) деген еңбегінде Жүніс Емре мен Қ.А. Ясауи еңбектеріне тоқталып, олардың шығармаларын ғылыми талдаудан өткізді. Әрбір зерттеушінің өзіндік сипаты мен ғылыми-философиялық ойларын жүйелеген аталған еңбек көпшілікті ясауилық мұрамен кеңінен таныстырған еді. 2006 жылы бұл еңбек ағылшын тіліне аударылып шықты. Өз ізденісінде автор Ахмет Ясауиге дейінгі түркі әдебиеті, оның өмірі туралы аңыздар, тарихи өмірі, ясауилік халифа мен тариқат, ясауилік ілімнің түркі жұртшылығы әдебиетіне тигізген ықпалы секілді сауалдарды қозғады [5]. Еңбегінде Мехмет Фуат Көпрүлү хикметтерін Қ.А.Ясауи сол замандағы шығармашылық желісімен, яғни өз заманындағы халықтың әдебиет әлемінде орын алған негізде жазғандығы туралы келелі пікірлерін айтты. Бұл ойын сол дәуірдегі ғұламалардың (Румй, т.б.) еңбектерімен текстологиялық, т.б. тұрғыдан салыстыра отырып дәлелдеуге ұмтылды. Ол алғашқы ясауитанушылардың бірі ретінде әлемдік тарихнамада кеңінен бағаланады.

Кеңестік дәуірде Қ.А. Ясауи мұрасы біршама зерттелінді. Дегенмен зерттеулер археологиялық, архитектуралық бағытта көбірек жүргізілген еді. Дегенмен кеңестік тарихнамада ізденістердің көпшілігі кесенеге қатысты жүргізілді. Сонда да болса Қ.А. Ясауи кесенесін зерттеуге қатысты ізденістерде оның ғұмырнамасына, хикметтеріне қатысты бірен-саран тұжырымдар жасалып кетіп отырды. Алайда бұл кездегі зерттеу жұмыстарынан Қ.А. Ясауи ілімін социалистік реализмге қарай бұрмалаушылық, шығармаларын езілген халыққа жақындату секілді «талаптар» орын алғандығын көруге болады. Сөз қозғай кететін тағы бір жайт, бұл кездерде тарихи-археологиялық зерттеу жұмыстары нәтижелі болған еді. Мысалы, XX ғасырдың 20-30 жылдары А.А. Семенов, В.Калининский, М.Е. Массон, Н.М. Бачинский, Б.Н. Засыпкин, т.б. мамандар Қожа Ахмет Ясауи кесенесі туралы алуан түрлі ақпараттарды жүйелеп, жарыққа шығарды. Аттары аталған зерттеушілердің еңбектері қолжетімді болғандықтан, Түркістан тарихына қатысты көптеген археологиялық ізденістерде талдаудан өткен [3, 132-133]. Бұлардың арасынан М.Е. Массонды ерекше атауға болады. Өйткені оның 1930 жылы Ташкент қаласында жарық көрген еңбегі (қазақша атауы: «Қожа Ахмет Ясауи кесенесі») бар. Сонымен қатар оның аталып отырған тақырыпқа қатысты Известия СГО журналының 19 томында жарық көрген қомақты мақаласы да белгілі. Олар әлі күнге дейін ғылыми құндылығын жоғалта қойған жоқ. Кесене жайлы қалам тартқан кез келген зерттеуші оның еңбектерін айналып өте алмайды. Бұған қарағанда, бұл ізденістердің ғылыми «тартымдылығы» кеңестік тарихнамада, соның ішінде отандық археология мен сәулет өнері тарихнамасында да басым болып тұр.

Алайда айта кетерлік тағы бір жайт бар. Осы кездері Орталық Азия елдерінің ғалымдары да ясауитануға зор қызығушылық танытқан болатын. Мәселен, шамамен осы уақыттарда Қожа Ахмет Ясауи мұрасы 1927 жылы өзбекстандық «Ағарту және мұғалім» (Маориф ва укитувчи) журналында Әбдурауф Әбдірахымның еңбегінде талдаудан өтті. Автор Қожа Ахмет Ясауи шығармашылығы туралы мақаласы жариялап, өз кезегінде Қожа Ахмет Ясауидың «мистикалық» деңгейі, ол өмір сүрген орта, сол дәуірдегі діни миссионерлік жағдай, сопылықтың қырлары жайында сөз қозғап өтті.

Ал 1928 жылы В.А. Гордлевский [6] өзінің іргелі мақаласын жариялап, ойшылдың жеке тұлғалық қасиеттеріне, ғұмырнамасына, оның шығармашылығы мен мұрасына қатысты келелі пікірлерін ортаға салды. Кеңестік тарихнамада бірқатар тіл, әдебиет, философия, тарих ғылымдары негізінде Қожа Ахмет Ясауи мұрасы ішінара көтеріліп отырды. Мәселен, А.К. Боровков [7] өзінің қомақты шығармасында діни қайраткер тарапынан жазылған хикметтердің тілдік, соның ішінде лексикалық және морфологиялық ерекшеліктерін көтереді. Оның мәтіндерінен өзбек халқының сөздік қорына қатысты жайттарды қаузауға тырысты.

XX ғасыр ортасынан бастап Қожа Ахмет Ясауи кесенесі өнертану ғылымы негізінде көп зерттелінді. Бұл бағыттағы ізденістер бойынша Г.А. Пугаченкова [8], В.В. Константинова [9], Л.Ю. Маньковская [10], В.Л. Воронина [11], Н.Б. Нурмухаммедов [12] секілді бірқатар зерттеушілер өздерінің іргелі еңбектерін жариялаған болатын. Бұл бағыттағы еңбектердің арасынан Б.Т. Тұяқбаеваның «Эпиграфический декор архитектурного комплекса Ахмеда Ясави» атты еңбегінің мәні зор. Зерттеуші сыртқа декорлардың барлығын тәпшіштеп суреттеп шықты да, олардың діни-философиялық мәнін ашуға талпынған болатын [13]. Сонымен қатар, әдебиетші мамандар тарапынан да (Б.Кенжебаев, Е.Ысмайлов, Х.Сүйіншәлиев, Н.Сауранбаев, Н.Келімбетов, Ә.Қоңыратбаев, т.б.) Қожа Ахмет Ясауи ғұмырнамасы, шығармашылығы жайында құнды пікірлер білдіріліп, олардың күш салуымен ойшылдың мұрасы қазақ әдебиеті ежелгі дәуірі тарихына енгізілген болатын. Осы бағыттағы ізденістер отандық тарихнамада ясауитанудың негізін бекемдей түсті деп айта аламыз.

Сондай-ақ осы кездері тарихи-философиялық тұрғыдан сопылық бағыт көптеген мамандар тарапынан зерделенді [14; 15]. Орталық Азия аумағында таралған сопылық жайлы ғылыми еңбектерде алуан түрлі мәселелер көтерілді [16]. Олардың көпшілінде ясауилік тариқатқа қатысты жайттар да айтылып жатты. Осы жерде отандық тарихнама үшін К.Х. Таджикованың еңбегін ерекше атап кетуге болады. К.Х. Таджикова [17] ортағасырлық Қазақстандағы сопылықтың идеялық алғышарттары мен даму ерекшеліктерін нақты көрсетіп беруге талпынды. Алайда кеңестік таптық тар мағынадағы идеология зерттеушіге мәселеге кеңінен қарауға мол мүмкіндік бере қоймады. Мұндай олқылықтардың орнын К.Х. Таджикова [18] кейіннен басқа еңбектерінде толықтыра білді. Нәтижесінде тек кейіннен ғана зерттеуші тарапынан ясауитануға қатысты біршама дұрыс тұжырымдар жасалынды деуге болады.

Қатаң саяси-тарихи идеологиядан бас тартқан тәуелсіздің жылдарында Қожа Ахмет Ясауи мұрасы қарқынды түрде зерттеліне бастады. Оған бұрынғы маркстік-лениндік идеологияның құлдырауы, жаңа өркениеттілік ұстанымдардың орнығуы өзіндік әсерін тигізген болатын. 1993 жылы әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-де Қожа Ахмет Ясауи мұрасына арналған ғылыми конференция өтті [19, 21]. 1996 жылы Түркістан қаласында «Ясауи тағылымы» атты жинақ құрастырылды [20]. Бұдан кейін ойшылдың мұрасын гумани-тарлық бағыттағы ғылым салаларына енгізу кеңінен қолға алынды. Қазан (1887-1901), Ыстамбұл (1901), Ташкент (1902-11) қалаларындағы әртүрлі баспалардан жарық көрген нұсқалары қайта басылып шыға бастады. Қожа Ахмет Ясауи мұрасына арналған шетелдік іргелі ғылыми монографиялар қайта жарық көрді. Солардың бірі – М.Ф.Көпрүлү жазған еңбек «Ясауи танымы мен тағылымы» еді [21]. «Диуани хикмет» қазақ тілінде «Ақыл кітабы» болып, ғылыми айналымға ене бастады [22]. Аудармалар мен мәтін-танулық зерттеулер аталған шығарма мәтіні сан рет көшіріліп, талай өзгеріске ұшырағандығын, ақын жолын жалғастырушы бірқатар шәкірттердің қолтаңбасы қалғандығын да нақты көрсетіп отыр. Бүгінгі күні «Диуани хикметтің» бірнеше ғылыми аудармасы жарық көрді. Бұл салада Ж.Әбдірашев, т.б. ақындар әдеби аударма жасап, ойшылдың мұрасын ғылыми-көпшілікке жеткізуге атсалысты.

XX ғасыр соңына қарай Қожа Ахмет Ясауи шығармашылығын зерделеген еңбектер саны арта түсті. Олардың арасынан Ә.Құрышжанов [23], А.Ахметбек [24], А.К. Муминов [25], т.б. еңбектерін атауға болады. Әсіресе соңғы аталған ғалым ясауитанудың жаңадан қалыптасқан бағыттарына ерекше назар аударып, осы салада жүргізіліп жатқан жұмыстардың тарихи көкжиектерін бағамдап берді. Бірқатар еңбектерде оңтүстікқазақстандық ясауилік бауырластық рөлі, сопылық, ишандық, дәруіштік, әулиелер культы, исламға дейінгі жалпылама түсініктер мен наным-сенімдер, отбасылық-тұрмыстық ғұрыптар секілді алуан түрлі тақырыптар көтерілді [26]. Бұқаралық ақпараттық басылымдарда әулие туралы сан алуан еңбектер жарық көріп, көпшілікке жеткізілді.

XXI ғасырдың бас кезінен бастап Қожа Ахмет Ясауи өмірі мен шығармашылығы зор қарқынмен зерттелініп келеді. Оның қазақ қоғамындағы алар орны, болмыс-бітімі жайлы тарихшылар да зерттеу жұмыстарын жандандырды. Тарихшылар арасынан З.Жандарбек [27; 28; 29], Ә.Қ.Муминов [30], Е.Т. Қартабаева [31], Р.Т. Несіпбай, Қ.Ізбаиров [32], т.б. зерттеу жұмыстарын жүргізді. Іргелі жинақтар да басылды [33]. Тарихшы мамандар тарапынан ясауилік ұстанымдардың тарихи негіздері, ойшыл өмір сүрген орта, сол кездердегі саяси-тарихи жағдайлар, кейінгі мемлекеттер (Қазақ хандығы, т.б.) тұсындағы әулие мұрасының қоғамда көрініс табуы, тұрмыстық өмірдегі ислами нышандар, т.б. толымды түрде қарастырылды. Шығыстанушы мамандар (Ә.Муминов, С.Моллақанағатұлы, т.б.), археологтар (М.Қожа, т.б.) тарапынан кезінде Б.Т. Тұяқбаева зерделеген кесенедегі эпиграфикалық декордың арабша мәтіндеріне түзетулер жасалып, толықтырулар енгізілді, ғимараттың кейбір бөліктеріне ғылыми талдаулар жасалды [34]. Тарихшы мамандар тарапынан кесене маңында жерленген атақты адамдардың өмірбаяны да зерттелінді. Олардың сопылық ілімге қатысты пайым-түсініктері, діни танымдары да нақтылана түсті.

Тілші-әдебиетші мамандар тарапынан да ясауитану саласында мольнан еңбектер атқарылды. Ж.Әбдіғаппарова [35], Ә.Керімұлы, А.Искакова [36], Р.Сыздықова [37, 38], т.б. зерттеушілердің ізденістері жарыққа шықты. Әсіресе белгілі ғалым, академик Р.Сыздықова ясауитануға мол үлес қоса білді. Бұл зерттеуші оғыз-қыпшақ заманындағы тілдік ерекшеліктерге, «хикмет» мәтініне талдау жасады да, ясауитанудың дамуына кеңінен атсалысты.

Дегенмен айта кету керек Қ.А. Ясауи мұрасын зерттеуге философ-мамандар мол үлес қосып келеді. Қ.Қаратышқанова [39], А.П. Абуов [40], Б.И. Абилова [41], Н.Ж. Байтенова [42], Д.Т. Кенжетай [43; 44], т.б. философтары ерекше атап кеткен абзал. Әсіресе Д.Т. Кенжетай ясауитану саласы бойынша кесек-кесек еңбектер жариялап, қазақ қоғамына ислам өркениетінің тигізген әсерін, ясуилік танымның қыр-сырларын, пенде мен бір жаратушы Алла арасындағы қарым-қатынас жүйелерін, ойшыл хикметтеріндегі адам болмысы мен табиғаты жайлы келелі тұжырымдар жасады. Белгілі философ М.С. Орынбековтың еңбегінде де Қазақстандағы сопылықтың тағдыры қаузалды [45]. Ол өз кезегінде Қ.А. Ясауи

философиясы эзотерикалық ілім-білімнің сөнбес үлгісі болып қалады деп қорытындылады. Біз мұны толық қолдаймыз.

Жоғарыда біздің тарапымыздан Қожа Ахмет Ясауи мұрасын зерттеуге үлестерін қосқан бірқатар зерттеушілердің ізденістеріне тарихнамалық шолу жасалды. Сайып келгенде, Қожа Ахмет Ясауи туралы ғылыми ізденістер саны әлдеқайда көп. Олардың барлығын жүйелеп шығу ісі арнайы зерттеуді қажет етеді.

Айта кету керек, отандық тарихнамада қазіргі күні ясауитануда көптеген қарама-қайшылықты пікірлер орын алып отыр. Мысалы, Қожа Ахмет Ясауидің туған жылы мен қайтыс болған жылдары нақтыланбай келеді. Бұл жөнінде Әбсаттар қажы Дербісәлі өз ізденісінде Қожа Ахмет Ясауи 1093 немесе 1094 жылы Исфиджаб (Сайрам) қаласында туған деп жазады. Автордың еңбегіндегі мәтіннен осы көрсетілген жылдарға сенімсіздікпен қарайтындығын көреміз [19, 14]. Кезінде ұлы ақынның 149-шы хикметіне сүйенген Ж.Аймауытов оны 125 жыл өмір сүрді деп айтып кеткен екен, онда бұл деректемеге сүйенер болсақ ол 1041 жылы дүниеге келген болып шығады. Осыған орай кейбір зерттеушілер Қожа Ахмет Ясауи 1041 жылы туған деп те айтады. Мұны қолдаушылар саны отандық тарихнамада басымырақ болып отыр. Ә.Керімұлы, А.Искакова сынды авторлар өз еңбектерінде Қ.А.Ясауидің туылған жылы белгісіз екендігін нақты ашып айтады. Бірқатар мамандардың айтуынша көпшілік зерттеушілер дара тұлғаның 1166-1667 жылдары қайтыс болғандығы туралы болжам айтады. Шындап келгенде кейбір аңыз бойынша жүз жиырма, басқа бір аңыз бойынша жүз отыз үш жыл өмір сүрген. Яссы қаласында тарап жүрген аңыз бойынша жүз жиырма бес жыл өмір сүрген екен.

Қазақстандық ясауитанушы Мұхамедрахым Жармұхамедұлы өзінің еңбегінде 1166-67 жылдар ақынның қайтыс болған жылы емес, жер астына түскен 63 жасы болса керек деп топшылайды. Оның пікірінше дарабоз діни қайраткер Жер бетінде қанша жыл өмір сүрсе, Жер астында (қылуette) сонша жыл ғұмыр кешкен. Мұхамедрахым Жармұхамедұлы діни қайраткерді ғұмырнамасын 1103 жылы туылып, 1228 жылы қайтыс болған деп нақтылауға тырысады. Оның ойынша Орталық Азияға, тіпті мұсылман жұртшылығына мәшһүр Қожа Ахмет Ясауи өз Хикметінде айтылғандай 125 жыл өмір сүрген деп қорытындылайды. Бұған дәлел ретінде ол автордың «Хикметіне» сүйенеді [35, 110]. Зерттеуші Ғ.И. Көшенова да осы жайттарға тоқтала кеткен болатын. Бұл зерттеуші де «Диуани хикметтегі» 125 жылды осыған орайластырсақ, онда ақынның 1041-42 жылы туғаны анық екендігін мақұлдайды. Оның пайымдауынша дәл осы жылдар діни ғұламаның Бұқарадағы өмірімен, дәлірек айтсақ, Жүсіп Хамаданидің (ұстазы – *авт.*) жас мерзімімен сәйкес келмейді [46]. Яғни, логикалық тұрғыдан ұстазынан ақынның жасы кішірек болуы керек. Міне осындай қайшылықты пікірлер ойшылдың туған жылын айқындауға мүмкіндік бермей келеді. Алайда жасы кіші, бірақ ілімі мол адамдардың ұстаз болуы тарихта жиі кездесіп жататындығы да белгілі. Ал белгілі ғалым Р.Ф.Исламов болса ойшылдың өмір сүрген уақытын шамамен 1105-1166 жылдар деп көрсетеді [47]. Бұлардың қайсысы нақты екендігін ешкім толыққанды ажыраты қойған жоқ. Тарихшы З.Жандарбек оның 126 жыл өмір сүргендігін айтып та жүр. Сонымен қатар, егер «Хикметте» 125 жыл көрсетілген болса, онда түркі дүниесінің мақтаншы Қожа Ахмет Ясауи көзі тірі кезінде, яғни 125 жасында өзі мәтінді құрастырған және ол өлең жолдарын құрастырғаннан кейін қайтыс болған дей аламыз.

Яғни, осы жерде біраз мәселелер ескерілуі қажет сияқты. Әсіресе аңыздардағы тарихилық мәселесі қарастырылуы қажет. Ең алдымен оның қанша жыл өмір сүргендігін анықтар болсақ, хикметінде өз жасын 125 жыл деп көрсетіп отырса, онда ол қайтыс болмай тұрып өлең жолдарын құрастырғандығы (бәлкім қайтыс боларынан бір жыл бұрын) аңғарылады. Яғни, оны 126 жыл өмір сүрген (жер бетінде 63 жыл, жер асты қылуette 63 жыл) деген мерзім қисынға келіп тұр. Сонда Қожа Ахмет Ясауи 1041 жылы туған, 1166-67 жылдары қайтыс болған деген мерзім шындыққа сай келеді. Сондай-ақ оны 1228 жылы қайтыс болған дейтін болсақ, онда бұл кездердегі Шыңғысханның Орта Азия мен Қазақстан аумағына шапқыншылығы (1219-1223) жайлы оның хикметтерінде де, Қожа Ахмет Ясауи жайлы моңғолдық деректемелерде де ештеңе айтыла қоймайды. Сондықтан да Қожа Ахмет Ясауи қылуетханада отырып Шыңғысханның шапқыншылығын басынан кешірді деу шындыққа жанаса қоймайды. Тіпті Шыңғысханнан (1155/62-1227) кейін қайтыс болды деу де қисынсыз секілді көрінеді.

Өз хикметтерінде Қожа Ахмет Ясауи 7 жасында Арыстан бабтан құрма алғанын айтады. Аманатын Қожа Ахмет Ясауи алғаннан кейін Арыстан бабтың ұзамай-ақ о дүниелік болғанын да хикметінде айтып кетеді. Отандық тарихнамада Арыстан бабтың өмір сүрген жылдары мүлдем көрсетілмей келеді. Тіпті оны шамамен көрсету де орын ала қоймаған. Яғни, бұл жерде Қожа Ахмет Ясауидің туған жылы анықталса, оған 7 жыл қосып Арыстан бабтың қайтыс болған жылын да анықтауға болады. Демек, Арыстан баб 1048 жылы немесе 1100 жылы қайтыс болуы ықтимал. Ескере кететін бір жайт, адамзаттың асылы Мұхаммед пайғамбар (с.ғ.с.) Арыстан бабқа (Салман ал-Фарисиге) құрманы Қожа Ахмет Ясауиге бер деп қайтыс боларының алдында 400 жыл (кейбір деректерде 500 жыл) сақтауды тапсырғандығы

айтылады. Мұхаммед пайғамбар (с.ғ.с.) 632 жылы қайтыс болды дейтін болсақ, онда 1040-50 жылдары Қожа Ахмет Ясауи мен Арыстан баб кездесуі де ықтимал. Егер олар 1100 жылы кездесті дейтін болсақ, онда 400 жыл емес, 470 жылдай (500 жыл емес) уақыт өтеді. Орталық Азия аумағында Арыстан баб жерленген деген бірнеше орындар бар. Тіпті Қазақстан аумағынан да бірнеше орындар аталып жүр. Дегенмен Арыстан бабтың Қожа Ахмет Ясауиге құрманы тапсырғаннан кейін бір аптадан соң дүниеден озғанына (Хикмет мәтіндері бойынша) назар аударар болсақ, онда оның Қазақстанның оңтүстік өңірінде, соның ішінде Отырар ауданында жерленуі тарихи шындыққа сай келеді. Дегенмен мұны әзірге ешкім білмейді. Бәрі бір Аллаға ғана аян!

Қорытынды. Әлбетте, жоғарыда аты-жөндері аталған авторлардан басқа Қожа Ахмет Ясауи мұрасын зерттеуге өзіндік үлесін қосқан өзге де мамандар жеткілікті. Алыс-жақын шетелдік басылымдарда да сопылық туралы, ақын әрі ойшыл жөнінде тартымды еңбектер жарияланып та жатыр. Тіпті бүгінгі таңда Қожа Ахмет Ясауи мұрасына қатысты қомақты деректік қор жинақталып отыр. Олардың барлығын осындай шағын мақалада толыққанды талдаудан өткізудің мүмкіндігі шектеулі екендігі белгілі. Сол себепті бұл мәселе тарихнамалық бағыттағы арнайы диссертациялық ізденісті қажет етеді. Ал біздің тарапымыздан осы мәселенің тек бір парасы ғана жасалды дей аламыз.

Сайып келгенде, тақырыпқа қатысты осы уақытқа дейін жарияланған тарихи-философиялық бағыттағы барлық ізденістерді былайша жалпылама түрде сипаттауға болады: деректанулық талдау арқылы жоғарыда аталған ізденістердің басым бөлігінде ойшылдың «Диуани хикмет» шығармасындағы мәтіндерден Қожа Ахмет Ясауи ілімінің негізгі тұжырымдары көрсетілген; көпшілік еңбектерде сопылық идеологияның қоғамдық ой-пікірдегі орны нақтыланған, ислам өркениетіндегі жалпы негіздері сарапталған; бүгінгі қазақ қоғамын ортағасырлық діни санамен және Қожа Ахмет Ясауи тариқатымен байланыстырып тұрған қайнар-бастаулар жайы өрбітілген. Қожа Ахмет Ясауи мұрасы ортағасырлық түркі тілі мен мәдениеті бойынша мол фактологиялық материалдар береді. Оған сопылық рухани бостандық берді: фәни жалғанға мойымау, оның қызықтарына алданбау және бақи өмірден жақсылықтар күту сынды қағидаттарымен өмірін өткізген ғұламаның ғұмырнамасы кімге болса да үлгі болары анық. Тілші мамандардың пайымынша, Қожа Ахмет Ясауи шығармалары классикалық әдеби тілде жазылған, ол араб-парсы грамматикалық бөлшектері мен дәстүрлі жалпытүркілік сарындар араласқан оғыз-қыпшақтық сөз құрауыштардан тұрады. Өз шығармаларында ойшыл араб-парсы сөздерін жиі қолданған, мұның өзі діни сауаттылықты арттыру мақсатынан немесе оны көпшілікке жеткізу талабынан туындаған болуы ықтимал.

Осы жерде бір ұсыныс айта кеткен жөн секілді. Қожа Ахмет Ясауи ғұмырнамасындағы даталарды айқындауда зерттеушілер тарапынан ескерілмей жатқан дүниелердің бірі хижра жыл санауына сүйенбеу деуге болады. Көпшілік мамандар Қожа Ахмет Ясауидің хижра күнтізбесіне ғана сүйенгендігін ескере бермейді, басым бөлігі григорий күнтізбесі бойынша «айтулы даталарға» қатысты өзіндік пайымдауларын жасай береді. Сол себепті келешекте ойшылдың ғұмырнамасындағы атаулы жылдарды нақтылауда хижра күнтізбесін ескере отырып қана ізденістер жүргізген нәтижелі болады деген сенімдеміз.

Пайданылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Татищев В.Н. Собр. соч. В 8 т. – Т.1. – Ч.1. / Татищев В.Н. – Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1962. – 500 с.
- 2 Северцов Н.А. Месяц плена у кокандцев / Северцов Н.А. // Русское слово. – 1859. – №10. – С. 221-318.
- 3 Тоқтабай А. Қожа Ахмет Ясауи сәулет ғимаратының тарихнамасы / Тоқтабай А. // Қожа Ахмет Ясауи және Мұхаммед Хайдар Дулати шығармашылығындағы рухани үндестік. – Тараз: Тараз университеті, 2017. -126-143 бб.
- 4 Мозер Г. Въ странахъ Средней Азии. Путевыя впечатльнiя. / Мозер Г. – С.-Петербургъ: Типографiя В.С.Балашева, 1888. – 73 с.
- 5 Mehmmed Fuad Köprülü. Early mystics in Turkish literature. / Köprülü M.F. – London and New York: Routledge, Taylor and Francis Group, 2006. – 435 p.
- 6 Гордлевский В.А. Ходжа Ахмед Ясеви // Гордлевский В.А. Избранные сочинения. 3-т. / В.А. Гордлевский. – Москва: Изд-во восточной литературы, 1962. – С. 361-368.
- 7 Боровков А.К. Очерки по истории узбекского языка: определение языка хикматов Ахмада Ясави / Боровков А.К. // Советское востоковедение. – 1948. – Вып.5. – С. 229-251.
- 8 Пугаченкова Г.А. О резных деревянных колоннах XIV-XV вв. в г. Туркестане / Пугаченкова Г.А. // Известия АН Казахской ССР. – 1948. Сер. архит. – Вып.1. – С. 40-53.
- 9 Константинова В.В. Некоторые архитектурные памятники по среднему течению реки Сыр-дарья / Константинова В.В. // Известия АН Казахской ССР. – 1950. Сер. архит. – Вып.2. – С. 37-53.

- 10 Маньковская Л.Ю. Исследование архитектурного комплекса-мавзолея Ахмада Ясави в городе Туркестане и вопросы его реставрации: / Маньковская Л.Ю. Автореферат диссертации ... кандидата искусствоведения / Академия наук Узбекской ССР, Объединный ученый совет Отделения общественных наук. – Ташкент: Изд-во Академии наук УзССР, 1963. – 18 с.
- 11 Воронина В.Л. Искусство Средней Азии и Казахстана / Воронина В.Л. // История искусства народов СССР. – Т.2. / Под ред. Н.А.Езерской, О.И.Сопоцинского. – Москва: Изобразительное искусство, 1973. – С. 9-82.
- 12 Нурмухаммедов Н-Б. Мавзолей Ходжи Ахмада Ясеви / Нурмухаммедов Н-Б. – Алма-Ата: Өнер, 1980. –190 с.
- 13 Туякбаева Б.Т. Эпиграфический декор архитектурного комплекса Ахмада Ясави / Туякбаева Б.Т. – Алма-Ата: Өнер, 1989. – 176 с.
- 14 Суфизм в контексте мусульманской культуры / Отв. ред. Пригарина Н.И. – Москва: Наука, Главная редакция восточной литературы, 1989. – 341 с.
- 15 Из истории суфизма: источники и социальная практика. Сб. ст. / Под ред. М.М.Хайруллаева. – Ташкент: ФАН, 1991. – 145 с.
- 16 Демидов С.М. Суфизм в Туркмениии / Демидов С.М. – Ашхабад: Ылым, 1978. – 176 с.
- 17 Таджикова К.Х. Идеиньне предпосылки и особенности развития суфизма в средневековом Казахстане: / Таджикова К.Х. Автореф. диссертации ... кандидата философских наук / Академия наук Казахской ССР, Институт философии. – Алма-Ата, 1983. – 22 с.
- 18 Таджикова К.Х. Развитие суфийской традиции и Ахмед Ясави / К.Х. Таджикова // Вестник КазНУ. – 2010. Серия филос. – №2 (35). – С.77-80.
- 19 Дербісәлі Ә.Б. Адалдықты ардақтаған асыл баба / Дербісәлі Ә.Б. // Қожа Ахмет Ясауи және Мұхаммед Хайдар Дулати шығармашылығындағы рухани үндестік. – Тараз: Тараз университеті, 2017. – 13-21 бб.
- 20 Ясауи тағылымы. Ғылыми мақалалар мен жаңа деректер жинағы. –Түркістан: Мұра, 1996. – 125 б.
- 21 Көпрүлү М.Ф. Ясауи танымы мен тағылымы / Көпрүлү М.Ф. / Аударған К.Коч. – Шымкент, 1999. – 167 б.
- 22 Қожа Ахмет Ясауи. Хикмет жинақ / Қожа Ахмет Ясауи / Дайындағандар: М.Жармұхамедұлы, М.Шафиғи, С.Дәуітұлы. – Алматы: Жалын, 1998. – 290 б.
- 23 Құрышжанов Ә. Қ.А.Йассауи шығармаларын зерттеудің кейбір мәселелері / Құрышжанов Ә. // ҚР ҰҒА Хабарлары. – 1994. Тіл, әдебиет сер. – №5. – 24-33 бб.
- 24 Ахметбек А. Қожа Ахмет Иассауи / Ахметбек А. – Алматы: Санат, 1998. – 116 б.
- 25 Муминов А.К. Новые направления в изучении истории братства йасауи / Муминов А.К. // Общественные науки Узбекистана. – 1993. – №10-12. – С.34-38.
- 26 Мустафина Р.М. Представления, культы, обряды у казахов: в контексте бытового ислама в Южном Казахстане в конце XIX-XX вв. / Мустафина Р.М. – Алматы: Қазақ университеті, 1992. – 172 с.
- 27 Жандарбек З. Йасауи жолы және қазақ қоғамы / Жандарбек З. – Алматы: «Ел-Шежіре», 2006. – 46 б.
- 28 Жандарбек З. Қожа Ахмет Ясауи және Қазақ хандығы / Жандарбек З. // Түркістан тарихы мен мәдениеті. Ғылыми мақалалар жинағы. – Түркістан, 2000. – 144-164 бб.
- 29 Жандарбек З. Ходжа Ахмет Йасауи и возрождение тюркской государственности / Жандарбек З. // Суфизм в Иране и Центральной Азии: сб. ст. – Алматы, 2006. – С.171-178.
- 30 Муминов Ә. Яссауи бастаулары / Муминов Ә. // Ясауи тағылымы –Түркістан: Мұра, 1996. – 22-30 бб.
- 31 Қартабаева Е.Т. Сопылық бағыттардың қасиетті бастаулары / Қартабаева Е.Т. // ҚазҰУ хабаршысы. – 2008. Тар. сер. – №1. –189-191 бб.
- 32 Несипбай Р.Т., Избаиров А.К. Суфийские тарикаты в Центральной Азии: особенности и деструктивный характер деятельности / Несипбай Р.Т., Избаиров А.К. // Казахстан-Спектр. – 2008. – №4. – С.10-20.
- 33 Религиозные верования и обряды казахов. Қазақ халқының діни наным-сенімдері. 2-е изд., доп. – Астана: Алтын кітап, 2007. – 320 с.
- 34 Қожа Ахмет Йасауи кесенесі. Мавзолей Ходжа Ахмада Йасауи. Mausoleum of Khoja Ahmad Yasawi / Құраст.: Ә.Қ.Муминов, М.Б.Қожа, С.Моллақанағатұлы, т.б. – Алматы: «Эффект» ЖШС, 2010. – 208 б.
- 35 Керімұлы Ә., Искакова А. Қ.А.Йасауи тілінің зерттелуі / Керімұлы Ә., Искакова А. // Вестник КазНУ. – 2014. Сер. филол. – №1 (149). – 109-114 бб.

- 36 Әбдігаппарова Ж. Сопылық ағым / Әбдігаппарова Ж. // ҚазМУ хабаршысы. – 2003. Филол. сер. – №9. –135-137 б.
- 37 Сыздық Р. Ясауи тілінің қытшақтық-оғұздық негізі / Сыздық Р. // Түркология, 2002. – №2. – 106-110 бб.
- 38 Сыздықова Р. Ясауи «хикметтерінің» тілі / Сыздықова Р. – Алматы: Сөздік-Словарь, 2004. – 549 б.
- 39 Қаратышқанова Қ. Исламдағы тасаууф / Қаратышқанова Қ. // Ясауи университеті хабаршысы. – 1999. – №5. – 70-74 бб.
- 40 Абуов А.П. Мироззрение Ходжа Ахмета Ясави и его место в истории казахской философии: / Абуов А.П. Автореферат диссертации ... кандидата философских наук / НАН РК, Институт философии, политологии и религиоведения. – Алматы, 1997. – 33 с.
- 41 Абилова Б.И. Суфизм как феномен исламской культуры / Абилова Б.И. Уч. пособие. – Алматы: Қазақ университеті, 2008. – 156 с.
- 42 Байтенова Н.Ж. Ходжа Ахмет Ясауи – основоположник тюркской ветви суфизма / Байтенова Н.Ж. // Вестник КазНУ. – 2012. Сер. филос. Сер. культур. Сер. полит. – №2 (39). – С.4-10.
- 43 Кенжетай Д. Қожа Ахмет Ясауи дүниетанымы / Кенжетай Д. –Түркістан: Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық Қазақ-Түрік университеті. – 2004. –341 б.
- 44 Кенжетай Д.Т. Ислам өркениеті / Кенжетай Д.Т. Оқу-әдістемелік құралы. – Алматы, 2012. –109 б.
- 45 Орынбеков М.С. Генезис религиозности в Казахстане / Орынбеков М.С. –Алматы: Дайк-Пресс, 2005. – 240 с.
- 46 Көшенова Ф.И. Қожа Ахмет Ясауидің өмірі жайлы кейбір мәліметтер / Көшенова Ф.И. // А.Ясауи университетінің хабаршысы. – 2010. – №1. – 198-203 бб.
- 47 Исламов Р.Ф. Ахмед Ясеви: жизнь и творческая деятельность (к вопросу изучения) / Исламов Р.Ф. // Вестник Казанского государственного университета культуры и искусства. – 2012. – №3. – С.56-60.

References

- 1 Tatishchev V.N. (1962). *Sobr. soch. [Collected Works]. V 8 t. T.1. Ch.1. Moscow-Leningrad: Izd-vo AN SSSR [in Russian].*
- 2 Severcov N.A. (1859). *Mesjac plena u kokandcev [A month of captivity by the Kokand people]. Russkoe slovo. №10 [in Russian].*
- 3 Toktabaj A. (2017). *Kozha Ahmet Yasawi saulet gimaratynyn tarihnamasy [Historiography of the architectural building of Khoja Akhmet Yasawi]. Kozha Ahmet Yasawi zhane Muhammed Hajdar Dulati shygarmashylygyndagy ruhani yndestik. Taraz: Taraz universiteti [in Kazakh].*
- 4 Mozer G. (1888). *V" stranah" Srednej Azii. Putevyaya vpechat"niya [In the countries of Central Asia. Traveling impressions]. S.-Peterburg: Tipografiya V.S.Balashova [in Russian].*
- 5 Mehmet Fuad Köprülü. (2006). *Early mystics in Turkish literature. -London and New York: Routledge, Taylor and Francis Group*
- 6 Gordlevskij V.A. (1962). *Hodzha Ahmed Yasevi [Hodzha Ahmed Yasevi]. Gordlevskij V.A. Izbrannye sochineniya. T.2. Moscow: Izd-vo vostochnoj literatury [in Russian].*
- 7 Borovkov A.K. (1948). *Ocherki po istorii uzbekskogo yazyka: opredelenie yazyka hikmatov Ahmada Yasavi [Essays on the history of the Uzbek language: the definition of the Khikmat language by Ahmad Yasawi]. Sovetskoe vostokovedenie. Vol.5 [in Russian].*
- 8 Pugachenkova G.A. (1948). *O reznyh derevyannyh kolonnah XIV-XV vv. v g. Turkestane [About carved wooden columns of the XIV-XV centuries. in Turkestan]. Izvestiya AN Kazahskoj SSR. Seriya arhitekturnaya. Vol.1 [in Russian].*
- 9 Konstantinova V.V. (1950). *Nekotorye arhitekturnye pamyatniki po srednemu techeniyu reki Syr-dar'i [Some architectural monuments along the middle course of the Syr Darya river]. Izvestiya AN Kazahskoj SSR. Seriya arhitekturnaya. Vol.2 [in Russian].*
- 10 Man'kovskaya L.YU. (1963). *Issledovanie arhitekturnogo kompleksa-mavzoleya Ahmada Yasavi v gorode Turkestane i voprosy ego restavratsii [Study of the architectural complex-mausoleum of Ahmad Yasavi in the city of Turkestan and issues of its restoration]. Avtoreferat dissertatsii ... kandidata iskustvovedeniya / Akademiya nauk Uzbekskoy SSR, Ob"yedinyy uchenyy sovet Otdeleniya obshchestvennykh nauk. Tashkent [in Russian].*
- 11 Voronina V.L. (1973). *Iskusstvo Srednej Azii i Kazahstana [Art of Central Asia and Kazakhstan]. Istoriya iskusstva narodov SSSR. T.2. / Pod red. N.A.Yezerskoy, O.I.Sopotsinskogo. Moscow: Izobrazitel'noye iskusstvo [in Russian].*

12 Nurmuhammedov N-B. (1980). *Mavzolej Hodzhi Ahmeda Yasevi. [Mavzolej Hodzhi Ahmeda Yasevi]. Alma-Ata: Oner [in Russian].*

13 Tuyakbaeva B.T. (1989). *Epigraficheskij dekor arhitekturnogo kompleksa Ahmeda Yasavi [Epigraphic decor of the architectural complex of Ahmed Yasawi]. Alma-Ata: Oner [in Russian].*

14 Sufizm v kontekste musul'manskoj kul'tury [Sufism in the context of Muslim culture]. (1989). *Moskow: Nauka [in Russian].*

15 Iz istorii sufizma: istochniki i social'naya praktika [From the history of Sufism: sources and social practice]. (1991). *Sb. st. / Pod red. M.M. Hajrullaeva. Tashkent: FAN [in Russian].*

16 Demidov S.M. (1978). *Sufizm v Turkmenii [Sufism in Turkmenistan]. -Ashkhabad: Ylym [in Russian].*

17 Tadzhiikova K.H. (1983). *Idejnye predposylki i osobennosti razvitiya sufizma v srednevekovom Kazahstane [Ideological prerequisites and features of the development of Sufism in medieval Kazakhstan]: Avtoreferat dissertatsii ... kandadata filoskich nauk / Akademiya nauk Kazahskoy SSR, Instiut filosofii. Alma-Ata [in Russian].*

18 Tadzhiikova K.H. (2010). *Razvitie sufijskoj tradicii i Ahmed Yasavi [Development of the Sufi Tradition and Ahmed Yasawi]. Vestnik KazNU. Seriya filos. №2 (35) [in Russian].*

19 Derbisali A.B. (2017). *Adalduky ardaktagan asyl baba [Sacred ancestor who lived honestly]. Kozha Ahmet Yasavi zhane Muhammed Hajdar Dulati shygarmashylygyndagy ruhani undestik. Taraz: Taraz universiteti [in Kazakh].*

20 Yasavi tagylymy [Knowledge of Yasawi]. (1996). *Gylymi makalalar men zhana derekter zhinagy. Turkistan: Mura*

21 Kopyly M.F. (1999). *Yasavi tanymy men tagylymy [Knowledge and understanding of Yasawi] / Aud. K.Koch. Shymkent [in Kazakh].*

22 Kozha Ahmet Yasavi. *Hikmet zhinak [Collection of hikmets]. (1998). Dajyn. M.Zharmuhameduly, M.Shafigi, S.Dautily. Almaty: Zhalyn [in Kazakh].*

23 Kuryshzhanov A. (1994). *K.A.Jassavi shygarmalaryn zertteudin kejbir maseleleri [Some problems of studying the works of K. A. Yasawi]. KR UGA Habarlary. Til, adebiet ser. №5 [in Kazakh].*

24 Ahmetbek A. (1998). *Kozha Ahmet Yasavi [Kozha Ahmet Yasavi]. Almaty [in Kazakh].*

25 Muminov A.K. (1993). *Novye napravleniya v izuchenii istorii bratstva jasaviya [New directions in the study of the history of the brotherhood of yasavia]. Obshchestvennye nauki Uzbekistana. №10-12 [in Russian].*

26 Mustafina R.M. (1992). *Predstvaleniya, kul'ty, obryady u kazahov: v kontekste bytovogo islama v Yuzhnom Kazahstane v konce XIX-XX vv. [Representations, cults, rituals among Kazahks: in the context of everyday Islam in South Kazakhstan at the end of the 19th-20th centuries]. Almaty: Kazak universiteti [in Russian].*

27 Zhandarbek Z. (2006). *Jasavi zholy zhane kazak kogamy [Yasawi Way and Kazakh Society]. Almaty: «El-Shezhire» [in Kazakh].*

28 Zhandarbek Z. (2000). *Khozha Ahmet Yassavi zhane Kazak handygy [Khodzha Ahmet Jasavi and Kazakh Khanate]. Turkistan tarihy men madeniety. Gyl. makalal. zhinagy. Turkistan [in Kazakh].*

29 Zhandarbek Z. (2006A). *Khodzha Ahmet Jasavi i vozrozhdenie turkskoj gosudarstvennosti [Khoja Ahmet Yasavi and the revival of the Turkic statehood]. Sufizm v Irane i Central'noj Azii: sbornik statej. Almaty [in Russian].*

30 Muminov A. (1996). *Yassaviya bastaulary [Beginning of Jasavia] // Yasavi tagylymy. Turkistan: Mura [in Kazakh].*

31 Kartabaeva E.T. (2008). *Sopylyk bagyttardyn kasietti bastaulary [The sacred beginning of the Sufi trend]. KazYU habarshysy. Tar. ser. №1 [in Kazakh].*

32 Nesipbaj R.T., Izbaïrov A.K. (2008). *Sufijskie tarikaty v Central'noj Azii: osobennosti i destruktivnyj karakter deyatel'nosti [Sufi Tariqats in Central Asia: Features and Destructive Activity]. Kazahstan-Spektr. №4 [in Russian].*

33 Religioznye verovaniya i obryady kazahov. *Kazak halkynyn dini-nanym senimderi [Religious beliefs and rituals of Kazahks]. (2007). 2-e izd., dop. Astana: Altyn kitap [in Russian].*

34 Khozha Ahmet Yasavi kesenesi. *Mavzolej Hodzha Ahmada Yasavi. Mausoleum of Khoja Ahmad Yasavi (2010). / Kurast.: A.K.Muminov, M.B.Kozha, S.Mollakanagatuly, etc. Almaty: «Effekt» ZHSHS [in Russian, in Kazakh and Engl.]*

35 Kerimuly A., Iskakova A. (2014). *K.A.Jsavi tilinin zerttelui [Study of the K.A.Yassawi language]. Vestnik KazNU. Seriya filolog. №1 (149) [in Kazakh].*

36 Abdigapparova Zh. (2003). *Sopylyk agym [Sufi current]. KazMU habarshysy. Filol. ser. №9 [in Kazakh].*

37 Syzdyk R. (2002). *Yasawi tilinin kypshaktyk-oguzdyk negizi [Kypak-Oguz basics of the Yasawi language]. Turkologiya. №2 [in Kazakh].*

38 Syzdykova R. (2004). *Yasawi «hikmetterinin» tili [The language of the "Hikmets" of Yasawi]. Almaty: Sozdik-slovar' [in Kazakh].*

39 Karatyshkanova K. (1999). *Islamdagy tasauuf [Taasawif in Islam]. Yaccayi universiteti habarshysy. №5 [in Kazakh].*

40 Abuov A.P. (1997). *Mirovozzrenie Hodzha Ahmeta Yasavi i ego mesto v istorii kazahskoj filosofii [Worldview of Khoja Akhmet Yasawi and his place in the history of Kazakh philosophy]: Avtoreferat dissertatsii ... kandidata filosoficheskikh nauk / NAN RK, Institut filosofii, politologii i religiovedeniya. Almaty [in Russian].*

41 Abirova B.I. (2008). *Sufizm kak fenomen islamskoj kul'tury [Sufism as a phenomenon of Islamic culture]. Uch. posobie. Almaty: Kazak universiteti [in Russian].*

42 Bajtenova N.Zh. (2012). *Hodzha Ahmet Yassauı – osnovopolozhnik tyurkskoj vetvi sufizma [Khoja Ahmet Yassauı – the founder of the Turkic branch of Sufism]. Vestnik KazNU. Ser. filos. Ser. kul'tur. Ser. polit. №2 (39) [in Russian].*

43 Kenzhetaj D. (2004). *Kozha Ahmet Yasauı dunietanymy [Worldview of Khoja Ahmed Yasawi]. Turkistan: K.A.Yasauı atyndagy Halykaralyk Kazak-Turik universiteti [in Kazakh].*

44 Kenzhetaj D.T. (2012). *Islam orkenieti [Islamic civilization]. Oku-adistemelik kuraly. Almaty [in Kazakh].*

45 Orynbekov M.S. (2005). *Genezis religioznosti v Kazahstane [The genesis of religiosity in Kazakhstan]. Almaty: Dajk-Press [in Russian].*

46 Koshenova G.I. (2010). *Kozha Ahmet Yasauıdıń omiri zhajly kejbir malimetter [Some information about the life of Khoja Ahmed Yasevi]. A.Yasauı universitetinin habarshysy. №1 [in Kazakh].*

47 Islamov R.F. (2012). *Ahmed Yasevi: zhizn' i tvorcheskaya deyatel'nost' (k voprosu izucheniya) [Ahmed Yasevi: life and creative activity (to the issue of study)]. Vestnik Kazanskogo gosudarstvennogo universiteta kul'tury i iskusstva. №3 [in Russian].*

АРХЕОЛОГИЯ И ЭТНОЛОГИЯ АРХЕОЛОГИЯ ЖӘНЕ ЭТНОЛОГИЯ ARCHAEOLOGY AND ETHNOLOGY

ӘӨЖ 930.85

МРНТИ 03.20.00:03.01.09

<https://doi.org/10.51889/2021-4.1728-5461.15>

С.С. Бекешов ^{*1}

¹Тарих ғылымдарының кандидаты, ҚазБСҚА ХБК, Қазақстан, Алматы.

E-mail: bekeshov_sarsen@mail.ru

ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ДӘСТҮРЛІ АҒАШ ӨНЕРІ

Аңдатпа

Бұл мақалада қазақтың дәстүрлі ағаш ою өнері халқымыздың заттық және рухани мәдениетінің негізгі элементтері қарастырылады. Зерттеуде ағаш бұйымдарының көнеден сақталған түп нұсқалары мен ағаш шеберлердің XVIII және XX ғасыр басындағы қолөнер бұйымдары сараланады. Орта Азия халықтарының ағаш ұқсату, оймыштау өнеріне қатысты еңбектерге шолу жасалады. Соның ішінде М.С. Мұқановтың «Қазахсая юрта», Х.Аргынбаевтың көлемді зерттеу еңбегі «Қазақ халқының қолөнері», Ө.Жәнібековтың «Культура казахского ремесла», көп жылдар Қазақстанның Орталық мұражайында қызмет еткен этнограф, зерттеуші Н.А. Оразбаеваның «Народное декоративно-прикладное искусство казахов», С.Қасимановтың «Қазақ халқының қолөнері» еңбегінде ағаш ұқсату технологиясы мен ою-өрнек түрлеріне кеңінен қарастырған, К.Ибраеваның «Қазахский орнамент», Т.К. Басеновтың «Қазахский народный орнамент» ою-өрнектің бес топқа бөлгені туралы қарастырған, Ұ.Қыдыралиннің «Маңғыстау қазақтарының дәстүрлі шаруашылығы» атты қомақты еңбегінде «Қолөнерге байланысты үй кәсіптері» бөлімінде ер және әйел адамдар қол өнері ғылыми тұрғыда сараланған, осы тақырып аясында авторлар ағаш шеберлердің әдіс-тәсілдерін қарастырған. Олардың шығармашылық мұралары - үй жиһаздары, ыдыс-аяқтар, арбалар, күймелер, ер-тұрмандар мен әдет-салтқа қатысты бұйымдар да көрініс тапқан. Осы жәдігерлер арнайы ізденіс пен ғылыми талдауға негіз болды. Маңызды зерттеу нысандарымен қатар ол бұйымдарда белгілі бір қалыпта сақталған ағаш оймыштаудың әдістері мен тәсілдері, шеберлердің құрал-саймандарын зерделеуден де туындап отыр.

Еңбекте ағаш оймыштау өнері тұтас, қазақтың дәстүрлі мәдениеті ауқымында, оның дамуының басты салалары шаруашылық-тұрмыстық және жерлеу ғұрпы тұрғысында қаралады.

Түйін сөздер: ағаш, өрнектеу, оймыштау, қазақтар, қолөнер бұйымдары.

Бекешов С.С. *¹

¹Кандидат исторических наук, КазГаса МОК, Казахстан, Алматы.

E-mail: bekeshov_sarsen@mail.ru

ТРАДИЦИОННАЯ РЕЗЬБА ПО ДЕРЕВУ У КАЗАХОВ

Аннотация

В данной статье рассматриваются основные элементы предметной и духовной культуры казахского традиционного деревянного орнамента. В исследовании рассматривается исконно сохранные оригинальные изделия из дерева и ремесел плотников XVIII - начала XX веков. Обзор произведений народов Средней Азии по искусству резьбы по дереву, оформлению и их украшения. В том числе «Казахская юрта» М.С. Муканова, объемный исследовательский труд Х.Аргынбаева «Ремесло казахского народа», «Культура казахских ремесел» У.Жанибекова, «Народное декоративно-прикладное искусство казахов» написанное этнографом и исследователем Н.А. Оразбаевой, «Ремесла казахского народа» С.Касиманова широко рассматривает технологию обработки дерева и виды орнаментов, «Казахский орнамент» К.Ибраевой, «Казахский народный орнамент» Т.К. Басенова.

В значительном труде У.Кыдыралина «Традиционное хозяйство мангистауских казахов» в разделе «Рукоделие связанные с домашним ремеслом» научно дифференцированы мужские и женские ремесла, авторы рассмотрели приемы мастеров. Их творческое наследие включает предметы домашнего обихода, посуду, телеги, колесницы, седла и также есть предметы, связанные с обычаями и традициями. Эти экспонаты стали основой для специальных исследований и научного анализа. Помимо важных объектов исследования, методы и приемы резьбы по дереву, сохранившиеся в определенной форме в изделиях, также являются результатом изучения орудий труда мастеров.

В исследовании рассматривается искусство резьбы по дереву в целом, в контексте традиционной казахской культуры, основные направления ее развития с точки зрения бытовых и погребальных обычаев.

Ключевые слова: дерево, орнаментация, резьба, казахи, изделия ремесла.

S.S. Bekeshov^{*1}

¹*KazGasa IEC, Kazakhstan, Almaty.*

E-mail: bekeshov_sarsen@mail.ru

TRADITIONAL WOOD CARVING AMONG KAZAKHS

Abstract

This article examines the main elements of the subject and spiritual culture of the Kazakh traditional wooden ornament. The study examines the primordially preserved original wood products and crafts of carpenters of the 18th - early 20th centuries. Review of the works of the peoples of Central Asia on the art of woodcarving, design and decoration. Including «Kazakh yurt» by M.S. Mukanov, voluminous research work of H. Argynbaev «Craft of the Kazakh people», «The culture of Kazakh crafts» by U.Zhanibekov, «Folk decorative and applied art of Kazakhs» which was written by ethnographer and researcher N.A. Orazbayeva, S.Kasimanova «Crafts of the Kazakh people» demonstrates the technology of processing wood and types of ornaments, «Kazakh ornament» by K.Ibraeva, «Kazakh folk ornament» by T.K. Basenova. In the significant work of U.Kydyralin "The traditional economy of the Mangistau Kazakhs" in the section «Handiwork related to home craft» male and female crafts are scientifically differentiated, the authors considered the techniques of craftsmen. Their creative heritage includes household items, dishes, carts, chariots, saddles and objects related to customs and traditions. These exhibits became the basis for special research and scientific analysis. In addition to important research objects, methods and techniques of wood carving, preserved in a certain form in products, are also the result of studying the tools of craftsmen.

The study examines the art of woodcarving as a whole, in the context of traditional Kazakh culture, the main directions of its development from the point of view of everyday and funeral customs.

Keywords: wood, ornamentation, carving, Kazakhs, handicrafts.

Кіріспе. Қазақ қолөнеріндегі өнердің кең тараған түрі тұрмыстық бұйымдар ағаштан ұқсату (жасау) болып табылады. Бұл үшін ағаш шеберлері негізгі шикізат етіп ағаш пен сүйек, күміс пластинкалар, теріні көркем өңдей отырып, пайдаланды. Ағашты оймыштап, әрлеу әдісінің ерте кезден келе жатқан дәстүрі осы күнге дейін кейбір белгілі шеберлер арасында сақталып пайдаланылып келеді. Қазақстанның Орталық, Облыстық тарихи-өлкетану мұражайларында ағаштан ұқсатылған бұйымдар XVIII және XX ғасырдың бас кезінде жасалынған. Қазақстанда кездесетін қолөнер бұйымдары бірнеше аймақтарды (Батыс, Шығыс, Оңтүстік, Орталық, Солтүстік) қамтиды. Жинақталған материалдар шаруашылық-тұрмыстық саладағы қазақ халқының ағаш ою өнерінің мүлдем толық зерттелмегендігін айғақтап, алдағы мерзімде оны кешенді зерттеу қажеттігіне әкелді.

Материалдар мен деректер. Қазақтың дәстүрлі ағаш ұқсату және ою өнері көптеген саяхатшылар мен әскери шенді қызметкерлерді, ғылыми ізденіспен шұғылданған ғалымдарды бей жай қалдырмады. Осы бір талғамы зор қолөнер саласы туралы алғашқы рет «тарихтың патшасы» атанған Геродот көшпелі халықтың тұрғын үйлері туралы «Әркім ағаштың астында өмір сүреді. Қыс мезгілінде ағаш ақ киізбен тығыздалып жабылса, ал жаз кезінде төбесі ашық қалдырылады» – деп таңдай қақты [1;103 б.].

Әл ибн Фадлан X ғасырда қазіргі Батыс Қазақстан аумағынан (Жем өзені) өтіп бара жатып оғыздардан көрген күмбез тәрізді киіз үй туралы баяндайды. Әл-Якуби XI ғасырда түріктердің киізбен жабылған қабырғалы шатырлары туралы өз еңбегінде атап көрсетеді Орталық Азия көшпелілерінің «Доңғалақты үй», «Үй арбасы» жөніндегі өз еңбектерінде Плато Карпини мен Гильом де Рубрук те XIII ғасырдың орта кезінде жазып қалдырған.

Тарихшы ибн Баттута өз еңбегінде Алтын Орда дәуіріндегі қазіргі Қазақстан жеріндегі мекендеген елдің «үйлі арбасы» туралы тоқталады.

Қазіргі таңда XVI ғасырдың небір ағаш бұйымдарының басым көпшілігі Эрмитажда сақтаулы. XVI ғасырда ибн Рузбихан ханның соғыс жорықтарының біріне қатыса жүріп, мол олжаның, мүлкімен қоса қазақтардың он мыңға жуық киіз үйлерінің қолға түскенін мәлімдейді.

Қазақтардың сол кездегі шаруашылығы мен мәдениеті туралы XVI ғасырдың ортасында ибн Рузбихан «Бұл елдің кейбір ағаштары өте қатты болады, олардан үлкен шеберлікпен төрт дөңгалақты күркесі бар мықты арбалар жасайды» деп суреттейді. Олеарий Адам өз еңбегінде XVII ғасырда қазақтар пайдаланған «Күйме арбасы» туралы құнды мәліметтер қалдырған. Онда: «Қос дөңгелекті түндігі ашылған күмбезге кіретін есігінің ортасында терезесі бар».

Капитан И.Г. Андреев өз еңбегінде XVIII ғасырдағы қазақ ауылында болған сапарынан кейін халықтың қолөнері, салт-дәстүрі, наным-сенім туралы сөз етеді, нәзік ағаштан киіз үй тұрғызу, ер-тоқым, ағаштан ыдыс-аяқ жонатындығы жөнінде арнайы тоқталады [2;63 б.].

Талқылау. XIX ғасырдың аяғында қазақтар небір көркем қолөнер бұйымдарын (XVIII-XIX ғғ.) Петербургтегі шығыстанушылардың 3-ші конгресінің көрмесіне қойылған. Неміс дәрігері Р.Каруц «Среди киргизов и туркменов на Мангышлаке» атты еңбегінде халықтың қолөнеріне қатысты көптеген құнды дерек келтіреді. Автор көшпелілердің ішіп-жем, заттық мәдениетін арнайы зерттеген. Ол еңбегінде ағаштан ұқсатылған бұйымдарға, әсіресе, «киіз үйдің сықырлауығына», «темекі салғышқа», «оймышталған мандайшаларға», «босағаларға» жан-жақты тоқталып өткен.

Раушан Каргабекованың «Ағаш ою» мақаласында қазақтың ағаш ою әдістері мен түрлерін сипаттап өткен. Ағаш өңдеуі бүкіл Қазақстан аумағы бойынша таралған және де арнайы қазахи ою мен өрнектелген. Ағаш шеберлері орманға бай Шығыс және Солтүстік Қазақстанда қатты ағаштарды пайдаланып, арнайы ою үшін пайдаланады, соның ішінде қызыл қайың, үйеңкі, қара немесе қызыл балқарағай, күл, жаңғақ ағашы және емен. Оңтүстік Қазақстанда қарағаш, жаңғақ ағашы, алмұрт, акация, шынар ағаштары ою үшін қолданылады [3 б.].

Меруерт Егізбаева және Ринат Жұматаев «Тарбағатай қазақтарының сәндік және қолданылған өнері». Ағаштан жасалған бұйымдар Тарбағатай қазақтарының тұрмысында ұзақ және өте кең қолданылған. Оның себебі ағаштың қол жетімділігі және оны өңдеудің қарапайымдылығы ғана емес, сонымен қатар бұл материалдың қажеттілігі көшпенділер үшін маңызды сапа болып табылады [4].

Лариса Додхудоева өзінің «Тәжікстандағы ағаштан ойып салу өнері». Паргардағы Муг тауы сарайынан табылған біздің дәуіріміздің VII-VIII ғасырлары аралығында құрылыстар бар. Оюлар әртүрлі және табиғи материалдарды өңдеудің жоғары техникасымен, оның ішінде қанжар қабықшаларын, жебе біліктерін, түймелерді, күректерді, ыдыстарды, құрсауды және басқаларын қолданумен ерекшеленеді. Бұл қолөнердің тағы бір тәсілі өрім жасау болды [5].

Ағаш оюға қатысты мәліметтер - қазақтың кәсібі, (соның ішінде ағаш ұқсатуға қатысты) көптеген мақалалар, саяхатшылардың қолжазбалары - революцияға дейінгі авторлар, кейбіреулердің тағдырлары мен өмір жолдары елеусіз қалып отырған.

Ағаш ұқсатуға қатысты, әсіресе, қолөнер бұйымдары мен ондағы ою-өрнек түрлерінің орналасуы жөнінде Кеңес дәуіріндегі республика зерттеушілері де зерттеген. Орыс, Орта Азия халықтарының (өзбек, түркмен, қырғыз) ағаш ойымштауға қатысты материалдар жинақталып, жүйеленген. Сондай-ақ, ағаш ұқсатуға қатысты, әсіресе, оны тазалау, дайындау, құрал-саймандар жөніндегі мәліметтер де кеңінен зерделеніп отырған. Осындай еңбектердің бірі - ағаш шеберлеріне көмекші құрал ретінде жарық көрген А.А. Авросимова, Н.Н. Каплан, Т.Б. Митлянскаялардың «Художественная резьба по дереву, кости и рогу» атты көлемді зерттеуі. Еңбекте орыс халқының дәстүрлі ағаш ою өнері туралы айтылған, ыдыс-аяқтар мен шаруашылық бұйымдардағы шеңберлі және геометриялық ойымштар нақты сараланады. Археологиялық қазба жұмыстары негізінде баяндалатын В.А. Барадудиннің «Художественная обработка по дереву» атты еңбегінде де ағаш ойымштары кеңінен талданады. Ал орыс деревнясы мен қалалардағы ескі үйлер мен храмдардағы күрделі аумақты ойымштар А.В. Кирюхиннің құрастырумен шығарылған «Домовая и художественная резьба по дереву» атты еңбегінде жан-жақты баяндалған. Зерттеуде ағаш ойымштаудың соңғы кезде назардан тыс қалып бара жатқанына да көңіл аударылады.

Ағаш ұқсату өнері Орта Азия халықтары зерттеушілерін де бей-жай қалдырмаған. Н.А. Аведованың «Ташкентсақия резьба по дереву в работах Максуда Касимова» атты еңбегінде туысқан өзбек халқының қолөнері сөз болады. Сонымен қатар өзбек халқының өзіне тән ойымштау ерекшеліктері кестесімен берілген. Зерттеуші жергілікті шеберлердің қазақ, қырғыз, түркімен халықтарының ою-өрнектерін жетік меңгеріп, оларды ағаштан ұқсатылған бұйымдарға тиімді етіп қолдана білгендігін, тіпті оны күрделі

композиция құру барысында топтастыра бере алғандығына көңіл аударып, оймыштардың арнайы «топқа» бөлінуіне ерекше тоқталады.

Ағаш оймыштау өнерінің тәжік халқы арасында да кеңінен тарағаны М.А. Рузиевтің «Искусство таджикской резьба по дереву (конец XIX-XX вв.) атты еңбегінде баяндалады. Көп жылдық экспедиция материалдары бойынша жазылған еңбекте оймыштау өнерінің архитектура (сәулет) мен мешіт, монша және үй жиһаздарында қалай көрініс тапқаны, шеберлердің геометриялық және өсімдік тектес ою-өрнектерінің «шектеулі», «жолақты» түрін өзіндік стильмен бере білгендігіне назар салынады. Әсіресе, қарастырылып отырған кезеңдегі шеберлер арасында оймыштың тілік, бедерлі, жайпақ бедерлі, екі-үш қырлы бедер түрлерінің кеңінен қолданылғаны айтылып, осы оймыштарға арналған құрал-саймандарға біршама тоқталады. Ал тәжіктердің ағаш оймыштарындағы ою-өрнек түрлері мен оған көрші халықтың әсері бар екені туралы зерттеуші М.Андреевтің «Орнамент горных таджиков и киргиз Памира» еңбегіне арқау болған [6;41 б.]. Еңбекте тұрғын үйдің қабырғалары мен бұйымдарда орындалған ою-өрнектер қарапайым әдіспен, сондай-ақ «чулочный» орнаментпен (өрнекпен) көркемдеп, өзіндік ерекшеліктерімен дараланатыны баса айтылады. Бұндай ерекшеліктің орын алу себебін М.Е. Массон бұл өңір халқының мұсылман дінін қабылдағанға дейінгі дәстүрлерінен, яғни арийлік стильден іздейді.

Жоғарыда аталған зерттеуде тіреуіштерде (колона) оймышталған, ондағы тілік және биік, аласа оймыштар мен өсімдік пен геометриялық ою-өрнектердің қолданылуы сөз болады. Сонымен қатар моңғол халқының ағаш оймыштау өнеріне қатысты деректер Н.В. Кочешковтың «Народное искусство монголов» атты еңбегінде жүйелі қамтылған. Ағаш түрлеріне бай келетін моңғол өлкесінде ағаш ұқсатумен халықтың басым көпшілігі дерлік айналысқан. Шеберлер әр бұйым түрлеріне қарай, мәселен киіз үй сүйегі, үй жиһаздары мен ыдыс-аяқтарға арнап ағаш түрлерін дұрыс таңдай білген. Этнографиялық экспедиция материалдары негізінде башқұрт халқының қолөнеріне қатысты С.А. Авижанская, Н.В. Бикбулатов, Р.Г. Кузеевтердің «Декоративно-прикладное искусство башкир» атты көлемді еңбектері жарық көрді. Авторлар ағаш оймыштаудың оңтүстік-шығыс аймақта кең өріс алғандығын және негізінен үй жиһаздары мен ыдыс аяқтарда өрнекті (ажурные) оймыштың басым таралғанына, алайда бұл өнер түрінің кейінгі кездері ұмытылып бара жатқанына тоқталады. Кеңес дәуірінде якут халқындағы ағаш оймыштау өнері де зерттелген. Белгілі зерттеуші И.А. Потаповтың «Якутская народная резьба по дереву» атты еңбегінде қолөнер шеберлерін екі топқа, ағаш бұйымдарын оймыштаушы – кәсіби шеберлерді бес топқа (қазба байлықтарды өңдеп, талшықты өсімдік затты өңдеу, ағаш өңдеу саласы, ағашты нығыздау саласы, жан-жануарлардан алынатын шикізат көздерін өңдеу) бөліп қарастырады. Әсіресе, автордың еңбегінде ерекше көңіл аудартатын жайт қазақ халқының қымыз құятын тегене іспеттес «чоронның» жасалу ерекшелігі мен ұқсастығы. Осындай ұқсастық тостаған мен піспекте де байқалады.

Туысқан қарақалпақ халқындағы ағаш ұқсату өнерінің тарихы «Этнография каракалпаков (XIX начало XX века) атты еңбекте кең көлемде зерттелген. Еңбекте қарақалпақтар арасындағы ағаш оймыштардың ерекшеліктері мен осы кәсіпке байланысты діни-нанымдар кеңінен сөз болады. Ал осы халықтың қолөнеріндегі ою-өрнек жөніндегі мағлұматтар 1945-1950 жылдары жасақталған Хорезм археологиялық-этнографиялық экспедиция материалдарында біршама көрініс тапқан. Бұл материалдарда ою-өрнектердің негізінен кебеже мен есіктерде, сондай-ақ ұсақ-түйек бұйымдар мен ұлттық киімдерді кестеленуі талданады [7;55-69 б.].

Ағаш ою өнері бурят халқы арасында да кең таралған. Зерттеуші И.И. Соктоева «Изобразительное и декоративное искусство Бурятии» атты еңбегінде шебердің бұйымдар жасайтын ағаш түрлеріне айрықша мән беретінін және негізінен оларда ірі бедерлі оймыштардың кең таралғанын, мұның ірі құрылыстар мен храмдарда да орын алғанына назар аударады. Әсіресе, шеберлердің балаларға арналған сувенирлер «гротест» мәнерімен орындалатынына тоқталады. Қазақтардағы ағаш ұқсату өнерінен айтарлықтай ерекшелігі жоқ қырғыз қолөнерінің дамуы да зерттеушілер назарынан тыс қалмаған. Қырғыз шеберінің ыдыс-аяқ пен музыкалық аспаптар жасаудағы дәстүрлері ғалым К.И. Антипинаның «Особенности материальной культуры и прикладного искусства южных киргизов» атты еңбегінде арқау болған. Ағаш бұйымдардың сүйекпен әдіптелуі баяндалған Н.А.Оразбаеваның «Искусство резьбы по кости казахов» атты еңбегінде Қазақстанның барлық дерлік аймағында кездесетін ағаш бұйымдардың түрлері, атаулары, оймыштау технологиясы сараланады. Қазақстанның Қостанай, Ақтөбе облыстарының материалдары бойынша жазылған т.ғ.д., профессор М.Мұқановтың «Резьба по дереву у казахов» атты мақаласы бұл мәселеге байланысты алғашқы еңбек. Мақалада осы өңірлердегі үй жиһаздары мен ыдыс-аяқтар, шарушылық бұйымдардың ұқсату әдісіне кеңінен тоқталады, сонымен қоса құрал-саймандар сөз болады. Бүгінде ағаш оймыштарында ою-өрнектердің мән-мазмұны мен құпия сыры зерттеуші ғалымдарды бей-жай қалдырмай әлі де өзіне көңіл аудартып келеді. Бұл тақырып аясында екі ұдай пікірлер де аз емес [8;163 б.].

Осы тақырып төңірегінде алғаш С.В. Иванов «Орнамент народов Сибири как исторический источник» атты еңбегінде қозғаған. Аталған ғылыми еңбекте әр этностың ою-өрнектері мен таңбалары туралы мол мағлұматтар келтіріліп, ою-өрнектердің орналасу әдісіне тиянақты түрде жүйеленеді. Сондай-ақ еңбекте ою-өрнектің генезисі, олардың әр ұлтта атауы мен семантикасы талданады. Кеңес дәуірінде Солтүстік Кавказ халықтарындағы ағаш бұйымдарын оймыштау да біршама зерттелген. Әсіресе, 1959 жылғы Солтүстік Кавказда болған экспедиция адыгей, черкес, кабардин халықтарындағы ағаш бұйымдарының оюмышталуы туралы мол мәлімет жинады. Екі комплекске бөліп қарастырылатын Кавказ халықтарының ағаш бұйымдарының (үй жиһаздары мен ыдыс-аяқтар) түрлі материалдармен көркемдеуі, ою-өрнектер салуы зерттеушілердің назарын аударған.

Қазақ қолөнерінің бір саласы болған «ағаш оймыштау» туралы әді күнге дейін арнайы зерттелген еңбектер жоқтың қасы. Академик Ә.Х. Марғұлан «Казахское народное прикладное искусство» атты күрделі еңбегінің «Резьба по дереву и кости» атты бөлімінде ағаш бұйымдарының түрі мен оймыш түрлеріне қысқаша тоқталып өткен.

Ғалымның үш томдық еңбегінің 2-ші томындағы «Мебель и домашняя утварь» және «Ершілік» өнері туралы тарауында автор ағаш өнеріне жалпылама сипаттама беріп, түрлі-түсті суреттерімен шектелген. Ал белгілі этнограф М.С.Мұқановтың «Казахская юрта» атты көлемді ғылыми еңбегінде киіз үйдің даму тарихы жөнінде көп мәліметтер келтіріліп жүйелі сараланады. Сондай-ақ, «қазақтың киіз үйінің» ұқсату технологиясына, киізге жасалатын бұйымдар мен ондағы сан-алуан өрнекті бау-басқұрларға, шашак, жел бауларға кеңінен тоқталған. Қазақ халқының қолөнері туралы көп жылдық этнографиялық экспедиция нәтижесінде жазылған Х.Аргынбаевтың көлемді зерттеуінің алатын орны ағаш ою өнері үшін де ерекше. Автор көлемді еңбегінде «Ағаш ұқсату», «Үйшілер өнері», «Ершілер өнер», «Мебельдер мен ыдыс-аяқтар жасау өнері» тақырыптарына жеке-жеке тоқталып, зерттеген. Қазақ халқының қолөнерін жетік меңгерген этнограф, қоғам қайраткері Ө.Жәнібеков «Культура казахского ремесла», «Жолайырықта», «Эхо... По следам легенды о золотой домбре» еңбектерін бірлі-жарым ағаш ою түріне тоқталып өтеді. Ол түрлі-түсті суреттермен толықтырылған. Кейінгі кезде жарық көрген «Казахи. Историко-этнографическое» атты еңбектің «Домашние промыслы и ремесла в конце XIX начале XX вв.», «Деревообделочное искусство», «Пища и утварь» тарауларында ағаштан ұқсатылатын шаруашылық бұйымдар туралы мол деректер кездеседі.

Көп жылдар Орталық мұражайында қызмет еткен этнограф, зерттеуші Н.А. Оразбаеваның «Народное декоративно-прикладное искусство казахов» атты еңбегінде ағаштан ұқсатылған бұйымдар кеңінен талданады. Автор әсіресе, шеберлердің әшекейлеу тәсілдеріне жан-жақты тоқталған. Қазақ халқының қолөнерін зерттеуге қомақты үлес қосқан елімізге белгілі шеберлердің аты-жөндерін анықтап, қолөнер тарихына шолу жасаған Ә.Тәжімұратовтың «Шебердің қолы ортақ» атты еңбегінің де алар орны ерекше. Қазақ халқының барлық дерлік қолөнер саласын сараланған белгілі зерттеуші С.Қасиманов. Автор «Қазақ халқының қолөнері» еңбегінде қолөнер бұйымдарының ұқсату технологиясы мен ою-өрнек түрлеріне кеңінен тоқталады. Қолөнерге қатысты келесі бір көлемді еңбек зерттеуші Қ.Ибраеваның «Казахский орнамент» атты зерттеуі. Еңбекте автор ағаш бұйымдары киіз үй, үй жиһаздары, ыдыс-аяқтарға тоқталып, ою-өрнек түсіру, оймыш, сүйекпен безендіру әдістерін кеңінен зерделейді. Белгілі ғалым, өнер зерттеуші Т.К. Басенов «Прикладное искусство Казахстана» атты еңбегінде көне заманнан бастау алған қазақ халқы қолөнерінің әр саласына зерттеу жүргізген және бірнеше фотосуреттермен толықтырған. Т.К.Басеновтың «Казахский народный орнамент» атты еңбегінде қазақ халқының ою-өрнек және олардың қолданылуына үлкен мән беріліп, ұсталарға, шеберлерге ұсынылған бес топқа бөлінген ою-өрнектердің топтамасы берілген. Белгілі этнограф Ү.Қыдырәлиинің «Маңғыстау қазақтарының дәстүрлі шаруашылығы» атты қомақты еңбегінің «Қолөнерге байланысты үй кәсіптері» бөлімінде ер және әйел адамдар қол өнері біршама сараланған. Әр жылдары ағаш ұқсату өнеріне қатысты бірлі-жарым этнографиялық экспедиция қорытындылары жайында шағын мақалалар да жарық көрді. Мәселен, этнограф Э.А. Масанов 1956-1957 жылдары Қазақ ССР Ғылыми Академиясының Ақмола, Ақтөбе, Көкшетау, Қостанай облыстарында жүргізілген экспедиция материалдары негізінде жазылған «Из истории ремесла казахов» (XIX ғасырдың ортасы - XX ғасырдың басы) еңбегінде ағаш бұйымдарына, ондағы ою-өрнектер мен оймыштарға біршама тоқталады.

Осы жылы «Микульская Е.Заметки об орнаментальном искусстве Гурьевской области» атты мақаласы жарық көрді. Бұл мақала 1957 жылы көктемде Қазақ ССР Ғылым Академиясының тарих, археология және этнография институтының экспедиция материалдары негізінде жазылды. Автор ою-өрнектерге талдау жасап, оймыш түрлеріне тоқталады. Өнер зерттеуші Л.Тулъбасиеваның «Искусство Казахстана» журналында жарияланған «Традиционная мебель казахов» атты мақаласында негізінен үй жиһаздарының атаулары, олардың атқаратын қызметі, оймыш түрлері сараланып, арнайы суреттермен толықтырылған. Ағаш оймыштау өнерін зерттеумен бұрынғы Кеңес Одағы республикаларындағы

(Дағыстан, Өзбекстан, Қырғызстан) зерттеушілер де айналысып, бірнеше зерттеу еңбектерін жариялады [9;163 б.]. П.М. Дебилов «Резьба по дереву в Дагестане» атты еңбегінде ағаш ұқсатумен қатар оймыштау түрлеріне және әдіс-тәсілдері жөнінде мағлұматтар береді. Әрбір этникалық топтың, табасар, құмық, лезгин шеберлерінің айырмашылығы арнайы зерттеледі [10;237 б.].

Ал А.Мұхтаровтың «Резьба по дереву в долине Зеравшана» атты ғылыми еңбегінде сәулетшілік, тіреуіштерді көркемдеу, оймыштау ерекшеліктері сөз болады. Өнер зерттеуші Л.И. Ремпель «Резьба и роспись по ганчу и дереву» атты еңбегінде өзбек халқының үш түрлі оймыш түрлерін сөз етеді. Онда қышпен ағаш оймыштау өнерінің ортақ белгілеріне кеңінен тоқталумен қатар бірнеше жыл жиналған фотолар берілген [11;163 б.].

Зерттеуші И.В. Савицкий өзінің «Резьба по дереву в Каракалпакии» атты еңбегінде қарақалпақ халқының ағаш оймыштау өнеріне тоқталады. Еңбекте сәулетшілік, үй жиһаздары, құрал-саймандар, оймыш түрлері, ондағы ою-өрнектер туралы құнды мәліметтер беріледі [12;77 б.] (Савицкий, 1965: 77).

Қорытынды. Бұл еңбекте арнайы терминдердің, қолданбалы өнері және басқа да атаулардың жазылуы қазіргі қазақ тілі нормаларына сай қолданылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

- 1 Андреев И. (1998). *Описание Средней орды киргиз-кайсаков*. – Алматы. – 280 с.
- 2 Андреев М. (1928). *Орнамент горных таджиков и киргизов Памира*. Ташкент: Общество для изучения Таджикистана и иранских народностей за его пределами. – 41 с.
- 3 Геродот. (1972). *История в девяти книгах*. (Пер. с др.- греч.). – Ленинград: Наука – 600 с.
- 4 Дебилов П.М. (1982). *Резьба по дереву в Дагестане*. – Москва: ГРВЛ. – 237 с.
- 5 Жданко Т.А. (1958). *Изучение народного орнаментального искусства каракалпаков // В кн. Материалы и исследования по этнографии каракалпаков Труды археоло-географической экспедиции. Т.3. – Москва:АН СССР. – 812 с.*
- 6 Муканов М.С. (1959). *Резьба по дереву у казахов //ТИИАЭ. Т.6. – Алма-Ата:АН КазССР. – 163 с.*
- 7 Ремпель Л.И. (1962). *Историческая предпосылка развития монументально-декоративного искусства в Узбекистане и резьба по ганчу //Резьба и роспись по ганчу и дереву. (Дополнение по тексту Б.Н. Засыпкина).* – Ташкент. – 128 с.
- 8 Савицкий И.В. (1965). *Народное прикладное искусство каракалпаков. Резьба по дереву*. – Ташкент. – 193 с.
- 9 Тульбасиева Л. (1994) *Традиционная мебель казахов //Искусство Казахстана. – Алма-Ата. – 141 с.*
- 10 Kargabekova, R. (2018). *Aghash you (woodcarving). The Encyclopedia of Crafts in WCC-Asia Pacific Region.* <https://encyclocraftsapr.com/aghash-oyu-wood-carving/>
- 11 Egizbayeva, M. Zhumatayev, R. (2013). *2nd World Conference on Design, Arts and Education. Decorative and applied art of the kazakhs Tarbagatai. Procedia – Social and Behavioral Sciences.* <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2014.01.1334>
- 12 Ulugova, L. (2020). *The Art of the Wood Carving in Tajikistan. Voice on Central Asia.* <https://voicesoncentralasia.org/the-art-of-the-wood-carving-in-tajikistan/>

Reference:

- 1 Andreyev I. (1998). *Opisanie Srednej ordy kirgiz-kajsakov [Description of the Middle Horde of the Kirghiz-Kaisaks]*. – Almaty. – p 280.
- 2 Andreyev M. (1928). *Ornament gornyh tadjikov i kirgizov Pamira [Ornament of mountain Tajiks and Kyrgyz of the Pamirs]*. Tashkent: Society for the Study of Tajikistan and Iranian Peoples Beyond. – p 41.
- 3 Gerodot. (1972). *Istoriya v devyati knigah [A story in nine books]*. – Leningrad: Science – p 600.
- 4 Debirov P.M. (1982). *Rez'ba po derevu v Dagestane [Wood carving in Dagestan]*. – Moscow: MEOOL. – p 237.
- 5 Zhdanko T.A. (1958). *Izuchenie narodnogo ornamental'nogo iskusstva karakalpakov [Study of the folk ornamental art of the Karakalpaks]*. Materials and research on ethnography of Karakalpak. Proceedings of the Archeolo-geographical expedition. T.3.Moscow.: AS USSR – p 812.
- 6 Mukanov M.S. (1959). *Rez'ba po derevu u kazahov [Wood carving among Kazakhs]// IHAE. Т.6. – Алма-ата:AS KazUSR. – p 163.*

7 Rempel L.I (1962). *Istoricheskaya predposylka razvitiya monumental'no-dekorativnogo iskusstva v Uzbekistane i rez'ba po ganchu* [Historical background for the development of monumental and decorative art in Uzbekistan and ganch carving]. // *Carving and painting on ganch and wood*. – Tashkent. – p 128.

8 Savitskii I.V. (1965). *Narodnoe prikladnoe iskusstvo karakalpakov* [Folk applied art of the Karakalpak]. *Wood carving*. – Tashkent. – p 193.

9 Tulbasiyeva L. (1994). *Tradicionnaya mebel' kazahov* [Traditional Kazakh furniture]. *Art of Kazakhstan*. Alma-ata. – p 141.

10 Kargabekova, R. (2018). *Aghash you (woodcarving)*. *The Encyclopedia of Crafts in WCC-Asia Pacific Region*. <https://encyclocraftsapr.com/aghash-oyu-wood-carving/>

11 Egizbayeva, M. Zhumatayev, R. (2013). *2nd World Conference on Design, Arts and Education. Decorative and applied art of the kazakhs Tarbagatai*. *Procedia – Social and Behavioral Sciences*. <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2014.01.1334>

12 Ulugova, L. (2020). *The Art of the Wood Carving in Tajikistan*. *Voice on Central Asia*. <https://voicesoncentralasia.org/the-art-of-the-wood-carving-in-tajikistan/>

УДК 94(574.41)

ГРНТИ17.71.91

<https://doi.org/10.51889/2021-4.1728-5461.16>

Кишкенбаева Ж.К. ^{*1}, Ярыгин С.А. ², Ибраева Э.Е. ³

¹ Ph.D, начальник отдела НИИ «Абай академиясы» ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, г. Нур-Султан, Казахстан, E-mail: zhuldyazaykk@gmail.com

² Ph.D, ведущий научный сотрудник филиала Института археологии им. А.Х. Маргулана, г. Нур-Султан, Казахстан

³ Ph.D, и.о. доцента кафедры телерадио и связи с общественностью ЕНУ им. Л.Н. Гумилева г. Нур-Султан, Казахстан

ДРЕВНИЕ ТЮРКИ: ЭЛЛИНИСТИЧЕСКИЙ ВОСТОК И БУДДИЗМ ПО МАТЕРИАЛАМ ФОЛЬКЛОРА И АРХЕОЛОГИИ

Статья подготовлена в рамках реализации проекта «Изучение тюркского фольклора в аспекте нового гуманитарного знания», финансируемого Комитетом науки Министерства образования и науки Республики Казахстан (Грант AP08053219).

Аннотация

В статье представлены некоторые рассматриваются вопросы культурного взаимодействия древних тюрков с эллинистической культурой и буддизмом. Выделяется два ключевых эпизода. Первый сюннуский связан с выходом эллинистической Греко-Бактрии в Восточный Туркестан во второй половине II в. до н.э. и матримониальными связями сюнну с кочевыми династиями Гандхары на рубеже эр. Второй может датироваться серединой – второй половиной VI в. до н.э. и связан с активной миссионерской деятельностью буддистов на территории Первого Тюркского каганата. В качестве источников для реконструкции используются материалы из археологических исследований памятников сюнну Среднего Востока, Центральной Азии и Северного Китая. Дополнительным свидетельством знакомства древних тюрков с эллинистической культурой выступает сказание об Алпамыше. Анализ эпоса показывает наличие в нем культурных связей с буддийскими притчами и гомеровскими сказаниями. Археологические данные подтверждают, что сюжеты связанные с Троянской войной сохраняются в Центральной Азии вплоть до VI вв., а с буддийской проповедью попадают к тюркам.

Ключевые слова: сюнну, тюрки, эллинизм, буддизм, эпос, Одиссея, Алпамыш

Ж.Қ. Кішкенбаева*¹, С.А. Ярыгин², Э.Е. Ибраева³

¹ Ph.D., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ «Абай академиясы» ҒЗИ бөлім бастығы
Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан, E-mail: zhuldyazaykk@gmail.com

² Ph.D., А.Х. Марғұлан атындағы Археология институты филиалының жетекші ғылыми қызметкері,
Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан

³ Ph.D., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ телерадио және қоғаммен байланыс кафедрасының доценті м.а
Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан

ЕЖЕЛГІ ТҮРКІЛЕР: ФОЛЬКЛОР ЖӘНЕ АРХЕОЛОГИЯ МАТЕРИАЛДАРЫ БОЙЫНША ЭЛЛИНДІК ШЫҒЫС ЖӘНЕ БУДДИЗМ

Мақала Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің Ғылым комитеті қаржыландыратын (AP08053219 гранты) "Түркі фольклорын жаңа гуманитарлық білім аясында зерделеу" жобасын іске асыру шеңберінде әзірленген.

Аңдатпа

Мақалада ежелгі түркілердің эллиндік мәдениет және буддизммен өзара мәдени байланыстары қарастырылады. Екі негізгі эпизод анық беріледі. Біріншісі б.з. д. II ғасырдың екінші жартысындағы Шығыс Түркістаннан шыққан ғұндардың эллиндік грек-Бактриямен және дәуірлер тоғысындағы көшпелі Гандхара әулеттерімен жұрағаттық (матримониалдық) байланыстары. Екіншісі б.з. д. VI ғасырдың екінші жартысымен даталануы мүмкін және Бірінші Түрік қағанаты аумағындағы буддистердің белсенді миссионерлік қызметімен байланыстар. Дереккөз ретінде Орта Шығыс, Орталық Азия және Солтүстік Қытай хунну ескерткіштерінің археологиялық зерттеулерінен алынған материалдар пайдаланылды. Ежелгі түркілердің эллиндік мәдениетпен байланысының қосымша дәлелі ретінде Алпамыс жыры алынды. Эпосты талдау барысы жырдың сюжетінің буддисттік және Гомер аңыздарымен мәдени байланыстарын болуын көрсетті. Археологиялық деректер трояндық соғыспен байланысты сюжеттер Орта Азияда VI ғасырға дейін сақталағанын, ал буддалық уағыздар арқылы бірге түріктерге жеткенін растайды.

Түйін сөздер: ғұндар, түркілер, эллинизм, буддизм, эпос, Одиссей, Алпамыс

Kishkenbayeva Zh.K.*¹, Yarygin S.A.² Ibrayeva E.E.³

¹ Ph.D., Head of the Department of the Research Institute «Abai akademiya» of the L.N. Gumilev ENU,
Nur-Sultan, Kazakhstan, E-mail: zhuldyazaykk@gmail.com

² Ph.D., Leading researcher of the branch of the Institute of Archaeology named after A.H. Margulan, Kazakhstan,
Nur-Sultan, Kazakhstan

³ Ph.D., Acting Associate Professor of the Department of Teleradio and Public Relations of L.N. Gumilyov ENU,
Nur-Sultan, Kazakhstan

ANCIENT TURKS: THE HELLENISTIC EAST AND BUDDHISM ON THE MATERIALS OF FOLKLORE AND ARCHEOLOGY

The article was prepared within the framework of the project "Study of Turkic folklore in the aspect of new humanitarian knowledge", funded by the Science Committee of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan (Grant AR08053219).

Abstract

The article deals with the issues of cultural interaction of the ancient Turks with Hellenistic culture and Buddhism. Two key episodes stand out. The first Xiongnu is associated with the entry of Hellenistic Greco-Bactria into East Turkestan in the second half of the II century BC and the matrimonial ties of the Xiongnu with the nomadic Gandhara dynasties at the turn of the ER. The second may date from the middle to the second half of the VI century BC and is associated with the active missionary activity of Buddhists on the territory of the First Turkic Khaganate. Materials from archaeological studies of Xiongnu monuments in the Middle East, Central Asia and Northern China are used as sources for reconstruction. An additional evidence of the acquaintance of the ancient Turks with Hellenistic culture is the legend of Alpamysh. The analysis of the epic shows the presence in it of cultural ties with Buddhist parables and Homeric legends. Archaeological data confirm that stories related to the Trojan War persist in Central Asia until the VI century, and with Buddhist preaching they reach the Turks.

Keywords: Xiongnu, Turks, Hellenism, Buddhism, epic, odyssey, Alpamysh

Введение. Эпоха эллинизма являлась значительной вехой в истории древнего мира. Этот период оказал серьезное влияние на развитие человеческой культуры. В процессы культурных взаимодействий были вовлечены совершенно разные по происхождению и языку народы. Ярким примером служит история буддизма и его распространение в среде греческих колонистов верхних сатрапий и кочевых племен, пришедших на смену греческим царствам Востока. На стыке поздней античности и раннего средневековья буддизм, вобравший в себя значительное количество эллинистических элементов культуры, проникает к кочевникам Первого тюркского каганата. Изучение контактов древних тюрков с эллинистическими и постэллинистическими центрами культуры, в том числе через буддизм, является важным этапом исследования истории и культуры центральноазиатских кочевников.

Материалы и методы. В качестве материалов исследования используются данные археологии, письменные источники и тюркский фольклор. Привлекаются работы советских исследователей, современные работы отечественных и зарубежных ученых. В исследовании применялись стандартные общенаучные методы. Использовались сравнительно исторический и нарративный методы.

Обсуждение результатов. Под эллинистическим востоком традиционно понимаются территории современных Ирана, Афганистана, Пакистана, Северной Индии, части среднеазиатских республик, которые в IV-II вв. до н.э. были включены в состав империи Александра Македонского. Первое массовое проникновение греков в регион происходит при наследнике Александра Селевке I Никаторе. В 294 г. до н.э. в верхние сатрапии (Маргиана, Парфия, Арея, Бактрия, Согдиана, Паропамисады, Арахосия, Дрангиана) с широкими политическими и экономическими полномочиями был отправлен Антиох. Активное участие в процессе колонизации приняло население греческих городов запада Малой Азии. Именно они, позднее участвуют в создании самостоятельных Греко-Бактрийского и отделившееся от него Индо-греческого царства [1; 2; 3; 4].

Важным процессом, охватившим широкие слои греческого и местного населения становится греко-буддийское взаимодействие. Самый ранний индийский источник в котором упоминается о греках принявших буддизм это «Эдикты» царя Ашоки (III в. до н.э.). В «Махавамсе» («Великой хронике Шри-Ланки»), составленном на пали предположительно в V-VI вв. н.э., говорится, что Ашока поддержал организацию Третьего Буддийского Собора и для этого разослал монахов в разные страны, в том числе в области заселенные греками – Yona (Греко-Бактрия), Kasmīra (Кашмир) и Gandhāra (Гандхара). При Менандре I Сотере (инд. Милинда) (прав. 165/155–130 гг. до н.э.), и буддизм получает государственную поддержку. С его именем связаны знаменитые тексты т.н. «Вопросы Милинды», которые представлены в виде диалога между царем и монахом Нагасеной [5, Р. 420-426; 6, с. 10]. Известно, что когда современник греческого правителя сингальский царь Шри-Ланки, Дуттхагамани, решил установить Великую Ступу (Руванвелесея Дагоба), на празднование прибыло тридцать тысяч монахов из областей проживания греков во главе с учителем «Греком Махадхаммараккхитой» [5, Р. 420-426].

Принятие греками буддизма приводит к проникновению в данное учение греческой культуры, эпоса, философии, астрономии, которые становятся его неотъемлемой частью. Под влиянием греческой визуальной традиции на территории Гандхары, создаются канонические образы Будды и его спутников. Один из которых Ваджрапана, в качестве прототипа имел традиционный облик Геракла. В буддийский календарь Гандхары попадают, как минимум, восемь греко-македонских названий месяцев: Ἀρτεμισίος, Δαίσιος, Πάνημος, Λόιος, Γορτιαίος, Ἀπελλαίος, Αὐθυναίος, Ἐανδίκος. С греческого языка на санскрит переводятся астрологические трактаты, такие как «Явана джатака». Перевод осуществил Яванешвара («Господин греков»), который жил в Царстве Западных Кшатрапов во II в. н.э. [7, Р. 18].

В 130 г. до н.э. под влиянием внутренних дезинтегрирующих процессов и внешних – давлением кочевников с севера, греки утрачивают власть над основной частью верхних сатрапий, и отступают на юг в Гандхару. На территории Бактрии власть переходит в руки юэчжей, пока не сосредотачивается в руках кушанского ябгу Куджулы Кадфиза. К первому веку уже и значительная часть индо-греческих владений отходит к парфянам и сакам, которые в свою очередь вскоре поглощаются Кушанской империей или оказываются под кушанским протекторатом. Значительная часть греков очевидно была инкорпорирована в новые политические структуры [8, с. 38-39].

Утрата греками политической самостоятельности и господствующего положения, приводит к настоящему синтезу греческой, бактрийской, индийской и кочевнической культур. Греческое наследие повсеместно встречается в индо-парфянской, индо-скифской и кушанской культурах. Не без влияния греков среди кочевников распространяется буддизм [9, с. 135-136]. К началу нашей эры в районе Гандхары сформировалось уникальное постэллинистическое сообщество с греческой и индо-буддийской культурной основой. О том, что в этой среде гомеровские сказания все еще существовали свидетельствует Дион

Хрисостом (ок. 40 – ок. 120 г. н. э.). Позднеантичный автор заявляет: «Ведь, говорят, даже среди индийцев поют поэмы Гомера, переложив их на свой язык и лад. Стало быть, индийцы, которым невидимы многие наши звезды – ведь рассказывают, что Медведицы никогда не показываются над ними, – тем не менее знают о страданиях Приама, о плачах и воплях Гекубы и Андромахи, о мужестве Ахилла и Гектора» (Дион, ЛШ. 6, 7). Это подтверждается находкой на территории Гандхары барельефа с сюжетом из Троянской войны и датирующегося II-III вв. На нем изображена Кассандра в индийском образе, которая преграждает ворота в город деревянному коню и толкающим его двум мужчинам. Коня спереди ударяет в грудь другой известный персонаж – Лаокоон. Сложно представить, чтобы Илиада и Одиссея были напрямую переведены на санскрит и рассказывались традиционными индийцами. В классической литературе на санскрите греки упоминаются только в отрицательном значении, более вероятно, что под индийцами переводящими Гомера понимались индо-буддисты, в том числе греческого происхождения. Позднее эта история нашла отражения в притчах буддийского философа принадлежащего к течению Тхеравады Буддхагоши (V в.) и продолжает встречаться в сказках XI в. [5, Р. 376; 10, Р. 9-18].

Во время расцвета Греко-Бактрии ее восточные границы достигли Кашгара, как пишет Страбон: «бактрийские цари распространили свою державу вплоть до серов и фринов» [11]. В других источниках фрины/фруны упоминаются, как фуны, фауны, и по мнению ряда исследователей это одно из древнейших упоминаний сюнну [12, с.114-115; 13, с. 539-596]. Таким образом середина – вторая половина II вв. до н.э. это период, когда эллинистическая культура приближается к территории формирования древнейших тюрков в восточных областях Центральной Азии [14, с. 66, 75].

Археологические источники достаточно убедительно показывают, что сюнну находились в контакте с кочевниками, которые расселились на территории Греко-Бактрийского и Индо-греческого царств. Известно, что в могильнике Ноин-Ула в ряде бронзовых изделий в качестве основного легирующего компонента отмечен цинк. Это четыре лировидные пряжки и язычок. Облик этих пряжек хорошо известен в погребениях кочевников кушанского времени в северной Бактрии. Об этом свидетельствует и состав сплава. Данный факт говорит, о том, что определенные связи между сюнну Забайкалья и северной Бактрией в кушанское время объективно существовали [15, с. 39-43].

Значительно более весомым доказательством прямых контактов постэллинистического востока с кочевниками Центральной Азии служит находка женского погребения в кургане №20 того же могильника. Выявленный комплекс одонтологических признаков показал ее родственные связи с кочевыми группами расселявшимися вдоль западного побережья Каспийского моря, а также в северных районах Индостана. Исходя из имеющихся представлений об историко-культурных и политических процессах в данных регионах, можно говорить о ее происхождении из Гандхары, недолгое время в начале I в. н.э. подчинявшейся парфянам. Не исключено, что к сюнну она попала из Восточного Туркестана, куда на рубеже эр активно проникали выходцы из Северо-Западной Индии и выступавшие проводниками парфянской культуры Гандхары на восток. Остатки парфянских тканей были найдены также в 25-м и 6-м Ноин-Улинских курганах. Также в погребении кургана №20 найдена серебряная античная бляха с изображением античной богини, у которой на лбу была дополнительно сделана тика. Это придало античной богине буддийский облик. Интересными являются находки в Ноин-Улинских курганах шелковых флажков, обшитых рядами треугольных фестонов, подобные и сейчас составляют убранство буддийских храмов [16, с.119-127]. Контакты сюнну с кочевниками, расселившимися на территории эллинистических государств Востока и принявших буддизм, не могли не повлиять на проникновение данного вероучения в Центральную Азию. Еще одним свидетельством проникновения буддизма могут служить обнаруженные в сюннуском погребении близ Цаган-Усуна 108 каменных бус [17, с. 51-53].

На следующем историческом этапе, после распада империи сюнну и перехода политического первенства к сяньбийским племенам, буддизм так же эпизодически мог проникать в регион. Об этом говорит находка на Нижневолгинском городище походного буддийского алтаря из бронзы датирующегося по надписи 441 г. н.э. [17, с. 65-69].

В середине VI в. буддизм принимает часть тюркской элиты во главе с Мукан каганом (553-572 гг.). Вероятно это было связано с торговыми и политическими связями тюрков и царства Северное Чжоу (557-581 гг.). Известно, что основатель династии император Сяо Миньди приказал построить буддийский храм для тюркской общины в Чаньани, что очевидно рассматривалось, как дружественный политический жест в адрес Мукан-кагана. Следующий император Минди увековечил освящение храма надписью, текст которой восхваляет деяния Мукана, в том числе его обращение в буддизм.

После Мукана к власти приходит его младший брат Татпар (Гаспар) каган (572–581 гг.). В китайских хрониках сообщается, что он был обращен в буддизм монахом по имени Хуэйлинь, после чего построил

для буддийских монахов храм. По запросу Татпара император северной Ци отправил ему Паринирванасутру, переведенную с китайского на тюркский язык. В 574 (575) году в ставку кагана прибывает известный буддийский проповедник Чинагупта. Родился проповедник в 528 г. на территории Каписы (древние Паропомисады, современный Афганистан). Первоначально он проповедовал в Хотане, а затем в Северном Чжоу. При Татпар кагане Чинагупта и его буддийские сподвижники находились около десяти лет. Во время пребывания Чинагупты у тюрков к нему присоединилась группа буддийских монахов из царства Ци, которые совершали паломничество в Гандхару, но по возвращению узнав о падении царства Ци решили остаться при ставке кагана. Татпар каган придал буддийской миссии размах и обеспечил сторонникам этой религии политическую поддержку при каганской ставке [18, Р. 161-173]. Подтверждением этому служат находки древнетюркских текстов VI в. на брахми и согдийской письменностях. Первая из таковых располагалась в урочище Бугут (Монголия). Надпись на брахми была помещена на самой важной фронтальной стороне. А в ее согдийской части сказано, что согласно божественному приказу была создана буддийская сангха: «учреди великую новую сангху») (см. БП, стк. 9-10) [19, с. 121-146]. Косвенно о распространении письменности брахми в результате буддийской проповеди, говорит уникальная металлическая табличка с надписями, датирующаяся периодом Первого тюркского каганата и обнаруженная на Урале [20, с. 174-188].

Следствием принятия буддизма стало проникновение в культуру тюрков буддийских и связанных с ним эллинистических элементов. По мнению С. Халмырзаевой образ древнетюркского Алпамыша, мог появиться в результате комбинации двух историй – «Одиссеи» и буддийской сказки «О добром принце и плохом принце», а его распространение в Центральной Азии связано с религиозными проповедями буддийского учения, которые вошли в народную поэзию [21, Р. 230-250].

На детальное сходство сказаний об Алпамыше и Одисее было обращено еще в 1957 году в фундаментальной работе В.М. Жирмунского. Автор приходит к выводу, что «Алпамыш» вероятно является одним из наиболее древних сказаний в культуре тюркских народов. Оно известно в форме героического эпоса у казахов, каракалпаков и узбеков, как древняя богатырская сказка у алтайцев (Алып-Манаш) и как современная побывальщина у башкир и казанских татар (Алпамыша или Алпамша). В Закавказье и Малой Азии оно известно под заглавием «Рассказ о Бамси-Бейреке, сыне Кам-Бурь», и существует в составе литературных песен или рассказов огузов. По мнению В.М. Жирмунского в форме богатырской сказки оно существовало в районе Алтая уже в древнетюркскую эпоху (VI–VIII вв.). В результате миграции огузов оно в IX–X вв. сначала попадает в низовья Сыр-Дарьи, где получив самостоятельное развитие входит в цикл богатырских песен о Салор-Казане. В XI в. Сельджуками сказание заносится на территорию современных Азербайджана и Турции. В литературной обработке в XV веке оно становится известным, как рассказ о Бамси-Бейреке в «Китаби Коркуд». Северный путь миграции сказания связан с движением кипчакских племен в XII–XIII вв. В этот период оно было принесено в Казахстан, на Урал и на Волгу. В начале XVI в. с кочевыми узбеками оно попадает в южный Узбекистан, где окончательно оформляется, как эпическое сказание кунгратов [22, с. 97].

Определив ключевые сюжеты сказания исследователь сравнивает его с гомеровской «Одиссеей». В Алпамыше целый ряд мотивов идентичен Одиссее. Отец-старик живущий бедно и унижено (Байбури и Лаэрт). Сын не достигший совершеннолетия и отрок угнетаемый насильниками (Ядгар и Телемах). Старый пастух, раб и домочадцы, как друзья и помощники героя (Култай и Эвмей). Эти подробные совпадения могут быть следствием сходства общей ситуации лишь отчасти. Одиссей просит сына сохранить тайну возвращения, чтобы они могли испытать верность своих рабов. Так же действует Алпамыш, который скрывает свой приход чтобы узнать среди своего народа своих приверженцев и врагов: «своими глазами он увидит в народе врагов, он пришел узнать народ и страну...». Эвмея и Култая обманывают вестью о возвращении Одиссея и Алпамыша. Одиссей был узан по строму шраму, Алпамыш по знаку на плече. Расправа Одиссея с нищим Иром сходна с расправой Алпамыша с поварами на пиру. Объединяет сказания и сцена в доме Одиссея, где старый пес Аргус узнает его и испускает дух, так же как старый верблюд Калдыргач, который семь лет пролежал без движений, а почуяв близость хозяина поднимается и приветствует его. Совпадает и героическая развязка. Состязание с женихами – самозванцами и свадебными гостями в стрельбе из богатырского лука, который может натянуть только возвратившийся на родину герой, его хозяин. Как отмечает автор, в Алпамыше и Одиссее основным содержанием рассказа о возвращении мужа является героическая борьба за власть, родной дом и жену с узурпатором-насильником. «Одиссея» и Алпамыш имеют настолько значительное сходство, что можно говорить не о случайной близости, а об одном источнике. Под последним автор понимал некий древний восточный сказочный сюжет «о

возвращении мужа», который существовал не позднее VII в. до н.э. Автор в конце исследования пишет, что близость сюжетов связана с тем, что они имели общий источник [22, с. 113].

О том, что на рубеже позднего и раннего средневековья сюжеты гомеровского эпоса продолжали существовать наглядно видно по находке на Урале серебряной чаши, которая демонстрирует яркий образец гибридного греко-бактрийского искусства. Чаша имеет восточную полусферическую форму, наружные стенки украшены рельефными фигурами: мужская фигура, сидящая в позе отдыхающего Зевса, очень сходная с одной стороны, с фигурой Зевса на римской мраморной вазе, с другой – напоминает фигуру Геракла на реверсе монет бактрийского царя Евтидема I. Центральный медальон украшен львиной маской хотанского типа. Князь и княгиня сидят на ковре в одеяниях, отвороты которых составляют характерную особенность покрова одежд на памятниках Сериндии. Вокруг них – слуги, несущие кувшины иранского типа, обезьяны-музыканты, образ которых совпадает с терракотовыми фигурками обезьян-музыкантов из Хотана и надпись арамейскими буквами. Борт чаши украшен, как мы это видели уже на ряде других сосудов, всё тем же эллинистическим орнаментом в виде волны. Интерес представляет полусферическая серебряная чаша найденная в Тургайской области (Республика Казахстан). Чаша имеет безусловно восточный облик. Изображение представлено сложной сценой, иллюстрирующей, некий миф или предание, при этом действующие лица почти все изображены в античных одеяниях. Как отмечает ученый, греко-бактрийское искусство на несколько веков пережило хронологические рамки греко-бактрийского царства и оказывало влияние на искусство Сасанидской империи и танского Китая [23, с. 262-270]. Кувшинчик с Урала и чаша с Тургай по ряду признаков близки к индийскому искусству периода династии гуптов. Поза женщины с рогом изобилия на чаше находит свое место в типологическом ряду кушанских и гуптских монет, соответствуя позе богини на монетах Чандрагупты II (около 375-414 гг.) в IV-V вв. н.э. [24, с. 80-81].

Еще более красноречиво о продвижении эллинистических сюжетов, в частности «Илиады» в начале раннего средневековья на восток, свидетельствует находка в 1983 году в автономном районе Китая Нинся. В двойном захоронении полководца (ум. 569 г.) династии Северное Чжоу были обнаружены не только сасанидская чаша из зеленого стекла, золотое кольцо с синим камнем, но и позолоченный серебряный кувшин высотой 37,5 см с изображениями шести человеческих фигур. Все шесть персонажей явно греческого облика. Выделяется три сюжета, связанные с Троянской войной. Первый сюжет – троянский князь Парис вручает Афродите золотое яблоко. Во втором сюжете – Парис ухаживает за Еленой, чтобы убедить ее оставить своего мужа и плыть с ним в Трою. Третий сюжет – воссоединение Елены со своим бывшим мужем Менелаем после падения Трои [10, Р. 9-18].

Результаты исследования. На основании рассмотренных данных можно выделить два этапа в рамках которых происходил контакт тюрков с эллинистической культурой. Ранний связан с расширением границ эллинистической Греко-Бактрии до городов государств в современном северо-западном Китае во второй половине II в. до н.э. И матримониальными связями сюнну с кочевыми династиями Гандхары на рубеже эр. Второй – на основании множества свидетельств датируется серединой – второй половиной VI в. до н.э. и связан с активной миссионерской деятельностью буддистов на территории Первого Тюркского каганата.

Одним из результатов подобных культурных взаимодействий становится эпос об Алпамыше. Он слагается в тюркской языковой среде в I тыс., однако в нем наглядно проявляются следы буддийского и эллинистического прошлого. Исторические данные позволяют утверждать, что взаимодействие буддизма и гомеровского эпоса проходило на территории Греко-Бактрийского и Индо-греческого царств. Благодаря развитой письменной традиции сюжеты Одиссеи сохранились достаточно долго, что подтверждают свидетельства Диона Хрисостома (I в.), рельеф из Пешавара (II-III вв.), притчи буддийского монаха из Индии Буддхагоша (V в.), а в VI веке буддийские миссионеры занесли их тюркам.

Заключение

По результатам исследования можно сделать ряд выводов:

Во-первых, проведенное исследование позволяет реконструировать несколько последовательных этапов культурного взаимодействия в Центральной Азии и на Среднем Востоке. В III в. до н.э. происходит массовое расселение греческих колонистов в верхних сатрапиях. Формирование новых эллинистических государств и знакомство греков с местной культурой приводит к обращению значительных масс греков в буддизм;

Во-вторых, вследствие этого греческая культура проникает в данное вероучение и преобразует его. Во второй половине II в. до н.э. границы Греко-Бактрии и эллинистической культуры на востоке достигают границ расселения сюнну. Конец II – I вв. до н.э. связаны с завоеванием эллинистического востока центральноазиатскими кочевниками;

В-третьих, последние осваивают многие достижения эллинистической цивилизации и в том числе принимают буддизм. После этого благодаря матримониальным связям с сюнну отдельные элементы эллинистической культуры и вероятно буддизм проникают до Забайкалья и Северной Монголии;

В-четвертых, определенные контакты между центральноазиатскими кочевниками и древними центрами распространения буддизма были и в следующий сяньбийско-жужаньский период. Ключевое влияние буддизм и связанная с ним эллинистическая культура оказали на древних тюрков на рубеже поздней античности и раннего средневековья в период Первого тюркского каганата.

Список использованной литературы:

1. Попов А.А. Греко-бактрийское царство. – СПб.: Изд-во СПбГУ, 2008. – 240 с.
2. Попов А.А. Истоки и зарождение греко-буддизма в Индии и Бактрии // Вестник СПбГИК. – №1 (42). – 2020. – С. 62-68.
3. Кошеленко Г.А., Гаубов В.А. Эллинистический Восток: колонизация верхних сатрапий (масштабы, динамика, характер) // Проблемы истории, филологии, культуры. – 2(44). – 2014. – С. 141-174.
4. Гаубов В.Г., Кошеленко Г.А., Сердитых З.В. Глава первая Эллинистический Восток // Эллинизм: восток и запад. – М.: Наука, 1992. – С. 10-58.
5. Stoneman R. *The Greek Experience of India. From Alexander to the Indo-Greeks.* – Princeton & Oxford: Princeton University Press, 2019. – 525 p.
6. Попов А.А. Культурные особенности административной организации Греко-Бактрии // Вестник СПбГИК. – № 4 (37). – декабрь 2018. – С. 49-55.
7. Salomon R. *The Macedonian Month Xandikos in Gandhāran Inscriptions* // *Studia Orientalia.* – 2011. – Vol. 110. – P. 165-170.
8. Боровкова Л.А. Кушанское царство (по древним китайским источникам). – М.: Институт востоковедения РАН, 2005. – 315 с.
9. Сарганиди В.И. Храм и некрополь Тиллятепе. – М.: Наука, 1989. – 240 с.
10. Setaioli A. *Harbingers of the Trojan War on a Gilt Silver Ewer from Guyuan* // *Giornale italiano di filologia.* – №72. – 2020. – P. 9-18.
11. Страбон География. В 17 книгах. Перевод, статья и комментарии Г.А. Стратановского. Под общ. ред. проф. С.Л. Утченко. Ред. перев. проф. О.О. Крюгер. – М.: Наука, 1964. – 944 с.
12. Бернштам А.Н. Очерк истории гуннов. – Л.: ЛГУ, 1951. – 256 с.
13. Пьянков И.В. Средняя Азия и Евразийская степь в древности. – СПб.: Петербургское лингвистическое общество, 2013. – 736 с.
14. Дыбо А.В. Лингвистические контакты ранних тюрков: лексический фонд: пратюркский период. – Москва: Восточная литература, 2007. – 221 с.
15. Миняев С.С. Бронзовые изделия Ноин-Улы (по результатам спектрального анализа) // Археология Сибири, Средней Азии и Кавказа. / КСИА. – Вып. 167. – 1981. – С. 39-43.
16. Полосьмак Н.В. Курган для луноликой // Наука из первых рук. – 2009. – № 4. – с.119-127.
17. Тиваненко А.В. Древние святилища Восточной Сибири в эпоху раннего средневековья. – Новосибирск: ВО «Наука». Сибирская издательская фирма, 1994. – 150 с.
18. Gabain A. von *Buddhistische Türkenmission* // *Asiatica Festschrift Friedrich Weller. Zum 65. Geburtstag gewidmet von seinen Freunden Kollegen und Schülern.* – Leipzig, 1954. – S. 161-173.
19. Кляшторный С.Г., Лившиц В.А. Согдийская надпись из Бугута // Страны и народы Востока. – Т.Х. – 1971. – С. 121-146.
20. Маршак Б.И. История восточной торевтики III–XIII вв. и проблемы культурной преемственности / Под ред. В.П. Никонорова; вступит. Статья Ф. Гренэ. – СПб.: Академия исследования культуры, 2017. – 736 с.
21. Khalmirzaeva S. *Yuriwaka: On the Possible Route of the Story's Transmission* // *Annals of Dimitrie Cantemir Christian University. Volume XVI.* – №1. – 2016. – С. 230-250.
22. Жирмунский В.М. Эпическое сказание об Алпамыше и «Одиссея» Гомера // Известия Академии наук СССР. Отделение литературы и языка. – 1957. – Т. 16. – Вып. 2. – С. 97-113.
23. Тревер К.В. Проблема греко-бактрийского искусства // III Международный конгресс по иранскому искусству и археологии. Доклады. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1939. – С. 262-270.

24. Боталов С.Г., Байоглу А., Маслюженко Д.Н. Письменные традиции и языковые заимствования в среде тюркоязычных кочевников Урало-Казахстанских степей // Проблемы истории, филологии, культуры. – 1 (2017). – С. 174-188.

References:

1. Popov A. A. *Greco-Bactrian Tsardom*. «Izd-Vo Spbgu», 2008. – 240 P.
2. Popov A. A. *Istoki and the rise of Greco-Buddhism in India and Bactria* // *Bulletin of Stbgik*. – №1 (42). – 2020. – P. 62-68.
3. Koshelenko G. A., Gaibov V. A. *Hellenistic Vostok: colonization of upper satrapies (scale, dynamics, character)* // *problems of history, philology, culture*. – 2(44). – 2014. –P. 141-174.
4. Gaibov B.G., Koshelenko G. A., Serditykh 3. V. *head of the first Hellenistic Vostok* // *Hellenism: Vostok and Zapad*. Moscow: Nauka Publ., 1992. - Pp. 10-58.
5. Stoneman R. *The Greek Experience of India. From Alexander to the Indo-Greeks*. – Princeton & Oxford: Princeton University Press, 2019. – 525 p.
6. Popov A. A. *Cultural features of the Administrative Organization Greco-Bactria* // *Bulletin of Spbgik*. – № 4 (37). - December 2018. – P. 49-55.
7. Salomon R. *The Macedonian Month Xandikos in Gandhāran Inscriptions* // *Studia Orientalia*. – 2011. – Vol. 110. – P. 165-170.
8. Borovkova L. A. *Kushanskaya Tsardom (on ancient Chinese sources)*. Moscow: Institute of vostokovedeniya ran, 2005 – - 315 p.
9. Sarianidi V. I. *Temple and necropolis in Tillyatepe*. Moscow: Nauka publ., 1989 – - 240 P.
10. Setaioli A. *Harbingers of the Trojan War on a Gilt Silver Ewer from Guyuan* // *Giornale italiano di filologia*. – №72. – 2020. – P. 9-18.
11. *Strabo Geography. In 17 books. Translation, articles and comments of G. A. Stratanovsky. "No," I said*. Ed. Prof. "I'm Sorry," I Said. Ed. "no," I said. Prof. O. O. Kruger. Moscow: Nauka publ., 1964 – - 944 p.
12. Bernshtam A.N. *An essay on the history of the Huns*. - L.: LSU, 1951. – 256 p.
13. Pyankov I.V. *Central Asia and the Eurasian steppe in antiquity*. - St. Petersburg: St. Petersburg Linguistic Society, 2013. - 736 p.
14. Dybo A.V. *Linguistic contacts of the early Turks: lexical fund: the pre-Turkic period*. - Moscow: Oriental Literature, 2007. - 221 p.
15. Minyaev S.S. *Bronze products of Noin-Uly (according to the results of spectral analysis)* // *Archeology of Siberia, Central Asia and the Caucasus*. / KSIA. - Issue 167. - 1981. - pp. 39-43.
16. Polosmak N.V. *Kurgan for lunolika* // *Science from the first hand*. – 2009. - No. 4. - pp.119-127.
17. Tivanenko A.V. *Ancient sanctuaries of Eastern Siberia in the Early Middle Ages*. - Novosibirsk: IN "Science". Siberian Publishing Company, 1994. - 150 p.
18. Gabain A. *von Buddhistische Türkenmission* // *Asiatica Festschrift Friedrich Weller. Zum 65. Geburtstag gewidmet von seinen Freunden Kollegen und Schülern*. – Leipzig, 1954. – S. 161-173.
19. Klyashtorny S. G., Livshits V. A. *Sogdiyskaya climb from Buguta* // *countries and peoples of the East*. - T.H.-1971. - PP. 121-146.
20. Marshak B. I. *history of eastern toreviki III-XIII BB. and problems of cultural superiority* / Ed. V.P.Nikonorova; get in. Article F. Grene. "No," I said.: Culture of research academy, 2017. - 736 P.
21. Khalmirzaeva S. *Yuriwaka: On the Possible Route of the Story's Transmission* // *Annals of Dimitrie Cantemir Christian University*. Volume XVI. - No. 1. – 2016. - pp. 230-250.
22. Zhirmunsky V. M. *epic story about Alpamysh and "Odyssey" by Homer* // *Izvestia of the Academy of Sciences of the USSR. Separation of literature and language*. – 1957. - Vol. 16. - Vyp. 2. - pp. 97-113.
23. Trever K. V. *problem of Greco-Bactrian art* // *III International Congress on Iranian art and archaeology. He nodded*. Moscow-L.: izd-Vo an USSR, 1939. - pp. 262-270.
24. Botalov S. G., Bayoglu A., Maslyuzhenko D. N. *written traditions and language loans on the basis of Turkic-speaking kosheviks of the Uralo-Kazakh steppe* // *problems of history, philology, culture*. – 1 (2017). - Pp. 174-188.

А.К. Төлегенов*¹

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
E-mail: abylai_24_12_94@mail.ru

ОРТАҒАСЫРЛЫҚ ОҢТҮСТІК-ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАН ҚАЛАЛАРЫНЫҢ КЕРАМИКАЛЫҚ КЕШЕНДЕРІНІҢ ТИПОЛОГИЯСЫ ЖӘНЕ СИПАТТАМАСЫ

Аңдатпа

Мақалада, ортағасырлық Оңтүстік-шығыс Қазақстан қалаларында қазба жұмыстары кезінде табылған қыш бұйымдарға сипаттама беріледі. Қазба кезінде табылған қыш бұйымдардың жасалу технологиясы мен сыртқы безендіруіне байланысты ерекшеліктері қарастырылады. Сонымен қатар, қыш бұйымдардың пішімі, сыртқы безендірілуі, түсі т.б. сипаттамалар жасалынады. Қыш бұйымдарды жасаудың жапсырма әдісі мен XI-XII ғасырларда шарықта жасалған жекелеген ыдыстарға сипаттама беріледі. Олардың ішінде асүйлік және шаруашылық мақсатта қолданылған ыдыстар бар. Мақалада, осы ыдыс түрлеріне тоқталып, олардың негізгі типологиясы жасалып, суреттері көрсетіледі. Ыдыстар жасалу технологиясының даму қарқыны сол кезеңдегі қоғамның әлеуметтік-экономикалық және мәдени дамуына қосқан үлесі зор. Бұйымды дайындауда жергілікті жердің шикізаты пайдаланылды. Бұйым пішімделіп болған соң, күйдіру жұмыстарына дейін әсемдеу және өрнек салу жұмыстары жүргізілді. Ыдыстың сыртына түрлі өрнектер салу мен әсемдеудің бірнеше әдістері бар және ол сатылы түрде жүргізілді. Ортағасырлық қалаларда қыш бұйымдардың сыртын әсемдеу технологиясы өте жақсы дамығандығын табылған қыш бұйымдардан білуге болады. Аталған өңірдегі қыш бұйымдардың түрлеріне жеке тоқталып, сипаттама беріп, көршілес ортағасырлық қалалармен қандай байланысының бары анықталады.

Түйін сөздер: қыш бұйымдар, Талғар қаласы, Қастек қаласы, ортағасыр, шырақ, қазандар, шарық, құмыра.

Төлегенов А.К.*¹

¹Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан
E-mail: abylai_24_12_94@mail.ru

ТИПОЛОГИЯ И ХАРАКТЕРИСТИКА КЕРАМИЧЕСКИХ КОМПЛЕКСОВ СРЕДНЕВЕКОВЫХ ГОРОДОВ ЮГО-ВОСТОЧНОГО КАЗАХСТАНА

Аннотация

В статье дается характеристика керамических изделий, обнаруженных при раскопках в средневековых городах Юго-Восточного Казахстана. Рассмотрены особенности керамических изделий, обнаруженных при раскопках, связанные с технологией изготовления и внешней отделкой. Кроме того, составляются описания формата, внешнего оформления, цвета керамических изделий и др. Дается характеристика способа изготовления керамических изделий и отдельных сосудов, изготовленных в XI-XII веках. Среди них кухонная и хозяйственная посуда. В статье речь пойдет об этих видах посуды, будет разработана их основная типология и показаны их рисунки. В этот период большой вклад в социально-экономическое и культурное развитие общества. При изготовлении изделия использовалось сырье местного происхождения. После того, как изделие отформатировалось, до обжига производились работы по декорированию и тиснению. Существует несколько способов нанесения и декорирования различных узоров на внешней стороне сосуда, и это было проведено поэтапно. О том, что в средневековых городах очень хорошо развита технология внешней отделки керамических изделий, можно узнать из найденных керамических изделий. Отдельно остановиться на видах керамики в данном регионе, дать характеристику, определить, какие связи существуют с соседними средневековыми городами.

Ключевые слова: керамические изделия, городище Талгар, городище Кастек, средневековые, свечи, котлы, шар, кувшин.

Tolegenov A.K.*¹

¹L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan

E-mail: abylai_24_12_94@mail.ru

TYPOLOGY AND CHARACTERISTICS OF CERAMIC COMPLEXES OF MEDIEVAL CITIES OF SOUTH-EASTERN KAZAKHSTAN

Abstract

The article describes the characteristics of ceramic products found during excavations in medieval cities of South-Eastern Kazakhstan. The features of ceramic products found during excavations related to manufacturing technology and exterior decoration are considered. In addition, descriptions of the format, appearance, color of ceramic products, etc. are compiled. The characteristic of the method of manufacturing ceramic products and individual vessels made in the XI-XII centuries is given. Among them are kitchen and household utensils. The article will focus on these types of dishes, their basic typology will be developed and their drawings will be shown. During this period, he made a great contribution to the socio-economic and cultural development of society. In the manufacture of the product, raw materials of local origin were used. After the product was formatted, decoration and embossing work was carried out before firing. There are several ways to apply and decorate various patterns on the outside of the vessel, and this was carried out in stages. The fact that the technology of exterior decoration of ceramic products is very well developed in medieval cities can be found from the ceramic products found. To dwell separately on the types of ceramics in this region, to give a description, to determine what connections exist with neighboring medieval cities.

Keywords: ceramic products, Talgar settlement, Kastek settlement, the Middle Ages, candles, cauldrons, a ball, a jug.

Кіріспе. Қыш бұйымдар – археологиялық қазба жұмыстары кезінде ең көп табылатын артефактілердің бірі. Ол табылған жеріне байланысты ескерткіштің бар немесе қандай археологиялық мәдениетке тиесілі екендігін анықтауда маңызды дерек. Қыш бұйымдар – сәндік-қолданбалы өнердің бірі түрі ретінде адамзаттың мәдени дамуы мен дүниетанымының ерекшелігін түсінуге мүмкіндік береді.

Ортағасырлық қалаларға қазба жұмыстарын жүргізу барысында көптеген қыш бұйымдар табылып жатады. Олар сыртқы пішіні, көлемі мен сыртқы әсемдігіне байланысты бір бірінен ерекшеленеді. Бұл ерекшеліктер бұйымды жасауда қолданылған шикізат, жасалу технологиясы мен кезеңдерге байланысты өзгеріп отырды. Х ғ. дейінгі кезеңде ыдыстар жапсыру әдісі арқылы жасалса, XI-XII ғғ. көзеші шарығында дайындала бастады және сырлы ыдыстар қолданыста болды.

Өзектілігі. Кешенді археологиялық-тарихи зерттеу жұмыстарының қорытындысына сәйкес Қазақстан территориясы Еуразияның ежелгі және ортағасырлық тарихында айтарлықтай маңызды орын алған аумақтың бірі болғаны белгілі. Орта Азияны зерттеген ғалымдар, ортағасырлық Жетісу аймағын, жартылай көшпелі және көшпелі мал шаруашылығымен шұғылданатын көшпелі дала тайпаларының мәдениеттері мен отырықшылық егін шаруашылығымен айналысатын тайпалардың мәдениетін бір арнаға тоғысқан әрі өзара жақын қарым-қатынастармен көзге түскен аумақ ретінде таныған. Жалпы орта ғасырларда Жетісу аймағы Шығыс пен Батыстың бір арнаға тоғысқан және олардың мәдениеттерінің бірлескен жерінде, өзінше бір бөлек тарихи жолдармен дамыды.

Қазақстанның айтарлықтай көп бөлігінде орта ғасырда қалалар мен тұрақты елді мекендердің болғаны жөнінде мәліметтер көп. Бұл дегеніміз әрбір қаланың қайталанбас өзіндік тарихы бар дегенді білдіреді. Қазақстан территориясындағы барлық қалалар өзінің орналасқан аумағындағы, жалпы Қазақстан жерінде орналасқан ірі қалалық мәдениет ошақтарымен тығыз байланыста дамыды. Сондықтан да ортағасырлық қалалардың тарихи кезеңделуін зерттемей тұрып, туған жеріміздің тарихын дұрыс түсіну мүмкін емес. Қазақстан территориясында орналасқан ортағасырлық қалалар – сауда-саттық, қолөнер, дін, әкімшілік орталықтары болды.

Қазақстан аумағында өркениеттің қайнар көзіндей болған ерте және ортағасырлық қалалардың болғандығы мәлім. Бүгінгі таңда оларды көптеген археолог, тарихшы, этнограф, географ ғалымдар өздерінің ғылыми зерттеу жұмыстарының тақырыбына айналдырып, халық үшін құнды болып табылатын деректерді анықтауда. Әр қала өзіндік, тұрғылықты аймағына қарай саяси-экономикалық, рухани және мәдени орталықтың негізі болғандығы белгілі болып отыр.

Ортағасырлық қалалардағы қолөнер шеберлері жасаған қыш бұйымдардың сол елді-мекеннің экономикасы мен көрші аудандарда орналасқан қалалармен байланысының болуын білуге болады. Қыш

бұйымдарды жасау өнерінің дамуы арқылы өндіріс пен жасалу технологиясының даму қарқыны туралы мәліметтер алуға болады.

Ортағасырлық қалалар мен қоныстарда қолданылған қыш ыдыс түрлерін асханалық, салтанатты және ғұрыптық ыдыстар деп қарастыруға болады. Оларға әртүрлі көлемдегі сұйықтық құятын және ас сақтайтын ыдыстар жатады. Ондай ыдыстарға көзелектерді жатқызуға болады. Саздың құрамына құм және майда қиыршық тас қосылып сапалы жасалған көзелектер көбінде ошақта (тандырда) ас дайындауда, ал, сазға аз мөлшерде құм, ұсақталған қыш қосылып, сапалы жасалып күйдірілген көзелер асханада пайдаланылған. Олар сыртындағы от күйігіне және саздың құрамына қарай ажыратылады. Осындай белгілеріне байланысты асүйлік және асханалық ыдыстар тек асханалық деп те беріледі.

Салтанаттық ыдыстар көп жағдайда бөлмені безендіру мақсатында пайдаланылған болуы керек. Олар сырланған және лакталған болып келеді, көп жағдайда табылған мұндай материалдар сырланған (глазурленген). Ғұрыптық ыдыстарды әдетте арнайы діни мерекелер мен ғұрыптарды орындау кезінде қолданған.

Ортағасырлық қалалардан әртүрлі құрылыс горизонттарынан қызықты қыш ыдыс түрлері, оның ішінде ғұрыптық ыдыстар табылған болатын. Бірқатарының баламалық ұқсастықтарының күрделілігі туралы археолог-ғалымдар К.Байпаков, А.Нұржанов өз зерттеулерінде баяндаған. XI-XII ғғ. жататын қыш бұйымдар негізінен шебердің құмыра шеңберінде тез айналдыру арқылы пішімделіп, дайындалған. Қыш бұйымдардың атқаратын қызметі мен қолдану аясын анықтау арқылы, оларды топтауға, сипаттауға және жасалу технологиясын түсінуге мүмкіндік болады. Жалпы осы кезеңге дейін жүргізілген зерттеу жұмыстары барысында жинақталған мәліметтерге сүйене отырып, ортағасырлық қалалардың қыш бұйымдарының коллекциясына сипаттама бердік.

Мақсаты мен міндеттері. Мақалада Оңтүстік-шығыс Қазақстанның ортағасырлық қалаларынан табылған қыш бұйымдарының жиынтығы, сандық көрсеткіші мен қалыптасуына қатысты мәліметтер кешенін анықтау мақсатын құрайды. Осы мақсатқа жету үшін келесі міндеттер анықталды: ортағасырлық қалалардан табылған қыш бұйымдар кешенінің типологиясын анықтау; іргелес орналасқан қалалардан табылған қыш бұйымдармен ұқсастығын анықтау; қалалардың керамикалық кешенінің қалыптасуы мен даму динамикасын анықтау.

Материалдар мен зерттеу әдістемесіне ортағасырлық қалалық мәдениет бойынша зерттеушілердің теориялық және қазба жұмыстарының нәтижелері туралы тұжырымдары құрайды. Сонымен қатар, қыш бұйымдарды салыстырмалы-талдау әдісі арқылы жүргізуге бағытталған. Керамикаларды қолдану аясына қарай топтау, жасалу үлгісі бойынша кезеңдерге бөліп сипатталады.

Ортағасырлық қалалардан табылған қыш бұйымдардың типологиясы мен олардың сипаттауда К.Байпаков, О.В. Кузнецова, Д.А. Воякин, М.Елеуов, М.Қожа, А.Нұржанов, Е.Ақымбек т.б. отандық археологтардың еңбектері негізге алынды. Ғылыми мақалада табылған жаңа археологиялық артефактілерге салыстырмалы талдау жасалынды. Зерттеу мақаласында қолданылған қыш бұйымдар мен соған негізделген мәліметтер осы уақытқа дейін еш жерде жарияланбаған тың деректер болып табылады. Бұл ғылыми мақаланың ерекшелігін арттырады.

Мақалада аталған аймақтағы керамикалардың типология, пішімделуі, сыртқы ерекшеліктеріне қарай жіктеліп, реттелген. Керамикалардың жасалу технологиясы мен олардың құрамдары, ерекшеліктеріне сипаттама беріледі. осының негізінде аймақтағы қыш бұйымдардың ерекшеліктерін басқа көршілес қалалармен салыстыра отырып анықталады.

Ортағасырлық қалалардан табылған қыш бұйымдарды зерттеуге байланысты табылымдарды жіктеу, талдау, ұқсас түрлерін анықтау (аналогия) әдістері қолданылды.

Негізгі бөлім. Ортағасырлық қалаларға жүргізілген қазба барысында көптеген қыш бұйымдардың коллекциясы жинақталды. Табылған бұйымдармен зертханалық жұмыс жасауды ең алдымен олардың хронологиялық уақытын, функционалдық түрлері бойынша бөлу жұмыстары жүргізіледі.

Ортағасырлық қалаларға жүргізілген зерттеулер арқылы қалалық мәдениеттің дамуы мен көрші қалалармен байланысын анықтау болады. Ал табылған қыш бұйымдарды зерттеу қаладағы қолөнер өндірісін ұйымдастыру жүйесін сипаттауға, қала экономикасының даму деңгейін бағалауға және халықтың әлеуметтік құрылымын зерттеуде маңызды болмақ.

Талқылау. IX-X ғасырға тиесілі қыш бұйымдарда «жапсыру әдісі» арқылы жасалған ыдыстардың пайыздық мөлшері аз болды, XI-XII ғғ. ыдыстар көзеші шарығында жасалып, қолданысқа енгізіле бастады. Қолдан жапсырылған бұйымдардың саны азаяды. Бұл тәсілмен негізінен асүйлік ыдыстар жасалынды. Осы кезде ыдыс сыртына өрнек жапсыру кең қолданылса, өрнекті қалыппен басу әдісі тарала бастады. Сырты көркемделіп сырланған ыдыстар пайда болды. Қазандардың өзі шарықта дайындалды.

X-XIII ғасырдың басында «сырланған қыш бұйымдар» қолданысқа енгізіле бастады. Бұл кезеңде ыдыстардың сырты алуан түрлі бояулармен сырланған. Сырланған керамикалар дегеніміз – ыдыстың сыртын бояумен жылтырату арқылы күйдірілген бұйым. Бұл ыдыстар ыстық аста беріктігін сақтап, су өткізбейді. Құрамына жағынан өте тығыз, әрі берік. Қыш бұйымдарды дайындауда жергілікті құрамында кремний, кальций көп балшықтарға құм қосып жасалған. Мұндай шикізатпен дайындалған бұйымдар оңтүстік-шығыс Қазақстан аумағындағы қалалардан кездеседі. Бұл қыш бұйымдарының ерекшелігі керамика құрамының дайындалу процесінде болады.

Ортағасырлық қалалардағы сырты сырланған қыш бұйымдар алуан түрлі болып келеді. Бұйымда жасаушы халықтың мәдениеті мен техникалық жетістігінен хабар беретін әсемдік болады. Сырланған ыдыстар көптеген елдер мен халықтар арасындағы мәдени байланыстың, халықаралық сауда мен дипломатиялық жолдардың байланыстырушысы болды. Мұндай стильдегі қыш бұйымдардың дамуы ортағасыр кезеңінде әлемнің көптеген елдерінде даму тенденциясына ие болды. Орта Азия аумағында қалыптасуы мен дамуы жағынан көркемдік ерекшелікке ие болды.

Сырланған ыдыстар үй шаруашылығында емес арнайы қолөнер орталығы дамыған қалалардағы қыш бұйымдар жасаушы орталықта шебер қолымен дайындалды. Орта Азия аумағында мұндай бұйымдардың ерте пайда болуы туралы мәліметтерді Афрасиаб қаласына жүргізілген қазба барысында табылған қыш бұйымдарды зерттеу кезінде анықталды және пайда болуы кезеңі – VIII-IX ғғ. сәйкес келсе, гүлденген кезеңі – IX ғ.

Ортағасырлық қалалардан табылған қыш бұйымдардың сыртын әрлеуде «глазурь» және «ангоб» түрлері болды. Аталған терминдерді қолданылуына байланысты зерттеуші-археологтардың пікірлеріне талдау жасап, қазақша аудармасын ұсынамыз:

Зерттеуші М.Қожа «глазурь» сөзін «сыр» деп қолданса [1, 64-б.], К.Байпақов, О.Смағұлов «сырлы», «бояулы» деп береді [2, 32-б.]; ал «поливная» терминіне байланысты К.Байпақов пен Д.А. Воякин «шыңылтырлы» деп көрсетсе [3, 178-б.], М.Елеуов еңбектерінде «бояулы» [4, 117-б.] деп қолданған. Авторлардың еңбектеріндегі термин сөздерді талдай келе, «поливная» және «глазурь» сөздері сырлы ыдыстардың ортақ атауы ретінде қолдануға болады.

Ангоб жағу кезінде ыдыстың бойында кішкене ылғал болса, біркелкі шығады. Өте ылғалды жағылған ангоб біркелкі болып түспейді. Дұрыс жағылмаған жерлері шөппен, терімен немесе көзешінің қолымен сүртілуі мүмкін. Бірақ жиі сүрту біркелкі болмай, кішкентай жарықтар түсіріп, бетін бүлдіру мүмкін. Сондықтан да қала керамикаларының бетіне жағылған ангоб сол күйінде қалған. Негізінен ернеуінен төмен ағызған ангоб сол қалпында, аққан күйі жағылған.

Сырлы ыдыстың сыртына балқыған шыны секілді жауып, оның су өткізбейтін қасиетін жоғарылатады, кір болудан сақтайды.

Сырлы бұйымдар көп жағдайда асханада қолданылды. Оларға тостаған, кесе, табақ, тостақ жатқызылады. Ортағасырлық Қастек қаласына жүргізілген қазба жұмыстары барысында түрлі түсте әшекейленген «сырланған» қыш бұйымдар табылды. Саны жағынан аз мөлшерді құрайды. Оның ішінде асханалық топқа ыдыстар мен тұрмыстық топқа жататын шырақтар табылды.

Зерттеу нәтижесі: Қыш бұйымдардың сыртын әсемдеу, түрлі өрнектер салу күйдіру жұмыстарынан бұрын жүргізілді. Бұл бұйымға ерекше бейне береді және зерттеушілер үшін салыстырмалы мерзімдеуге септігін тигізіп жатады.

Сырлы ыдыстар. Ортағасырлық қалалардағы қазба кезінде сырлы ыдыстар да жиі кездеседі. Бұл бұйымдардың сырты алуан-түрлі бояумен сырланып, әсемделді. Ал X-XIII ғғ. Қарахан кезеңінде ыдыстардың сырты сырланумен қатар, шыңылтырланды. Бұл ыдыстар өзінің беріктігі мен су өткізбейтін қасиетімен ерекшеленді. Жасалу технологиясы жағынан сапалы түрде шарықта дайындалып, ұқыпты күйдірілді.

Ортағасырлық қалаларда қолөнер кәсібінде бұйымдардың сыртында көркем өрнектер пайда болып, дами бастады. Ол – бұйымның іші, сырты және іші-сыртына түрлі түсті бояуларды түсіру процесі. Бояуды түсіру процесі әр түрлі жолдармен жасалды: жалату, салу, көмкеру және жағу. Қалалардың ыдыстары бір түсте, екі түсте, ол бихромды деп сипатталады және үш немесе одан көп түсті полихромды әшекейлі болып келген [5, 298-б.].

Ортағасырлық Талғар қаласынан қазба барысында табылған сырлы ыдыстардың бөліктері Оңтүстік Қазақстан мен Жетісудың басқа да қалаларынан табылған қыш бұйымдар коллекциясының сипаты, сыртқы безендіру мен пішіні жағынан ұқсастығы бар. Зерттеуші О.В. Кузнецова аталған қаладан табылған сырлы ыдыстарды сыртқы бояуына байланысты бірнеше топқа бөліп, сипаттама береді: тұнық жасыл сырлы ыдыс; тұнық көгілдір сырлы ыдыс; тұнық түссіз сырлы ыдыс; тұнық сары сырлы ыдыс; тұнық қоңыр сырлы ыдыс. Тұнық жасыл сырлы ыдыстарға тостаған, кесе, табактар, құмыраларды жатқызады

[6, с. 102]. Автордың бөліп көрсеткен ыдыстары асханалық топқа жатқызылады. Ал зерттеуші Е.Ақымбектің [7, 104-б.] еңбегінде сырлы ыдыстарға тостақ, кесе, тостаған және табақты жатқызады.

Қыш бұйымдарға сәндік бедерлер салуда олардың сыртына геометриялық, эпиграфиялық және өсімдік бедерлері салынған. Ол ыдысқа көркемдік береді. Бұл сипаттамаға жататын ыдыс Талғар қаласынан қазба жұмыстары кезінде табылған.

Сурет 1 – Сырлы ыдыс (ортағасырлық Талғар қаласы) [6, с. 104].

Жалпы жоғарыда суреттелген шыңылтырлы қыш ыдыстар кешені Отырар, Талғар сияқты ірі орталықтарда кең ауқымда кездеседі.

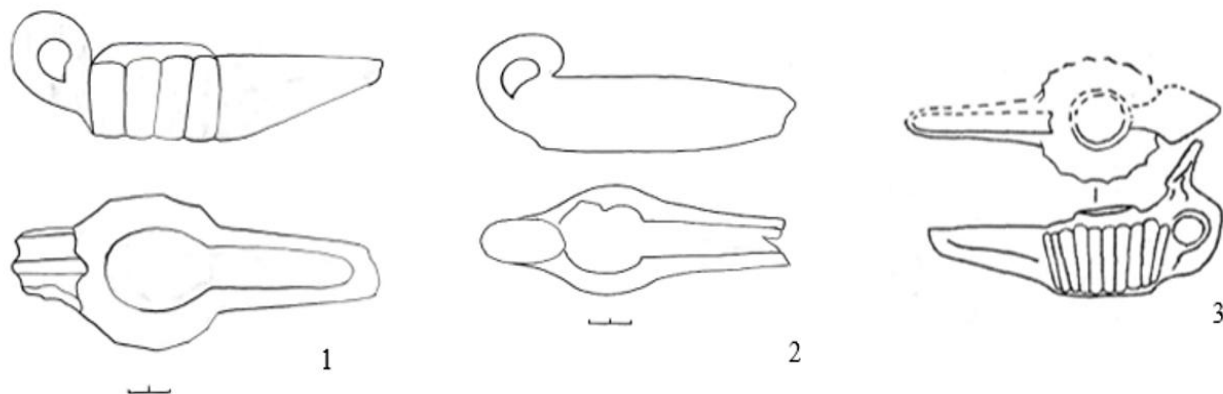
Бұл топтағы керамикалардың арасында ең көп мөлшерді қабырғалары жайпақ келген тәрелке типтес немесе жартылай сфералы пішімдес шұңғыл табақтар, шаралар құрайды.

Шырақтар – ортағасырлық қала тұрғындарының өмірінде маңызды бұйымдардың бірі болды. Ол жарықтандыру мен діни рәсімдерді орындау үшін қолданылды. VIII-X ғасырларға жататын шырақтардың әр түрлі формалары ұсынылған.

2018 жылы ортағасырлық Қастек қаласындағы қазба жұмыстары кезінде шырақтардың бүтін күйінде тұтқасы бар 2 түрі табылды.

1.1 түрі: Дөңгелек бөлігінің диаметрі көлденеңінен 6 см. Сыртында дөңгелек рельефтері бар. Шүмегінің ұзындығы – 7 см, ілмек тәрізді тұтқасының қалыңдығы – 2 см. Сыртқы безендірілуі жағынан сырланған. Түсі – қою жасыл түспен безендірілген. Құрамы: кызыл саз, құм.

1.2 түрі: Бүтін күйінде сақталған және тұтқасы бар. Шырақтың дөңгелеген бөлігінің диаметрі 5,3 см. Сыртқы жағында бедері бар: биіктігі – 3 см, бедерлерінің арасы – 1,5 см; тұмсығының ұзындығы – см. 1.1 бұйымға қарағанда сыртқы бедері анық көрінеді және ол бұйымның ерекшелігін анық көрсетеді.

Сурет 2 – Шырақтар: 1, 2 – Қастек, 3 – Талғар

Сырты формасы цилиндр тәрізді сырты жасыл және қоңыр түстермен сырланған шырақтар Оңтүстік Қазақстан, Жетісу және Орта Азия аумағындағы ортағасырлық қалалардан да табылған. Заманауи зертханалық зерттеулерде көрсетілгендей шырақтар (жарықтандыру құрылғылары) көлемінің кішкентай (шағын) болғанына қарамастан 40-минуттан 2,5-3 сағатқа дейін жанып, жарық беріп тұрған. Екі шырақты бірге жағу арқылы мәтіндерді оқуға болады.

Қастек қаласынан табылған шырақтарға ұқсас бұйымдар ортағасырлық Талғар қаласынан да табылған болатын. Аталған бұйымның сыртқы бедерлері мен формасы ұқсас келеді, ал тұтқасы жоғары қарай тік орналасқан.

XI-XII ғғ. көзеші шарығында жасалған бұйымдарды отқа берік болу үшін құрамына ірілі-ұсақты құм қосып, тұрпайы түрде қолмен жапсырылып жасалған қазандар кездеседі. Мұндай табылымдар ортағасырлық Қастек қаласында жүргізілген қазба барысында табылған болатын.

Құмыралардың басым көпшілігі шыңылтырсыз болып келген. Шыңылтырмен қапталған құмыралар біздің керамикалық кезеңде азынаулақ, олар көбінесе сынық бөліктермен жеткен. Құмыралардың іші-сырты толықтай (сырты беліне немесе түбіне дейін) шыңылтырмен қапталған. Негізінен тек сыртқы беткейлері бай өрнектелген, әшкә жақтары сирегіоек бояуды шаша отырып қосымша толықтырылған. Керамиканың құрамы ақшыл қоңыр немесе қызғыштау өңді. Пішімдері жағынан алуан түрлі, көлемдері үлкенді-кішілі. Құмыралардың бүйірі шығыңқы, мойындары қысқа, ернеулері кең. Мойындарының екі жағында жартылай дөңгелек, жалпақ ұстағышы бар, су ағызатын мұрындықтары жоқ. Бұйымдардағы мотивтер көбінесе геометриялық және өсімдік тектес.

Сырланбаған керамикалар біздің комплексте түрлері жағынан асханалық және тұрмыстық-шаруашылық болып екіге бөлінеді. Соның ішінде жабық және ашық пішімді. Ыдыстар өзара көлемі жағынан шағын құмыралар, бойлары аласа, ернеулері кең ыдыстар, банка тәріздес құмыралар және су тасуға арналған мойындары жуан немесе жіңішке құмыралар, хұмша-хұмдар, шаралар болып бөлінеді. Жиналған қыш ыдыстардың пішімдері көбінесе біріңғай, Орта Азияға тән дәстүрлі бұйымдар. Ыдыстардың ішінде ең көп мөлшерде кездесетіні су тасуға арналған бойы биік, кең қарынды, жалпақ вертикалды ұзын ұстағыштары бар құмыралар мен биік және аласа бойлы хұмша, хұмдар.

Ыдыстардың құрамдары көбінесе біркелкі қызғыш-қоңыр түсті, өте тығыз жасалынған. Олардың ою-өрнектеріне келетін болсақ: заттың шикі кезінде құмыра шеберлерінің арнайы құрал-саймандарымен ойып сызу арқылы, штампты немесе қолмен жапсыру тәсілдерімен орындалған. Ою-өрнектер көлемдері әр түрлі ирек, толқын тәріздес, көлденең жүргізілген сызықтар мен ыдыс ернеулерін бойлай жапсырылған иректер. Қыш ыдыстар шебердің тез айналдыру тәсілімен шеңберде жасалынған, ал көлемі үлкен ыдыстарды хұм, хұмшаларды қолмен жапсыру арқылы бөлшектеп жасаған. Қыш ыдыстардың басым бөлігі дөрекі, олардың қабырғалары жиірек қалың, ыдыстардың салмағы ауыр, сызылған ою-өрнектері тиянақты орындалмаған.

Қыш ыдыстардың бірінші типіне жататын жапсырма әдісімен жасалынған асүйлік ыдыстарына қазандар, құмыралар, хұмдар және табалар жатады. Олардың формалары әртүрлі ернеулі, бүйірі және дөңгеленген түбі бар болып келеді. Кейбір қазандардың түбі дөңес болып келеді. Мұндай ыдыстарды жасау үшін жергілікті дала шпаты, кварц, қоңыр әктас және слюда сияқты шикізат көзі қолданылған. Алайда бір-біріне жақын орналасқан аудандарда бірыңғай шикізаттық материалдар қолданылған, ал шалғай аумақтарда Сыр бойындағы қалалардың шеберлері қолданған материалдардан өзгешелігі бар. Мысалы тақырыпта аты аталған Меркі, Құлан және Қастек қалаларындағы қыштардың топтамасы Талас өңірінің, яғни Тараздық үлгіде кездеседі. Мысалы, Қастек қалашығы Тараздан шалғай жатқанымен ондағы табылған материалдардың салыстырмалы тұрғыда Тараздан шыққан қыш бұйымдармен ұқсастығы бар.

Асүйлік ыдыстары қатарында көптеп табылған ыдыстардың бірі қазандар. Қазандардың қазба жұмыстары кезінде бүтін күйінде табылуы сирек, себебі жасалынған кезде ішіндегі тағамды тез пісіру мақсатында өте жұқа етіп жасалынған. Олардың ернеуі кең, дөңгелене айналдырылған, спираль тәрізді, кейде өрнектелген, ернеулері көбіне сәл артқа шығыңқы болып келеді. Қазандар шеңбер тәрізді, формасы жағынан алмұрт жемісіне және жұмыртқаның формасына ұқсас болып келеді. Көп жағдайда қазандар шеңберлі, бүйірі шығыңқы мойнына қарай кіріңкі ернеуі керсінше шығыңқы болып келеді. Қазандардың тұтқалары әртүрлі олар қазан бүйірінің үстіңгі, мойынның астыңғы жағына орнатылған. Қазан тұтқаларының формасы да әртүрлі болып келеді ширатпалы (спираль) тұтқа, таға және ілмек тәріздес тұтқалар.

Қазба барысында асүй бөлмелерінен ас пісіруге арналған тұтқасыз ыдыстар (горшоктар) да табылды. Мұндай ыдыстардың цилиндрлік пішіні жақсы көрінеді, ол түбіне қарай созылып, тарылады түбі тегіс болып келеді. Ондай ыдыстардың безендірілген ернеуінің бірнеше үлгілері бар: жақсы пішінделген, спираль тәрізді, ернеуі тегіс сыртына иілген, ернеуінде сопақша ойығы бар пішінделмеген ернеулер.

Қыштың жасалу технологиясының екінші типіне станокта жасалынған қыш бұйым жапсырма арқылы жасалынған қыш бұйымнан айырмашылығы бар. Ыдыстар станокта жасалынуы кезінде қабырғалары тығыз болады, ыдыс біркелкі шығып ернеулері жақсы пішінделіп сәнді көрінеді.

Сұйықтық құятын ыдыстардың көлемі әр түрлі болып келеді. Бұл ыдыстарды көбіне асханалық және тұрмыстық жағдайда қолданылады. Олардың орташа биіктігі 40-50 см-ге дейін барады, диаметрі 80-90 см. Ондай ыдыстардың мойны өте ұзын емес, ернеу бүйірі шығыңқы, түбі ішке кіріңкі диаметрі 30-40 см-ге дейін барады. Көп жағдайда ыдыстардың тұтқасы болады, олар шебердің әр түрлі қиялымен жасалынған. Тұтқа кейде бір жағында, болмаса екі жағында орналастырылады, олардың ішінде көлемі орташа ыдыстарда жасалуы жағынан бір тұтқалы етіп жасалынады, тұтқалар ыдыстың ернеуі мен бүйіріне бекітіледі.

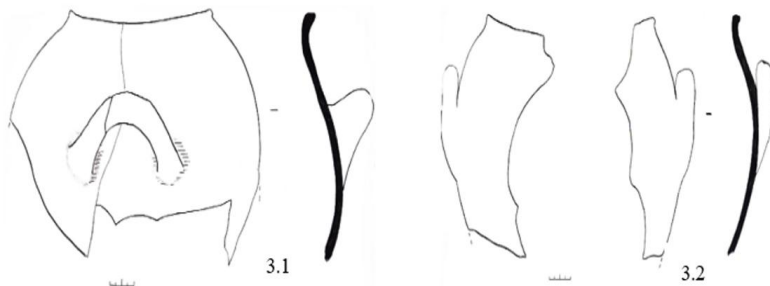
Қазандар – асуылік ыдыстардың ішінде ең жиі кездесетін түрі.

Асуылік ыдыстар негізінен қолмен жапсыру әдісі арқылы жасалынған [7, 100-б.]. Қазандар жасалу технологиясы мен материалының құрамына қарай келесідей сипатта болды: ыдысты жасау үшін жергілікті шикізат кварц, қоңыр әк, дала сазы қолданылды [8, с. 100]. Дайын болған бұйымның иілгіштігін азайту үшін гранитті шөгінді, қамыс мамығы пайдаланылды. Ал отқа төзімділігін арттыру үшін қоспаға гранитті шөгінді (1:2) арақатынасында қосылды.

2018 жылы ортағасырлық Қастек қаласына жүргізілген қазба жұмыстары барысында қазанның 2 түрі табылды. Табылған қазандардың барлығы құм қоспасы бар қызыл саздан жасалған және төзімділігін арттыру үшін дала шпаты қосылған.

3.1-түр: сыртқы пішіні доға тәрізді. Бүйірінде доға түрінде тұтқасы бар. Тұтқаның ұзындығы – 12 см, қалыңдығы – 2 см. Тұтқаның екі ұшында бастырылып бекітілген саусақтың іздері байқалады. Ернеуі сыртқа шығыңқы. Құрамына құм араластырылған, сырты отқа күйген.

3.2-түр: 1.1-түріне ұқсас, ернеуі сыртқа шығыңқы. Қазанның тұтқасы құлақ тәрізді және дөңгелек болып келеді. Қазанның тұтқасы бастырылып бекітілген.

Сурет 3. Қастек қаласынан табылған қазандар, 2018 жыл

Табылған қазандардың екеуінің де қабырғасының қалыңдығы – 1 см. Бұйымның сыртында өрнектер кездеспейді. Қазандар бір-бірінен тұтқасы, ернеуі мен пішімі жағынан ерекшеленеді. Ыдыстардың түсі – қызыл қоңыр. Табылған қазандар сыртқы безендіруіне байланысты саз балшықта тұрпайы дайындалған.

Табылған екі қазан жапсырма арқылы, құрамына майда құм және қиыршық тас араластырып жасалынып, бірқалыпты күйдірілген, бүйірлері шар тәрізді.

Ортағасырлық қалалардан қақпақтардың бірнеше түрін кездестіруге болады. Олар негізінен көлемі мен қолданылуына байланысты қазан, құмдарға және тандық ошақтарға арналып жасалды.

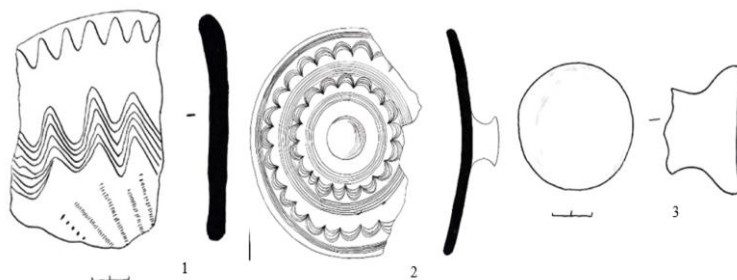
Қазандарға арналған қақпақтар. Бұл бұйымды жасау жапсыру және көзеші шарығында дайындалды. Қақпақтар бір-бірінен көлемі, тұтқасы, өрнектелуіне қарай ажыратылады.

Ортағасырлық Қастек қаласынан 2018 жылы қазанға арналған қақпақтардың жиынтығы табылды. Ұсынылған бұйымдар тегіс және қайқы келген. Барлығы да өрнектелген, өрнектер түтікшемен, қатты затпен бастырылып салынған. Табылған барлық қақпақтардың қабырғасының қалыңдығы – 0,8-1,5 см аралығында болады.

Қақпақтардың екі түрін ұсынамыз:

1.1 түр: қақпақтың шеті толқын тәрізді сызықпен жиектелген. Жалпы бұйымның көп бөлігін толқынды өрнекпен безіндірген. Орта жағы нүктелі ою-өрнекпен көмкерілген. Қабырғасының қалыңдығы – 0,8 см (сурет). Құрамы: сазды құм және органикалық заттар. Бұйымның диаметрін анықтау мүмкін болмады.

1.2 түр: қақпақтың сырты ұзық сызықпен жиектелген. Бұйымның негізгі бөлігі толықтай дөңгелек ою және толқынды болып келеді. Қабырғасының қалыңдығы – 1 см. Құрамы: қызыл саз және құм (сурет). Бұл бұйымның 1.1 түріне қарағанда ерекшелігі – тұтқасының болуы. Тұтқасының биіктігі – 3 см (сурет). Тұтқасы қолға ұстауға ыңғайлы және үсті тегіс болып келген.

Сурет 4. Қастек қаласынан табылған қақпақтар және тұтқасы:
1,2 – қазанға арналған қақпақтар, 3 – қазанның тұтқасы, 2018 жыл

Бұйымдарды әсемдеу үшін оның бетіне түрлі бедерлер салынып, сыртына өрнектер салынды. Барлық қақпақ бөліктерді сәндеуде сызықты, толқынды және нүктелік өрнектер салынған. Қақпақ тұтқаларының бірнеше түрі бар: үсті тегіс, түбінен жоғары кішірейген, сопақша келген және ұстауға ыңғайлы болу үшін саусақпен бастырылған. Бұл өрнектеудің түрі аса күрделі болып табылмайды. Зерттеуші Е. Ақымбектің еңбегінде өрнек салудың бірнеше түрлері көрсетіледі. Соның ішінде күрделі емес түрі – баспы әдісі арқылы жүргізілді. Керамикаларды өрнектеудің бір түрі баспа әдісімен жүргізілді. Бұл аса күрделі өрнек болып табылмайды. Бұл баспа өрнек әр түрлі диаметрдегі түтікшелер арқылы түсірілген. Өрнектер асханалық ыдыстардың тұтқалары мен қақпақтардың бетіне түсірілуі жиі кездеседі. Өрнектеу жұмыстарына қажетті құралдар: қамыс, сүйек, ағаш т.б. қолданылды [9, 93-б.].

Ыдыстардағы ою-өрнектер негізінен өсімдік тектес немесе геометриялық болып келген. Шыңылтырлар сапасы орташа, басым көпшілігі ақ фонға белгілі бір жерге жұмылдырылған. Мотивтер тиянақты орындалып, ыдыстардың сыртқы беткейлері тегістелмеген. Үлкенді-кішілі кеселердің қабырғалары биік, табандары сакина тәріздес немесе ортасында науашық ойылған тәріздес болып келген. Ыдыстар ертеректегі ыдыстарға қарағанда түрлері, пішімдері жағынан азайған. Табақтар қалың қабырғалы, түбіне қарай түзуленіп, шеті сыртқа шалқая жатыр. Құмыра тәріздес ыдыстар сирегірек.

Жалпы, X-XIII ғғ. ортағасырлық қалалардан табылған қыш бұйымдар тұрмыстық және арнайы мақсатта қолданылған және олардың үш түрлі қажеттілігі болған: а) өңдеу; б) тасымалдау; с) сақтау. Бұл ыдыстардың пайдалану ерекшелігіне байланысты жоспарланып барып дайындалды.

Қорытынды. Табылған қыш ыдыстарды топтауда бұйымдардың қайда дайындалғанын анықтауға талпыныс жасалды. Қыш бұйымды жасауда жергілікті жердің шикізаты немесе басқа ауданнан әкелгенін анықтау өндірісті дамытудың мүмкіндігін анықтауға мүмкіндік береді. Жоғарыда аталған қыш бұйымдардың көпшілігі жергілікті материалды пайдалана отырып жасалған. Ортағасырлық Қастек, Талғар қалаларынан табылған қыш бұйымдардың ішінде сырлы ыдыстар, шырақтар, қазанға арналған қақпақтар және олардың тұтқаларына салыстырмалы-талдау жасалды. Бұйымды жасаудағы ерекшеліктері мен сыртқы безендіруіне байланысты салыстырмалы талдау жасалып, сипаттама берілді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қожасев М. Отырардағы керамика өндірісі. – Түркістан: Мұра, 1996. – 159 б.
2. Байпақов К.М., Смағұлов Е.А. Ортағасырлық Сауран шаһары. – Алматы: Gredo, 2005. – 202 б.
3. Байпақов К.М., Воякин Д.А. Ортағасырлық Қиялық шаһары. – Алматы, 2007. – 224 б.
4. Елеуов М. Орта ғасырлық Қарашық I қаласының қитаделіндегі кесік // ҚазҰУ Хабаршысы: Тарих сериясы. – Алматы, 2004. – №1 (32). – Б. 114-117.
5. Ақымбек Е.Ш. Шу-Талас өңірлеріндегі ортағасырлық қалалардың сырлы керамикаларына жүргізілген зерттеу жұмыстары // Абай атындағы ҚазҰПУ-нің Хабаршысы: «Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар» сериясы. – №3(58), 2018. – Б. 298-311.
6. Кузнецова О.В. Поливная керамика Талгара // Известия НАН РК: серия общественных наук. 2007. – №1. – С. 102-106.
7. Ақымбек Е.Ш. Ортағасырлық Ақтөбе қаласының керамикасы (VI з. – XIII з. басы): философия докторы (PhD) дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. – Алматы, 2015. – 210 с.
8. Нуржанов А.А. Исследования средневекового городища Кастека // Известия НАН РК. Серия общественных и гуманитарных наук. – №6 (298). Алматы. 2015. – С. 99-109.
9. Ақымбек Е. Керамикалардың сыртын өңдеу және әсемдеу үдерісін талдау (Ортағасырлық Ақтөбе қаласы материалдары бойынша) // Қазақстан Республикасы тәуелсіздігінің 25 жылдығына арналған «Халық – тарих толқынында» мемлекеттік бағдарламасы аясындағы «Археологиядағы зерттеудің жаңа әдістері» атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары (Алматы қ., 30 қараша). – Алматы: Қазақ университеті, 2016. – Б. 92-94.

References:

1. Qozhaev, M. (1996). *Otyrardagy keramika ondirisi [Ceramic production in Otrar]. Turkistan: Mura [in Kazakh].*
2. Bajpaqov, K.M., Smagulov, E.A. (2005). *Ortagasyrlyq Sauran shaһary [Medieval city of Sauran]. Almaty: Gredo [in Kazakh].*
3. Baipaqov, K.M., Voyakin, D.A. (2007). *Ortagasyrlyq Qiyalyq shaһary [Medieval city Kialyk]. Almaty [in Kazakh].*
4. Eleuov, M. (2014). *Orta gasyrlyq Qarashyq 1 qalasyngy citadelindegi kesik [Cut in the citadel of the medieval city of Karashyk 1] // QazUY Habarshysy, Almaty, №1(32), 114-117 [in Kazakh].*
5. Aqymbek, E.Sh. (2018). *Shu-Talas onirlerindegi ortagasyrlyq qalalardyn syrly keramikalaryna zhurgizilgen zertteu zhumystary [Research works on ceramics of medieval cities in the Shu-Talas region] // Abai atyndagy QazUPU Habarshysy: «Tarih zhane sayasi-aleumettik gylymdar» seriyasy. Almaty, №3(58), 298-311 [in Kazakh].*
6. Kuznecova, O.V. (2007). *Polivnaya keramika Talgara [Irrigation ceramics of Talgar]. Izvestiya NAN RK: seriya obshchestvennyh nauk. №1. 102-106 [in Russian].*
7. Aqymbek, E.Sh. (2015). *Ortagasyrlyq Aqtobe qalasyngy keramikasy (VI g. – XIII g. basy) [Ceramics of the medieval city of Aktobe (VI early XIII centuries)]. Almaty [in Russian].*
8. Nurzhanov, A.A. (2015). *Issledovaniya srednevekovogo gorodishcha Kasteka [Studies of the medieval settlement of Kastek]. Izvestiya NAN RK. Seriya obshchestvennyh i gumanitarnykh nauk. №6 (298). 99-109. [in Russian].*
9. Aqymbek, E. (2016). *Keramikalardyn syrtyngy ondeu zhane asemdeu uderisin taldau (Ortagasyrlyq Aqtobe qalasyngy materialdary bojnsha) [Analysis of the process of external processing and decoration of ceramics (based on the materials of the medieval city of Aktobe)]. Almaty: Qazaq universiteti, 92-94. [in Kazakh].*

УДК 94(574.41)
ГРНТИ17.71.91

<https://doi.org/10.51889/2021-4.1728-5461.18>

Ярыгин С.А.^{*1}, Кушкенбаева Ж.К.² Ибраева Э.Е.³

¹ Ph.D, ведущий научный сотрудник филиала Института археологии им. А.Х. Маргулана, Казахстан, г. Нур-Султан, Казахстан, E-mail: sergeyyarygin80@gmail.com

² Ph.D, начальник отдела НИИ «Абай академиясы» ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, г. Нур-Султан, Казахстан, E-mail: zhuldyazaykk@gmail.com

³ Ph.D, и.о. доцента кафедры телерадио и связи с общественностью ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, г. Нур-Султан, Казахстан

РАННИЕ ФОРМЫ ЭПИЧЕСКОЙ ТРАДИЦИИ В ИСКУССТВЕ КОЧЕВНИКОВ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ

Аннотация

В статье рассматриваются вопросы датирования архаичных форм эпической традиции скотоводов Центральной Азии. В качестве источников используются данные изобразительного искусства – предметы торевтики и петроглифы. Впервые на близость изображения на парных бляшках из Сибирской коллекции Петра Первого и сюжетов сказания о «Козы-Корпеше и Баян-сулу» обратил внимание М.П. Грязнов. Бляшки датированы по аналогиям с предметами пазырыкской культуры второй половиной I тыс. до н.э. Некоторую последовательность сцен и персонажей из сказаний тюркских, монгольских и тунгусских народов можно обнаружить в крупном петроглифическом скоплении на скалах Четвертого Сундука. Петроглифы судя по манере изображения относятся к тесинской археологической культуре и датируются концом I тыс. до н.э. Археологические материалы демонстрируют, что сюжеты известные по тюркским сказаниям бытовали у населения Центральной Азии уже в конце I тыс. до н.э. и на рубеже эр.

Данная научная статья подготовлена в рамках реализации проекта AP08053219 «Изучение тюркского фольклора в аспекте нового гуманитарного знания» на 2020-2022 годы.

Ключевые слова: ранние кочевники, петроглифы, архаичные формы, эпическая традиция, народы Сибири и Центральной Азии.

С.А. Ярыгин^{*1}, Ж.Қ. Кішкенбаева², Ибраева Э.Е.³

¹ Ph.D, A.X. Марғұлан атындағы Археология институты филиалының жетекші ғылыми қызметкері, Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан, E-mail: sergeyyarygin80@gmail.com

² Ph.D, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ «Абай академиясы» ҒЗИ бөлім бастығы Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан, E-mail: zhuldyazaykk@gmail.com

³ Ph.D, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ телерадио и қоғаммен байланыс кафедрасының доценті м.а Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан

ОРТАЛЫҚ АЗИЯ КӨШПЕНДІЛЕРІНІҢ КӨРКЕМӨНЕРІНДЕГІ ЭПИКАЛЫҚ ДӘСТҮРДІҢ ЕЖЕЛГІ ФОРМАЛАРЫ

Аңдатпа

Мақалада Орталық Азия малшыларының эпикалық дәстүрінің архаикалық формаларын анықтау мәселелері қарастырылады. Дереккөз ретінде бейнелеу өнерінің деректері – торевтика және петроглифтер нысандары пайдаланылды. Алғаш рет М.П. Грязнов Бірінші Петрдің Сібір коллекциясындағы жұптасқан белбеулердегі сурет пен «Қозы Көрпеш-Баян сСұлу» жырының сюжеттерінің ұқсастығына назар аударды. Белбеулер б. з. д. I мыңжылдықтың екінші жартысындағы пазырық мәдениет ұқсастықтары бойынша даталанады. Түркі, моңғол және тунгус халықтарының аңыздарынан алынған көріністер мен кейіпкерлердің кейбір тізбегін төртінші кеуде жартастарындағы ірі петроглифтік жазулардан табуға болады. Археологиялық материалдар түркі аңыздары бойынша жеткен сюжеттердің б.з. д. I мыңжылдықтың аяғы мен дәуірлер тоғысында Орталық Азия тұрғындары арасында болғанын растайды.

Бұл ғылыми мақала 2020-2022 жылдарға арналған АР08053219 «Түркі фольклорын жаңа гуманитарлық білім аясында зерттеу» жобасы аясында дайындалды.

Түйін сөздер: ерте көшпенділер, петроглифтер, архаикалық формалар, эпикалық дәстүр, Сібір және Орталық Азия халықтары

Yarygin S.A.^{*1}, Kishkenbayeva Zh.K.², Ibrayeva E.E.³

¹ Ph.D, Leading researcher of the branch of the Institute of Archaeology named after A.H. Margulan, Kazakhstan, Nur-Sultan, Kazakhstan, E-mail: sergeyyarygin80@gmail.com

² Ph.D., Head of the Department of the Research Institute «Abai Akademiya» of the L.N. Gumilev ENU, Nur-Sultan, Kazakhstan, E-mail: zhuldyazaykk@gmail.com

³ Ph.D, Acting Associate Professor of the Department of Teleradio and Public Relations of L.N. Gumilyov ENU, Nur-Sultan, Kazakhstan

EARLY FORMS OF THE EPIC TRADITION IN THE ART OF THE NOMADS OF CENTRAL ASIA

Abstract

The article deals with the issues of dating archaic forms of the epic tradition of cattle breeders of Central Asia. The sources used are the data of fine art - objects of toreutics and petroglyphs. For the first time, M.P. Gryaznov drew attention to the proximity of the image on paired plaques from the Siberian Collection of Peter the Great and the plots of the legend of «Kozy-Korpesh and Bayan-sulu». The plaques are dated by analogy with the objects of the Pazyryk culture in the second half of the I millennium BC. A certain sequence of scenes and characters from the legends of the Turkic, Mongolian and Tungusic peoples can be found in a large petroglyphic cluster on the rocks of the Fourth Chest. Petroglyphs, judging by the manner of their depiction, belong to the Tesin archaeological culture and date back to the end of the I millennium BC. Archaeological materials demonstrate that plots known from Turkic legends existed among the population of Central Asia already at the end of the I millennium BC and at the turn of the era.

This scientific article was prepared as part of the implementation of the AR08053219 project «The study of Turkic folklore in the aspect of new humanitarian knowledge» for 2020-2022.

Keywords: early nomads, petroglyphs, archaic forms, epic tradition, peoples of Siberia and Central Asia.

Введение. Эпос является важной частью культурного наследия современных тюркоязычных народов Южной Сибири. Богатейший фонд, разнообразие сюжетов и вариантов сказаний говорят о том, что эпическая традиция прошла длительный путь развития и была широко распространена у языковых и

культурных предков тюрков. Изучение ее истоков наиболее ранних форм выступает важной задачей исторической фольклористики. Это возможно с применением сравнительно-исторического анализа фольклорных памятников и древних аутентичных текстов. В случае с тюрками существует барьер VIII в., ниже которого аутентичные письменные памятники неизвестны, что заставляет обратиться к анализу археологических источников.

Это возможно с учетом анализа происхождения древнетюркской культуры. Работа в данном направлении была проделана множеством исследователей. Среди прочих можно выделить Д.Г. Савинова и его концептуальную работу о «скифском» и «хуннском» пластах в древнетюркском культурном комплексе. По мнению исследователя «скифский» пласт в материальной культуре представляют седла с округлыми низкими луками, роговые двудырчатые псалии, подвесные бляхи-решмы, блоки от чумбура, низкие блюда-столики, приборы для добывания огня, поясные накладки и обоймы с горизонтальной прорезью в нижней части, различного рода наворачшия. Данные комплекс отражает традиционную форму существования материальной культуры, в наибольшей степени связанный с хозяйственно-культурной средой. «Хуннский» пласт представлен предметами вооружения и снаряжения воина. Это лук хуннского типа, железные трехперые наконечники стрел с насадами-свистунками, железные панцирные пластины, длинные ременные наконечники, железные двудырчатые псалии с расклепанными петлями, черешковые ножи. «Скифский» и «хуннский» пласт, постепенно развиваясь и взаимодействуя друг с другом стали достоянием многочисленных тюркоязычных кочевников Центральной Азии. Автор отмечает, что преемственность между культурой древних и средневековых кочевников нашла отражение и в памятниках искусства [1, с. 130-141].

Таким образом для реконструкции ранних форм эпической традиции тюркоязычных кочевников Центральной Азии период до появления Первого тюркского каганата большим информационным потенциалом обладают археологические памятники. В число последних включаются: украшения, предметы быта, петроглифы на которых изображены мифологические или фольклорные сюжеты.

Материалы и методы исследования. В качестве источников используются памятники изобразительного искусства: композиции на предметах торевтики; петроглифы гунно-сарматского и скифосакского времени. В первую группу входят предметы из Сибирской коллекции Петра Первого. Во вторую сцены выбитые на скалах гор Четвертый Сундук в Хакасии. Для анализа археологических памятников применяются стандартные общенаучные методы. Применялся структурно-семиотический метод, который выявляет закономерности внутренней организации самих изображений. Метод эпико-изобразительных аналогий позволяет соотнести изобразительные мотивы и сюжеты с общераспространенными эпическими мотивами и сюжетами

Дискуссия. Первой крупной работой в данном направлении стало исследование известного советского археолога М.П. Грязнова «Древнейшие памятники героического эпоса народов Южной Сибири» (1961), в которой подробно рассмотрены памятники археологии в сравнении с эпосом тюркских и монгольских народов. Исследователь подробно рассмотрел ряд предметов искусства кочевников раннего железного века и средневековья. Среди прочих особенный интерес вызывают парные золотые поясные бляхи с изображением «всадников под деревом» из Сибирской коллекции Петра I.

На обеих бляхах даны совершенно одинаковые изображения одной сцены. Под деревом лиственной породы сидят по-азиатски мужчина и женщина. На коленях у них лежит еще один мужчина. Сидящий мужчина держит на поводу двух верховых коней. На дереве висит пояс с горитом. В его внутреннем отделении находится сложный лук, а во внешнем – стрелы, вложенные остриями вниз, оперением наверх. На женщине поверх платья надет халат с ложными, свободно свисающими, пустыми рукавами. Одна рука высунута из-под полы не застёгнутого халата и касается волос мужчины, лежащего у нее головой на коленях. Халат по покрою похож на меховой халат из Катандинского кургана на Алтае. Головной убор представляет собой цилиндрическую шапку с рельефно выступающей планкой на боку и с очень высоким стержнем наверху. Косы подняты наверх и, возможно, привязаны или иным способом прикреплены к стержню головного убора. Во всех своих основных деталях головной убор подобен женскому головному убору из кургана №5 могильника Пазырык. Обе фигуры мужчин на бляхах так же изображают взрослых мужчин с большими усами. Они одеты в одинаковые короткие куртки, которые на обшлагах рукавов и на плечах затянуты поясом. На бедрах нашивки, вероятно, из более прочного материала. Коня на бляхах имеют узду и седла, которые изображены в подробностях и во всех деталях идентичны седлам и уздечкам из пазырыкских курганов [2, с. 7].

Исследователь отмечает, что все детали на бляхах говорят об эпическом содержании изображенной сцены. Наиболее близкий к изображению сюжет содержится в тюркских сказаниях о герое, который в разных вариантах именуется – Кеззойке, Козын-Эркеш, Козы-Корпеш. В алтайской поэме богатырь Козын-

Эркеш коварно убит под тополем, изрезан противником на мелкие части. Его молодая жена Байым-Сур пытается оживить его. Кости богатыря соединились, тело срослось, но жизнь не возвращается. Приезжает «брат» Козын-Эркеша богатырь Бачикай-Кара и так же безуспешно пытается его оживить. Только после долгих перипетий им удастся оживить богатыря. Как отмечает М.П. Грязнов изображение на паре золотых сибирских блях может служить почти точной иллюстрацией приведенному месту поэмы, что может говорить о влиянии сказаний древних кочевников на формирование эпоса тюркоязычных народов раннего средневековья [2, с. 9].

Значительным информационным потенциалом обладает памятник со связанным сюжетом повествования в виде череды сцен, выбитых на скальных плоскостях горы Четвертый Сундук в Хакасии. Интерес представляет центральная часть, которая подразделяется по вертикали на 3 зоны: верхнюю, среднюю и нижнюю.

Рисунки верхней зоны не дешифровываются, можно опознать только голову лося с частью туловища и фигуру антропоморфа, который изображен по пояс, с отставленной назад рукой. Вся эта зона соотносится с представлениями о Верхнем мире. В средней зоне нанесены многофигурные композиции, которые образуют связанные сюжеты. Ключевым персонажем композиций является фигура Героя, а последовательность картин иллюстрирует его жизненный путь. Данная зона является отображением Среднего мира. Нижняя зона, как отмечают авторы исследования, связана с представлениями о Подземном мире. В этой зоне изображено продолжение испытаний главного героя [3, с. 11].

Основной сюжет эпического сказания изображен в средней части центрального участка храма. Рисунки показывают этапы земной жизни героя. На первой сцене показано убийство врагами воина, очевидно отца будущего героя. Рядом изображена еще одна убитая фигура - мать героя или боевой товарищ отца. Карикатурно показаны враги, которые нападают спереди и сзади. На следующей сцене выбито чудесное спасение мальчика женщиной в островерхом головном уборе. Как отмечают исследователи часть её тела оформлена разреженной выбивкой, что может быть свидетельством полубожественного статуса персоны или ее жреческими функциями, как медиатора между миром земным и миром небесным. Далее идет сцена, на которой молодой юноша сражается с великаном, что очевидно может являться иллюстрацией первого богатырского подвига. Юноша изображен слабо вооруженным, лишённым признаков физической мощи, с короткой тонкой косичкой, в детской шапочке. Он побеждает гиганта в боевом шлеме, явно неравного ему по силе и набору оружия, который спасается паническим бегством. За этим следует сцена где юноша принимает от бородатого персонажа (старца) богатырские дары: шлем, кинжал, лук. За этим наблюдают скелетообразное существо (возможно дух предка) и шаман, стоящий на медведе и занятый варкой барана в котле. Рядом изображены собака и заглядывающий в котел змий. Следующая важная сцена показывает последние дни земной жизни героя, в которых он уже взрослым, на лыжах отправляется со спутниками в поход и попадает в засаду. Батыр гибнет, поражённый стрелой, а рядом находится сцена где он изображен на смертном помосте. Вероятно он отправился в далекий, северный поход (в страну снегов, так как он на лыжах). В общей баталии принимали участие спутники, возможно духи или боги противостоящих сторон, они выбиты рассеянными линиями. Однако есть между ними различия, спутники врага показаны в виде змеевидных фигур. Далее сюжет перемещает героя в нижнюю часть участка скалы, где изображен Нижний мир. Он сражается с разного вида существами, многие из которых не идентифицируются. Противостоит духам не пропускающим его, сражается с антропоморфным персонажем на волкообразном ездовом животном (вероятно шаман). Поединок очевидно закончился в пользу героя, который минует двух скелетообразных стражей и с помощью жертвенного лося выходит из мира мертвых. Далее он вновь вступает в сражения с противниками, но теперь уже как обитатель Небесного, Верхнего мира [3, с. 13].

Хронология нанесения сцен эпического характера и основное время функционирования храма определяется манерой изображений. Подобные стилистические и иконографические признаки встречаются среди очень большого количества наскальных изображений ряда памятников Южной Сибири. Фактически, эти многочисленные изображения составляют особый пласт в наскальном искусстве региона. Выделен он был по материалам Кавказской писаницы, а также стилистически близких им петроглифов таких памятников, как Куныя, Полосатая, Тепсей, Оглахты и Суханиха, Боярские писаницы. Одним из признаков по которым выделяется данный пласт наскальной живописи это изображения человеческих фигур со специфическими изогнутыми «султанчиками» на голове (островерхие головные уборы, косицы, хвосты волос, плюмажи и т. д. – возможны разные трактовки этих изображений). По стилистическим приемам данный тип петроглифов расположен между тагарскими и таштыкскими изображениями. Хронологическим репером выступают и изображения котлов на скалах Большой и Малой Боярской писаниц, Оглахты, Хызыл-Хаи и Сундуков. Они имеют детальное сходство с котловидными сосудами, найденными при раскопках Большого Тесинского кургана (II – 1-й половина I в. до н.э.). Эти петроглифы оставлены населением тесинской культуры (конец III в. до н.э. – начало III в. н.э.) [4, с. 76; 5, с. 21; 6, с. 33].

Изображенные на скалах храма Четвертого Сундука сцены обладают сюжетно-тематическим единообразием. Повторяющиеся мифологические образы, структура композиционного построения и система стереотипных «описаний» имеют свойство большого эпического сказания. Его ключевые эпизоды разбиваются на 6 основных элементов: 1) потеря родителей и чудесное спасение юного героя; 2) первый богатырский подвиг; 3) инициация и дар герою; 4) гибель героя; 5) странствие героя по Нижнему миру; 6) выход и вознесение в Верхний мир.

Важной сюжетной частью сказания из Сундуков является его начало и конец – гибель отца героя в начале и гибель самого героя в конце. Эта особенность фиксируется и в эпосе шорцев, тюркоязычного народа расселяющегося в Кузнецком Алатау, достаточно близко к Сундукам. Неожиданную концовку в шорском эпосе подчеркивает Д.А. Функ: «Эпическое сказание завершается гибелью главного героя. Это столь редкое событие в саяно-алтайском героическом эпосе...». Такая концовка объясняется следующим образом: «... гибель главного героя – это скорее норма, чем исключение. После гибели героя на смену ему приходят дети, которые тоже иногда погибают, а их, в свою очередь, сменяют внуки. И в каждом поколении есть свой «главный герой» [7, с. 16].

Пятый элемент сказания связанный со странствием по подземному миру, широко распространен во многих эпических традициях, в том числе в тюркской. В качестве примера можно привести сохранившееся наиболее архаичные черты и известное у различных тюркских народов сказание «Ер Тостик» / «Эр Тоштук» / «Йир Тюшлюк». В кыргызском варианте сказания присутствует важная отличающая деталь: «подземный див» посылает Тоштука «туда, откуда никто не возвращается», там батыр встречается с чудовищами из Потустороннего мира, о внешнем виде которого ничего не сообщается. Это совпадает с невыразительным изображением подземных врагов героя на скалах Четвертого Сундука. Другим близким элементом выступают два стража преграждающие выход герою с Четвертого Сундука находят аналогии с персонажами двух великанов Чоюн-Кулак и Ай-Кулак, которых побеждает Эр-Тоштук [8, с. 40-44].

В сценах на скалах Четвертого Сундука отсутствует сюжет героического сватовства. В.М. Жирмунский отмечает, что этот сюжет и связанный с ним сюжет «богатырской поездки в поисках невесты (обычно – «суженой», предназначенной герою) занимает одно из важнейших мест в эпической биографии героя» [9, с. 218]. Значимым является и «пеший» характер всех подвигов героя, при том, что на других однокультурных петроглифах изображения всадников встречаются часто. В алтайском сказании о Кезюйке упоминается, что до обретения коня, герой мастерит себе лыжи и передвигается на них. Значительно чаще, в силу хозяйственно-экономического уклада, этот мотив встречается у представителей родственной тюркам языковой семьи из Алтайской группы – тунгусский. Подобное характерно для эвенских и большей части эвенкийских сказаний, в которых говорится, что вооруженная борьба из-за женщин – недостойное занятие. Это свидетельствует о значительной архаичности тунгусской эпической традиции [10, с. 5]. Возможно этнографической чертой, которая может говорить об этнических и культурных связях создателей эпоса из Сундуков является «пеший» или точнее «лыжный» характер перемещения героя. В отличие от этого у всех тюрко-монгольских народов региона герой всегда всадник, более того, конь является ближайшим другом и спутником батыра [11, с. 12]. Лыжи являются неотъемлемой частью военно-охотничьего снаряжения тунгусских (эвенских и эвенкийских) богатырей: «У него (Торгандуна) были серебряные лыжи, / Серебряная панага, / Дважды восьмисаженный лук, / Обоюдоострое копьё с лезвием в три пяди, / Пальма с лезвием в семь пядей. / У этого человека были быстрые ноги» [12, р. 237.].

Результаты исследования. Изобразительная традиция древних кочевников, может быть использована, как материал для проведения сравнительного анализа с тюркскими эпосами. Наблюдается ряд небольших, но значимых сюжетов или отрывков мифов, которые просуществовали от раннего железного века до средневековья. В отношении эпоса в Сундуках, важно отметить, что ряд фиксируемых деталей говорит о том, что его можно поместить в самое начало формирования эпической традиции скотоводов Центральной Азии. Археологические данные помогают определить и хронологический отрезок в рамках которого подобные стадийные формы существовали в культуре населения региона.

Заключение. Таким образом петроглифы из храма в Четвертом Сундуке свидетельствуют существовании эпоса, находящегося на стадии развития от догосударственного к государственному. Этот период может датироваться периодом с конца III в. до н.э. до III в. н.э. Нижняя дата близка к определенным М.П. Грязновым временным рамкам для сюжета из Козы-Корпеш и Баян-сулу (V–III вв. до н.э.). Стоит обратить внимание на ряд архаичных черт в сказании о Ер-Тостике и их присутствие в петроглифах Четвертого Сундука. Наличие прямого сюжетного сходства или параллели отдельным актам и сценам между тюркским эпосом и эпическими сюжетами отраженными в памятниках искусства ранних кочевников Саяно-Алтая, позволяет предположить, что начало формирования тюркской эпической традиции относится к концу I тыс. до н.э. – рубежу эр.

Список использованных источников:

1. Савинов Д.Г. О «скифском» и «хуннском» пластах в формировании древнетюркского культурного комплекса // *Вопросы археологии Казахстана*. – Вып. 2. – Алматы, Москва: «Гылым», 1998. – С. 130-141.
2. Грязнов М.П. Древнейшие памятники героического эпоса народов Южной Сибири // *АСГЭ*. – Вып. 3. – 1961. – С. 7-31.
3. Бороодовский А.П., Ларичев В.Е. Июсский клад (каталог коллекции). – Новосибирск: Институт археологии и этнографии СО РАН, 2013. – 120 с.
4. Миклашевич Е.А., Панкова С.В., Мухарева А.Н. Петроглифы горы Сосниха // *Памятники наскального искусства Минусинской котловины: Георгиевская. Лънищенская. Улазы III. Сосниха. Труды Сибирской Ассоциации исследователей первобытного искусства*. – Вып. X. – Кемерово: Кузбассвузиздат, 2012. – С. 72-111.
5. Байбердина М.А. Изображения тесинского времени в Минусинской котловине в контексте археологического материала // *Теория и практика археологических исследований*. – 2019. – Т. 27. – № 3. – С. 20-34.
6. Кузьмин Н.Ю. Этапы сложения и развития тесинской культуры (по погребальным памятникам степей Минусинской котловины) // *Номады казахских степей: этносоциокультурные процессы и контакты в Евразии скифо-сакской эпохи*. – Астана: Издательская группа ПЦК РК, 2008. – С. 187-204.
7. Шорский героический эпос. – Т. 3: Сыбазын-Олак. Выспоренная Алтын-Торгу. Кара-Хан / Сост., подгот. к изд., статьи, пер. на русс. яз., приложения, примеч. и коммент. Д.А. Функа. Подготовка мастер-диск К. Г. Шаховцова. – Кемерово: ООО «Примула», 2012. – 280 с.
8. Жамгырчиева Г.Т. Архаические мотивы в кыргызском эпосе «Эр Тейитюк» // *Современные инновации*. – №3(5). – 2016. – С. 40-44.
9. Жирмунский, В.М. Сказание об Алпамыше и богатырская сказка. – М.: Изд-во восточной лит., 1960. – 333 с.
10. Бурькин А.А. К типологической характеристике ранних форм эпоса: по материалам северотунгусских народов // *Вестник Северо-Восточного федерального университета имени М.К. Аммосова: Серия Эпосоведение*. – №4 (08). – 2017. – С.5-16.
11. Мелетинский Е.М. Происхождение героического эпоса. – М.: Восточная литература, 2004. – 464 с.
12. Yakovleva M.P. The Hero's Type in Heroic Legends of the Evenk But Clan // *Bulletin of the KIH of the RAS*. – 2016. – Vol. 23. – Is.1. – P. 237-242.

References:

1. Savinov D.G. O «skifskom» i «hunnskom» plastah v formirovanii drevneturkского kulturnogo kompleksa // *Voprosy archeologii Kazahstana*. – Vyp. 2. – Almaty, Moskva: «Gylym», 1998. – S. 130-141.
2. Gryaznov M.P. Drevneishie pamyatniki geroicheskogo eposa narodov Yuzhnoy Sibiri // *ASGE*. – Vyp. 3. – 1961. – S. 7-31.
3. Borodovskiy A.P., Larichev V.E. Iyusskiy klad (katalog kollektsii). – Novosibirsk: Institut arheologii i etnografii SO RAN, 2013. – 120 s.
4. Miklashevich E.A., Pankova S.V., Muhareva A.N. Petroglify gory Sosniha // *Pamyatniki naskal'nogo iskusstva Minusinskoj kotloviny: Georgievskaya. L'nishchenskaya. Ulazy III. Sosniha. Trudy Sibirskoj Assotsiatsii issledovatelej pervobytnogo iskusstva*. – Vyp. X. – Kemerovo: Kuzbassvuzizdat, 2012. – S. 72-111.
5. Baiberdina M.A. Izobrazheniya tesinskogo vremeni v Minusinskoj kotlovine v kontekste arheologicheskogo materiala // *Teoriya i praktika arheologicheskikh issledovaniy*. – 2019. – T. 27. – № 3. – S. 20-34.
6. Kuzmin N.Yu. Etapy slozheniya i razvitiya tesinskoj kultury (po pogrebal'nyh pamyatnikam stepej Minusinskoj kotloviny) // *Nomady kazahskih stepej: etnosociokul'turnye processy i kontakty v Evrazii skifo-sakской epohi*. – Astana: Izdatelskaya gruppy PCK RK, 2008. – S. 187-204.
7. Shorskij geroicheskij epos. T. 3: Sybazyn-Oлак. Vysporennaya Altyn-Torgu. Kara-Han / Sost., podgot. k izd., stat'i, per. na russ. yaz., prilozheniya, primech. i komment. D.A. Funka. Podgotovka master-disk K.G. SHahovcova. – Kemerovo: ООО «Primula», 2012. – 280 s.
8. Zhamgyrchieva G.T. Arhaicheskie motivy v kyrgyzskom epose «Er Teschtuk» // *Sovremennye innovatsii*. – №3(5). – 2016. – S. 40-44.
9. Zhirmunskiy V.M. Skazanie ob Alpamyshе i bogatyrskaya skazka. – M.: Izd-vo vostochnoy lit., 1960. – 333 s.
10. Burykin A.A. K tipologicheskoy harakteristike rannih form eposa: po materialam severotungusskikh narodov // *Vestnik Severo-Vostochnogo federalnogo universiteta imeni M. K. Ammosova: Seriya Eposovedenie*. – №4 (08). – 2017. – S.5-16.
11. Meletinskiy E.M. Proiskhozhdenie geroicheskogo eposa. – M.: Vostochnaya literatura, 2004. – 464 s.
12. Yakovleva M.P. The Hero's Type in Heroic Legends of the Evenk But Clan // *Bulletin of the KIH of the RAS*. – 2016. – Vol. 23. – Is.1. – P. 237-242.

ТАРИХТЫ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ИСТОРИИ TEACHING HISTORY

ӘӨЖ 635.11
МРНТИ 03.20

<https://doi.org/10.51889/2021-4.1728-5461.19>

Beknova F.M. *¹

¹3rd year PhD student of the Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan
E – mail: fariza.beknova@bk.ru

THE ROLE AND IMPORTANCE OF INNOVATIVE APPROACHES TO TEACHING THE CULTURAL HERITAGE OF THE MEDIEVAL TURKIC WORLD IN IMPROVING THE QUALITY OF EDUCATION

Abstract

The use of new innovative technologies in education is a requirement of time. Every teacher wants to transform their lesson. Because the use of modern innovative technologies is the key to improving the quality of Education. Today, the main goal is to increase the student's abilities, develop their search and form competencies through the use of innovative methods of teaching. Therefore, in order to use effective teaching methods in everyday lessons, it is necessary to constantly look for a teacher. For this purpose, we rely on various methodological manuals for self-education.

Innovative forms of Education allow students with high communicative abilities to actively participate in educational activities, effectively acquire speech and listening skills. Demonstration of the advantages of mastering the cultural heritage of the Turkic world using innovative technologies. The future of an independent country depends on the education system. In this regard, teachers study and test the most effective teaching methods. By comparing several teaching methods, each teacher selects, reflects, and applies new learning technologies in their classes.

Learning between a student and a computer is called Interactive. This relationship is observed when students try to find a solution to a particular task. The main goal of interactive learning is to teach students to independently find the answer to a task. Relevance of the topic: innovative forms of education are characterized by high communication skills and active participation of students in educational activities, speech and communication. Demonstration of the benefits of mastering the cultural heritage of the Turkic world using innovative technologies.

Keywords: cultural heritage, Turks, innovation, technology, history, independence, methodology.

Ф.М. Бекенова *¹

¹Абай атындағы ҚазҰПУ-нің 3-курс докторанты, Алматы, Қазақстан
E – mail: fariza.beknova@bk.ru

ОРТА ҒАСЫРДАҒЫ ТҮРКІ ӘЛЕМІНІҢ МӘДЕНИ МҰРАСЫН ОҚЫТУДЫҢ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТӘСІЛДЕРІНІҢ БІЛІМ САПАСЫН АРТТЫРУДАҒЫ ОРНЫ МЕН МАҢЫЗЫ

Аңдатпа

Білім беруде жаңа инновациялық технологияларды қолданылу-заман талабы. Әр мұғалім өз сабағын түрлендіріп өткізгісі келеді. Себебі қазіргі инновациялық технологияларды өз дәрежесінде пайдалану – білім сапасын арттырудың кепілі. Бүгінгі күні инновациялық әдістермен оқытуды қолдану арқылы білім алушының қабілетін арттырып, ізденушілігін дамытып, құзыреттілігін қалыптастыру ең негізгі мақсат болып айқындалады. Сондықтанда күнделікті сабақта оқытудың тиімді әдістерін қолдану үшін оқытушыға үнемі ізденіс керек. Осы мақсатта біз өзіндік білім көтеру үшін түрлі әдістемелік құралдарға сүйенеміз.

Білім берудің инновациялық формалары жоғары коммуникативті қабілеттермен және оқушыларды оқу іс-әрекетіне белсене араласуға, сөйлеу және тыңдау дағдыларын тиімді меңгеруге мүмкіндік жасайды. Түркі әлемінің мәдени мұрасын инновациялық технологияларды қолдана отырып, меңгерудің ұтымды

тұстарын көрсету. Тәуелсіз елдің болашағы білім беру жүйесіне байланысты. Осыған байланысты педагог мамандар оқытудың ең тиімді әдіс-тәсілдерін зерттеп, тәжірибе жүзінде сынап келеді. Бірнеше оқыту әдістерін салыстыра қарастыру арқылы әр оқытушы оқытудың жаңа технологияларын тандап, ой елегінен өткізіп, өздерінің сабақтарында қолданады.

Оқушы мен компьютер арасындағы оқытуды интерактивті деп атайды. Мұндай қарым-қатынас оқушылардың қандай да бір тапсырманың шешімін табуға тырысқан кезде байқалады. Интерактивті оқытудың басты мақсаты – оқушыларды өз бетінше тапсырманың жауабын табуға үйрету.

Кілт сөздер: мәдени мұра, түркілер, инновация, технология, тарих, тәуелсіздік, әдістеме.

Бекенова Ф.М.¹

¹Докторант I курса специальности КазНПУ им. Абая, г. Алматы, Казахстан

E – mail: fariza.beknova@bk.ru

РОЛЬ И ЗНАЧЕНИЕ ИННОВАЦИОННЫХ ПОДХОДОВ К ПРЕПОДАВАНИЮ КУЛЬТУРНОГО НАСЛЕДИЯ СРЕДНЕВЕКОВОГО ТЮРКСКОГО МИРА В ПОВЫШЕНИИ КАЧЕСТВА ОБРАЗОВАНИЯ

Аннотация

Применение новых инновационных технологий в образовании – требование времени. Каждый учитель хочет разнообразить свой урок. Ведь использование современных инновационных технологий – залог повышения качества образования. На сегодняшний день основной целью является повышение способностей, развитие любознательности и формирование компетенций обучающегося путем использования обучения инновационными методами. Поэтому для того, чтобы использовать эффективные методы обучения на ежедневном занятии, преподавателю необходим постоянный поиск. С этой целью мы опираемся на различные методические пособия для самообразования.

Инновационные формы обучения обладают высокими коммуникативными способностями и позволяют учащимся активно включаться в учебную деятельность, эффективно овладевать навыками говорения и аудирования. Демонстрация рациональных моментов освоения культурного наследия тюркского мира с использованием инновационных технологий. Будущее независимой страны зависит от системы образования. В связи с этим педагогические специалисты изучают и апробируют на практике наиболее эффективные методы обучения. Сравнивая несколько методов обучения, каждый преподаватель выбирает, переосмысливает и использует на своих занятиях новые технологии обучения.

Обучение между учеником и компьютером называется интерактивным. Эта взаимосвязь наблюдается, когда ученики пытаются найти решение задачи. Основная цель интерактивного обучения – научить студентов самостоятельно находить ответ на поставленную задачу. Актуальность темы: инновационные формы обучения характеризуются высокими коммуникативными способностями и активным участием студентов в учебной деятельности, речи и общении. Демонстрация преимуществ освоения культурного наследия тюркского мира с использованием инновационных технологий.

Ключевые слова: культурное наследие, турки, инновации, технологии, история, независимость, методология.

Introduction. Informatization is the creation of favorable conditions for meeting the information needs of Public Administration bodies and citizens based on the formation and effective use of information resources. The intensity of the development of Information Technologies is so rapid that even without the emergence of something new and innovative, it reaches every home. The issue of equipping educational institutions with computer equipment has not been fully resolved, and at the moment there is another issue on the agenda - how to use computer equipment correctly. To date, the course on building an information society, the basic concept of which is formed from a new historical phase of the development of civilization, has been launched. It is based on information and knowledge. Distinctive features of the information society: increasing the role of information and knowledge in the life of society. - Increasing the share of information communications, products and services in the total volume of domestic products; - creating a global information space that ensures mutual information and effective interaction of people, their needs for global information products and services;

Method of research:

One of the priorities of the state program for the development of education in 2005-2010 is the informatization of the secondary education system.

The XXI century is the age of new technologies and informatization. The entire industry was computerized. At the same time, the younger generation, which will be the future of the country, should have a deep knowledge of the computer.

Discussion

The development of information and Communication Technologies is part of Education. In recent years, the use of computers, electronic textbooks, and interactive whiteboards in everyday lessons has shown good results. The education system is implemented through electronic communication, information exchange, the internet, e-mail, teleconferencing, and on-line classes.

Today, the main goal is to increase the student's thinking, search, interest, and activity through the use of innovative methods and information technologies.

Based on information and pedagogical technologies, it has become possible to radically change the role of the teacher. The teacher is defined as not only the bearer of knowledge, but also the leader and guide of independent creative work of the student. In this regard, the teaching process is an interactive learning model of modern teaching, i.e. innovative methods of teaching. One of the most basic innovative methods is the «interactive learning method». The main principle is the formation and development of the individual through pedagogical communication and communication dialogue. Turkic peoples are peoples who speak Turkic languages. The Turkish name is an ancient name. For the first time, it is mentioned in the Chinese chronicles of a particular tribal group from the VI century AD. However, the Turks lived even to a time when their ethnonym was not recorded in history. According to medieval Chinese chronicles, the Origin comes from the «Barbarian» Northern Wei Dynasty – among the nomads who settled in northern China. Among these nomadic tribes were the Turks. Today, countries with advanced science and technology are leading the world competition. Undoubtedly, their political and economic dominance in developing countries, such as Kazakhstan, depends on this science and technology and the correct formation of the education system, which is the basis for their study. Thanks to this, they achieve great economic success and live in favorable conditions. It is obvious that one of the main goals set for our country is to provide high – quality education to the younger generation and master scientific and technological technologies.

«In the 21st century, it is clear that a country that has failed to develop its education will find itself in a deadlock. We need to create a human resource base for high-tech and science-intensive industries of the future. We cannot build an innovative economy without a modern education system and modern managers who can think far and wide. Therefore, we must take appropriate measures aimed at the development of technical and vocational education at all levels» [1], - said the President, the future of the young generation of Kazakhstan lies in quality education and training.

Since the country gained independence and became an independent state, new educational technologies have been widely mastered. Every student has the opportunity to master computers and electronic equipment, to freely access the world wide web. Currently, the country's universities are teaching with new technologies.

The ethnonym «Turkic» can also be associated with reports from earlier Chinese sources. In the «history of the Jin dynasty» of 287 BC, a number of tribes are listed, including the Tu-GE tribe, which is called «the most honorable and powerful». According to A. N. Kononov, the word» Turkish «means «strong» [1,1]. The tribal alliance was not ethnically homogeneous: it included the Turks, the Mongols, the Ughrs (the ancestors of the Magyars), the Khanty and the Mansi, as well as the Paleo-Asians. The languages of these peoples have similar features of the Turkic, Mongolian, and Tungus-Manchu languages, so they are hypothesized to be grouped in the Altaic family group. The similarity of languages in some cases reflects the historical similarity of the destinies of peoples.

In the first millennium BC, the Turks settled in Central Asia, mingling with the Iranian-speaking peoples of Central Asia (Central Asian Turks). The first famous State Association of Turks (known in Europe as the Huns since the fifth century) was the Hunnu horde. They reached the territory of present-day France, United with the Huns, Ugra, Sarmatians and Germans, but were destroyed by the Franks. Since the VI century, the region in the middle course of the Syr Darya and along the Shu river began to be called Turkestan or Turan. These toponyms are based on the ethnonym «tur», which is a common tribal name of the ancient nomadic and semi-nomadic Iranian-speaking peoples of Central Asia. The nomadic type of State has been the dominant form of power organization on the Asian plains for many centuries. In addition to the Turks, it also spread to the Mongols. The nomadic state, replacing each other, existed in Eurasia from the middle of the first millennium BC to the XVII century [2,5].

In 552-745, the Turkic Khaganate, destroyed by the Uighurs, lived in Central and Central Asia. The Turkic Khaganate was divided into two parts in 603: the Western and Eastern Khaganate. The Western Khaganate (603-658) included the territory of Central Asia, the plains of modern Kazakhstan, and East Turkestan. The eastern Khaganate included Mongolia, northern China, and southern Siberia. In 658, the Western Khaganate fell from the blows of the eastern Turks. Six hundred ninety eight In the territories of the North Caucasus, Volga and north-

eastern Black Sea, Uchelik, the leader of the tribal union of the torgeshs, founded a new Turkish state – the Torgesh Khaganate (698-760). As a result of the last blow of the Kievan Prince Svyatoslav in 972, the Khazar Khaganate ceased to exist.

In the V-VIII centuries, nomadic Turkic tribes - Bulgarians, who came to Europe, created a number of states. In the seventh century, he founded Great Bulgaria in the east of the Balkans. Another part of the Bulgarians migrated along the Volga and Kama rivers, forming Volga Bulgaria (X-XIII), which was conquered by the Mongols. In the second half of the IX century, the Pechenegs, displaced by the Khazars, settled in the northern Black Sea region and posed a threat to Byzantium and the ancient Russian state. In 1019, the Pechenegs were defeated by Grand Duke Yaroslav. In the XI century, the Khazars replaced the Kipchaks in the south Russian steppes, which were conquered and destroyed by the Mongol-Tatars in the XIII century. The Huns, the Khazars, the Pechenegs, and other tribal associations were not only Turks, they included different ethnic groups. Tamerlane founded his own empire in Central Asia at the end of the XIV century, but the Empire collapsed after his death (1405). [3,4].

At the same time, in the first half millennium BC, individual Turkic groups began to penetrate into the southern part of the Caucasus, but this process did not lead to a change in the ethnic composition of the region. It was only in the middle of the XI century BC that the Turks (saljuks) began to settle en masse on the territory of front Asia (Southern Caucasus, Iran, Armenia, Anatolia).

Steppe nomads have played no less role in the history and culture of mankind than the Persians, Greeks or Romans. Their role in world history was as unique as any nation. They created a culture of great horsemen, one of the finest horses in the world. Sometimes it seemed that they were born on horseback and never landed on the ground. They were the first to learn to ride and ride horses, they invented saddles and harness, they were the best archers. Thus, for centuries, they have been victorious on horseback, fully armed. [4,5].

The Turks are more important than the Turkic-speaking peoples. In their development, the Turks brought a new level of civilization («iron») to the world. At the same time, a horse trained to the level of combat units; a curved sword (a more effective weapon for close combat than a straight sword); a large but light (volatile) cavalry detachment and a new method of its use; clothing adapted for conducting infantry and horse combat. They were a clear sign of the level of the most advanced scientific and technical progress of that time.

The origin and traditions of the Turkic people are a little studied in science. Then the fact that this topic was not fully studied was not only due to the weakness of the scientific base at that time. This was also directly related to the biased attitude of many scientists to it. Let's give only two examples: in 1960, archaeologist S.S. Chernikov published in Moscow an interesting book «East Kazakhstan in the Bronze Age», which, based on the found archaeological material, expressed «unfriendly opinions». For example, he rightly called the owners of the Andronov culture, which is considered Iranian-speaking, the ancestors of the Turkic people [5,6-8B.]. It was also sad that some archaeologists who supported the opinion of the Iranian-speaking andronovs immediately began to sharply criticize S.S. Chernikov. The book «Az I YA» (Alma-Ata, 1975) by O. O. Suleimenov, a well-known and respected scientist, was also hit hard. Because the work objectively reflects the progressive role of the Turkic people in the development of World Culture. [6,6-8б.]

The ancient traditional culture of Turkic-speaking peoples was primarily associated with nomadic animal husbandry. From this time on, zhakan, deeply studying the culture of the Turkic peoples, taught the younger generation using innovative approaches, expanding their spiritual wealth and guiding them to the future by example.

The XXI century, in which we have stepped, requires the education of a fully developed, educated, self-confident citizen who is able to give a fair assessment of his work and other people's actions, make a huge contribution to the socio-economic development of his homeland. In the field of education in the country, the old content of education is being replaced by a new one. It is aimed at the child as a subject of educational activity, as a developing person who strives for self-actualization, self-realization and self-realization. This is a person-oriented interaction between the teacher and the student. [6,520 б.]

The main goal of the teacher is to organize classes in a new way using new methods in the classroom, create conditions for increasing the role and activity of the teacher, form the competence of students based on theoretical, scientific, pedagogical and psychological research, educate them in virtue, patriotism, conscientiousness, morality, morality, labor through information technologies and innovative teaching methods.

The main task is to use innovative methods in the educational process, depending on the level of knowledge and age characteristics of students. Only with the acquisition and modernization of theoretical knowledge and training in practical application to the new conditions, the skills of language learners with the acquired knowledge are truly and accurately formed. The knowledge and skills developed in this way will also have a great cognitive significance. In the transformation of the lesson, I have made it a tradition to conduct information technologies, such as working with a computer, an interactive whiteboard, multimedia visualization, and the use of new tasks.

At the same time, together with the audience, I put into my practice a review of news in the mass media, magazines, literature and culture of the countries of the world. After all, it is not enough just to know the methods of teaching and upbringing that innovative teachers have found, it is necessary to use them as much as possible in everyday lessons. Only then will the lesson be productive, and the quality of knowledge will increase.

Each teacher should have their own training platform. Chinese wisdom says, «If you say, I will forget, if you show, I will remember, and if you tell me, I will understand everything.» It is also a new innovative method that increases the activity of the student, improves the quality of knowledge, and teaches thinking.

For example, one of the types of interactive learning that has been tested among students, which has been used in my pedagogical practice

– LearningApps.org

What is Learning Apps.org? it is:

- interactive learning;
- interactive support the learning and learning process using modules;
- fast creation and modification of modules;
- complete and make the task database available;
- online training, Mass free use [7,5 б.].

For example:

Class: 6

Lesson topic: ancient Turkic writing

Research question. From what sources do we know the policy of Bilge Kagan and Kultegin in strengthening the state?

The purpose of this lesson is to explain the importance of the ancient Turkic script;

The purpose of the lesson: to analyze the peculiarities of the development of states in the VI-IX centuries by differentiating the activities of famous figures of the Turkic era.

Lesson type: lesson for mastering new knowledge

Teacher registers in LearningApps.org as a personal user on the platform and create an account. Develops and stores its own training modules, as well as manages them. The user can see the content created by the author of the training modules in hidden statistics. The teacher uses the services «all exercises», «new exercises», «my classes», «my exercises» to explain the meaning of the Turkic script. New training service: search for a couple, classification, chronological table, text input, image selection, quiz questions, filling in spaces, audio/video content, who wants to become a millionaire? offers modules such as puzzle, word puzzle, etc. Module structure: consists of exercise name, exercise description, task type, text, image, audio, video, Add Element, feedback, background, help.

The teacher complements the «My exercises» database by entering and saving tasks in modules. All individual training modules will have encrypted web links. Students search engines or LearningApps.org the author of the training module can go through an encrypted web link or use the insertion code to make the program available to a specific audience. The author of the training module can publish tasks on the site. We are looking for ways to consolidate the material that has been passed in the Middle Ages by providing theoretical knowledge based on scientific research and data published in the press, allowing students to think logically by asking specific questions that they can find and analyze in a comparative way. To do this, along with the available materials, we allow the student to search and analyze the found material with extensive use of the internet. Modern updated educational programs are aimed at paying special attention to students' critical thinking and developing students' creative abilities. The student, expressing his opinion, enters into a direct discussion with other students, seeks to evaluate his opinion, defending it, and therefore instill critical thinking and creativity with the transfer of theoretical knowledge.

In order to master the material, it is advisable to complete the task at the stage of fixing the lesson, and give homework through these modules. Therefore, LearningApps.org. the platform provides the following opportunities for the educational process:

- students will be able to improve their language and analysis, synthesis, and evaluation skills;
- master the educational material regardless of the level, time, and scope;
- systematizes the knowledge gained by the student;
- the student has the opportunity to make decisions quickly;
- the student achieves the best results by completing the task several times;

- there is a general motivation for learning;
- receives feedback, self-esteem;
- the student can organize independent work using a personal computer, laptop, or mobile phone.

In conclusion, the effective choice of methods and methods of teaching medieval Turkic civilization through new innovative approaches is the basis for success in teaching and allows you to maximize the effectiveness and quality of classes. Effective use of interactive technologies in the classroom leads to the formation of a responsible creative personality. By analyzing and teaching the Turks of the Middle Ages and their rich heritage in history, we feed on our past history and introduce young people to the rich history of Turkic civilization.

In the course of education, educational work is based on three things: one for the student, one for the textbook, textbook, and one for the teacher. Despite the fact that we are not talking about the problematic issues of each of them, today there are important issues that need to be paid special attention to the quality of Education, qualification level, and professional skills of people of different professions and professions. Of course, this is due to the process of global globalization and the current political and ideological position of our country, the direction of market-democratic development, domestic and foreign policy, rich natural resources and socio-economic situation that attract the attention of the whole world, diverse relations with near and far abroad, its place and role on the world stage.

In order to identify innovative educational processes, their actions and structures that need to be fully integrated into the country's education system in the future, a number of practices are being implemented. Of course, this is due to the knowledge and qualifications, spiritual and cultural potential, social and social status, place and role in society, legal and political culture, especially the status of teachers of the new generation of the country, according to the Minister of Education and Science of the Republic of Kazakhstan B. Zhumagulov [3]. Therefore, Kazakhstan's society and the government of the country have always been a platform for the status of teachers. Because today, the teaching community is faced with such important and difficult issues as the further improvement of the education system of the country, the implementation of state educational standards and programs, the development of new technologies and textbooks of the new generation, their introduction into the learning process, the formation of a national model of the country's education policy, and so on. This goal will be achieved only if they are motivated to improve their professional skills and abilities, professional training and qualifications.

The law of the Republic of Kazakhstan» on education «States:» the main task of the education system is to create the necessary conditions for obtaining education, whose national and universal values are aimed at the formation, development and professional development of the individual based on the achievements of Science and practice. Development of creative, spiritual and physical capabilities of the individual, formation of solid foundations of morality and a healthy lifestyle, enrichment of intelligence by creating conditions for personal development. Training, retraining and advanced training of employees and specialists who can compete in the labor market» statement. Therefore, further improvement of the education of the younger generation with a developed intellectual field through an innovative education system is necessary to keep up with the requirements of the time and its course. And in the preamble of the state program for the development of education of the country for 2011-2020: «international experience shows that the investment in human capital, especially in education from childhood to adulthood, has a significant positive impact on the development of society and the economy» and «investing in human capital is necessary for the formation of an adaptive, technically mature creative workforce in this rapidly changing world. Only those who include human capital in traditional priorities in each sector will have a mature economy of the future. Therefore, an important direction of Kazakhstan's development lies in investing in education, improving the abilities and skills of society» [5]. In this regard, the problem of providing the younger generation with high-quality education in accordance with the requirements of modern society, training them in a world competitive way, and educating the younger generation with a deep formation of patriotic consciousness requires a lot of scientific research on a new methodological basis in pedagogical science. Because today's practice shows that the content and methods of traditional teaching, which have been around since the Soviet era, do not guarantee the achievement of such a result. Its only solution is the bold introduction of new educational, methodological, pedagogical, psychological, information and communication technologies in the educational process of domestic educational institutions.

Modern new teaching technologies are used in the educational process as a systematic set of pedagogical and psychological activities. If we consider this technology as a complex system of methods and types of educational work, closely connected with each other, aimed at the development of Students (Students, cadets, students, etc.), then it is the main direction of improving the structure and content of knowledge, that is, a single process that ensures the effectiveness of teaching and upbringing. Therefore, the transition to a new educational, educational, educational, methodological, pedagogical, psychological, information and communication technology not only enriches Kazakhstan's scientific and methodological system in terms of content, but also changes its structure and direction.

Research results. According to the policy of education and its system, the policy pursued by the most developed countries of the world, as well as our country at the moment, is, first of all, the effective organization of educational work in the process of educating the younger generation of high-quality education and training. This is a new method of teaching, which creates favorable conditions for students and teachers in the course of educational communication, all conditions are provided.

The general Secondary School of the present is the school of the new society, that is, the school of the future. Its main principle is the humanization of learning, the formation of a self-developing, self-improving, nurturing person who can make the right decisions. Young people of our country, who have turned to civilization, are the mainstay of the future state, the creators of the perfect future of our sovereign country. The sovereignty of any state is to strengthen the confidence and hope of the masses in the future.

In order for this belief and hope to be firmly established, the process of training world competitive specialists will begin in kindergartens and continue in secondary and special secondary schools, vocational secondary and professional universities. Therefore, these issues remain one of the main tasks of pedagogical educational institutions, which train teachers, monitor their high level of knowledge, qualifications and professional skills, and retrain and improve these specialists, which are the basis for their effective implementation and the future of the country, and contribute to the further development of the younger generation.

Conclusion. It is our task to make quality education in combination with National (Domestic) educational work-the Golden pillar of modern domestic pedagogy, the pillar of school work. However, there are two characteristics of the basis of education for education. The first is to base knowledge on national cultural and spiritual values, and the second is to base it on the achievements of world civilization. Combining these two, it will be beneficial for the future of our sovereign country to educate the younger generation of Kazakhstan as patriotic citizens and use their efforts and knowledge for the benefit of their personal life and society.

References:

1. Nazarbayev NA *Kazakhstan is on the path of economic, social and political modernization. Obviously, February 19, 2005.*
2. Dosmanbetov, B.S. *Formation of the Turkic peoples / B.S. Dosmanbetov. - Text : unapproachable / young scholar. – 2015. – № 19.2 (99.2). – P. 1-6.*
3. Kononov A.N. *The experience of analyzing the term Turk // Soviet ethnography. - 1949. - №. 1.2. Klyashtorny S.G. Ancient Turkic runic monuments as a source on the history of Central Asia. 1964, p. 5.*
4. Philip Johann von Strahlenberg. *Historical and geographical description of the northern and eastern parts of Europe and Asia. 1988, pp. 3-4.*
5. Jean-Charles de Bess (Besh) *Journey to the Crimea, the Caucasus, Georgia, Armenia, Asia Minor and Constantinople in 1829-1830, Paris, pp. 333, 5 s.*
6. Eichwald E.I. *Paleontology of Russia. The ancient period. Publishing house of R. Golike, 1961.*
7. Aristov A.N. 1896, p. 400.
8. Laipanov K.T., Miziev I.M. *On the origin of the Turkic peoples. – M., 1993, – p.6.*
9. Lyzlov A.I. *Scythian History, Ed. by E.V. Chistyakova., – M.: Nauka, 1990. – p. 520.*
10. Karaev Zh.A. *Technology of differentiated, level-based training. – Almaty, 2005. – 4 P.*
11. Zhanpeisova M.M. *«Modular learning technology as a means of Student Development».* – Almaty 2006. 2-6 p.
12. Mirseitova S. *Forms and methods of developing students' critical thinking. Karaganda. 2011.P.3-6.*
13. *Law of the Republic of Kazakhstan «On education».* - Almaty: Education, 2000.
14. *State program of education in the Republic of Kazakhstan for 2011-2020. - Astana, 2011*

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Назарбаев Н.Ә. Қазақстан экономикалық, әлеуметтік және саяси жаңару жолында. ҚР Елбасының жолдауы, 2005 жылдың 19 ақпаны. 3 б.
2. Досманбетов, Б.С. Түркі халықтарының қалыптасуы / Б.С. Досманбетов. – Текст: непосредственный // Молодой ученый. – 2015. – № 19.2 (99.2). – С. 1-6.
3. Кононов А.Н. Опыт анализа термина турк // Советская этнография. – 1949. - №1. 2. Кляшторный С.Г. Древнетюркские рунические памятники как источник по истории Средней Азии. 1964. – С. 5.
4. Филипп Иоганн фон Страленберг. Историческое и географическое описание северной и восточной частей Европы и Азии. 1988. – С. 3-4.
5. Жан-Шарль де Бесс (Беш) Путешествие в Крым, на Кавказ, в Грузию, Армению, Малую Азию и в Константинополь в 1829-1830 гг, Париж, с. 333, 5с.
6. Эйхвольд Э.И. Палеонтология России. Древний период. Изд-во Р. Голике, 1961.
7. Аристов А.Н. 1896, с. 400.
8. Лайпанов К.Т., Мизиев И.М. О происхождении тюркских народов. – М. 1993, с.6. 8.
9. Лызлов А.И. Скифская история, Отв. ред. Е.В. Чистякова, – М.: Наука, 1990. – с. 520.
10. Қараев Ж.А. Саралап, деңгейлеп оқыту технологиясы. Алматы 2005.4б.
11. Жанпейісова М.М. «Модульдік оқыту технологиясы оқушыны дамыту құралы ретінде». – Алматы 2006 жыл. 2-5б.
12. Мирсеитова С. Оқушылардың сыни тұрғыдан ойлауын дамыту нысандары мен әдістері. Қарағанды. 2011 жыл.3-6 б.
13. «Білім туралы» Қазақстан Республикасының Заңы. – Алматы: Білім, 2000 ж. -11 б.
14. Қазақстан Республикасында білім берудің 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы. – Астана, 2011 ж. – 3 б.

ЖЕКЕ ТҰЛҒАЛАР ПЕРСОНАЛИИ PERSONALITY

ӘӨЖ 794/39
МРНТИ 03.20

<https://doi.org/10.51889/2021-4.1728-5461.20>

Г.Р. Нұрымбетова *¹

*¹саяси ғылымдарының докторы, профессор, «Ұлы дала тұлғалары» орталығының директоры
Абай атындағы ҚазҰПУ, Алматы, Қазақстан
E-mail: gulshat_nurymbet@mail.ru*

ЖАЛАУ МЫҢБАЕВ – МЕМЛЕКЕТШІЛ ТҰЛҒА

Аңдатпа

Мақала белгілі мемлекет және қоғам қайраткері Ж.Мыңбаевтың өмірі мен қызметіне арналған. Автор Ж.Мыңбаевтың тұлға ретінде қалыптасуына өскен ортасы мен отбасының ықпалын анықтай отырып, еңбекке ерте араласуына отбасылық жағдайының себеп болғанын көрсетеді. Кедей отбасында дүниеге келген Жалау жоқшылықтың кермек дәмін ерте татып алды. Бұғанасы бекімей жатып, әкеден айрылғандықтан мектепті де толық бітіруге жағдайы келмеді. 1917 жылғы қазан төңкерісі оның өмірін түбегейлі өзгертті. Қабілет-қарымы мол жас жігіт большевиктік биліктің назарына ерте ілігеді. Ол белсенді қызметке араласуын уездік деңгейде бастап, губерниялық, республикалық деңгейге дейін көтеріледі. Ж.Мыңбаев үлкен істер бастамашысы болып, бүгінгі жас ұрпаққа өнеге боларлықтай ғұмыр кешті. Автор Ж.Мыңбаевтың билікке қазақ кадрларын көптеп тарту, қазақ тілінің жанашыры, қазақ баспасөзінің қамқоршысы ретінде көрсеткен табандылығы мен іскерлігін нақты деректерге сүйене отырып, жан-жақты талдаған. Сондай-ақ, оның сөйлеген сөздері мен бұқаралық ақпарат беттерінде жарық көрген мақалалары ой елегінен өткізілген. Оның өзінің жеріне, еліне деген сүйіспеншілігі, достыққа беріктігі, кез келген мәселені ұлттық мүдде тұрғысынан шешуі де жастар үшін үлкен тағылым.

Тірек сөздер: тұлға, мемлекет және қоғам қайраткері, қазақ тілі, қазақ баспасөзі, туған жерге сүйіспеншілік, бастамашылық.

Нұрымбетова Г.Р. *¹

*¹Доктор политических наук, профессор Директор центра «Ұлы дала тұлғалары» КазНПУ им. Абая,
Алматы, Республика Казахстан, E-mail: gulshat_nurymbet@mail.ru*

ЖАЛАУ МЫҢБАЕВ – ГОСУДАРСТВЕННИК И ЛИЧНОСТЬ

Аннотация

Статья посвящена истории жизни и деятельности известного государственного и общественного деятеля Ж.Мыңбаева. Автор, изучая среду и влияние семьи на формирование Ж.Мыңбаева как личности, подчеркивает роль трудовой биографии в этом процессе. Выходец из бедной семьи он рано познал трудности жизни. Из-за преждевременной потери отца не смог получить полноценное среднее образование. Октябрьский переворот 1917 года кардинально изменил его судьбу. Власть большевиков верно распознала созидательный потенциал молодого человека. Он прошел все ступени карьерного роста, начиная от уездного уровня и кончая руководителем республиканского масштаба. Будучи инициатором важных начинаний, он оставил достойный пример для подражания современной молодежи. По утверждению автора Ж.Мыңбаев заботился о выдвижении казахских кадров на высокие государственные посты, выступал за расширение сферы применения казахского языка, реально решал проблемы казахской прессы. В статье проанализированы выводы и положения, сформулированные в выступлениях и статьях Ж.Мыңбаева посвященных вопросам социалистического строительства и национальной политики партии. Его биография, служение родному народу и стране должны занять достойное место в памяти молодежи.

Ключевые слова: личность, государственный и общественный деятель, казахский язык, казахская пресса, любовь к родной земле, инициатива.

Nurymbetova G.R.*¹

¹doctor of political sciences, professor KazNPU named after Abai, Director of the center "Uly Dala Tylzalary",
Almaty, Republic of Kazakhstan, E-mail: gulshat_nurymbet@mail.ru

ZHALAU MYNBAYEV - STATE GOVERNOR AND PERSONALITY

Abstract

The article is devoted to the history of the life and activities of the famous statesman and public figure Zh.Mynbaev. The author, studying the environment and the influence of the family on the formation of Zh.Mynbaev as a person, emphasizes the role of the work biography in this process. Coming from a poor family, he early learned the difficulties of life. Due to the premature loss of his father, he could not get a full secondary education. The October Revolution of 1917 radically changed his fate. The Bolshevik government correctly recognized the creative potential of the young man. He went through all the stages of career growth, from the county level to the leader of the republican scale. As the initiator of important undertakings, he left a worthy role model for today's youth. According to the author, Zh. Mynbaev took care of promoting Kazakh personnel to high government posts, advocated expanding the scope of the Kazakh language, and really solved the problems of the Kazakh press. The article analyzes the conclusions and provisions formulated in the speeches and articles of Zh.Mynbaev dedicated to the issues of socialist construction and the national policy of the party. His biography, service to his native people and country should take a worthy place in the memory of young people.

Keywords: personality, statesman and public figure, Kazakh language, Kazakh press, love for the native land, initiative.

Кіріспе. Тәуелсіздік жылдарында тұлғаларымызды тану жолында көп еңбек етілді. Хандар мен сұлтандар, батырлар мен билер институтына арналған, ұлт-азаттық қозғалысы басшылары мен Алаш қайраткерлеріне қатысты зерттеулер жүргізіліп, талай ұжымдық еңбектер де, монографиялық еңбектер де жарық көрді. Құжаттық жинақтар оқырмандар қолына тиді, көркем және деректі фильмдер дүниеге келді. Тұлғалар ізімен ұйымдастырылған экспедициялар үлкен нәтижемен тиянақталды.

Еңбек зая кеткен жоқ. Ұлттық тарихымыз ақтандақтардан арылды. Жастарға патриоттық тәрбие беру жаңа тәжірибемен байыды. Ең бастысы – дұрыс тарихи жад, сана, таным қалыптасу үстінде. Алда атқарылар міндеттер баршылық. Тұңғыш Президентіміз Н.Ә. Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» және «Ұлы даланың жеті қыры» мақалалары ғылыми тұлғатануға бұрын-соңды болмаған серпін берді.

Елбасымыз Н. Ә. Назарбаев өзінің «Ұлы даланың жеті қыры» атты мақаласының тарихи сананы жаңғыртуға арналған, екінші бөлімінде Ұлы даланың ұлы есімдеріне арнайы көңіл бөлді. Ол былай деп жазған болатын: «Көпшіліктің санасында тарихи үдерістер, негізінен, тұлғаландыру сипатына ие болатыны белгілі. Көптеген халықтар өз елінің ерекше елшісі сынды ұлы бабаларының есімдерін мақтан тұтады... Ұлы дала Әл-Фараби мен Яссауи, Күлтегінмен Бейбарыс, Өз-Тәукемен Абылай, Кенасары мен Абай және басқада көптеген ұлы тұлғалар шоғырын дүниеге алып келді» [1].

Тақырыптың өзектілігі. XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы күрделі саяси жағдайда қызмет етіп, ұлт болашағы үшін күрескен қайраткерлердің алдыңғы қатарында Жалау Мыңбаев та бар. Жалау Мыңбаевтың өмірі мен қоғамдық-саяси қызметі тарихшылармен біршама зерттеліп, зерделенген. Оған Ф.Рысқалиева мен С.Серікбаевтың диссертациялық зерттеулері, сондай-ақ, С.Серікбаевтың монографиялық еңбегі дәлел. Алайда, Ж.Мыңбаевтың өмірі мен қызметін, қайраткерлігі мен азаматтығын зерттеуді әлі де болса жалғастыруымыз қажет. Социалистік құрылыстың алғашқы ширек ғасыры ілгерілеулер мен ұлттық апатқа толы. Халықтың ортасынан шыққан перзенттері оны білмей тұрмады. Турасын айтқанда кеңестік экспериментпен келген қайғы-қасірет ұлт мақтаныштарының да қайғы-қасіреті еді. Осының бәрі Ж.Мыңбаевтың басынан өтті. Ол алғашқыда большевиктік бағдарлама мен үгіт-насихатқа үмітпен қарады. Алайда, көп ұзамай-ақ сөз бен істің арасындағы алшақтықты, большевизмнің өзегінде ұлы орыстық шовинизм жатқанын жазбай таныды. Қолынан келгенше тосқауыл қоюға тырысты. Біздің мақалада көздегеніміз оның қазақ халқы үшін қиын-қыстау кезеңдерде «жалт беріп, тұра қашпай» тура айтып, төтеп берген қырларын ашу.

Мақсаты мен міндеттері. Мақаланың мақсаты – ұлт тарихындағы аса күрделі кезеңнің, XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы түбегейлі өзгерістердің саяси-идеологиялық, эксперименттік, отарлаушылық астарын ұғыну. Сол аласапыран үдерістер тарих сахнасына әйгілі тұлғаларды шығарғанын құжаттық негіздерде зерделеу. Осы мақсат шегінде халқымыздың аяулы перзенті Ж.Мыңбаевтың кеңестік қазақ мемлекетін өңірлерде және республикалық деңгейде қалыптастыруға қосқан үлесі сипатталады.

Әлеуметтік-экономикалық және мәдени-идеологиялық үдерістердің дүниетанымына және әлеуметтік белсенділігіне ықпалы, тарихи орны мен ролін дәйектеуге басымдық беріледі.

Материалдар мен әдістемесі. Мақаланың деректік және танымдық негізін Ж.Мыңбаевтың қаламынан туған мақалалар мен зерттеулер құрады. Бұларда тұлғаның өсу белестері мен ұстанымдары көрініс тапқан. Түрлі басылымдарда жарияланған статистикалық мәліметтер Ж.Мыңбаев қызметінің нәтижелерін бағалауға септесті. Олар Қазақстандағы социалистік құрылыстың ерекшеліктері мен жалпы сипатын түсінуге мүмкіндік береді.

Әдістемесі тарихи ақиқатты ашуға қол жеткізетін жаңа теориялық-методологиялық ұстанымдарды табуға жетеледі. Қандай мәселені болмасын қарағанда олардағы жалпыадамзаттық, бүкілодақтық және ұлттық құндылықтардың арақатынасын, ықпалдастығын, ерекшеліктерін дәйектеуге ұмтылды. Бұл орайда ғылыми танымның әбден сынақтан өткен принциптері – тарихилық, жүйелілік, объективтілік, даму ұстанымдары кең қолданым тапты.

Негізгі бөлім: Жалау Мыңбаев қарапайым ауыл түлегі. Ол көрнекті мемлекет қайраткері биігіне көтерілгенше саналуан өмір өткелдері мен белестерін артта қалдырды. Ең бастысы оның әлеуметтік-кәсіби және мәдени-имандық болмыс-бітімі ұлттық негізде қалыптасты. Ол 11 мың тарихи ескерткіші мемлекеттің қорғауына алынған археологиялық қорық, ашық аспан астындағы мұражай, мыңдаған тасқа салынған сурет-дастандардың елі, ерекше діни ғимараттар мен Бекет-Ата, Шақпақ-Ата, Шопан-Ата, Масат-Ата мешіттерінің өлкесі – Маңғыстаудың тумасы. Үж жүз алпыс екі әулиелі Маңғыстаудан. Бұл өңір ежелгі тарихи-мәдени ескерткіштерге, аңыз-әңгімелерге, рухани мұраға аса бай. Осының бәрін Ж.Мыңбаев жастайынан санасына сіңіріп, асыл қазына ретінде қастерледі. Бұрынғы Адай уезінің Келімберді болысына қарасты Құнан-Орыс ауылында шаруа отбасында 1892 жылы дүниеге келген Жалау әкесі мен әжесінің қолдауымен 1905 жылы Форт-Александровскідегі (қазіргі - Ақтау қаласы) екі сатылы орыс-қазақ мектебіне оқуға түседі. Алайда 1908 жылы әкесінің қайтыс болуына байланысты оқуын толығымен аяқтай алмайды. Бұғанасы бекімей жатып, әкеден айрылғандықтан мектепті де толық бітіруге жағдайы келмей, жоқшылықтың кермек дәмін ерте татып алды. Отбасына көмектесу мақсатында еңбекке ерте араласады. 16 жасынан бастап балықшылар артелінде, тұз өндірісінде, қара жұмысшы, жүкші, арбакеш болып жұмыс істейді. Оның еңбекке ерте араласып, арбакеш болғаны туралы құрдасы Назарбек Раев былай деп өлең шығарған екен:

«Екеуіміз бір кездері арбакеш едік,
Арбаның кірейіне алмас едік.
Тұз тиіп, арба айдап ойнаған жер,
Қалыңбұлақ, құм іші, қала кетік.
Көрдім ғой арба айдап әкенің,
Шешенің тезек тергенін.
Есінде ме сол кездер
Жалаң аяқ, жалаң бас
Соңынан оның ергенің».

Ауыр тұрмыс зерделі жастың намысын қайратып, іс-әрекетке шақырмай тұрмиады. Бұл өңірде әр ғасырда өткен наразылықтар мен көтерілістер, оның басты кейіпкерлері аңыздай ұлықталатын. Қалай болғанда да жас Жалау таптық әділетсіздікті, аяусыз қанауды көріп өсті. Әділдік үшін күреске іштей даярланды.

Еңбек жолын жалдамалы жұмысшы болып бастаған Ж.Мыңбаев 1917 жылдың маусымында уақытша өкіметтің Маңғыстау уездік азық-түлік басқармасы төрағасының орынбасары болып сайланады. Аумалы-төкпелі 1917 жылы биліктің бірде ақтардың, бірде қызылдардың қолына алма-кезек өткеніне қарамастан ол азық-түлікті бөлу мәселесінде өз ұлтының мүддесін қорғай білді.

1917 жылғы қазан төңкерісі оның өмірін түбегейлі өзгертті. Көп ұзамай, сол 1917 жылы Маңғыстау уездік кеңесінің мүшелігіне өтіп, 1919 жылы «Бірлік» жастар ұйымының төрағасы, 1920-1923 жылдары Маңғыстау уездік атқару комитетінің азық-түлік бөлім бастығының орынбасары, Адай уездік милиция бастығы қызметтерін атқарды. 1920 жылы 30 маусымдағы Маңғыстау уезінің барлық болыстары қол қойып, уездік Мұсбюроның мөрі басылған «Приговор» бойынша оған Адай елінің атынан сөйлеуге толық еркіндік берілген. Кейін ол жеке анкетасында 1920 жылы кем дегенде 5 рет жолсапарға шыққанын көрсеткен[2, 52-53]. Бұл Ж.Мыңбаевтың жас болса да ел ішінде беделді, белгілі адам болғанының айғағы.

Халқы көшпелі мал шаруашылығымен айналысқан Маңғыстау өңірінің халқына 1921-1922 жылдардағы жұт үлкен ауыртпашылық әкелді. Өңірдегі малшы қауымының жағдайын күрт тұралатып, елді ашаршылық жайлады. Елдің басым көпшілігі қайыршылық күйге түсіп, көрші елді мекендерге қоныс

аударушы босқындар легі ұлғаяды. Осындай қиын-қыстау кезеңде уездік ревком төрағасының орынбасары Ж.Мыңбаев орталықтан көмек күтпей, аштықтан қырылмаудың амалын іздеген маңғыстаулық қайраткерлермен бірге әрекет етеді. Бірінші кезекте, елдегі ауқатты мал-мүлік иелерінен қаржы жинап, жан-жақтағы аймақтарға астық сатып алуға өз өкілдерін жөнелтеді. Ж.Мыңбаевтың осы жанкешті еңбегінің арқасында 1922 жылдың қаңтар-ақпанында ресми жолдармен уезге 36 000 пұт азық-түлік жеткізілген екен[2, 58]. Келесі бір қадамы Маңғыстау өлкесінің байлықтарының бірі балық аулау ісін ұйымдастыруы болды.

Ірі қалада жоғары білім алуына мүмкіндігі болмағанына қарамастан, орыс тілін жақсы білген әрі шешен болған. Көп нәрсені өмірден көріп, түйіп өскен Ж.Мыңбаев Орталыққа өңірдегі ащы шындықты жазудан тайсалмаған. Соның бірі, 1923 жылы 13 маусымда Қазақ АКСР-і ОАК-не елді жайлаған аштықтың салдарынан босқындардың көбейіп, ал Помголдан (Ашыққандарға жәрдем көрсету комиссиясы) ешқандай қайран болмай тұрғаны туралы жазған хаты[2, 59]. Мұнда ашаршылыққа ұшырағандардың статистикасы, әсіресе, қазақтар қатты зардап шегіп жатқаны деректермен дәйектелген. Жалпы ол халқына ыңғайсыз тиетін шаралар мен науқандарға қарсы шығып, оларды орындаудан бас тартып отырған.

1923-1924 жылдары Адай уездік ревкомының төрағасы қызметін атқарды. Осы уездік деңгейде саналуан қызметтерді атқара жүріп, халықпен жақын, қоян-қолтық араласып, олардың мұң-мұқтажын жақсы білетін ел қамқоршысына айналады.

Ревком төрағасы ретінде уездегі оқу-ағарту жұмысын жолға қою бағытында көп еңбек етті. Әсіресе мал шаруашылығымен айналысатын отбасынан шыққан ауыл балаларының білім алуына жағдай жасау мақсатында мектеп интернаттар мен екі балалар коммунасын ұйымдастыруға мұрындық болады. Сондай-ақ, осы мектептерде білім беретін мұғалімдер даярлайтын мектепті ұйымдастыру, мектепке қажетті оқулықтарды Орынбордан алдырту сияқты мәселелер де назарынан тыс қалған жоқ. Осы орайда, А.Байтұрсыновтың мектепті ұйымдастыру үшін керектердің қатарында бірінші кезекте, «білімді, педагогика, методикадан хабардар, оқыта білетін мұғалім. Екінші, оқыту ісіне керек құралдар қолайлы һәм сайлы болуы. ...Үшінші, мектепке керегі белгіленген программа» [3, 316-б.] дегені ойға түседі. Демек, бірінші кезекте мұғалім, одан кейін оқыту ісіне керек құралдар мен программа қойылған.

Қазақстан бойынша мектептік білім берудің жаңа жүйесін құру ең алдымен салаға мемлекеттік басқарудың бұрынғы құрылымын өзгертуден басталды. Кеңестер мен олардың халыққа білім беру бөлімдері кезінде халық училищелерінің инспекциясы атқарған функцияларды өздеріне алды, дін басылар тәрбие мен білім беру ісіне араласу құқығынан айрылды. «Бірыңғай еңбек мектебі туралы» БОАК-нің 1918 жылғы 16 қазандағы Ережесіне сәйкес бұрынғы бастауыш училищелердің, гимназиялардың, реалдық училищелердің және басқа да оқу орындарының орнына 2 сатыдан тұратын бірыңғай еңбек мектебі бекітілді; біріншісі, 8-ден 13 жасқа дейінгі балаларға арналса, екіншісі, 13-тен 17 жасқа дейінгі балаларды қамтыды. «Аз ұлттар мектебі туралы» 1918 жылғы 31 қазандағы қаулысымен Халық ағарту комиссариаты «Россия Кеңестік Федеративтік Социалистік Республикасында тұратын барлық ұлттар бірыңғай еңбек мектебі мен жоғары мектептің екі сатысында да өзінің ана тілінде оқытуды ұйымдастыру құқығын пайдаланады» деп жариялады.

Мектепте білім беру мәселелері өлкеде 1917 жылдың соңында – 1918 жылдың басында өткен Кеңестердің барлық деңгейдегі съездерінде талқыланды. Бұл жұмыс азамат соғысы мен шетел интервенциясы жағдайында да жалғасты. Қабылданған шаралар балаларды оқумен қамтуды біраз жақсартуға мүмкіндік берді. 1914/15 оқу жылында 2011 мектеп жұмыс істеп тұрса, 1920/21 оқу жылында республикада 2410 мектеп болды. Негізінен 1-ші сатының мектептері ашылды. Оқушылардың саны артты. Қиыншылықтар да аз емес еді [4].

XX ғасырдың 20-шы жылдарында халықтың сауатын ашу ісімен қарқынды айналысуға мұғалімдердің жетіспеушілігі қолбайлау болды. Жалпы, хат танымаушылыққа қарсы күрес Қазақстанда тым ұзаққа созылып кетті. Көшпелі өмір салты, әл-ауқаттың төмендігі үдеріске бөгесін туғызды. Азды-көпті сауаты барлар ағарту ісімен емес, басшы қызметтерге жоғарылатылып жатты. Ж.Мыңбаев бұл мәселені орталықтан көмек күтіп отырмай, жергілікті мүмкіндіктерді пайдалана отырып шешті. Халық сауатын ашу жұмысына өлкеде бұрыннан келе жатқан мешіт-медреселерде дәріс берген адамдарды тарту арқылы өзіндік жол тапты. Бұған қарамастан, сауатты, білімді де білікті мамандарды әзірлеудің ауадай қажет екенін жақсы түсінген ол уезд жастарын орта және жоғары оқу орындарына жіберіп, білікті мамандар әзірлеу мәселесіне де көп көңіл бөлді. Жастарды оқуға жіберу, оларға қаржылық көмек көрсету мәселелері ревком мәжілісінің күн тәртібіне әрдайым қойылып отырған. Ж.Мыңбаевтың қамқорлығымен сол жылдары Е.Оразақов, И.Өтепбергенов Орал ауыл шаруашылық техникумына қабылданса, С.Нұрғиязов пен Х.Уәлиев Орал жұмысшы факультетіне, Қ.Бекжанов Орал кеңес-партия мектебіне, Қ.Нәдірбаев

Орынбордағы ҚырОАК командирлер мектебіне қабылданған еді [5, 48]. Кейін бұл азаматтар еліміздің экономикалық-мәдени дамуына өз үлестерін қосып, биіктерден көріне білді.

Уезде қазақ тілінің мәртебесін көтеру жолында да біраз тер төкті. Ол қазақ тілін оқытатын курстар ашып, халыққа ақпарат таратудың бір жолы газет шығаруды ұйымдастырады. Бұл оның болашақта қазақ тілі мен баспасөздің үлкен жанашырына айналуының бастамасы ғана еді. Материалдық қызығушылық болмаса, істің оңға баспайтыны белгілі. Сондықтан, «аш баланың тоқ баламен ойнамайтынын» жақсы түсіне білген Ж.Мыңбаев бірге жұмыс істейтін қызметкерлердің материалдық жағдайын жақсартуға да көңіл бөліп, оларға қамқорлық көрсетіп отырған. Мысалы, 1923 жылы 7-қазанда кәсіподақ бюросы басқармасына жіберген хатында ол еңбекақыны көтеруді сұрап, штат кестесін қысқартуды тоқтатуды өтінесе, ал 1924 жылы 6-наурызда ҚырОАК-ке жолдаған жеделхатында уездік қаржы бөлімі қызметкерлерінің жалақыларын көтеруді сұраған [5, 50].

1924 жылы Ж.Мыңбаевтың қызметтік сатысындағы губерниялық кезеңі басталады. Адай уезінде жергілікті мәселелерді шешуде көрсеткен белсенділігі мен іскерлігі оны жаңа белеске көтерді. Осы жылдың аяғына таман Өлкелік партия комитеті мен Орталық Атқару комитеті оны Орал губерниялық атқару комитеті төрағасының қызметіне тағайындайды. Ал 1925 жылдың 2 қаңтарынан Орал губерниялық атқару комитетінің төрағасы болып сайланады. Ол Оралда да өзіне тән қарқынмен іске кірісіп, ауыл шаруашылығы, өнеркәсіп, сауда, қаржы-қаражат, халық ағарту, денсаулық сақтау сияқты санқырлы істермен айналысады.

Алайда, көп ұзамай-ақ, 1925 жылы 15 сәуірде өткен Қазақ АКСР-і кеңестерінің 5-ші съезінде Қазақ АКСР Орталық Атқару Комитетінің төрағасы болып сайланады. Бұл лауазымға кім келді деген сұраққа қазақтың көрнекті ақыны Иса Байзақов:

Байұлы он екі ата, біреуі – Адай,
Алайда жақсы азамат болды талай,
Съезде жақсыларға қалау болды,
Қазақстан үкіметінің басшысы –
Руы адай, Мыңбаев Жалау болды – деп жауап берген екен.

Бұл кезде Ж.Мыңбаев 33 жаста екен. Осылайша үлкен саясатпен айналыса бастайды. Республикалық деңгейдегі қызметі астананың Орынбордан Қызылордаға көшуімен тұспа-тұс келіп, Ақмешіттің Қызылорда атануы, республиканың Қазақ аталуы сияқты ел өміріндегі маңызды істерде өз қолтаңбасын қалдырды.

Талқылау: Ол Қазақ АКСР Орталық Атқару Комитетінің төрағасы қызметінде 2 жыл болған кезінде мемлекеттік аппаратты, басқару құрылымдарын жергіліктендіру, халықтың әлеуметтік жағдайын, денсаулық, оқу-ағарту, мәдениетін дамыту мәселелерін шешуге күш-жігерін жұмсады. Республикадағы басқару орындарын жергіліктендіру ісінде үлкен табандылық танытты. Ол төменгі мемлекеттік билік орындарынан бастап жоғарғы мемлекеттік билікке дейін қазақыландыруды жолға қоюды, яғни төменнен жоғарыға дейінгі билікте қазақ басшыларының болуын ұсынды. 1926 жылдың қарашасында Ж.Мыңбаев партия қызметкерлерінің алдында сөйлеген сөзінде: «Мен сіздерден ашық сұраймын – егер біз әлдебір губернияда басшылық жұмысқа, айталық Ивановты ұсынғанда, неге онымен бірге айталық Майлыбаевтың жоғарылатпаймыз?...» [2, 99] деп мәселені төтесінен қойды. Ол осылайша басшы орындарға қазақтарды тарту - жергіліктендіру мәселесін шешудің бірден бір жолы деп білді.

Әрине, бұған Орталықтың жол бермейтіні түсінікті еді. Оның үстіне 1925 ж. Қазақ Өлкелік партия комитетінің бірінші хатшысы болып Ф.И.Голощекин тағайындалған болатын. Ол қазақ ауылына социалистік революция жүргізу мақсатында Қазақстанда «Кіші қазан» саясатын жариялағаны белгілі. Ж.Мыңбаев осы тұста да ұлт мүддесін қорғап, кеңес үкіметінің солақай саясатын сынға алудан тайсалған жоқ.

Ж.Мыңбаев қолында бар мүмкіндікті пайдаланды. Қазақ АССР Орталық Атқару комитеті оның басшылығымен 1926-1927 жылдарға арнап мемлекеттік аппаратты қазақыландыру, еуропалықтарға ұлттық тілді үйрету жоспарын әзірлеп, 1926 жылғы қарашада шыққан «Советская степь» газетінде жариялайды. Онда барлық қызметкерлер қазақ тілін еркін меңгеріп, сонымен бірге іс-қағаздарын ұлттық тілде жүргізулері тиістігі атап көрсетілген. Еуропалықтарға қазақ тілін үйретуге байланысты оқулықтар шығару ісі, қысқаша курстар ашуды қолға алу халық ағарту комиссариатына тапсырылған. Осы жерде көңіл аударатын жәйт, Ж.Мыңбаев мемлекеттік тілді сақтау ережесін бұзғандарды заңмен жазалауды ұсынған [6]. Ж.Мыңбаев бұдан 100 жылға жуық уақыт бұрын қазақ тілін саясат тіліне айналдыру мақсатында осындай ұсыныс айтқан екен. Бүгінгі күні қазақ тілі мемлекеттік тіл. Алайда, ақын Абай айтқандай «қайнайды қаным, ашиды жаным» күйін кешуде. Осы жергіліктендіру мәселесін шешу барысындағы белсенділігі Ж.Мыңбаевты ұлтшыл ретінде айыптауға негіз болды.

Ж.Мыңбаев Қазақстан Орталық атқару комитетінің төрағасы қызметін атқара жүріп, саналуан қосымша қызметтермен айналысқан. Соның бірі әрі бірегейі қазақ баспасөзінің қалыптасуына атсалысуы. Оның қайраткерлік жігерінің арқасында 1926 жылдың 27 шілдесінен бастап қазақ шаруаларының тіліне айналған «Ауыл тілі» атты газет шыға бастайды. Ол газеттің алғашқы редакторларының бірі болды. Бұл «Қазақ» газетінен кейін қазақ үніне арналған «Ақ жол» газетінің жабылған кезі еді.

Кезінде Алаш зиялылары ағартушылық қызметті жүзеге асыруда мерзімді басылымды кеңінен қолданғаны белгілі. «Қазақ» газетінің бірінші нөмірінде оқырманға арналған бас мақалада ұлт ұстазы А.Байтұрсынов газетті «халықтың көзі, құлағы һәм тілі» деп анықтап, оның қажеттігін «...газета – халыққа білім таратушы, олай дейтініміз газетадан жұрт естімегенін естіп, білмегенін біліп, бірге-бірге білімі молайып, зейіні өсіп, пікірі ашылып, іс те жеттікпекші» [7] деп айқындайды. Ал «Ауыл тілі» газетінің бірінші нөмірінде Ж.Мыңбаев газеттің мақсатын «...ауылдың мұң-мұқтажын біліп отырып, кемшілігін түзеуге кірісу, шаруашылығын ілгері бастырып, ауылда шын кеңес жұмысын жүргізу деп түсінеміз. Олай болса біз ауылмен «Ауыл тілі» арқылы хабарласып отырамыз» деп түйіндеген. Осылайша, газеттің негізгі бөлімі ауыл тұрмысына арналып, ауылдағы өзгерістер мен шаруалар жайын қамтыды.

Осы алғашқы нөмірде Міржақыпов Дулатовтың Ж.Мыңбаевқа жолдаған «Қазақ тілінің мұңы» деген мақаласы да жарияланады. М.Дулатов: «Мен заманымда қандай едім? Мен ақын, шешен, тілмәр бабаларыңның бұлбұлдай сайраған тілі едім. Мөлдір судай таза едім. Жарға соққан толқындай екпінді едім. Мен наркескендей өткір едім. Енді қандаймын. Кірленіп барамын, былғанып барамын. Жасыдым. Мұқалдым. Мен не көрмедім? Маған әкеліп араб пен парсыны қосты. Бертін келе шүлдірлетіп орысты араластырды...» [4, 64] деп қазақ тілінің мүшкіл халін ашына жазады. Хаттың Ж.Мыңбаевқа жолдануының бірнеше себебі болды. Біріншіден, қазақ тілінің бүгінгі күнімен де үндесіп жатқан мақала Алаш зиялылары мен кеңестік қазақ зиялыларының арасындағы рухани байланыстың дәлелі емес пе?! Екіншіден, Ж.Мыңбаевтың қазақ тілінің жанашыры болғанының тағы бір дәлелі. Ол газетте қазақ қоғамын алаңдатқан мәселелерді көтеріп, халыққа жеткізу арқылы өз халқын рухани кемелділік биігіне жетеледі. Оқырманы негізінен ауыл шаруаларынан тұрған газетке С.Сейфуллин, І.Жансүгіров, Б.Майлин, М.Дулатов, Ғ.Мұстафин т.б. қаламгер-қайраткерлер де өз олжаларын салды. Мәселен, С.Сейфуллиннің «Ауыл байғұс, мінекей», Б.Майлиннің «Рахиланың көк тұсағы» әңгімелері, І.Жансүгіровтың «Қонақтар мен қожайын» атты сықақ әңгімесі алғаш осы газетте жарияланды.

Ж.Мыңбаев қандай шаруа болмасын, оны үлкен-кіші деп бөлмей, бәрінде мемлекеттік маңызы бар шаруа деп қараған. Сондықтан да болар оның ҚазОАК-дегі төрағалық қызметі халықтың қолдауына ие болған. Ж.Мыңбаевтың өмірі мен қоғамдық-саяси қызметін зерттеуші Ф.Рысқалиева өз зерттеуінде ҚР Орталық мемлекеттік мұрағатының 5-ші қорында жер-жерден қордаланған, түйткіл мәселелерді шешу үшін Ж.Мыңбаевты жіберулерін сұраған хаттардың көптеп кездесетінін айтады. Соның біреуін келтіре кетелік. 1926 жылы Доссор мұнай өндірісінің 15 қазақ жұмысшысының Қазақ өлкелік комитетінің бірінші хатшысы Ф.Голощекинге жазған хаты. Хатта олар өздерінің ұлттық кемсітушілікке ұшырап, жағдайларының мүшкіл екенін жазған. Қазақ жұмысшылары хатта өз хал-жағдайларын жақсартуды талап ете отырып, «...Мүмкін болса бізге Мыңбаев жолдасты жіберулеріңізді сұраймыз» [2] деп аяқтаған. Бұл оның ел ақсақалдарымен тығыз байланыста болғанының, оны халықтың қалай сыйлап, құрметтегенін бір дәлелі. Осы орайда, айта кеткен жөн, 95 жыл өтсе де мұнайлы өлке жұмысшыларының 1926 жылы жазған хатында қойылған мәселенің әлі күнге дейін шешілмеуі бүгінгі ұрпаққа үлкен сын. «Баяғы жартас, бір жартас» демекші қазақ жұмысшылары енді шетелдік инвесторлардан қысым көруде.

Зерттеу нәтижесі: Ж.Мыңбаев туған елі мен жерін сүйген патриот. ҚазОАК-де республикадағы ең жоғарғы лауазымның бірінде отырғанына қарамастан, туған өлкесімен, жерлестерімен байланысын үзген жоқ. Әрине, Адай уезінің өзекті мәселелері оны өмір бойы алаңдатты. Жерлестерінің өмірі мен тіршілігі тұрақты, ырғақты ахуалда өрбігенін қалады. Жиі орын алып отырған адай-түрікмен қақтығыстарын тоқтатуға тың шешімдер іздеді, нақты ұсыныстарын жоғары билік орындарына үздіксіз жіберіп жатты.

1927 жылы 28 наурыз – 3 сәуір аралығында өткен Бүкілқазақтық Кеңестердің алтыншы съезінде Ж.Мыңбаев ҚазОАК төрағалығы қызметінен босатылады. Әрине, ол қызметтен өз еркімен емес Голощекин мен оның жақтастары көрсеткен қысымнан кетеді. Оның Ф.Голощекин саясатына ашық қарсы шығып, шындықты тура айтуы «қызыл жендетке» ұнамағаны белгілі. Сондықтан да Ф.Голощекиннің «С.Қожанов, С.Сәдуақасов, Ж.Мыңбаев тобы партияға қарсы ең қауіпті топ» деп санауы бекер болмас.

1927 жылы 25 қарашада БК (б)П Қазақ өлкелік комитеті мәжілісінде оны Түркістің оңтүстік учаскесіндегі өкілі етіп тағайындайды. Бірақ ол бұл жұмыста көп отырмай, 1928 жылы 17 қаңтарда құрылған Гурьев (қазіргі – Атырау облысы) округі атқару комитетінің төрағасы қызметіне тағайында-лады. Республикалық деңгейдегі басшыны облысқа, аймаққа жіберу партиялық жазалаудың бір жолы еді.

Ж.Мыңбаев мұндай партиялық жазалауға мойымай, өзіне тән күш-жігермен, табандылықпен Гурьев округінің экономикасын, мәдениетін жолға қоюға кіріседі. Гурьевте оның басшылығымен электростанция салынып, телефон жүйесі қолға алынған. Бұл жерде де бұрынғы тәжірибесіне сүйене отырып «Жұмысшы тілі», «Рабочая правда» газеттерін ұйымдастырған. Сондай-ақ, Гурьев округінде негізгі балық өнеркәсібі мен мұнай өндірісін дамытуды жолға қоюға ұмтылады.

Ж.Мыңбаев жастайынан ауыз әдебиетін, халықтың салт-дәстүрін бойына сіңіріп өскен. Оған ел ақсақалдарымен тығыз байланыста болып, халықпен жақын араласуы да ықпал еткені сөзсіз. Әншілік, күйшілік өнерден де құр алақан емес еді. Қазақ әндерін зерттеуші А.Затаевич одан «Ақтан», «Ақбөбек», «Жуас қоңыр», «Қараторғай» деген төрт ән жазып алған.

Қазақ баспасөзін қалыптастыру ісінде де өз ізін қалдырды. Қарап отырсақ, республикалық деңгейде «Ауыл тілі» газетін, округтік (облыстық) деңгейде отырып «Жұмысшы тілі», «Рабочая правда» газеттерін шығаруды ұйымдастырған. Ол газетті ұйымдастырумен шектелмей, онда өзінің мақалаларын жиі жариялап отырған. Ол мемлекеттік басқару аппаратын жергіліктендіру мен қазақ тілінің қолданыс аясын кеңейту үшін табандылықпен күресті.

1929 жылы қызметінен өз еркімен кетіп, Алматы қаласында ауыр науқастан көз жұмған, «Кеңсай» қорымына жерленген. 1930 ж. қазан айында ПП ОГПУ Үштігінің қаулысымен Жалау Мыңбаевтың үстінен қозғалған тергеу ісі біржола тоқтатылды.

Ж.Мыңбаев кезінде «Біз қазақ елі алдында, тарих алдында әшкере болғымыз келмейді. Біздің мақсатымыз түрлі декреттер мен нұсқауларға қол қоюшылар болуы ғана емес, іс бітіріп, болашақ ұрпақ «иә, олар шынымен де тырысып еді» дейтіндей дәрежеге жету» деген екен. Ол уездік, губерниялық, республикалық деңгейлерде саналуан қызметтерді атқара жүріп, осындай дәрежеге жетті де.

Қорытынды. XX ғасырдың басында «Оян, қазақ!» деп дабыл қаққан алаштың аяулы азаматы М.Дулатов 34 жастағы Ж.Мыңбаевты «Жалпы Қазақстан ақсақалы» деп құрметтесе, бар болғаны 37 жыл өмір сүріп, 12 жыл ішінде уездік деңгейдегі қайраткерден республикалық деңгейге дейін көтерілген оны заңғар жазушы Ш.Мұртаза Қазақстанды басқаруға лайықты жеті қазақ қайраткерлерінің қатарында атады. Замандас аға буын мен кейінгі ұрпақ бағасы осындай.

Жалпы Ж.Мыңбаев Маңғыстау, Орал, Қызылорда, Атырау өңірлерінде қызмет еткен. Өзі айтқандай ол үлкен істер бастамашысы болып, бүгінгі жас ұрпаққа өнеге боларлықтай ғұмыр кешті. Қызметтік сатының жоғарғы шыңына шығу, оны жеке мүддеге емес халық мүддесіне пайдалану оңай жұмыс емес. Кеңес үкіметінің озбырлық саясаты мен тоталитарлық қысым кезінде ұлттық мүдде тұрғысынан әрекет ету оңай болмағаны да белгілі. Бұған қарамастан тіл, ағартушылық мәселелерін шешудегі, ұлттық мәдениетті, салт-дәстүрді сақтап, дамыту жолындағы ерен еңбектері бүгінгі күні үлгі тұтуға тұрарлық.

Ж.Мыңбаевтың билікке қазақ кадрларын көптеп тарту, қазақ тілінің жанашыры, қазақ баспасөзінің қамқоршысы ретінде көрсеткен табандылығы мен іскерлігінен жастар үлгі алса, бүгінгі тәуелсіз еліміздің талай мәселелері оң шешілері сөзсіз. Оның өзінің жеріне, еліне деген сүйіспеншілігі, достыққа беріктігі, кез келген мәселені үлкен-кіші деп бөлмей ұлттық мүдде тұрғысынан шешуі де жастар үшін үлкен тағылым.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Назарбаев Н. «Ұлы даланың жеті қыры» // Білімді Ел, Образованная страна 27 ноября 2018.
2. Рысқалиева Ф. Жалау Мыңбаевтың өмірі мен қоғамдық-саяси қызметі. Тарих ғылымдарының кандидаты дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. – Алматы, 2000.
3. Байтұрсынұлы А. Алты томдық шығармалар жинағы. Әліппелер мен мақалалар жинағы. – Алматы, 2013. Т.4.
4. Назарбаева Г., Әбжанов Х. Қазақстан: тарих, тұлға, теория. – Алматы, 2004.
5. Серікбаев С. XX ғасырдың 20-шы жылдарындағы Қазақстанның әлеуметтік-саяси өміріндегі Жалау Мыңбаевтың мемлекет қайраткері ретінде тарихи орны. Тарих ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. – Алматы, 2000.
6. План работы по коренизации // Советская степь, 1926. 8 ноября.
7. Қазақ газеті. 1913 жыл /Құраст. С.О.Смағұлова, Ф.Қ. Әнес, Т.А. Замзаева. - Алматы, 2009.

References:

1. Nazarbayev N. "Uly dalanyk zheti kyry" // Bilimdi El, Educated country November 27, 2018.
2. Ryskaliyeva F. Zhalau Mykbaevtyk Omiri men Kogamdyk-sayasi Kyzmeti. Tarikh Gylymdaryn candidates dārezhesin alu shin dayyndalzan dissertation. - Almaty, 2000.
3. Baytursynuly A. Alty tomduq shygarmalar zhinay. Alippeler men mahalalar zhinagy. - Almaty, 2013. V.4.

4. Nazarbayeva G., Abzhanov H. *Kazakhstan: tarikh, tǵlza, theory.* – Almaty, 2004.

5. Serikbayev S. *XX kasyrdyk 20-shy zhyldaryndagy kazakstannyk aleumettik-sayasi umirindegi Zhalau Mykbaevtyk memleket kayratkeri retinde tarikhi orny. Tarikh Gylymdaryny Candidates Gylym Drezhesin alu Ushin Dayyndalghan dissertation.* – Almaty, 2000.

6. *Work plan for indigenization // Soviet steppe, 1926. November 8.*

7. *Kazakh gazette. 1913 lived / Құраст. S.O. Смағұлова, F.Қ. Ones, T.A. Zamzayeva* – Almaty, 2009.

ӘОЖ 94(574)
ҒТАМА 03.20

<https://doi.org/10.51889/2021-4.1728-5461.21>

*Д.И. Салқынбек*¹, А.М. Нұржанова², Б.Ж. Қабдөшев³*

¹*Қ.И. Сәтбаев атындағы ҚазҰТЗУ-нің қауымдастырылған профессоры, т.ғ.к.
Алматы қ., Қазақстан, Е – mail: salkynbek.dosaly@mail.ru*

²*Қ.И. Сәтбаев атындағы ҚазҰТЗУ-нің қауымдастырылған профессоры, т.ғ.к.
Е – mail: b.kabdushev@aues.kz*

³*Ғ.Дәукеев атындағы АЭЖБУ-нің қауымдастырылған профессоры, т.ғ.к.
Е – mail: aina_888@mail.ru*

ЕГІНШІЛІК ХАЛЫҚ КОМИССАРЫ

Аңдатпа

Қазақстан тарихының тарихнамасында ХХ ғасырдың 20-30 жылдарындағы қазақ зиялыларының жеке тұлғасына қатысты зерттеу еңбектер біршама жарияланғанымен де, әлі де болса тарихымыздың тұлғатануында ақтандақтар кездеседі. Ұлт мүддесі жолында қызмет етіп, тарихымыздың төрінен орын алатын біршама қайраткерлердің саяси қайраткерлік жолы ХХ ғасырда орнаған кеңестік кезең деп аталатын жүйемен тығыз байланысты. Еңбекте таукіметті тағдыры сол кезеңмен тұспа-тұс келіп, сол кезеңдегі бұрқанған саяси оқиғалардың бел ортасында болған, Қазақстанда кеңес үкіметінің орнауы жолында қолына қару алып күрескен және оның алғашқы жылдарында ірі жауапты қызметтерді атқарған қайраткерлердің бірі – Әлібеков Әлиасқар Меңдиярұлының қоғамдық саяси қызметі сараланады. Еңбекте Ә.Әлібековтың кеңестік негізде құрылған Қазақ автономиясы кеңестік социалистік республикасының алғашқы жылдарындағы оның мемлекеттік шекараны қалыптастырудағы ерен еңбегі талданумен бірге, қайраткер тұлғаның егін шаруашылығы Халық комиссары болып істеген кезеңіндегі орталықтың қолшоқпары болған Голощекиндік озбыр билік жүйесінен Қазақ жерін қорғаудағы күресі кеңінен талданады.

Сонымен бірге, Ә.Әлібековтың егін шаруашылығы халық комиссары қызметіндегі Қазақ жерлерін пайдалану бойынша орталықтың Қазақстандағы барлық аудандарды жерге жаппай орналастыруды жүргізу жөніндегі қаулысына қарсы шығып, қаулының халқымыздың дәстүрлі мал шаруашылығына тигізер зиянына байланысты Қазақ жерінде ауқымды ғылыми зерттеу жұмыстарын жүргізудегі табанды ізденісті жұмыстары да қарастырылған.

Түйін сөздер: қайраткер, тұлға, күрес, аумақ, жер мәселесі, ғылым.

*Салқынбек Д.И.*¹, Нұржанова А.М.², Қабдушев Б.Ж.³*

¹*Ассоциированный профессор КазНИТУ им. К.И. Сатпаева, к.и.н. Алматы, Казахстан,
Е – mail: salkynbek.dosaly@mail.ru*

²*Ассоциированный профессор КазНИТУ им. К.И. Сатпаева, к.и.н.*

³*Ассоциированный профессор АУЭС им. Г.Дәукеева, к.и.н.*

НАРОДНЫЙ КОМИССАР ЗЕМЛЕДЕЛИЯ

Аннотация

Несмотря на то, что в историографии истории Казахстана были опубликованы исследовательские работы, касающиеся личности казахской интеллигенции 20-30-х годов ХХ века, но все же в индивидуализации нашей истории встречаются белые пятна. Политическая деятельность многих деятелей

нашей истории тесно связана с так называемым советским периодом, установившимся в XX веке. В работе анализируется Общественно-политическая деятельность Алибеков Алиаскар Мендияровича – одного из деятелей, чья судьба совпала с тем периодом, когда он находился в центре бурных политических событий того периода, сражался с оружием в руках на пути становления советского правительства в Казахстане и в первые его годы занимал крупные ответственные посты. В работе анализируется вклад А.Алибекова в формирование государственной границы в первые годы существования Казахской Автономной Советской социалистической Республики в советское время, а также его борьба за защиту казахской земли от тирании Голощекина ставленника центра во время его пребывания на посту народного комиссара земледелия.

Кроме того, А.Алибеков выступил против постановления центра по использованию казахских земель в должности народного комиссара земледелия по проведению массового землеустройства всех районов Казахстана, в котором также предусмотрена упорная поисковая работа по проведению масштабных научных исследований на казахской земле в связи с причинением вреда традиционному животноводству нашего народа.

Ключевые слова: деятель, личность, борьба, территория, земельный вопрос, наука.

Salkynbek D.I.^{*1}, Nurzhanova A.M.², Kabdushev B.Zh.³

¹Associate Professor KazNRTU named after K.I.Satpayev, Candidate of Historical Sciences, Almaty, Kazakhstan, Алматы қ., Қазақстан, E – mail: salkynbek.dosaly@mail.ru

²Associate Professor KazNRTU named after K.I.Satpayev, Candidate of Historical Sciences, Almaty, Kazakhstan,

³Associate Professor of AUPET named after G. Daukeeva, Candidate of Historical Sciences, Almaty, Kazakhstan,

NATIONAL COMMISSIONER OF AGRICULTURE

Abstract

Despite the fact that in the historiography of the history of Kazakhstan, research works have been published concerning the personality of the Kazakh intelligentsia of the 20-30s of the twentieth century, but still there are white spots in the individualization of our history. The political activities of many figures in our history are closely related to the so-called Soviet period, established in the twentieth century. The work analyzes the social and political activities of Alibekov Aliaskar Mendiyaevich - one of the figures whose fate coincided with the period when he was at the center of the turbulent political events of that period, fought with arms on the way of the formation of the Soviet government in Kazakhstan and in its first years held major responsible posts. The paper analyzes the contribution of A. Alibekov to the formation of the state border in the first years of the existence of the Kazakh Autonomous Soviet Socialist Republic in Soviet times, as well as his struggle to protect the Kazakh land from the tyranny of Goloshchyokin, the protege of the center during his tenure as People's Commissar of Agriculture.

In addition, A. Alibekov opposed the decision of the Center for the Use of Kazakh Lands in the position of Nations's Commissar of Agriculture to carry out mass land management of all regions of Kazakhstan, which also provides for persistent search work to conduct large-scale scientific research on Kazakh land in connection with causing harm to the traditional animal husbandry of our people.

Keywords: activist, personality, struggle, territory, land question, science.

Кіріспе. Зерттеу жұмысының мақсаты өзінің қоғамдық саяси қайраткерлік жолында алдымен Алаштықтардың қатарында болып, артынан кеңестік билік жағына шыққан санаулы тұлғалардың бірі, саяси қуғын-сүргіннің құрбаны, қоғам және мемлекет қайраткері Ә.Әлібековтің өскен ортасы мен қоғамдық саяси көзқарастарының қалыптасуы барысындағы оның XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы қоғамдық саяси қызметіне тарихи баға беру. Ғылыми айналымға енгізіліп отырған мұрағат материалдарын сұрыптай отырып, 1917 жылғы Ақпан және Қазан төңкерісінен кейінгі Қазақстанда болып жатқан өзгерістерді талдау арқылы олардың Ә.Әлібековтың қоғамдық-саяси қызметіне жасаған ықпалын ашу. Ә.Әлібековтың кеңестік құрылыстың алғашқы жылдарындағы ірі жауапты қызметтерді атқару барысындағы сан түрлі қызметін сараптаумен бірге, ұлт мүддесі жолындағы қызметіне шынайы баға беру болып табылады.

Материалдар және әдістер: Соңғы жылдары тарих ғылымында өзекті тарихи тақырыптардың бірі тұлғатану саласындағы, соның ішінде ұлт-азаттық қозғалыстың көрнекті тұлғаларының өмірі мен қоғамдық саяси қызметін зерттеуде қалыптасқан жана тұжырымдар мен ой-пікірлер, ұстанымдар, тұрғылар басшылыққа алынды.

Нәтижені талқылау: Қоғам және мемлекет қайраткері Әлиасқар Әлібековтің өмірі мен қоғамдық-саяси қызметін жан-жақты сараптап, қорытынды жасалған арнаулы жеке еңбектер кездеспейді. Оның өмірбаянын, қоғамдық-саяси қызметін ғылыми тұрғыдан толық және жүйелі түрде талдауға арналған еңбек жоқтың қасы. Міне сондықтан да, түрлі деректер мен ғылыми айналымға алғаш рет енгізіп отырған Қазақстан Республикасы Президенті архивінің 141 [1,3,5,6,7,10,11], және 139 қорларының [2], материалдары Ә.Әлібековтың қоғамдық-саяси қызметін зерделеуге үлкен септігін тигізді және жаңа тың деректер ғылыми айналымға енгізілді.

Талқылау: Ұлт мүддесі жолында қызмет етіп, тарихымыздың төрінен орын алатын біршама қайраткерлердің саяси қайраткерлік жолы қарама-қайшылықты әрі қасіретке толы XX ғасырда орнаған кеңестік кезең деп аталатын жүйемен тығыз байланысты. Тауқыметті тағдыры сол кезеңмен тұспа-тұс келіп, сол кезеңдегі бұрқанған саяси оқиғалардың бел ортасында болған, Қазақстанда кеңес үкіметінің орнауы жолында қолына қару алып күрескен және Қазақстандағы Кеңес өкіметінің алғашқы жылдарында ірі жауапты қызметтерді атқарған қайраткер тұлғалардың бірі - Әлібеков Әлиасқар Меңдиярұлы болды.

Әлиасқар Меңдиярұлы мұрағат қойнауындағы өз қолымен толтырған өмірбаяндық жазбасында: «1893 жылы 7 маусымда Орал губерниясы, Жымпиты уезі, Ащысай болысындағы қарапайым Қазақ отбасында дүниеге келдім. 1903-1906 жылдары аралығында Жымпитыдағы орыс-қазақ мектебінде оқып, оны бітіргеннен кейін, осы жылы Қарасудағы далалық екі сыныптық мектепке түстім. Бұл мектепті бітіргеннен кейін Орал қаласындағы әскери училищеде оқыдым. Арада денсаулығым байланысты үзіліс болып, 1917 жылы оқу орнының алты сыныбын бітірдім. Бұдан әрі оқуымды жалғастыруға мүмкіндік болмады. 1909 жылы әкем қайтыс болды. Алдымда арқа сүйер ағаларым болмады. Анама жас балдарымен шаруашылықпен айналысуына қиын болды. 1917 жылы үйлендім. 1918 жылдан бастап, өзімнің қоғамдық қызметімді бастадым» деп жазады [1].

Әлиасқар Меңдиярұлы Қазақ қайраткерлерінің арасында алдымен Алаштықтардың қатарында болып, артынан кеңестік билік жағына шыққан санаулы тұлғалардың бірі. Өзінің жазуынша кеңестер жағына шығуына Мырзағалиев, Айтиев, Кенжин, Ғ.Әлібеков сынды қайраткерлердің ықпалы болған. Ол Қазақстандағы азамат соғысы жылдарында еліміздің батыс аймағын қамтыған азамат соғысына белсене қатысып, Орал қаласының қорғанысына қатысады. Төртінші армияның әскери кеңесінің уәкілі, Жымпиты уездік әскери революциялық комитетінің төрағасы болды. Қазақстандағы азамат соғысы жылдарында белсенділігімен көзге түскен Әлиасқар Меңдиярұлы Қазақстандағы Кеңестік билік органдарына тартылады. Оның Кеңестік билік жағында болып ұлт мүддесі жолындағы белсенді саяси қызметі Қазақ өлкелік революциялық комитетінің құрамындағы қызметі еді. 1919 жылдың шілде айынан 1920 жылдың қазан айына дейін жұмыс істеген Қазақ өлкесін басқару жөніндегі революциялық комитет өз қолына Қазақстандағы әскери-азаматтық басқаруды шоғырландыра отырып, өлкедегі барлық кеңестік қызметті біріктіру мен ұйымдастыру, орталық кеңестік биліктің қаулыларын іске асыру, жергілікті Кеңестердің қызметін бақылау, Қазақ өлкесін шаруашылық және мәдени жағынан көтеру, жергілікті маңыздағы туындап отырған барлық мәселелерді шешу, жалпы съездің қарауына және бекітуіне Қазақ автономиясы туралы жобаны дайындау, Қазақ өлкесі мен Ресей федерациясы және Түркістан кеңестік республикасы арасында қарым-қатынасты реттеу міндеттерін іске асыруы қажет еді. Таптық қарсылықтан туындаған азамат соғысының бел ортасында құрылған бұл Ревкомның алдында жоғарыда аталған міндеттермен қатар, Ресей империясының кезіндегі «Бөлшекте де, билей бер» саясатының салдарынан жан-жаққа бөлшектеніп кеткен байырғы қазақ жерлерін біріктіру, жинастыру сияқты қасиетті де, қажырлы жұмыстар тұрды. Ең бастысы болашақ құрылғалы жатқан Қазақ автономиясының шекарасын анықтап, Қазақстан кеңестерінің құрылтай съезіне ұсыну болатын. Осы жолда ревкомның құрамына кірген халқымыздың аяулы перзенттері Ахмет Байтұрсынұлы, Әлиасқар Меңдиярұлы және тағы да басқа ұлтжанды қайраткерлер үлкен жұмыстар атқарды. Әсіресе, Ақмола мен Семей облыстары, Қостанай уезі үшін Сібір ревкомымен арадағы талас-тартыс барысында қазақ қайраткерлерінің ерекше еңбегін айтып кетуіміз абзал. Осы қажырлы жұмыстардың нәтижесінде 1920 жылы 26 тамызда Орталық атқару комитеті мен Халық комиссарлар кеңесінің “Автономиялы Қазақ социалистік кеңестік республикасын құру туралы” В.И. Ленин мен М.И. Калинин қол қойған декреті шығып, осы жылдың 4-12 қазан айы аралығында Қазақ АКСР кеңестерінің құрылтай съезі Орынбор қаласында өткен болатын. Десек те, Ақмола мен Семей облыстарын Қазақстанға қайтару бірден іске асырылған жоқ. Ұлы Орыстық шовинизммен уланған Сібір ревкомының басшылары бұл жерлерді Қазақстанға бергісі келмей, аймақтың Қазақстанға қосылуын тежеп бақты.

Міне, сондықтан да, қасиетті қазақ жері үшін басталған күрес, бұдан кейінгі жылдары да жалғасты. Осы қасиетті күрестің алдыңғы қатарынан Әлиасқар Меңдиярұлын көреміз. Ол 1921 жылы ақпан айында РКФСР ұлт істері жөніндегі халық комиссариаты жанындағы ҚАКСР өкілі болып істеп жүргенде

Москвядан Орынборға шақырылып, Сібір ревкомының құрамынан Ақмола және Семей губернияларын Қазақстанға қабылдау үшін ОАК-нің өкілетті уәкілі болып тағайындалады. 1921 жылы мамыр айында қайраткер Ресейдің Сібір өлкесі мен Қазақстанның шекарасын белгілеу мәселелері бойынша Москваға іс сапарға жіберіледі. Яғни еліміздің солтүстігіндегі Қазақстан мен Ресейдің шекарасының бұрмаланбай әділ белгілеу ісінде Әлиасқар Меңдиярұлы көп еңбек сіңірген болатын. Осылайша халқымыздың ұлтжанды қайраткерлерінің табанды түрде Қазақ жерін қайтарып беру талабынан кейін В.И.Лениннің өзінің тікелей араласуымен Ақмола мен Семей губерниялары Сібір ревкомы қарамағынан алынып Қазақ АКСР-на қосылды.

Қасиетті жер үшін күрес бұдан кейін де жалғасып жатты. Ендігі кезекте еліміздің оңтүстігіндегі шекараларын межелеу, айқындау ісі тұрған болатын. 1924-1925 жылдары Орта Азия республикаларының мемлекеттік шекарасын межелеу ісі жүргені белгілі. Бұрын Түркістан АКСР-нің құрамында болып келген Сырдария мен Жетісу облыстарын Қазақстанға қосу ісі де оңайлықпен жүзеге асқан жоқ. 1924 жылы 8 шілдеде болған РК(б)П Қазақ облыстық комитетінің мәжілісінде Түркістан Республикасынан бөлініп, Қазақ Республикасының құрамына кіретін Қазақ аудандарын басқару және қабылдау тәртібі туралы және РК(б)П ОК Орта Азиялық бюросы жанындағы аумақтық комиссияға өкілдер тағайындау туралы мәселелер қаралды. Мәжілісте талқыланған осы мәселелер бойынша мынадай қаулы қабылданады: Орта Азия Республикаларын межелеу жөніндегі аумақтық комиссияның құрамына ҚазАТкомның төрағасы С.Меңдешев (комиссия төрағасы) егін шаруашылығы Халық комиссары Ә.Әлібеков комиссия мүшелігіне кандидат Т.Жүргенов бекітілсін. Түркістан қазақтары атынан ұсынылған С.Қожанов, Н.Сырғабеков, С.Есқараевтардың кандидатуралары да бекітілсін.

Мәжілісте Түркістан республикасынан бөлінетін қазақ аудандарын басқару және Қазақ автономиясының құрамына қабылдау үшін құрамында С.Меңдешев, Ә.Әлібеков, С.Есқараев, Н.Сырғабеков және Т.Жүргенов бар революциялық комитет құрылды. Революциялық комитеттің төрағасы С.Меңдешев оның орынбасарлары болып Ә.Әлібеков және С.Есқараев тағайындалды. Революциялық комитеттің мүшелігіне кандидаттар болып С.Қожанов, Избасаров, Ж.Мыңбаев бекітілді. Осы мәжілісте қаралған басты мәселелердің тағы бірі болашақ астананың жағдайы болатын. Мәжіліс Қазақ республикасының астанасын Орынбор қаласынан ішкі қазақтар тығыз қоныстанған аймаққа көшіру жөніндегі мәселені қарап: Орталықтың жергілікті халықтың тығыз бөлігіне жақындығының қажеттілігіне сондай-ақ, Қазақ республикасының кейбір бөліктерінің шашыраңқылығын есепке ала отырып, Қазақ республикасының орталығын Орынбор губерниясынан ауыстырудың қажеттілігіне байланысты және Қазақ елі үшін Оңтүстік облыстардың саяси-экономикалық үлкен маңызын және Қазақстанның Орта Азиялық экономикалық бірлестікке қатысуын ескеріп, Қазақстанның орталығын Орынбордан қазақтар тығыз қоныстанған ауданға көшіру осы мақсатта РК(б)П ОК-нен уақытша Ташкент қаласын пәтер ретінде пайдалануға рұқсат беруін сұраған қаулы қабылдады [2].

РК(б)П Орта Азия бюросы жанынан құрылған Қазақстандық комиссия өкілдері аумақтық межелеуге байланысты, алдағы құрылғалы жатқан республиканың мемлекеттік құрылымына байланысты өздерінің ұсыныстарын жасады. Қазақ автономиясының құрамына қосылғалы жатқан облыстардың шекарасын анықтауға қатысып, сол аймақтағы халықтардың этнографиясына қатысты және тағы да басқа керекті мәліметтерді жинады. Бұл қазақ комиссиясының сол кездегі батыл да дұрыс шешімдерінің бірі, ұлттық-аумақтық межелеуді жүргізу барысында Қазақ автономиясын одақтас республикаға айналдыру жөніндегі ұсынысы еді. Мәселен, Қазақ Республикасы мен Түркістан облыстары қазақтары делегациясының РК(б)П Орталық комитеті атына жазылған “Орта Азиядағы ұлттық межелеуге байланысты, Қазақстан жөнінде” деп аталатын хатында ұлттық аумақтық межелеудің қорытындысы бойынша Қазақ автономиясын одақтас республикаға айналдырудың негізгі тұжырымдары айтылған болатын. Бірақ, өкінішке орай, қол астындағы аз ұлттардың тағдырын өз қалауларымен шешіп үйренген Орталық: “бұндай үлкен аумақта аз санды халықпен, артта қалған экономикамен, сауатсыз халықпен, жергілікті кеңестік мамандардың өте аздығы, РКФСР-дың көмегінсіз дербес басқару мүмкін емес” деген секілді қисынсыз дәлел сымақтарын алға тартып, бұл ұсынысты қабылдамай тастады.

Жалпы алғанда, Қазақ автономиясына қосылғалы жатқан Сырдария мен Жетісу облыстарының шекараларын айқындау жұмыстары өте қатты шиеленіскен қиыншылықтармен жүргізілді. РК(б)П Қазақ облыстық комитетінің қаулы шешімдерімен қатар Орта Азия аумағын межелеу жөніндегі Қазақстандық комиссия мүшелері Ташкент қаласын және оның төңірегіндегі аудандарды Қазақстанға қосу жөніндегі өздерінің ұсыныстары мен талаптарында қаулы-қарарлық шешімдерді толықтыра отырып, халықтың сандық құрамын нақты статистикалық мәліметтермен анықтап, талас тудырып отырған аудандарды Қазақстанға қосу мәселесін Орталық комитеттің атына жазылған хаттарында қойған болатын. Ең бастысы

талас тудырып отырған аудандардағы Қазақ халқының санын қолдан кемітіп отырғандардың бетін ашты. Қазақстандық делегация Орта Азия Республикаларының аумағын межелеуді жүргізу барысында РК(б)П Орталық комитеті Ташкент қаласын Өзбек Республикасының құрамында қалдыру қажет деп тапқанын, ал Қазақ облыстық комитеті бұл мәселені қайта қарап, бүкіл Ташкент уезін, Ташкент қаласымен қоса Қазақ Республикасына қосу қажеттігін нақты дәйектермен негіздеген болатын. Еліміздің оңтүстігіндегі жерлер Ташкент уезі, Ташкент қаласы үшін күрес барысында талас тудырған Ташкент қаласы мен оның төңірегіндегі аудандардың тағдыры біздің пайдамызға шешілмегені белгілі. Дегенмен де, 1924 жылдың соңындағы Орта Азия республикаларының аумағын межелеу жұмыстарынан кейін, бүкіл қазақ жерлері бір мемлекетке біріктіріліп, Қазақ АКСР-ның қалыптасуы аяқталды. Республикамыздың аумағы 700 мың шаршы шақырымға жуық ұлғайды, халқымыздың саны 1 миллион 468 мың адамға көбейді. Осы орайда Сұлтанбек Қожанов, Әлиасқар Әлібеков және тағы да басқа халқымыздың ұлтжанды қайраткерлерінің ұлттық аумақтық межелеуді жүргізу жұмыстарындағы халқымыз үшін қызметін, жер ана үшін күресін мақтанышпен айтуға тиіспіз! Өкініштісі сол, қажырлы күреспен 1924 жылы межеленген шекараны содан кейінгі жылдары қаз-қалпында ұстап тұра алмағанымыз!

Орта Азия республикаларының аумағын межелеу жұмыстары аяқталып, Сырдария және Жетісу облыстары Қазақстанға қосылғаннан кейін, Қазақ республикасының аумағының кеңейгендігін, Орынбор өлкесінде қазақтардың тым аз тұратындығын және губерния экономикасының Ресеймен тығыз байланыстығын алға тартқан Мәскеу Орынбор қаласы мен губерниясын Ресей Федерациясына қосу мәселесін қойып, ақырында дегендеріне жетіп тынды. Орынбор губерниясымен қатар Орал губерниясының Елек уезі, Ақтөбе және Қостанай губернияларының бір бөлігін де Ресейге қосу жөнінде шешім қабылдаған болатын. Бұндай еліміз үшін зиянды шешімдерге осы жылдары Қазақ республикасында жауапты қызметтерді атқарған С.Қожанұлы, Ж.Мыңбайұлы, С.Сәдуақасұлы, Н.Нұрмақұлы, Ә.Мендиярұлы сынды қайраткерлер батыл түрде қарсы шықты. 1925 жылы 16 маусымда бюро мүшелері: Нанейшвили, Қожанов, Нұрмақов, Каширин, Боярский қатысқан РК(б)П Қазақ өлкелік комитеті мәжілісінің күн тәртібінде Қазақ Орталық атқару комитетінің арнайы өкілі және жұмыс тобының жетекшісі ретіндегі Ә.Әлібековтың “Орынбор губерниясы бойынша межелеуді жүргізу жөніндегі комиссиясының жұмысы туралы” баяндамасы тыңдалды. Ә.Әлібеков өз баяндамасында Орынбор губерниясымен Қазақ автономиясының арасындағы экономикалық межелеу мәселелеріне және осы саладағы Қазақ автономиясы наркоматтарының жұмысына тоқтала отырып, аумақтық межелеуді жүргізу барысындағы шекара мәселесіне айрықша тоқталған болатын. Ол шекараны айқындау ісіндегі Ресей тарапы тықпалап отырған Қазақ Республикасы үшін тиімсіз ұсыныстармен келіспейтінін айтып, өзінің жеке пікірін ашық білдірген еді. Ә.Әлібековтың баяндамасынан кейін мәжілісте мынадай қаулы қабылданады:

Бүкілресейлік Орталық атқару комитеті мен Қазақ Орталық атқару комитетінің өкілдері арасындағы уағдаластыққа қол жеткізілген келісімдер бекітілсін. ҚАЗАТкомның өкілі жолдас Ә.Әлібековтың барлық жеке ерекше пікірлеріне қолдау көрсетілсін.

Бүкілресейлік Орталық атқару комитетінің комиссиясы құрамындағы Қазақ автономиясының өкілінің пікірлері мен қорытындылары мойындалсын. Шекара мәселесін шешуде Торғай облысының революцияға дейінгі шекарасы негізге алынсын.

Орынбор губерниясының бір бөлшегі Орал өзені бойынша шекараны белгілеу жөніндегі Қазақстанның талабы мойындалсын.

Орал губерниясы Елек уезінің бір бөлігін Орынбор губерниясына қосу жөніндегі Орынбор губерниясы басшылығының және осы мәселе бойынша БОАК-ті комиссиясының төрағасы жолдас Сабировтың пікірі қате деп танылсын.

Елек уезінің көрсетілген аймағы экономикалық белгілері бойынша Орал губерниясынан бөліп алу мүмкін емес.

Орталық комитеттің казактар туралы пленумының қаулыларын іске асыруға байланысты Орал губерниясындағы барлық казактардың елдімекендері, бұрынғы казак әскерлері Қазақ автономиясының құрамындағы казак әкімшілік бірлігі деп танылуы қажет. Сондықтан, Елек уезіндегі Орал казактарының елді мекендерін бөліп қарастыруды саяси тұрғыдан мүмкін емес деп мойындалсын [3].

Көріп отырғанымыздай Орынбор губерниясының Қазақ автономиясынан бөлінуінің алғашқы кезеңінде қайраткер Ә.Әлібеков және тағы да басқа қайраткерлер Қазақ жерлері үшін табанды күрес жүргізген. Бірақ, 1925 жылдың тамыз айында Қазақ өлкелік партия комитетінің басшылығына Ф.Голощекиннің тағайындалуы жағдайды күрт шиеленістіріп жіберді. Ф.Голощекин келгеннен кейін Орынбор губерниясымен қатар, талас тудырып отырған Орал губерниясының Елек уезі және Ақтөбе губерниясының бір бөлігі де Ресей Федерациясына қосылып кете барды.

Сонау XX ғасырдың бас кезінен бастап, еліміздегі жер мәселесін зерттеумен түбегейлі айналысқан Алаш қозғалысының көшбасшысы Әлихан Бөкейханов: “Жер, жер және жер. Жерсіз отан жоқ” деп, бүкіл ұлғазаттық қозғалыстың негізі жер анадан басталатынын баса көрсеткен болатын.

Өйткені, Ресей империясы кезінде Ресейдің орталық аудандарынан шаруаларды Қазақ жеріне қоныс аударып, қазақтың шұрайлы жерлерінің оларға тартып әперілуі, көшпелі мал шаруашылығымен айналысып отырған қазақтардың дәстүрлі шаруашылығына соққы болып тиді. Бұл отарлық саясат Қазақ халқын түпкілікті жоюға бағытталған зорлық-зомбылық түрінде жүргізіліп жылдан-жылға күшейе түскен еді. Қазақ жеріне қоныс аударған Орыс шаруаларының легі тоқтамады. Жер тарыла түсті.

Осы жер ана үшін күрес Кеңестік кезеңнің алғашқы жылдарында да жалғасып жатты. Жер үшін болған қасиетті күрестің алдыңғы шебінде 1924 жылдың қаңтар айынан 1926 жылдың қыркүйек айына дейін Қазақ АКСР-і Егін шаруашылығы халкомы болып істеген Әлиасқар Меңдиярұлы тұрды. Қазақстанда Кеңес өкіметі орнағаннан кейін, Ресей империясы кезінде тартып алынған Қазақ жерлері еңбекші Қазақ халқына қайтарылуы тиіс делінген декреттер қабылданғанымен, ол іске аспай қалды. Түркістан аймағында бұл декреттер аз да болса қолға алынса, Қазақ автономиясының территориясында мүлде іске асырылмады деп айтуға болады. Қазақтың шұрайлы жерлерінің барлығы орыс кулактары мен казактардың қоныс аударып келген орыс шаруаларының қолында болды. Сондықтан Қазақ автономиясындағы жер мәселесі ең ушығып тұрған, көкейтесті мәселе болатын. Оның үстіне осы жылдары қазақтың ұлтжанды қайраткерлері қанша қарсылық көрсеткенімен, Ресейден қоныс аударушылар легі толастамаған. Бұл жағдай онсыз да жерге қатысты ушыққан мәселені бұрынғыдан да күрделендіре түсті. Міне осындай, жер тартысы қызып тұрған қиын кезеңде халқымыздың ұлтжанды қайраткерлерімен бірлесе отырып, Егін шаруашылығы халкомы Әлиасқар Меңдиярұлы ең бірінші кезекте қазақ шаруаларына жер беру мәселесін қойып, 1924 жылы сәуір айында болған РК(б)П Қазақ облыстық комитетінің пленумы және 1925 жылы болған РК(б)П V конференциясының қарарларында: “Жергілікті халықты жерге орналастырып болғанша, елдің шаруашылық өміріндегі ұйымдастыру жұмыстарына кедергі келтіріп отырған өздігінен қоныс аударып келуді тоқтату жөнінде нақты әрекеттер қажет” делінген шешімдерді қабылдатқызуға қол жеткізді [4]. Яғни, жерге ең алдымен жер иесі Қазақ халқын орналастыру, одан соң 1918 жылға дейін Қазақ жеріне келген келімсектерді екінші кезекте Қазақстанға өз еркімен 1922 жылдың 31 тамызына дейін келгендерді жерге орналастыру жөніндегі Қазақ ОАК-нің шешіміне қоныс аударып келушілер қарсы шықты. Мәскеуге толассыз арыз-шағымдарын жазды. Оларды Мәскеулік билік қолдады. Міне, осындай текетірестің қызған шағында, халқымыздың қасіретіне орай орталықтың тапсырмасымен Қазақстан басшылығына Ф.Голощекин келді. Ф.Голощекин Қазақстан басшылығына келген алғашқы кезеңде жер мәселесіне және қоныстанушыларға жер беруді тоқтату жөніндегі бұған дейін қабылданған Қазақ өлкелік партия комитеті мен Қазақ Орталық атқару комитетінің шешімдерін өзі де қолдаған. Мәселен, 1925 жылы 16 қыркүйек күні болған РК(б)П Қазақ өлкелік комитетінің алқа мәжілісінде Өлкелік партия комитетінің: “1925 жылы 11 сәуірде қабылданған ҚазОАК-нің декретімен РКФСР ОАК-нің арасында туындап отырған келіспеушіліктерге байланысты” деген қарар арнайы талқыланып, мынандай қаулы қабылданады:

«1) Жергілікті халықты жерге орналастырып және жергілікті халықтың мұқтажын қанағаттандырығаннан кейін қоныс аударушылар үшін артық жерді анықтағанша РК(б)П ОК-нің алдында өздігінен қоныс аударушыларға тиым салуды және РКФСР жер комитетінен ондайды ұйымдастыруды толық тиым салу мәселелерін қорғап қалу» [5].

Халқымыздың ұлтжанды қайраткерлері жер мәселесі бойынша Орталықпен талас барысында халқымыздың мүддесін барынша қорғады. Бұл жылдары Қазақ өлкелік партия комитетінің басшылығында, Қазақ Өлкелік атқару комитетінің басшылығында және Қазақ үкіметінің басшылығы мен құрамында Сұлтанбек Қожанов, Жалау Мыңбаев, Смағұл Сәдуақасов, Нығмет Нұрмақов, Әлиасқар Әлібеков сынды тұлғалар тұрды. Міне сондықтан да, алғашқы кезеңде зымияндықпен ішкі сырды бүгіп қалған Ф.Голощекин кейінгі жылдары бұл талас тудырып отырған мәселеде жалт берді де үнемі орталықты қолдап, Мәскеудің мүддесіне сай шешімдерді қабылдатқызуға бар күшін салды. Өзінің алғашқы кездегі бұл зымияндық әрекеті жөнінде былай деп ашық айтқан болатын: “Мәселенің қалай болғанын айтуға рұхсат етіңіздер. Мен келгеннен кейін, 5-ші партия конференциясының алдында Қожанов топшылары және Сәдуақасов топшылары “Орталық комитет отаршылдық бағыт алуда және осы отаршылдықты жүргізу үшін Голощекинді жіберді” деген сөз таратты... Мен келгеннен кейін үшінші күні олар жер мәселесін қойды. Онда мен Мұрановтың жағдайында сияқты едім. Ештеңені айырып жатпадым. Онда Қазақстан үкіметі мен БОАК-нің арасында қоныс аударушыларға байланысты айтыс мәселесі тұрды. Қазақ өлкелік партия комитеті 1925 жылы 11 сәуірде мынадай қаулы қабылдаған: «1922 жылдың 31 тамызына дейін КазАКСР-на сырттан өздігінен келіп қоныстанған қоныстанушылар жер беруге

жатпайды. Бұл өздігінен қоныс аударып келгендер өздерінің бұрынғы тұрақтарына қайтарылуға жатады немесе жерді пайдаланғаны үшін ақы төлеуге ғана жіберіледі». БОАК бұнымен келіспеді. Келіспегені дұрыс болды. Мен алғашқы кезде жағдайды онша түсініксіз емей, комиссия құруды ұсындым. Комиссия құрдық. Комиссияға барардың алдында мен жолдас Әлібековты және басқаларды шақырып былай дедім: “Мәселені маған түсіндіріңдер”. Маған түсіндіруге тырысты, мен мәселенің байыбына жеттім. Қазақстаннан 40-50 мың Орыс жанұяларын шығаруға әрекет етіп жатыр екен немесе оларды мәңгі арендатар етпекші. Оның үстіне аренда беруші ҚазОАК. Сонда мен комиссияға келіп былай дедім: “Жолдастар бұл өтпейді! Оларды күштеп шығару үшін сіздерде қарулы күш бар ма? Олар 200 мың адам, олар шығып кету үшін оларға беретін материалдық құралдарыңыз бар ма? Сіздер мұны көз алдарыңызға қалай елестетіп жатырсыздар? Ақылдасты... келісті. 1925 жылдың қыркүйек айына дейін қоныс аударғандар жерге орналастыруға жатады” деп өзгертті” [6]. Міне осындай Ф.Голощекиннің аярлығынан кейін 1926 жылы ақпан айында Бүкілресейлік Орталық атқару комитеті Қазақ автономиялық билігінің басшылығымен келіспей-ақ V-Өлкелік партия конференциясында қоныстанушыларға байланысты қабылданған шешімдерді жоққа шығаратын қаулыны бекітті. Яғни, Қазақстанда сталиндік әкімшіл-әміршіл билік жүйесі орнағаннан кейін жер мәселесіндегі түйткілдер бұрынғыдан да күшейе түсіп, кешегі ресейлік империя кезеңіндегі отыршылық саясат жаңа қарқын алды. Оның Қазақстанда одан әрі қарқын алып күшейе түсуінің тағы бір себебі, Ф.Голощекин Мәскеудің қолдауына сүйеніп, халқымыздың Сұлтанбек Қожанов, Смағұл Сәдуақасов сынды ұлтжанды қайраткерлерін бірінен соң бірін Қазақстандағы биліктен шеттетуге қол жеткізуі болды. Екінші жағынан, Қазақстанда мансапқа малданып өз халқының ұлттық мүдделеріне қарсы “шабатын” билік құмар О.Исаев, І.Құрамысов, Н.Сырғабеков секілді “Қызыл белсенділерді” өз жағына тарта білген еді.

Әлиасқар Меңдиярұлы Егін шаруашылығы халық комиссары болып істеген жылдары бұған дейін жұмысы бір жүйеге түспеген, шашыраңқы егін шаруашылығы халкомның жұмысын бір арнаға түсіріп, оның жұмысын жандандыруға күшін салды. 1925 жылы 7 наурызда өткен РК(б)П Қазақ өлкелік комитетінің мәжілісінің күн тәртібінде Әлиасқар Меңдиярұлының ұсынысы бойынша: “Егін шаруашылығы комиссариатындағы бұрынғы қоныс аудару мекемелерінің барлық иеліктерін, мүліктерін, материалдары мен құралдарын жинақтау” мәселелері қаралып, ол толығымен қолдау тапқан болатын [7]. Атам заманнан бері мал шаруашылығымен айналысып келе жатқан Қазақ халқы үшін жерді пайдаланудың тиімділігін арттыру, сондай-ақ еліміздегі ұлтаралық қатынастың шиеленісуіне Қазақ жеріне қоныстанушылардың толастамағандығы себеп болып, жер тапшылығының туындап отырғандығын айқын түсінген Әлиасқар Меңдиярұлы Қазақстандағы жерлердің құнарлы, құнарсыздығына қарай мұқият зерттеу мәселесіне жіті назар аударды.

Оның үстіне, 1924 жылы 17 сәуірде РКФСР ХКК мен БОАК-ның “Қазақ кеңестік социалистік автономиялы республикасының көшпелі, жартылай көшпелі және отырықшы шаруашылыққа көшетін тұрғындарын жерге орналастыру” туралы қаулысы шығып, еліміздің барлық аудандарында, жерге орналастыруды жаппай жүргізу және міндетті сипат алынды. Қаулы бойынша ауыл шаруашылық өнімдерін ұлғайту мақсаты көзделгенімен де, қаулының халқымыздың дәстүрлі мал шаруашылығына тигізер зияны мол болатын. Сондықтан егіншілік халық комиссары Әлиасқар Меңдиярұлы бұл мәселеге айрықша мән беріп, осындай ауқымды істі ғылыми түрде зерттеу ісінен бастады. Осы мақсатта Қазақ жерін зерттеумен ұзақ жылдардан бері айналысып келе жатқан қайраткер, ғалым Әлихан Бөкейхановты және ол арқылы профессор С.Швецов бастаған Ресейдің агроном ғалымдарын, милиоратор инженерлерін Қазақ жерлерін зерттеу экспедицияларына тартты. Өз кезегінде бұл жылдары Москвада үй қамақта болып, Қазақстанға баруға тиым салынған қайраткер Әлихан Бөкейхановта Қазақстандағы жағдаймен хабардар болумен қатар, еліне келіп, қол ұшын берудің әртүрлі жолдарын қарастырып жатқан еді. Мәселен, қайраткер тұлға Әлиасқар Меңдиярұлына жазған хаттында былай деген болатын:

“Товарищ Али! Вы пришлите мне письмо от Казахского Наркомзема с вызовом на пятнадцатое октябрь в Кызылорду. На основании этой бумаги я добьюсь разрешения ЦИЗа. Если не пришлешь, ЦИЗ меня не отпустит. Придется применить силу. Тогда я рассорюсь с ними. Это не нужно ни мне, ни тебе. Когда вы напишете бумагу, передайте ее через Смагула. Алихан. 2 октября 1925 года” [8]. Сонымен, Егін шаруашылығы халық комиссары Әлиасқар Меңдиярұлының шақыруымен келіп өз жұмысын бастаған профессор С.Швецов басқарған Ресейлік ғалымдар тобы құрамында қайраткер Әлихан Бөкейхановта бар республика тұрғындары үшін жер телімдерінің нормаларын анықтау, отырықшы және көшпелі шаруашылық үшін жердің құнарлығын анықтау мақсатындағы зерттеу жұмыстарын жүргізеді. Профессор С.Швецовтың басшылығында зерттеу жұмыстарын жүргізген ғалымдар тобы, Қазақ халқының тұрмыс салты мен шаруашылығын және орыс қоныс аударушыларының да шаруашылық тұрмысын олардың

жерді пайдалануға қатысты қолда бар материалдарды жинақтау мен талдау жұмыстарын жүргізе отырып, 1926 жылы “Тұрмыстық және табиғи-тарихи жағдайдағы қазақтардың шаруашылығы. Қазақ АКСР-ға жерге орналастыру нормаларын әзірлеуге материалдар” деген атпен еліміздегі жерді пайдалану жөніндегі кеңінен қамтыған еңбекті жариялады. Бұл профессор С.Швецов бастаған ғалымдардың ұжымдық еңбегін Қазақ АКСР егін шаруашылығы халық комиссариаты баспадан шығарған. Еңбектегі “Қазақстанның тұрмысы және табиғаты” деген мақаласында профессор С.Швецов мынадай қорытынды байлам жасайды: «Су көздері мардымсыз жабайы кең далада адам тек мал шаруашылығымен айналыса алады, оның үстіне тек көшпелі шаруашылықпен».

Дәстүрлі көшпелі шаруашылықты ол, өсімдігі жұтаң, тақыл-тұқыл кең далада мал үшін азық қысқа мерзімге ғана жетеді. Сондықтан мал азық үшін бір жерден екінші жерге жылжып отырады деп жақтады. «Малдың қалыптасқан қозғалысын бұзу деп жазды С.Швецов-миллиондаған қазақ халқын асырап отырған кең даланың құнарсыздануына алып келеді. Өйткені бұл жерде шаруашылықтың басқаша түрін жүргізу мүмкін емес...» Басқа да көшпелі тұрмысты жақтаушылар секілді профессор

С.Швецов та “Қазақтардың осы уақытқа дейін көшпелі тұрмысты сақтап қалғандығына таң қалудың керегі жоқ, керісінше құрғақ кең далада көшпелі тұрмысты сақтай отырып, шаруашылықты тиімді жүргізуіне және даланы құнарсыздандырмай сақтай білуіне таң қалу қажет. Қазақстандағы көшпелі тұрмысты жою, қазақтардың шаруашылығын жоюмен қатар, кең даланы адам тұрғысыз шөл далаға айналдырады” деп батыл ғылыми тұжырым жасайды [9]. Қазақ жерінің тарихы мен тағдырынан мол хабары бар Әлихан Бөкейхановпен жер мәселесіне байланысты үнемі ақылдасып, кеңесіп отыратын профессор С.Швецов көшпелі шаруашылықтың артта қалғандығын жоққа шығара отырып, көшпелі шаруашылықтан отырықшылыққа көшу процесін эволюциялы жолмен жүруін жақтады. Қайта құрылымдар жүргізу, жанарту барысында даланың табиғи заңдылықтарын сақтау, есепке алу мәселелерін есте сақтауды ескерткен еді.

Осылайша, құрамында қайраткер тұлға Әлихан Бөкейханов болған ғалымдардың ғылыми тұжырымдары Қазақ даласын жаппай отырықшы шаруашылыққа айналдырудан және Ресейден қоныс аударушы орыс шаруаларының қазақ жерін басы байлы қанауына тосқауыл болды. Яғни С.Швецов бастаған ғалымдар тобы республикадағы жерге орналастыру нормалары бойынша Орталық пен республикалық партия басшылығы күткен ғылыми қорытынды жасаған жоқ. Олардың ғылыми тұжырымдары партиялық биліктің қарарларына қайшы келді. Бұл ғалымды социалистік құрылысқа қарсы деп айыптауға негіз болған еді. Партия саясаты, партияның қарарлары мен шешімдерін орындау деген “жел сөзді” бетперде еткен Ф.Голощекиннің басты арманы Қазақ даласын орыс қоныстанушыларына толтыру арқылы, Қазақстанды Ресейдің бір губерниясына айналдыру болған болатын.

Қайраткер Әлихан Бөкейхановтың фамилиясын естігеннен төбе шашы «тік тұратын» Ф.Голощекин республикадағы жер қатынастарына байланысты жасалған ғалымдардың ғылыми еңбегін жоққа шығаруға барын салды. Ол: «жер нормаларын анықтау ғылым Академиясына, оңшыл әсер Швецовқа берілген, Әлихан Бөкейхановтың басшылығымен. Біз өз жұмыстарыңыздың көрсеткіштерін көрсетесіздер деп талап еттік. Бірақ олай істемеді. Нұсқау алу үшін бізге бірді-бір рет хабарласпады. Нұсқау беру, жұмысты бақылау процесін жүргізуге Өлкекомның мүмкіндігі болмады. Жер нормалары жөніндегі олардың еңбектері жарыққа шыққаннан кейін де, оның дұрыс жүргізілмегендігі және біржақтылығын сырттан көптеген көрсетушілер болса да, біз оны қарай алмадық. Өлкекомның бұл жұмыстарды қарай алмауы үшін, барлық шаралар жасалды» деп ғалымдардың еңбегіне “қаһарын” төгіп, жоққа шығаруға тырысты [10]. Жерге орналастыруға қатысты атқарылған жұмыстарды, жер мәселесіне қатысты таптық тұрғыдан келу жоқ, басқа ұлттардың еңбекшілерінің мүддесін елемей деген сықылды таптық тар мағына тұрғысынан қарап, профессор С.Швецов пен Әлихан Бөкейхановтардың зерттеулеріне қанағаттанбай, ақша алғаннан басқа ештеңе бітірмеді деп кінәлады.

Ал осы ғалымдарды арнайы шақырып, үлкен ғылыми жұмысқа бастама болған Әлиасқар Меңдиярұлының басшылығындағы егін шаруашылығы халық комиссариатын «архи-ұлтшыл комиссариат», «жерге орналастыруды жүргізуде, партия бағытын бұрмалаушы комиссариат» деп айыптаған болатын. Голощекин билік тарапынан осындай негізсіз айыптаулар мен қуғындаулардан кейін, кең көлемде Қазақ жерін ғылыми тұрғыдан зерттеу жұмысын ұйымдастырған Әлиасқар Меңдиярұлы 1926 жылы қыркүйек айында орнынан алынды. Содан кейін, Қазақ жеріне қоныс аударып келгендерді жерге орналастыру мәселесінде Голощекин және оны қолдаған орталықтың отарлық ниеті бір мақсатта болуына байланысты БОАК-тің орыс шаруаларын жерге орналастыру бойынша кезектің барлық түрін жою жөніндегі қаулысы шықты. Бұл қаулы бойынша қоныс аударушылар ешқандай да кезексіз Қазақ жерінен жер алып, қоныстануға мүмкіндік алды. Жер үшін халқымыздың ұлтжанды қайраткерлері мен Голощекин билік арасында күрес кейінгі жылдары да жалғасып жатты.

Қазақ Егін шаруашылығы халық комиссариатын екі жылдай басқарып, Қазақ халқының болашағы үшін үлкен игі бастамалардың ұйытқысы болған Әлиасқар Меңдиярұлына өзі тіркеуде тұрған партия ұйымы тарапынан мынадай пікір берілген екен:

“Егін шаруашылығы халық комиссары болып істеген уақытында жолдас Әлібеков өзінің ұйымдастырушылық қабілетімен наркоматтағы жұмыстың шаруашылық саласын, сондай-ақ ұйымдастырушылық жағын бір жүйеге келтірді. Егін шаруашылығы комиссариатында маман жұмысшылардың аздығына байланысты, осы сала бойынша маман кадрлардың тапшылығын ретке келтіріп, іскерлік ынтымақтастықты қалыптастырды. Өзінің негізгі жұмысындағы жұмыстың көптігіне байланысты, партиялық жұмысқа аз қатысты. Соған байланысты партиялық жұмыс бойынша берілген тапсырмаларды барлық уақытта орындай алған жоқ. Жоғарыда айтылған жәйттарды назарға ала отырып, ауыл шаруашылығы және орман жұмысшылар одағының коммунистік фракциясы жолдас Әлібековті өз қызметінде қалдыруды дұрыс деп есептейді” [11]. Әлиасқар Меңдиярұлы Егін шаруашылығы халық комиссары лауазымынан алынғаннан кейін, Қазақ су шаруашылығы басқармасының бастығы, Орта Азия мелиорация және ауыл шаруашылығын механикаландыру институтының директоры қызметтерін атқарды.

Қорытынды. Зерттеу жұмысының нәтижесі бойынша мынадай тұжырым жасауымызға болады: Әлиасқар Меңдиярұлы Әлібеков Кеңестік биліктің алғашқы жылдарында Қазақстанда ірі лауазымды қызметтер атқарып, Кеңес өкіметінің қалыптасуында өзіндік рөл атқарған ірі саяси қайраткер тұлғалардың бірі. Қай қызмет саласында жүрсе де өзінің азаматтық позициясынан таймай Голощекиндік озбыр билікпен ұлттық саясаттың, жергіліктендірудің дұрыс жүргізілмеуі, Ресейден қоныс аударудың тоқтатылмауы, Қазақ халқын жерге орналастырудың жүргізілмеуі және тағы да басқа халқымыздың ұлт ретінде дамуындағы аса маңызды әлеуметтік-экономикалық және саяси шараларды іске асыру барысында күрес жүргізіп, ұлт мүддесі үшін күрескен қайраткер болып табылады. Ол 1937-1938 жылдары елімізде жүргізілген жаппай қуғын-сүргіннің жазықсыз құрбаны.

Пайдаланылған әдебиеттер мен деректер тізімі:

1. *Қазақстан Республикасы Президентінің мұрағаты. Қор-141, Т-16, іс-1398. pp 6-7.*
2. *ҚР ПМ. Қор-139, іс-818 в. pp 71-72.*
3. *ҚР ПМ. Қор-141, Т-1, іс-13^б. pp 1-4.*
4. *Қазақстан компартиясы съездерінің, конференцияларының және пленумдарының қорлары мен шешімдері. 1-Т. 1921-1927. – Алматы, 1987. – 287 б.*
5. *ҚР ПМ. Қор 141, Т-1, іс-490. n 365.*
6. *ҚР ПМ. Қор 141, Т-1, іс-38. pp 284-285.*
7. *ҚР ПМ. Қор 141, Т-1, іс-12. n 1.*
8. *Тұрсын. Ж. Боль моя, гордость моя-Алаш! Астана: Аударма, 2016.- 1104 с.*
9. *Қазахское хозяйство и его естественно-исторических и бытовых условиях. Под.ред. С.П.Швецова: Народный комиссариат земледелия КАССР. – М., 1926. – 200 с.*
10. *ҚР ПМ. Қор 141, Т-1, іс-38, n 197.*
11. *ҚР ПМ. Қор 141, Т-1, іс-1338. n 12.*

References:

1. *Qazaqstan Respublikasy Prezidentiniñ muragaty. Qor-141, T-16, is-1398. pp 6-7.*
2. *QR PM. Qor-139, is-818 v. pp 71-72.*
3. *QR PM. Qor-141, T-1, is-13b. pp 1-4.*
4. *Qazaqstan kompartuasy sezderiniñ, konferentsualarynyñ jáne plenyndarynyñ qorlary men sheshimderi. 1-T. 1921-1927. Almaty, 1987-287 b.*
5. *QR PM. Qor 141, T-1, is-490. p 365.*
6. *QR PM. Qor 141, T-1, is-38. pp 284-285.*
7. *QR PM. Qor 141, T-1, is-12. p 1.*
8. *Tursyn. J. Bol moia, gordost moia-Alash! Astana: Aýdarma, 2016.- 1104 s.*
9. *Qazahskoe hoziastvo i ego estestvenno-istoricheskah i bytovyh ýslovuah. Pod.red. S.P.Shvetsova: Narodnyi komissariat zemliadelua KASSR. – M., 1926.-200 s.*
10. *QR PM. Qor 141, T-1, is-38, p 197.*
11. *QR PM. Qor 141, T-1, is-1338. p 12.*

Ш.Б. Тілеубаев*¹, С.Г. Белоус²

¹тарих ғылымдарының кандидаты, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының жетекші ғылыми қызметкері, Алматы қ., Қазақстан,
E-mail: Shamek_09@mail.ru

²PhD, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
академик Т.С. Садықов атындағы Қазақстан тарихы кафедрасының аға оқытушысы,
e-mail: sbelous978@gmail.com

ДҮР САУРАМБАЕВ: АЛАШ ҚОЗҒАЛЫСЫНА АТСАЛЫСҚАН ҚЫРҒЫЗ ЗИЯЛЫСЫ

Аңдатпа

XX ғасырдың басында тарих сахнасына шығып ұлттық бірегейлік пен жердің тұтастығын сақтау жолында күрескен түркістандық зиялылардың қызметі жөнінде советтік тарихнамада біржақты ұстаным болып, олардың еңбегі тар таптық тұрғыдан қарастырылып келді. Советтер одағы ыдырап, оның құрамында болған елдер өз тәуелсіздіктерін алған кейін ғана ұлт зиялылары туралы дұрыстап жан-жақты зерттеле бастады. Мақалада Алаш қозғалысына белсенді араласқан қырғыз зиялысы Дүр Саурамбаевтың өмірі мен қызметінің кейбір сәттері тың тарихи деректер негізінде талдауға алынады.

Жұмыста ҚР Орталық Мемлекеттік архивінің, ӨР Орталық Мемлекеттік архивінің, ҚР Президентінің архивінің құжаттары және XX ғасырдың басындағы ұлттық баспасөз материалдары пайдаланылды. Зерттеу отандық тарихнаманың соңғы жылдардағы ғылыми ұстанымдары мен методологиялық құралдарына негізделген.

Түйін сөздер: Алаш қозғалысы, зиялы, Түркістан, жандармерия, тыңшы, уез, съез, босқындар, революция.

Тлеубаев Ш.Б.*¹, Белоус С.Г.²

¹кандидат исторических наук, ведущий научный сотрудник Института истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова, г. Алматы, Казахстан,
E-mail: Shamek_09@mail.ru

²PhD, старший преподаватель кафедры истории Казахстана имени академика Т.С. Садыкова
Казахского национального педагогического университета имени Абая,
г. Алматы, Казахстан, e-mail: sbelous978@gmail.com

ДЮР САУРАМБАЕВ: КЫРГЫЗСКИЙ ИНТЕЛЛЕГЕНТ УЧАСТВОВАВШИЙ В ДВИЖЕНИИ АЛАШ

Аннотация

Деятельность туркестанской интеллигенции, вышедшей на историческую арену в начале XX века и боровшейся за сохранение национальной идентичности и территориальной целостности, в советской историографии изучалась однобоко, преимущественно с позиции классового подхода. Разностороннее исследование деятельности национальной интеллигенции началось только после распада Советского Союза и обретения независимости республик, которые были в его составе. В статье на основе новых исторических документов анализируются некоторые аспекты жизни и деятельности кыргызского интеллигента Дюра Саурамбаева, активно участвовавшего в движении Алаш.

В работе использованы документы Центрального Государственного архива РК, Центрального Государственного архива РУ, Архива Президента РК и материалы национальной печати начала XX века. Исследование базируется на методологическом инструментарии отечественной историографии последних лет.

Ключевые слова: движение Алаш, интеллигенция, Туркестан, жандармерия, агент, уезд, съезд, беженцы, революция.

*Tleubayev Sh.B.*¹, Belous S.G.²*

*¹Candidate of Historical Sciences, Leading researcher at the Institute of History and Ethnology named after V.I. Ch.Ch.Valikhanova, Almaty, Kazakhstan,
E-mail: Shamek_09@mail.ru*

*²PhD, Senior Lecturer, Department of History of Kazakhstan named after Academician Sadykov T.S.,
Abai Kazakh National Pedagogical University,
Almaty, Kazakhstan, e-mail: sbelous978@gmail.com*

DYUR SAURAMBAEV: KYRGYZ INTELLECTUAL WHO PARTICIPATED IN THE ALASH MOVEMENT

Abstract

The activity of the Turkestan intelligentsia, which entered the historical arena at the beginning of the XX century and fought for the preservation of national identity, territorial integrity in Soviet historiography studied one-sidedly, mainly from the position of the class approach. A comprehensive study of the activities of the national intelligentsia began only after the collapse of the Soviet Union and the independence of the republics that were under the USSR. The paper based on new historical documents and analyzes some aspects of the life and activities of the Kyrgyz intellectual Dyur Saurambaev, who actively participated in the Alash movement.

The work used documents of the Central State Archives of the Republic of Kazakhstan, the Central State Archives of the Republic of Uzbekistan, the Archive of the President of the Republic of Kazakhstan and materials of the national press of the early XX century. The research is based on the methodological toolkit of Kazakhstani historiography in recent years.

Keywords: Alash movement, intelligentsia, Turkestan, gendarmerie, agent, district, agent, refugees, revolution.

Кіріспе. Туысқан қазақ пен қырғыз халықтарының тарихында XX ғасырдың басы ұлт зиялыларының тарих сахнасына қатар шыққан тұсы болатын. Қоян-қолтық араласқан зиялылар ел мүддесіне де бірлесе қызмет жасады. Олардың атқарған қызметтері кең ауқымды, әрі жан-жақты болды. Отарлық жағдайда өмір сүріп отырған екі халық үшін өзекті жер, оқу-ағарту, бостандық, теңдік сияқты т.б. маңызды мәселелерді шешу жолында қайраткерлік көрсетті. Советтік кезеңде ұлт зиялыларының бұл атқарған қызметі тар таптық принциптер тұрғысынан біржақты баяндалып келді немесе мүлде айтылмады.

Ал қазіргі тәуелсіздік жағдайында олар туралы бірталай зерттеу еңбектер жарық көріп тың деректер негізінде бүгінгі заманғы тарихи танымға лайық зерделенуде. Дегенменде әлі де болса Алаш қозғалысының белсенді мүшелері болған зиялылардың, әсіресе ондағы қырғыз ағайындардың қызметін тереңірек зерттеу, оның жаңа қырларын аша түсу уақыт талабы деп білеміз. Солардың қатарында өз қаржысына мектеп ашып қырғыз балаларын оқытып білім беруге тырысқан ағартушы, Алаш қозғалысына белсенді түрде атсалысқан қырғыз қайраткері Дүр Саурамбаевта бар.

Мақсаты. Мақаланы даярлауда авторлар Алаш қозғалысына белсенді араласқан қырғыз зиялысы Дүр Саурамбаевтың өмірі мен қызметінің кейбір сәттерін көрсету арқылы оның ұлт мүддесіне сіңірген еңбегін XX ғасырдың басындағы қазақ пен қырғыз елінің, Алаш қозғалысының тарихымен байланыстыра баяндауды мақсат етеді.

Материалдар мен әдістер. Жұмыста ҚР ОМА, ӨР ОМА, ҚР ПА-нің қорларындағы құжаттар және XX ғасырдың басындағы ұлттық баспасөз материалдары пайдаланылды. Мәселе отандық тарихнаманың соңғы жылдардағы ғылыми ұстанымдары мен методологиялық құралдары негізінде орындалды. Дүр Саурамбаевқа қатысты кейбір тарихи құжаттар алғаш рет ғылыми айналымға тартылып отыр.

Нәтижелерді талқылау. XX ғасырдың басындағы қазақ және қырғыз халықтарының арасынан шыққан зиялылардың қызметтері жөнінде тәуелсіздік алғаннан кейінгі кезеңде бірқатар зерттеулерде айтылды. Олардың ішінде Алаш қозғалысы тақырыбын зерттеуге үлкен үлес қосып, алаштану саласын қалыптастырған аға буын К.Нұрпейісов, М.Қойгелдиев, Д.Аманжолова сынды тарихшылар. Аталған ғалымдар ұлт зиялыларының қайраткерлігін тәуелсіздік жағдайындағы тарихтану тұрғысынан қайта қарап, концептуалдық тұжырымдар жасады. Зиялылардың ролі мен қызметін тарихи объективтілікпен бағалап, әділеттілікті қалпына келтіріп, ұлт зиялылары туралы таным-түсінікке жаңаша сипат пен мазмұн берді. Кейінгі буын тарихшылар А.Махаева, К.Ильясова, сонымен қатар осы жолдардың авторы, қырғыз тарихшылары А.Кубатова, Ж.Байдилдеев, т.б. ғалымдар бұл бағытқа өзіндік үлес қосуда [1]. Ал ғылыми

әдебиеттерде Дүр Саурамбаевтың аты аталғанымен оның қызметі жайлы көп айтыла да бермейді. Айтқұл Махаева мен [1, 263-264, 314 бб.] қырғыз әріптесіміз Аида Кубатова өз зерттеу еңбектерінде оның қызметінің кейбір тұстарына тоқталған [1, 94-95 бб.].

Зерттеу нәтижесі. Алдымен Дүр Саурамбаевтың туған жылы мен жасына байланысты мәселелерге тоқталайық. Тарихи деректерге қарағанда Дүр Саурамбаевтың туған жылы мен жасына байланысты екі түрлі мәлімет кездеседі. Бірінші мәлімет Пішпек уездік бастығының міндетін атқарушы Путинцевтің 1913 жылы Дүр Саурамбаевтың шетелдік паспорт алуға өтініш беруіне байланысты Жетісу облыстық әскери губернаторына берген рапортында оның жасын 51-де жазады [2, 140 п.].

Екінші мәлімет 1916 жылдың 15 қарашасы күні Верный Округтік сотының Пішпек уезі 6-учаскесінің Мировой Судьясына 1916 жылғы көтеріліске байланысты куәгер ретінде берген жауабында жасының 52 екенін, ұлты – қырғыз, Тынай болысының болыс басқарушысы, сауатты және бұрын сотталмағандығын айтады [3, 48-49 пп.]. Бұл деректерге қарағанда 1913 жылы 51 жаста, ал одан кейінгі үш жылдан соң 1916 жылы 52-де деп көрсетілуінде сәйкессіздік бар. Егер 1913 жылғы жасын дұрыс болар десек, онда 1916 жылы оның жасы 54-те болса керек еді, бірақ олай емес. Біздіңше Дүр Саурамбаевтың 1916 жылы тергеуге берген жауабында өзінің айтуы бойынша көрсетілген жасы дұрыс болар деп топшылаймыз. Тергеуге берген жауабындағы жасын есептеп, 1916 жылдан 52 жылды шегерсек 1864 шығады, яғни ол осы жылы туылған болуы мүмкін.

Енді Дүр Саурамбаев деген қайраткер кім еді, ол қандай қызметтер атқарды сияқты тағы басқа мәселелерді талдауға алып көрелік. Дүр Саурамбаевтың қазақ пен қырғыз халықтары арасына, сондай-ақ Ресей империясының өлкедегі әкімшілігіне де кең танымал тұлға болған, сонымен қатар оны отаршыл жүйенің жандармдық басқармасының да ерекше есебінде тұрған адам екендігін төмендегі деректерден байқауға болады.

Мысалы, Жетісу облысында Түркістан аудандық күзет бөлімінің (Туркестанское районное охранное отделение) 10-ға жуық тыңшылары болды. Оның ішінде "Бала", "Қара", "Грамотный", "Красивый", "Служащий" деген бүркеншік есімдегі тыңшылары қазақ пен қырғыздың, облыстағы өзге де түркі-мұсылман халықтарының ішіндегі белсенді азаматтарының іс-әрекеттері мен әлеуметтік-саяси, қоғамдық өмірдегі қызметтері жайында мәлімет жинаумен шұғылданды. Осындай тыңшылар ұстау арқылы патша өкіметі жергілікті халықтың азаттық қозғалысы жетекшілері жөнінде, олардың өмірі мен қоғамдық арнадағы іс-әрекеттері туралы тыңшылық хабарлар алып отыруға белгілі дәрежеде қол жеткізген.

Жетісу облысы қазақ-қырғыздарының 1910 жылы 21 қазанда жасырын түрде өткізген съезі жайында отарлық билік орындары "Қара" деген бүркеншік есімді тыңшының берген құпия мәліметі бойынша хабардар болған [4, 123-124 бб.].

Жетісу облысы қазақ-қырғыздарының бұл съезі орыс әскерлерінің Қоқандықтармен Ұзынағаш түбінде болған шайқастағы жеңісінің 50 жылдығын жергілікті әкімшілік орындарының салтанатты түрде атап өтуі кезінде ұйымдастырылған болатын. Осы салтанатты атап өтуге орыс халқының өкілдерінен басқа облыстағы қазақ және қырғыз халықтарының қадірменді азаматтары да шақырылған еді. Сол жиынның кезінде жергілікті белгілі қайраткерлер: облыстық басқарма қызметкерлері Барлыбек Сыртанов пен Ыбырайым Жайнақов, Верный уезі Шамалған облысының басқарушысы Мәңке Смаилов (кейбір деректерде Измаилов), Үлкен Алматы облысының өкілі Бекболат Әшекеев, Пішпек уезінің қырғызы. Тынай болыстығының болысы, оқыған қырғыз зиялысы Дүр Саурамбаев, белгілі қырғыз манабы Шабдан Жантаев және т.б. белсенді азаматтар жасырын түрде съез өткізуді ұйымдастырған-ды.

Зерттеушілер арасында Ұзынағаш съезі атанған бұл бас қосуға қазақтар мен қырғыздардың оқыған белсенді зиялылары мен белгілі игі-жақсыларынан 50 шақты өкілдер қатысқан. Жиын 21 қазан күні кешкісін Казанско-Богородский (қазіргі Ұзынағаш) селосында өтті. Аталған жиында қазақ-қырғыздардың Ресейдің империясының отаршылдық саясаты салдарынан бастан кешіп отырған тауқыметі талқыланып, жергілікті отаршыл әкімшілік орындары тарапынан қазақ пен қырғызға жасалып жатқан қысымшылыққа орталық билік орындарының назарын аудару үшін Петербургке арнайы өкіл жіберу мәселесі қаралады. Жиынға қатысқан көпшіліктің ұсынысы бойынша Петербургке жіберілетін өкіл ретінде Барлыбек Сыртанов және Дүр Саурамбаев белгіленеді. Сондай-ақ съездің кезінде Б.Сыртановтың Санкт-

Петербургке барып қайтуы үшін деп 500 рубль ақша жиналған еді. Мұндай қаржы съездің ұйғарымы бойынша облыстағы уездерден де жиналатын болып келісіледі [4, 26 п.].

Осындай жиынның өтуінен құлағдар болған Верный қаласындағы Іздестіру бөлімі тыңшылары Түркістан аудандық күзет бөліміне Б.Сыртановтың Санкт-Петербургке баруына деп қазақ-қырғыз ауылдарында кімдердің қаржы жинап жатқандығын анықтау үшін өз тыңшыларына тапсырма бергенін хабарлап құпия рапорт жібереді. Іздестіру бөлімі тыңшыларының осы мәселе бойынша жеткізген мәліметтеріне қарағанда Верный уезінде Ы.Жайнақовтың ұйымдастыруымен әр болыстан 100 сомнан жиналып, бұл қаржы Б.Сыртановқа тапсырылған. Сондай-ақ Пішпек және Пржевальск уезінің қырғыздары әр болыстан 200 рубльден ақша жинап, Б.Сыртановпен бірге Петербургке Дүр Саурамбаевты да жібергелі жатқаны жайында тыңшылар арқылы жергілікті әкімшілік орындарына мәлім болады [3, 5-6 п.]. Тыңшылардың берген ақпаратына қарағанда облыс бойынша жиналған ақша көлемі 5 000 рубль болған [5, 67 п.].

Жиында келісілгендей аталған талап-тілектерді тапсыру үшін империя астанасына баруға алдымен Б.Сыртанов жолға шығатын болады, Д.Саурамбаев Б.Сыртановтан кейін біраз уақыттан соң жол жүруі тиіс еді. Бірақ отарлық билік орындарына Д.Саурамбаевтың Санкт-Петербургке аттанбақ ниеті бар екені мәлім болып, нәтижесінде ол ұсталып бара алмай қалады [5, 17 п.].

Аталған жиында қарастырылған мәселелерді ел арасында насихаттап, оның маңызы түсіндіру жұмыстарына да қазақ пен қырғыздың ұлттық зиялылары белсенді атсалысқан болатын. Олардың қатарында Дүр Саурамбаев, Мәмбетәлі Мұраталин, Ыбырайым Жайнақов, Ешмұхамед Абылайханов сияқты қазақ-қырғыз халқының зиялы қауым өкілдерінің бар екені тыңшылардың Түркістан күзет бөліміне «Қара» бүркеншік атпен берілген тыңшының құпия мәліметтерінде айтылады [6, 41 п.]. Бұл қазақ-қырғыз зиялылары әлеуметтік және саяси мәселелерді шешуде өзара тығыз қарым-қатынаста ынтымақтаса отырып қызмет атқарғанын көрсетеді.

1910 жылы 26 желтоқсанда Верный қаласында Б.Сыртанов, Ы.Жайнақов және т.б. қазақ пен қырғыз зиялылары бас қосып, Мемлекеттік думаға қазақ-қырғыздар атынан тапсырылатын талап-тілектерді талқыға салып, оның мәтінін құрастырған болатын. Қазақтар мен қырғыздар атынан тапсырылатын бұл талап-тілекте жер, оқу-ағарту, сот ісі және дін мәселелері қамтылды. Онда жер мәселесі бойынша қазақтар мен қырғыздар жерге орналасып болғанша Жетісу өңіріне орыс шаруаларын қоныстандыруды тоқтата тұру керектігі, оқу ағарту ісі бойынша қазақ-қырғыз балаларының ана тілінде білім алуына мүмкіндік беру және оқу ағарту ісін бүркемелеген орыстандыру саясатына тиым салу қажеттігі, сот ісі бойынша болыстардағы билер сотының өкілеттілігін кеңейту, дін мәселесі бойынша Түркістан өлкесіндегі діни істердің жергілікті әкімшіліктің қарауынан алынуы, Түркістанда өз алдына бөлек мұсылмандық діни басқарма құрылып Жетісу облысы қазақ-қырғыздары соған қарау керектігі көрсетілген-ді [4, 85-87 п.].

Верный және Жетісу облысы бойынша Жандармерияның жеке корпусының бастығы ротмистр Хохлачевтың Түркістан генерал-губернаторына берген құпия рапортындағы мәліметтерге қарағанда қазақ – қырғыз арасында белгілі де беделді адам, Жетісудың Қордай өңірінде өмір сүрген қазақ болыс басқарушыларының бірі Ноғайбай Дәулетбақұлының қайтыс болуына байланысты 1911 жылы маусым айында үлкен «Ас» беріледі. Оған қазақ-қырғыздың белгілі игі-жақсылары, оқыған зиялылары, би-болыстарының көпшілігі қатысқан. Олардың ішінде: Шамалған болысынан – Мәңке Измаилов, Үлкен Алматы болысынан – Ыдырыс Садыбеков, Жайылмыс болысынан – Бекболат Әшекеев, Қордай болысынан – Еркебай Базаров, Шу болысынан – Әлім Қозыбеков, Шығыс-Қастек болысынан – Чолтабай Құдайбергенов, Ботбай болысынан – Үсенбай Танкин, атақты қырғыз манабы Шабдан Жантаевтың баласы Мұқыш, қазақ зиялысы Ыбырайым Жайнақов, қырғыз зиялысы, Тынай болысының басқарушысы – Дүр Саурамбаев т.б. болады. Сондай-ақ Пішпек уезі бастығының көмекшісі ротмистр Путинцев тілмашымен бірге қатысады [4, 36-37 пп.]. Деректерге қарағанда Д.Саурамбаев Пішпек уезінің бастығымен де жақсы қарым-қатынаста болған және оны уез бастығы құрметтеп санасатындығы да тыңшылардың берген мәліметтерінде кездеседі. Дүр Саурамбаевтың есімі ел мүддесі үшін жасалып жатқан қоғамдық-саяси шараларда жиі аталып, тыңшылар тарапынан қатаң бақылауға алынғаны бірден байқалады.

Дүр Саурамбаев туралы келесі бір тың деректер оның 1913 жылдың шілде мен тамыз айларында патша әкімшілігі орындарынан Түркия, Германия, Францияға, Англия, Солтүстік Америка штаттарына,

Жапония және Қытайға бару үшін 1 жылдық шетелдік паспорт беру туралы жазған өтініш хаты мен оған байланысты құжаттар. Онда ол осы жылдың 14-ші шілдесінде Пішпек уезінің бастығына хат жазған және өзі тұратын Тынай болыстығының құрамында 92 үйдің бар екендігін көрсеткен, сонымен қатар № 1 ауыл тұрғындарының 12-ші шілдесінде өткен жалпы жиналысының бірнеше адам қол қойған шешімі де бар. Ал Пішпек уездік бастығының міндетін атқарушы Путинцевтің Жетісу облыстық әскери губернаторына жазған рапортында Дүр Саурамбаевқа шетелге шығуға ешқандай кедергінің жоқтығы және паспорт алуға қажетті 30 рубль ақшаның почта арқылы Жетісу облыстық басқармасының есеп-шотына төленгендігі жөнінде № 237-ші қолхаты бар екендігі берілген [2, 140-141 пп.].

1916 жылғы көтеріліс нәтижесінде босқыншылық пен аштыққа ұшыраған қазақ-қырғыз жұртына алаш зиялыларының көрсеткен қолдауы мен көмегі екі елдің тарихында нағыз достықтың үлгісі ретінде өз орнын алуға тиіс. Қырғыз тарапынан осы күрделі де қауіпті кезеңде екі елдің арасындағы байланыста аса маңызды рөл атқарған Дүр Саурамбаев, Ишаналы Арабаев, Қасымбай Телтаев, Әбдікерім Сыдықов, Қасым Тыныстанов, Байзақ Мәмбетов, Мәмбетәлі Мұраталин, сияқты тағы басқа зиялылары екендігін ерекше атап айтқанымыз жөн.

Дүр Саурамбаев жетісулық босқындарды Қытайдан қайтару мен аштыққа ұшыраған халыққа көмек ұйымдастыру ісіне де белсенді атсалысқан еді. Ресейдегі 1917 жылғы Ақпан революциясынан кейін Уақытша үкімет құрылып және оның жергілікті комиссарлары тағайындалғаны белгілі. Осы кезде жергілікті жердегі қалыптасқан күрделі жағдайлар ескеріліп және өлкенің тыныс-тіршілігін бұрыннан жақсы білетіндер деп Жетісу облысына Уақытша үкіметтің екі комиссары О.Шкапский мен М.Тынышпаев жіберілген болатын. О.Шкапский бұрын Қоныс аудару басқармасының Жетісу аудандық бөлімшесін басқарып жұмыс істегендіктен бұл өңірді жақсы білетіні, ал М.Тынышпаев бір жағы жетісудың тумасы, сонымен қатар жоғары білімді, елдің мұң-мұқтажынан жақсы хабардар қайраткер ретінде таңдалса керек. Уақытша үкіметтің Жетісудағы комиссарларының бірі М.Тынышпаевтың тапсырмасы бойынша Уақытша үкіметтің Пішпек Уездік комиссары 1917 жылдың 27 қазанында Токмақ ауылында 1916 жылғы көтерілістен зардап шеккен қырғыз халқына көмек ұйымдастыру мақсатында Пішпек учаскелік комиссиясын құру үшін жиналыс өткізеді. Ол комиссияның құрамына Төрағасы болып Пішпек учаскелік комиссары, ротмистр В.Григорьев, қоғамдық ұйымдардан өкіл ретінде Уездік қырғыз комитетінен Мәмбетәлі Мұраталин, Токмақ учаскелік Азық-түлік комитетінен дәрігер В.А.Якубовский, Токмақ жанындағы сауда орнынан Юсуп Сатыбалдин, Токмақ болыстық Азық-түлік комитетінен Д.Бунин, Токмақ ауылдық Азық-түлік комитетінен Г.Ливинский, қырғыз болыстарынан: Тынай болысынан Дүр Саурамбаев, Шамсы болысынан Мүндүзбай Нұрғазин, Жаныш болысынан Иманалы Салтықов, Бұраны болысынан Бердыбек Көшекбаев, Қарабұлақтан Итқары Рыспеков, Сарыбағыш болысынан Изембай Бокчин және Атеке болысынан Саманчы Баубекөв енгізілген еді [7, 41-42 пп.].

Дүр Саурамбаев аталған комиссия құрамында жүріп те аштыққа ұшырған қазақ пен қырғызды құтқаруда бар ерік-жігерімен ерекше қызмет жасайды. Ел мүддесіне сай келетін қоғамдық мәселелерге белсене араласқан ол Бүкілресейлік құрылтай жиналысына депутаттар сайлауға байланысты өткізілген Жалпықазақ съездеріне де қатысады. 1917 жылы 21-26 шілде аралығында Орынбар қаласында өткен Бірінші Жалпықазақ съезіне Жетісу облысынан 11 адам қатысқан. Олар қазақ-қырғыз зиялылары: 1) Мұхаметжан Тынышпаев; 2) Ыбырайым Жайнақов; 3) Ғабдулқерім Сыдықов; 4) Отыншы Әлжанов; 5) Базарбай Мәметов; 6) Мырзахан Төлебаев; 7) Түбек Есенғұлов; 8) Садық Аманжолов; 9) Дүр Сауранбаев («Қазақ» газетінде Сауранбаев деп жазылады); 10) Сатарқұл Жанқорашев; 11) Сүлеймен Келгенбаев. Осы съезде қырғыз елінің беделді зиялысы, қайраткер Дүр Сауранбаев «Алаш» партиясы атынан жалпы Ресейлік Құрылтай жиналысына депутат болып сайланған болатын [8]. Осы жылы қырғыз зиялылары Дүр Саурамбаев, Әбдікерім Сыдықов, Ишанғали Арабаев, Қасым Тыныстанов, т.б. белсенділігі нәтижесінде «Алаш» партиясының Пішпек бөлімшесі құрылған болатын [9]. 1918 жылдың 10-31 қаңтары аралығында өткен екінші Жетісу облыстық қазақ-қырғыз съезінде облыстық комитет Жетісу «Алаш» кеңесі болып өзгеріп, ал оның Пішпек бөлімшесі уездік қырғыз-қазақ «Алаш» кеңесі болып аталады [10, 318 б.].

Қайраткер Дүр Саурамбаев Жетісуда Советтік билік орнаған кейінгі аласапыран кезеңде 1918 жылы 54 жасында большевиктердің Қызыл армиясы басшыларының қолынан қаза табады. Ол жөнінде Жетісу облысының Пржевальск, Нарын, Токмақ және Пішпек уездерінің өкілдері Жүніс Байжанов, Ишанғали

Арабаев, Исаке Шайбеков, Исаметдин Шабданов, Дәуітқұл Шифаев, Атахан Тезекбаев, Сұлтангазы Сраилов, Кәшімбек Түмебаев, Ғайбылда Алматаев, Лагир Янсанчиннің 1920 жылдың 1 мамырында жазып қол қойған және И.Бройда арқылы Ленинге жолдаған хатында айтады. Ол хатта Жетісуда 1916 жылғы көтерілістен кейін қалыптасқан ауыр ахуалды, 1917 жылғы аласапыран кезең мен Совет үкіметінің орнауы, азамат соғысы жылдарында қалыптасқан күрделі мәселелерді бейнелей отырып, қырғыз халқының басына түскен ауыртпалықты, большевиктік билік пен оның Қызыл әскерінің қырғыз халқына, ел арасындағы ақылды да құрметті адамдарға жасап жатқан жауыздықтарын, өлтірілген ұлт зиялылар мен қарапайым қырғыздар жөнінде былай деп жазады: «...Біз ауыр жағдайдан шығудың қандайда бір жолын және жарығын іздедік. Осы кезде Совет өкіметі пайда болды. Бұдан біздің қырғыздарға жеңіл болмады және керісінде оларға қарсы одан қатты қудалаулар болды, одан әрі қиын болды. Бұл Советтік биліктің басында өз пайдасын ойлаған және оның атын жамылып қызметін теріс атқарған қара ниетті адамдардың пайда болуымен түсіндіріледі. Қызыл Армия пайда болды, оған шығу тегі мен сапасы белгісіз қара ниеттілер кіріп, адамдарды аяусыз өлтіріп және тонаушылыққа ұшыратты, Қызыл Армия басшылары қырғыздардың ең ақылды және құрметті адамдарын өлтірді.

1918 жылы Токмақта Павлов деген біреу Дүр Саурамбаев пен Хамра Исраилов бастаған 11 қырғызды өлтірілді. Сол Павлов 1917 жылы Пржевалға бара жатқан жолда бірнеше қырғызды, атап айтқанда: Исакали Алматаевты тоғыз адаммен бірге өлтірген. Харин деген біреу Нарында Шолақ Құрманқожаев пен Асранқұл Тыныстанов бастаған 8 қырғызды өлтірген. Маусымда Верныйға бара жатқан жасақ 20 қырғызды өлтірді. Осылардың салдарынан көп қырғыздар әйелдері мен балаларын тастап Тұрпанға (қытай иелігі) қашты. 1919 жылы шілдеде Токмақта Исмаил Сүлейменов және Мұса Өтегенов өлтірілді. Қошқар деген жерде Токмақ уезінің екі қырғызды өлтірілді. 1920 жылы Пржевал уезінің Байсаурын деген жерінде, автономия аламыз деп жүр деп екі қырғыз өлтірілді. Осы уақытқа дейін сансыз өлтірулер жалғасуда, оларды санау мүмкін емес» [10, 2-12 пп.]. Мұндай жағдайлар Жетісу облысында Советтік билік орнағаннан кейін орын алып қазақ пен қырғыз халықтарының басына қатар түскен ауыр ахуал еді. Ол жайында қазіргі кездері жарық көріп жатқан тың тарихи деректер жеткілікті. Бауырлас екі халықтың зиялылары осы тұста да елді бүліншіліктен қорғауда да бірлесе қызмет атқарған болатын.

Қорытынды. ХХ ғасырдың басында тарих сахнасына шыққан Алаш қозғалысына белсене атсалысқан қырғыз ұлтының қайраткері Дүр Саурамбаев осылайша қазақ-қырғыз еліне күшпен таңылған большевизмнің құрбаны болған еді. Бірақ оның туған халқын отарлық жағдайдан құтқарып, азаттық алып беруге ұмтылған қажырлы қайраткерлігі ұмытылмақ емес. Бүгінгі ұрпақ өткен тарихымыздағы қазақ және қырғыз зиялыларының қоян-қолтық бірлесе атқарған қызметін, олардың ел ертеңіне сіңірген еңбегін ескергені жөн. Ел мен жердің тұтастығы, ұлтының болашағы үшін алаңдап, ұлы мұраттарға қызмет еткен олардың еңбегіне тарихи объективтілік тұрғысынан лайықты әділ баға берілуі тиіс. Ол өз кезегінде ұлт зиялыларының өмірі мен қызметінің идеологиялық конъюктурадан тыс көрінісі мен бейнесін жасап тарихи жадымызды қайта қалпына келтіретін, ұлттық сананы қалыптастыруға ықпал ететін, өскелең ұрпақты отаншылдық рухта тәрбиелеудің аса маңызды факторларының бірі болмақ.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Нұрпейіс К. Алаш һәм Алашорда. – Алматы: Атамек, 1995. - 256 б.;

Қойгелдиев М. Алаш қозғалысы. /Өңделіп, толықтырылған екінші басылымы/. – Алматы: Мектеп, 2008. – 480 бет, суретті.; Қойгелдиев М.Қ. Алаш қозғалысы. Монография. 2-ші кітап. – Алматы: «Мектеп», 2017. - 656 б. Суретті.; Аманжолова Д. Партия Алаш: история и историография: учебное пособие /Семипалатинский педагогический институт им. Шакарима. – Семипалатинск, 1993. – 137 с.; Аманжолова Д.А. Казахский автономизм и Россия /История движения Алаш. – М., 1994.; Махаева А. Қазақ комитеттері. – Алматы, 1995 ж.; Махаева А. Қазақ-қырғыз саяси байланыстарының тарихы (ХҮІІІ ғасырдың екінші жартысы – ХХ ғасырдың бас кезі). Монография. – Алматы: «Ценные бумаги» баспасы, 2007. – 357 б.; Қазақ съездері: қаулы-қарарлары мен шешімдері (1917-1919 жж.). Құжаттар жинағы /Құрастырушы: К.М.Ильясова. – Қызылорда, 2003. – 176 б.; Ш.Б. Тілеубаев. Ұлт зиялыларының 1916 жылы босқыншылыққа ұшыраған Жетісудағы қазақ-қырғызды құтқарудағы қызметінен // Абай атындағы ҚазҰПУ хабаршысы, «Тарих және әлеуметтік-саяси ғылымдар» сериясы, № 3 (26), 2010 ж. -

- 27-31 бб.; А.Э. Кубатова Кыргызстандагы жадидчилик кыймылы (1900-1916). – Б.: 2012. - 204 б.; Байдилдеев Ж. Кылым кайырындагы агартуучу жана адабиятчы. – Б.: 2018. - 200 б.
2. Қазақстан Республикасы Орталық Мемлекеттік архиві (ҚР ОМА). 44-қор, 1-тізбе, 4184-іс.
 3. ҚР ОМА. 76-қор, 1-тізбе, 571-іс.
 4. Өзбекстан Республикасы Орталық Мемлекеттік архиві (ӨР ОМА). 461-қор, 1-тізбе, 1026-іс.
 5. ӨР ОМА. II-461-қор. 1-тізбе, 1023-іс.
 6. ӨР ОМА. II-461-қор, 1-тізбе, 1031-іс.
 7. Қазақстан Республикасы Президентінің архиві (ҚР ПА). 811-қор, 20-тізбе, 140-іс.
 8. 21-26 июльде Орынборда болған жалпы қазақ сиезінің қаулылары // «Сарыарқа» газеті, 1917 жыл 15 тамыз, № 9.
 9. Курманов З. Политическая борьба в Кыргызстане в 20-е годы. – Бишкек, 1997.
 10. Махаева А. Қазақ-қырғыз саяси байланыстарының тарихы (XVIII ғасырдың екінші жартысы – XX ғасырдың бас кезі). – Алматы: Ценные бумаги, 2007. – 357 б.;
 11. ҚР ПА. 666-қор., 1-тізбе, 114-іс.

References:

1. Nurpeyis K. Alaş häm Alaşorda. – Алматы: Atatek, 1995. - 256 b.; Qoygeldiëv M. Alaş qozğalı. /Öñdelip, tolıqtırılğan ekinşi basılımu/. – Алматы: Mektep, 2008. – 480 bet, swretti.; Qoygeldiëv M.Q. Alaş qozğalı. Monografiya. 2-şi kitap. – Алматы: «Mektep», 2017. - 656 b.; Amanjolova D. Partiya Alash: istoriya i istoriografiya: uchebnoye posobiye / Semipalatinskiy pedagogicheskiy institut im. Shakarima. – Semipalatinsk, 1993. – 137 s.; Amanzholova D.A. Kazakhskiy avtonomizm i Rossiya /Istoriya dvizheniya Alash. – M., 1994.; Maxaeva A. Qazaq komitetteri. – Almatı, 1995 j.; Maxaeva A. Qazaq-qırğız sayası baylanıstarınıñ tarixı (XVIII ғasırdıñ ekinşi jartısı – XX ғasırdıñ bas kezi). Monografiya. – Almatı: «Cennie bumagi» baspasy, 2007. – 357 b.; Qazaq sezderi: qawlı-qararları men şeşimderi (1917-1919 jj.). Qujattar jınağı /Qurastırwşı: K.M.İlyasova. – Qızılorda, 2003. – 176 b; Ş.B. Tileubayev. Ult ziyalılarınıñ 1916 jılı bosqınshılıqqa uşırağan Jetiswdağı qazaq-qırğızdı qutqarwdağı qızmetinen // Abay atındağı QazUPW xabarşısı, «Tarix jäne älewmettik-sayası ғılımdar» seriyası, № 3 (26), 2010 j. - 27-31 bb.; A.E. Kubatova Kırgızstandağı jadidçilik kıymılı (1900-1916). – B.: 2012. - 204 b.; Baydildeevev J. Kılım kayırındağı agartuuçu jana adabiyatçı. – B.: 2018. - 200 b.
2. Qazaqstan Respwblıkası Ortalıq Memlekettik arxivı (QR OMA). 44-qor, 1-tizbe, 4184-is.
3. QR OMA. 76-qor, 1-tizbe, 571-is.
4. Özbekstan Respwblıkası Ortalıq Memlekettik arxivı (ÖR OMA). 461-qor, 1-tizbe, 1026-is.
5. ÖR OMA. İ-461-qor. 1-tizbe, 1023-is.
6. ÖR OMA. İ-461-qor, 1-tizbe, 1031-is.
7. Qazaqstan Respwblıkası Prezidentiniñ arxivı (QR PA). 811-qor, 20-tizbe, 140-is.
8. 21-26 iyulde Orınborda bolğan jalpı qazaq sieziniñ qawlıları // «Sarıarqa» gazeti, 1917 jil 15 tamız, № 9.
9. Kurmanov Z. Politicheskaya bor'ba v Kyrgyzstane v 20-ye gody. – Bishkek, 1997.
10. Maxaeva A. Qazaq-qırğız sayası baylanıstarınıñ tarixı (XVIII ғasırdıñ ekinşi jartısı – XX ғasırdıñ bas kezi). Monografiya. – Almatı: «Cennie bumagi» baspasy, 2007. – 357 b.
11. QR PA. 666-qor., 1-tizbe, 114-is.

ЖАС ҒАЛЫМДАР ЗЕРТТЕУЛЕРІ ИССЛЕДОВАНИЯ МОЛОДЫХ УЧЕНЫХ RESEARCH OF YOUNG SCIENTISTS

ӘӨЖ 574 (17а)
МРНТИ 03.20.10

<https://doi.org/10.51889/2021-4.1728-5461.23>

Абдыканова А.М.*¹

¹Докторант кафедрасы всеобщей истории КазНПУ им. Абая по специальности 6D011400,
г. Алматы, Казахстан
E – mail: Abdikanmaral@mail.ru

КУЛЬТУРНЫЕ СВЯЗИ КАЗАХСТАНА С ТЮРКОЯЗЫЧНЫМИ ГОСУДАРСТВАМИ В НАЧАЛЕ XXI в.

Аннотация

В статье раскрывается история развития тюркских национальных языков, их состояние и состояние, особенности развития на исторических этапах, проводится аналитический анализ перспектив. В статье рассмотрена и изучена история становления и развития литературных языков тюркских республик, тюркоязычных народов, являющихся самостоятельными государствами, состояние и статус на различных этапах, современное совершенство, процесс развития, сфера применения, общественная деятельность и перспективы. В настоящее время мы изучаем общее наследие, относящееся ко всему тюркскому миру, изучаем образ жизни и обычаи тюркских племен, населяющих степи, которые в свое время кочевали на евразийском пространстве, мы находим различные данные о специфике их взаимоотношений. Мы убеждаемся, что до сегодняшнего дня непрерывность и преемственность традиций не прерываются.

На протяжении долгого времени в территории современного Казахстана, являвшегося родоначальником большинства тюркоязычных народов, создавалось несколько государств, некоторые из которых существовали достаточно долго в определенном временном измерении, а некоторые лишь несколько десятилетий уходили с исторической сцены, представляясь племенным союзом или государственным объединением.

Ключевые слова: язык, менталитет, тюркские народы, история, тюркоязычные нации, историко-политическая ситуация

А.М. Абдыканова*¹

¹Абай атындағы ҚазҰПУ-нің Әлем тарихы кафедрасының 6D011400 – мамандығының докторанты,
Қазақстан, Алматы қ. E – mail: Abdikanmaral@mail.ru

XXI ғ. БАСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАННЫҢ ТҮРКІ ТІЛДІ МЕМЛЕКЕТТЕРМЕН МӘДЕНИ БАЙЛАНЫСТАРЫ

Аңдатпа

Мақалада түркілік ұлттық тілдердің даму тарихы, бігінгі жағдайы мен ахуалы, тарихи кезеңдердегі даму ерекшеліктері анықталып, келешегіне сараптамалық талдаулар жасалады. Мақалада өз алдына дербес мемлекеттер болып отырған түркілік республикалардың, түркі тілдес ұлттардың әдеби тілдерінің қалыптасып даму тарихы, түрлі кезеңдердегі жағдайы мен мәртебесі, бүгінгі жетілу, даму үдерісі, қолданыс аясы мен қоғамдық қызметі және болашағы қарастырылып, зерттеліп-зерделенген. Қазіргі таңда бүкіл түркі әлеміне қатысты ортақ мұраларды ой елегінен өткізіп зерделесек, кезінде еуразиялық кеңістіктегі сайын далада көшіп-қонған түркілік ру-тайпалардың өмір-салты мен әдет-ғұрпы, елдігі мен мемлекеттігінің қалыптасуы, олардың өзара қарым-қатынасының ерекшелігі жайында түрлі деректерді табамыз. Таба отырып, бүгінгі елдігімізге дейін дәстүр жалғастығы мен сабақтастығының үнемі үзілмей келе жатқанына көз жеткіземіз.

Ұзақ уақыт бойы тарихи-саяси жағдайдың сан алуан себеп-салдарынан, түркітілдес халықтардың көпшілігінің атамекені болған қазіргі Қазақстан территориясында небір мемлекеттер құрылып, кейбіреулері белгілі бір уақыт өлшемі тұрғысынан алғанда ұзақ өмір сүрген болса, енді біреулері бірнеше ондаған жылдар ғана тайпалық одақ немесе мемлекеттік бірлестік ретінде көрініп, тарих сахнасынан кетіп отырған.

Кілт сөздер: тіл, діл, түркі халықтары, тарих, түркі тілдес ұлттар, тарихи-саяси жағдай

Abdykanova A.M.^{*1}

¹PhD student of the World History Department on specialty 6D011400 of Abai KazNPU
Almaty, Kazakhstan, E – mail:Abdikanmaral@mail.ru

CULTURAL TIES OF KAZAKHSTAN WITH THE TURKIC-SPEAKING STATES AT THE BEGINNING OF THE XXI CENTURY

Abstract

The article defines the history of the development of Turkic national languages, the current state and state, features of their development in historical periods, and provides an expert analysis of their prospects. The article examines and examines the history of the formation and development of the literary languages of the Republic of Turkey, Turkic-speaking nations, which are independent states, their state and status at different stages, modern maturation, development processes, scope and social activities and prospects. Today, if we consider and study the common heritage of the entire Turkic world, the way of life and Customs, the formation of the country and statehood of Turkic tribes that migrated in the steppes throughout the Eurasian space, we find various facts about the specifics of their relationship. In this regard, the head of state stressed the importance of strengthening the unity of the people of Kazakhstan and the unity of the people of Kazakhstan.

For a long time, due to the diverse historical and political situation, in the modern teritorium of Kazakhstan, which was the ancestor of most Turkic-speaking peoples, some states were created, some lived for a long time in terms of a certain measure of time, and others left the stage of history for several decades, acting as a tribal union or state association.

Keywords: language, mentality, Turkic peoples, history, Turkic-speaking peoples, historical and political situation

Введение. С первых дней обретения суверенитета нашей страной укрепляются связи между тюркоязычными народами. Первым, кто поздравил суверенитет страны, был тогдашний президент Турецкой Республики Т.Озал. С первых лет суверенитета были налажены политико-экономические и культурные связи, достигнут высокий уровень контактов между тюркоязычными государствами. Актуальность темы свидетельствует о комплексном изучении методики инновационного преподавания истории развития политико-культурных связей между тюркоязычными народами на современном этапе.

Основной целью темы является освоение новых методов и приемов инновационного обучения истории развития политико-культурных связей между тюркоязычными народами.

Материалы и методы. Политические, культурные связи между тюркоязычными народами в начале XXI в.: анализ истории и методов обучения на основе новых инновационных подходов с новым подходом к анализу научных трудов и исторических данных. Научная новизна заключается в внедрении новых инновационных подходов, начиная с современных методов инновационной методики преподавания истории развития политико-культурных связей между тюркоязычными народами на современном этапе. Значимость современных политико-культурных связей и сближение тюркского мира, возрождение наших духовных ценностей могут стать научными открытиями. В ходе исследования используются новые подходы, применяемые в области истории, политологии, философии. Используем современные инновационные подходы. Математические сравнительные, информационные, статистические, научные

Анализ. Практическая ценность исследовательской работы заключается в том, что она может быть использована на семинарских занятиях в курсе истории тюркских народов, преподаваемом в высших учебных заведениях, в дисциплине духовная культура тюркских народов. Кроме того, соискатели, изучающие тюркский мир, могут воспользоваться уроками краеведения в качестве дополнительного материала в дисциплине международные отношения.

Обсуждение. «В 1990 году первый раз в Казахстан с официальным визитом прибыл министр культуры Турции Намук Кемал Зейбек. Он подпишет несколько договоров по развитию культурных

связей Казахстана и Турции. По этому договору турецкое государство берет на себя реставрацию мавзолеев Арыстан баб и Ходжи Ахмеда Яссауи»

«15 марта 1991 года по приглашению Президента Казахской ССР Президент Турецкой Республики Тургут Озал впервые посетил Казахстан с официальным визитом. Во время этого визита Н.Назарбаев и Тургут Озал в подписанном соглашении о сотрудничестве между Казахской Советской Социалистической Республикой и Турецкой Республикой стремились к дальнейшему расширению и углублению взаимовыгодного сотрудничества народов двух стран на долгосрочной основе в политической, торговой-экономической, научно-технической, экологической, культурной, гуманитарной, информационной и других сферах, объединенных общностью культур, языков, духовного наследия и традиций».

Между Казахстаном и Турцией быстро развивались политические, экономические, культурные отношения. Начало отношений было положено через 58 лет после выступления Мустафы Кемала в честь 10-летия независимости Турецкой Республики. Эти отношения свидетельствуют о том, что Турция на протяжении 58 лет ждала независимости Казахстана, хорошо к ней подготовилась. Между двумя странами начали налаживаться дипломатические, дружеские, партнерские отношения. Но стоит отметить, что на встрече тюркских государств в Стамбуле в 1992 году, когда президент Турции предложил создать «Тюркоязычный Союз», Н. Назарбаев возразил подписанию и президент Узбекистана Ислам Каримов отказался подписать это предложение [1].

А в 1994 году состоялось второе собрание лидеров турецкого государства. В ходе встречи Н.Назарбаев предложил президентам тюркских государств создать Евразийский союз. Н.Назарбаев отметил, что этот союз был не военным, а для развития дипломатических, экономических и культурных отношений между государствами.

Казахстан и Турция подписали 66 документов за 9 лет дипломатических отношений, в том числе 49 межгосударственных. [2].

После обретения Казахстаном независимости торгово-экономические отношения с Турецкой Республикой расширились. Торговые отношения между двумя странами в 1992 году составили 30 миллионов долларов США, в 1997 году-360 миллионов долларов США, а в 2000 году-460 миллионов долларов США.

На территории Казахстана предприятия Турции работают совместно с предприятиями Казахстана «в настоящее время в Казахстане имеется 321 совместное казахстанско-турецкое предприятие».

Эти предприятия в Казахстане на сегодняшний день являются первыми среди стран СНГ по выпуску внутренней продукции. Между двумя странами развиваются транспортные и коммуникационные отношения.

"В 1995 году президент Турции Сулейман Демирел и н.Назарбаев подписали договор об экономическом сотрудничестве."Этот договор" был подписан, в основном, с выводом Казахстанской каспийской нефти на европейский рынок через территорию Турции»

Сулеймен Демирел высказал следующие предложения по транспортному сообщению между двумя странами: восстановление бывшего средневекового торгового пути Шелкового пути, установление железнодорожного сообщения между Турцией и Казахстаном через железную дорогу между Ираном и Туркменистаном. С предложением установить шоссейное сообщение с территории Кавказа и судоходство по Каспийскому морю и рекам Волга и Дон.

«Между родными странами развиваются культурные отношения. После обретения Казахстаном независимости между двумя странами было подписано соглашение о проведении праздничных торжеств и Дней культуры. 1995-1996 годы были дни культуры Турции и Казахстана. Турция праздновала юбилей казахских поэтов и писателей. Они проводились на юбилейных торжествах и конференциях к 150-летию Абая, 150-летию Жамбыла Жабаева» [3].

«В 1996-1998 гг. протокол по развитию культурного сотрудничества между Казахстаном и Турцией подписали министр культуры Т.Мамашев и И.Какарман» [4].

Данный протокол содержит вопросы о дальнейшем углублении связей в сфере культуры и искусства. В частности, были рассмотрены мероприятия по организации различных фестивалей, конференций, проведению недель кино и др.

В период с 19 по 21 октября 2000 года Турция отмечала 1500-летний юбилей Туркестана с древней многовековой историей. «Этот праздник посетили министры культуры тюркских народов. И стоит отметить, что участие принял 10-й президент Турецкой Республики Ахмет Неджет Сезер» [5].

«В преддверии 1500-летнего юбилея Туркестана был отреставрирован мавзолей Ходжи Ахмеда Ясауи. Тело Абылай хана, хана, объединявшего три жуза Казахского ханства в XVIII веке, было

перезахоронено в Аксарая. К 1500-летию Туркестана ученые Казахстана опубликовали "Энциклопедию Туркестана". В этой энциклопедии рассказывается об истории и культуре тюркского народа" [6].

Казахстан и Турецкая Республика также занимают особое место в области науки и образования.

Были организованы конференции ученых двух братских стран. На этих конференциях ученые двух стран решили обмениваться ценными материалами, переводить литературные и другие произведения.

В Международном казахстанско-турецком университете имени Ходжи Ахмета Ясави в Туркестане обучается около 11 тысяч студентов, из них 500 - граждане Турции. В Шымкентском филиале обучается около 6000 студентов, из них 100 - граждане Турции. В 1995 году в Алматы был открыт платный университет имени Сулеймана Демиреля, а в 1991-1992 годах - первый казахстанско-турецкий лицей в Туркестане. На сегодняшний день существует около 30 казахско-турецких лицеев.

В настоящее время в лицее обучается около 6000 казахстанских студентов. Им преподают на казахском, английском, турецком языках в компьютерных классах [7].

Таким образом, развитие отношений между Казахстаном и Турецкой Республикой во всех сферах - явление историческое. Поэтому есть необходимость изучить и проанализировать этот вопрос и описать свои направления. В связи с этим в этой работе я хотел провести специальное исследование и создать учебник.

Так, о взаимоотношениях Казахстана и Турецкой Республики в те времена был издан ряд работ, книг, научных статей.

Об инициативе дипломатических отношений министров, объединении предприятий, впервые заключивших соглашения между двумя странами, Келимбетов М. написал в газете «Коммунист Казахстана».

Н.Назарбаев в своем произведении пишет о первых президентах Турецкой Республики, которые были признаны и связаны в период обретения независимости.

В 1996 году в Турецкой Республике была издана книга о пятилетних дипломатических, экономических и культурных отношениях между Казахстаном и Турецкой Республикой и соглашениях, подписанных между двумя странами на пять лет. Файзулла Будак пишет свой труд по истории древнего Казахстана на турецком языке.

В 2000 г. профессора и преподаватели МКТУ им. К.А. Ясауи исследовали и опубликовали свои работы о взаимоотношениях между Казахстаном и Турцией [8]. В 1996 г. издал труд о 5-летних образовательных достижениях МКТУ им. К.А. Ясауи [8]. Нарисбаев М. написал статью об экономических отношениях между Казахстаном и Турцией. В этой статье речь пойдет о двусторонних экономических отношениях Турции и Казахстана, инвестициях, совместных предприятиях, торговых отношениях.

Н.Назарбаев находился с официальным визитом в Турции в 1994 году и написал о создании Евразийского союза тюркоязычных народов в газете «Народный совет». Ибрагим написал статью под названием «Турция и Казахстан» об экономических отношениях Казахстана с Туркменистаном в нефтяной промышленности и торговле.

Утром 13 июня 1995 года перед Дворцом Президента Республики состоялась официальная церемония встречи Президента Турции Сулеймана Демиреля, прибывшего в Алматы с визитом.

Нурсултан Назарбаев с супругой поздравили высокого гостя и его супругу. Гимны двух стран звучат полным ходом.

Во Дворце Президента между лидерами двух стран состоялась конфиденциальная беседа в атмосфере взаимного доверия. Нурсултан Назарбаев подчеркнул необходимость активизации усилий с обеих сторон для дальнейшего развития взаимовыгодного сотрудничества. Сулейман Демирель высоко оценил политику Турции в отношении Казахстана и поблагодарил ее лидера за непосредственное участие в разработке и реализации совместных проектов..

Президент Турции Сулейман Демирел и Н.Назарбаев в качестве наиболее важных сделали следующие предложения: перспективные связи можно назвать проектом прокладки железной дороги через Иран в Турцию в рамках источника связи, который собирается восстановить на основе древнего Шелкового пути, а также налаживанием сообщения по водным путям с использованием Волго-Донского канала и автомобильными перевозками через кавказ".

14 июня Президент Нурсултан Назарбаев и президент Турции Сулейман Демирел посетили Южно-Казахстанскую область.

Они ознакомились с процессом реставрации древнего мавзолея Ходжи Ахмеда Ясауи в Туркестане. Здесь с помощью турецких специалистов завершено укрепление фундаментного камня и начался следующий этап работ. Все реабилитационные работы планируется завершить до конца следующего

года. Руководители двух стран помолились у могилы святого в мавзолее и расписались в книге почетных посетителей.

Во второй половине дня лидеры Казахстана и Турции прибыли в областной центр, посетили парк Дендро Рай и посадили деревья на Аллее Президентов.

Главы государств также посетили конно-спортивный комплекс Шымкентского педагогического института физической культуры.

Перед ними свое мастерство продемонстрировали будущие специалисты отечественного конного спорта, ребята, мастерски владеющие искусством конного спорта. Президенту Турции Сулейману Демирелу подарили племенного жеребца.

Турецкая делегация во главе с Демителем вылетела из Шымкента в Анкару. 15 августа 1995 года премьер-министр Турции Тансу Чиллер посетил с официальным визитом Алматы.

Известно, что отличная оценка участия турецких наблюдателей в президентских выборах в Казахстане в январе 1999 года способствовала формированию международной репутации страны. Кроме того, участие высокопоставленной делегации во главе со спикером Великого национального собрания Турции Хикметом Читином в церемонии инаугурации Президента Казахстана является проявлением братского интереса.

Следует отметить, что в августе 1999 года, во время страшного землетрясения, произошедшего в Турции, братские отношения между двумя странами носили особый характер. "Турецкое население восприняло решение Правительства Казахстана об оказании гуманитарной помощи пострадавшим в результате стихийного бедствия как искреннее чувство дружбы, выраженное братским казахским народом в организации кампании по сбору средств по инициативе администраций Астаны и Алматы».

Жители населенного пункта Дегирмены, пострадавшие от землетрясения, выразили особую благодарность группе спасателей Агентства Республики Казахстан по чрезвычайным ситуациям.

Наряду с развитием двусторонних отношений между Казахстаном и Турцией важное место занимает взаимодействие двух стран в сфере международного сотрудничества. Турция с самого начала всячески поддерживает инициативу казахстанской стороны в рамках совещания по взаимодействию и мерам доверия в Азии (СВМДА). Можно отметить участие турецкой делегации во главе с государственным министром Абду Халук Мехмет Чай в сентябре 1999 года в Алматы с участием глав внешнеполитических ведомств стран-участниц СВМДА..

Сотрудничество двух стран на международном уровне также находит отражение во взаимной поддержке в рамках международных и региональных организаций.

5 мая 2000 года Ахмет Недждет Сезер был избран десятым президентом Турции. Ахмет Недждет Сезер и Нурсултан Назарбаев впервые встретились на саммите ООН в Нью-Йорке.

19 октября 2000 года десятый президент Турецкой Республики Ахмет Недждет Сезер впервые посетил Казахстан с официальным визитом. "Глава Казахстана выразил уверенность в том, что между двумя странами будут продолжены традиционно дружественные отношения, динамично развивающиеся между государствами. Президент Турции подчеркнул, что курс своей страны на развитие связей сотрудничества с Казахстаном и другими государствами Центральной Азии неизменен, и это остается одним из важнейших внешнеполитических приоритетов Турции» [9].

Если говорить о связях между Турцией и Казахстаном в области науки, образования и культуры, то, прежде всего, проведение Дней культуры и искусства народов Казахстана и Турции в 1991, 1992, 1996 годах, организация кинофестивалей в городах Алматы и Анкара, проведение кинофестивалей в г. Туркестан. Можно сказать, что реставрация мавзолея Яссауи, мероприятия по празднованию юбилеев поэтического творчества Абая Кунанбаева и Жамбыла Жабаевых были незабываемыми, полезными для обеих национальностей, благородными и благородными.

Между Турцией и Казахстаном 31 октября 1992 года между Турецкой Республикой и властями Республики Казахстан в г. Туркестан состоялся обмен мнениями и мнениями. Уместно отметить заключение соглашения на открытие Международного казахско-турецкого университета имени Яссауи.

Сегодня в этом университете обучаются более 10 тысяч школьников из тюркского мира. Университет выпустил первых выпускников, и эти выпускники с высоким интеллектом служат нашему народу как в казахстанско-турецкой, так и в других тюркских странах.

Также с первых месяцев 1999 года:

Подписано около 100 протоколов и переговоров между властями Казахстана и Турции, министерствами, различными общественными организациями, фондами и организациями, университетскими и торговыми объединениями;

– Коммуникациями Турецкой Республики и инвестициями Турецкого Телекома была создана прямая телекоммуникационная связь между Турцией и Казахстаном, обеспечена телефонная связь Казахстана со всем миром над Турцией. Кроме того, в Казахстане начали показывать телевизионные программы Турции;

– Программ, реализованных в Казахстане услугами подрядного сектора Турецкой Республики, составили 400 млн. долларов США, текущие программы 1 млн. В частности, стоимость программ, реализуемых общественными организациями, составляет 300 млн. Долларов США. больше доллара. Таким образом, Турция станет четвертым по величине инвестором в Казахстане после США, Южной Кореи и Великобритании;

– Более 1200 казахстанских студентов в настоящее время обучаются в Турции, а около 1000 турецких студентов обучаются в Казахстане. Около половины турецких студентов в Казахстане - студенты Университета Ахмета Яссави;

– Более 500 турецких учителей работают в специальных лицеях, открытых в Казахстане турецкими фондами и частными компаниями. В этих вузах обучается около 100 тысяч казахстанских студентов, а тысячи выпускников отправляются в университет для изучения турецкого языка.

– Турецкое религиозное управление ремонтирует многие мечети в Казахстане, строит новые и в настоящее время насчитывает 16 священнослужителей в Совете по делам религий Посольства Турецкой Республики в Алматы. В частности, в 1997–1998 годах была оказана помощь в открытии богословского факультета в Алматы.

Установление широкого спектра межгосударственных отношений с турецким государством - одна из основных задач Казахстана в области международных отношений. Основным фактором, объединяющим эти два государства, является тот факт, что два народа имеют одинаковое родство, общую историю, этнолингвистическую близость, общие истоки геополитических и экономических предпосылок.

Например, за короткое время отношения между двумя странами интенсифицировались, и была создана правовая база. Например, договоры, декларации, соглашения и обязательства, подписанные на высшем уровне руководителями ведомств и предприятий правительств и министерств первых глав государств двух стран. Между парламентами двух стран существуют прочные узы дружбы, сотрудничества и взаимопонимания. Отношения в области культуры, искусства и образования способствовали сближению двух народов и установлению мирных отношений. Ведь в истории, языке и культуре двух стран много общего.

В связи с вышеизложенными обстоятельствами, а также тем, что между двумя странами существует широкий спектр общих духовных, политических и экономических интересов, отношения сотрудничества между ними по-прежнему развиваются очень динамично.

Сотрудничество с Турцией способствовало углублению Казахстана в азиатские региональные процессы, возрождению тюркской цивилизации, общей для большинства государств Центральной Азии. Развитие тесных отношений между Турцией, Казахстаном и другими тюркоязычными государствами оказало существенное влияние на соотношение сил в регионе. Все это и ряд других факторов показали особую актуальность определения направлений будущего при изучении основных этапов исторических истоков казахстанско-турецких отношений.

Поэтому, размышляя о казахстанско-турецких отношениях, следует всесторонне дифференцировать связи между двумя странами в экономической, духовной и культурной сферах. Руководство Турции во главе с Ататюрком из османского государства в республику уже в 1923 году приступило к активной разработке нового курса своей внешней политики, основанного на идее объединения всех турецких народов в силу их этнических культурных, исторических общностей. В то время своей исторической миссией Турция считала поддержку становления стран Центральной Азии как самостоятельных государств, в состав которых входил и Казахстан. В наши дни Турция пытается через политико-экономический союз тюркоязычных государств претендовать на ведущую роль в регионе, который она считает приемлемым. Создание целого пояса братских тюркоязычных государств, - говорит английский ученый-исследователь истории Турции, - позволит Турции закрепить и укрепить свое положение в регионе. А это сближает давнюю мечту Турции-историческую надежду на создание союза тюркоязычных государств.

Заключение. На первых шагах своего самостоятельного развития, чтобы Казахстан вошел в мировое сообщество на независимой равноправной основе,-объясняет казахстанский ученый М.Б. Мухамедов, который с первых дней признания суверенитета Казахстана турецким государством неуклонно следит за казахстанско-турецкими отношениями, - Турция остро нуждается в политической поддержке. Ему необходимо было диверсифицировать внешние связи, чтобы создать баланс сил и получить возможности

для выхода из российского патернализма. Конечно, духовная, языковая, культурная и историческая общность казахского и турецкого народов не сыграла большой роли.

Список использованной литературы:

1. Келімбетов М. «Қазақстан-Түркия бауырластық бастаулары» Қазақстан Коммунисті – 1991 ж. №8. – 39 бет
2. Келімбетов М. «Қазақстан-Түркия бауырластық бастаулары» Қазақстан Коммунисті – 1991 ж. №8. – 36 бет
3. Ph.Robins. *The Middle East and the Central Asia in "The new deopolitions of Central Asia and its Neighbovrs"*. Pinter Publishears. London. 1994. Chapter iv – P. 165.
4. Мұхамедов М.Б. Тәуелсіз Қазақстанның сыртқы саясатында негізгі басым бағыттардың қалыптасуы. Алматы, 1999, 29-бет.
5. *Торгово-экономическое сотрудничество. Протокол о торгово-экономическом сотрудничестве между Правительством Казахской Советской Социалистической Республики и Правительством Турецкой Республики от 15 марта 1991 года.* - В сбор. Казахстан-Турция: 5 лет дружбы и сотрудничества. – Анкара, "Билиг". 1996. – С.149-152.
6. *Соглашение между Казахской Советской Социалистической Республикой и Турецкой Республикой в области транспорта и телекоммуникаций от 26 сентября 1991 года.* - В" сбор. Казахстан - Турция: 5 лет дружбы и сотрудничества. Анкара, "Билиг", 1996. С.158-162.
7. *Встречи глав тюркоязычных государств Анкарское заявление.* - В сбор. Казахстан-Турция: 5 лет дружбы и сотрудничества. – Анкара, "Билиг", 1996. – 413-416 бетгер.
8. *Встречи глав тюркоязычных государств: Стамбульская декларация от 18-19 октября 1994 года; Бишкекская декларация от 28 августа 1995 года; Ташкентская декларация от 21 октября 1996 года.* - В сбор. Казахстан-Турция: 5 лет дружбы и сотрудничества. – Анкара. "Билиг", 1996. – С.416-434.
9. Назарбаев Н. Ә. *Тәуелсіздігіміздің бес жылы.* – Алматы, Қазақстан, 1996, 43S, 513-6.

References:

1. Kelimbetov M. *"The beginnings of the Kazakh-Turkish brotherhood"* Communist Party of Kazakhstan-1991. №pages 8-39
2. Kelimbetov M. *"The beginnings of the Kazakh-Turkish brotherhood"* Communist Party of Kazakhstan-1991. №pages 8-36
3. Ph.Robins. *The Middle East and the Central Asia in "The new deopolitions of Central Asia and its Neighbovrs"*. Pinter Publishears. London. 1994. Chapter iv - P. 165.
4. Mukhamedov MB *Formation of the main priorities in the foreign policy of independent Kazakhstan.* Almaty, 1999, p.29.
5. *Trade and economic cooperation. Protocol on trade and economic cooperation between the Government of the Kazakh Soviet Socialist Republic and the Government of the Turkish Republic dated March 15, 1991.* - In the collection. Kazakhstan-Turkey: 5 years of friendship and cooperation. Ankara, "Knowledge". 1996. P.149-152.
6. *Agreement between the Kazakh Soviet Socialist Republic and the Turkish Republic in the field of transport and telecommunications from September 26, 1991.* - In the collection. Kazakhstan - Turkey: 5 years of work and cooperation. Ankara, "Bilig", 1996. P.158-162.
7. *Meetings of the main Turkic-speaking states of the Ankara Statement.* - In the collection. Kazakhstan-Turkey: 5 years of friendship and cooperation. Ankara, 'Knowledge', 1996, pp. 413-416.
8. *Meetings of the main Turkic-speaking states: Istanbul Declaration of October 18-19, 1994; Bishkek Declaration of August 28, 1995; Tashkent Declaration of October 21, 1996.* - In the collection. Kazakhstan-Turkey: 5 years of friendship and cooperation. Ankara. "Knowledge", 1996, p.416-434.
9. Nazarbayev N. A. *Five years of our independence.* Almaty, Kazakhstan, 1996, 43S, 513-6.

Г.У. Эшбекова^{*1}, Ұ.Ұ. Үмітқалиев²

¹2-курс докторант, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан, E-mail: eshbekova2512@yandex.ru

² т.ғ.к., доцент, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан, E-mail: uumitkaliev@bk.ru

ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ МАЛ ШАРУАШЫЛЫҒЫНА ҚАТЫСТЫ КОСМОЛОГИЯЛЫҚ ТҮСІНІКТЕР

Аңдатпа

Тарихи-этнографиялық деректерге сүйене отырып жазылған бұл мақаланың мазмұнында: қазақ халқының мал шаруашылығындағы космология туралы түсініктері мен табиғат құбылыстары жөніндегі дүниетанымдары ғылыми тұрғыда баяндалды. Қазіргі таңда, табиғатпен тұтас өмір сүрген қазақ халқының тұрмыс тіршілігіндегі ұмытылып бара жатқан космологиялық түсініктерді дәріптеу өзекті мәселесі болып табылады. Көшпелі қазақ халқының шаруашылық-мәдениеті мен аспан әлемі түсініктерінің арасындағы байланыстарын анықтау тақырыптың басты мақсаты болды. Автор жалпы ғылыми және арнайы тарихи зерттеу әдістер жиынтығын қолданды. Зерттеу жұмысының нәтижесінде қазақ халқының шаруашылығындағы мал санын көбейту және оны жұттан аман алып қалу үшін, табиғат күштерінен сақтану барысында қолданған түрлі амалдар мен болжамдар талқыланып, талданды. Мақалада келтіріп отырған мысалға байланысты маңызды ақпараттар көркем әдебиет және басқа да этнографиялық оқулықтарда жалпылама сипаттау, қысқаша анықтамалық түрінде жазылып өткен. Ал, жекелей бір ғылыми еңбек әлі күнге дейін жазылған жоқ. Сол себепті көптеген этнограф ғалымдардың зерттеулерінде және фольклорда кездесетін халқымыздың аспан әлемі жөніндегі түсініктері толықтырылып өзара салыстырылып сараланды. Халық арасынан пайда болған космологиялық түсініктердің тұрмыс тіршілігімізге тікелей әсер еткендігі турасында және оларды ұлттық құндылығымыз ретінде қарастырып, этнология саласының дамуына зор үлес қосу зерттеу жұмысының ғылыми жаңалығы ретінде қарастырылады. Алдағы уақытта зерттеу жұмысы кең көлемде зерттеулер жүргізуді қажет етеді.

Кілт сөздер: Темірқазық, Үркер, Үшқарқар-Таразы, Құсжолы, Сүмбіле, Шолпан, Қызылжұлдыз, Жеті қарақшы, мүшел, космологиялық түсініктер.

Эшбекова Г.У.*¹, Умитқалиев У.У.²

¹Докторант 2-курса Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева,
г. Нур-Султан, Казахстан, E-mail: eshbekova2512@yandex.ru

²к.и.н., доцент, Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева,
г. Нур-Султан, Казахстан

КОСМОЛОГИЧЕСКИЕ ПРЕДСТАВЛЕНИЯ КАЗАХОВ, СВЯЗАННЫЕ СО СКОТОВОДСТВОМ

Аннотация

В содержании данной статьи, написанной с опорой на историко-этнографические данные, с научной точки зрения рассматриваются мировоззрения казахского народа о космологических представлениях и природных явлениях связанных с животноводством. В настоящее время одной из актуальных проблем является популяризация забытых космологических представлений в быту казахского народа, жившего в единстве с природой. Главной целью темы было выявление связей между хозяйственно-культурными и космологическими представлениями кочевого казахского народа. Автор использовал совокупность общенаучных и специальных исторических методов исследования. В результате исследовательской работы обсуждались и анализировались различные подходы и предположения, которые применялись в процессе защиты от природных сил, для увеличения поголовья скота в хозяйстве казахского народа и его выживания. Однако ряд важнейшей информации и данных, приведенных в статье, описаны кратко, обобщенно, в виде справочных сведений и выдержек из художественной литературы и этнографических учебников, что указывает на отсутствие отдельно взятого научного труда по рассматриваемой теме на

сегодняшний день. По этой причине понятия и термины по астрономии, встречающиеся во многих этнографических исследованиях ученых, в художественной литературе и фольклоре нашего народа, будут дополняться и анализироваться в сопоставлении между собой. Научная новизна исследовательской работы заключается в популяризации космологических ценностей казахов будущим поколениям. В дальнейшем тема исследования требует проведения обширных исследований.

Ключевые слова: Полярная звезда, Плеяды, Орион, Млечный Путь, Сириус, Венера, Марс, Большая Медведица, двенадцатилетний животный цикл, космологические представления.

G.U. Eshbekova^{*1}, U.U. Umitkaliyev²

¹ 2-year PhD student of the L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan

E-mail: eshbekova2512@yandex.ru

² Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan

COSMOLOGICAL VIEWS OF KAZAKH PEOPLE WHICH RELATED WITH CATTLE BREEDING

Abstract

The content of this article, based on historical and ethnographic data: the concepts of the Kazakh people about cosmology in animal husbandry and worldviews about natural phenomena, are presented in a scientific context. Currently, one of the urgent problems is the popularization of forgotten cosmological ideas in the everyday life of the Kazakh people, who lived in unity with nature. The main purpose of the topic was to identify the links between the economic, cultural and cosmological ideas of the nomadic Kazakh people. The author used a combination of general scientific and special historical research methods. As a result of the research work, various approaches and assumptions were discussed and analyzed, which were used in the process of protection from natural forces, to increase the number of livestock in the economy of the Kazakh people and their survival. However, a number of the most important information and data given in the article are described briefly, generically, in the form of reference information and excerpts from fiction and ethnographic textbooks, which indicates the absence of a separate scientific work on the topic under consideration today. For this reason, the concepts and terms on astronomy that are found in many ethnographic studies of scientists, in the fiction and folklore of our people, will be supplemented and analyzed in comparison with each other. The scientific novelty of the research work is to popularize the cosmological values of the Kazakhs to future generations. In the future, the research topic requires extensive research.

Keywords: Polaris, Pleiades (Seven Sisters), Orion, Milky Way, Sirius, Venus, Mars, Ursa Major (Great Bear), twelve-year animal cycle, cosmological ideas.

Кіріспе. Қазіргі таңда қазақ халқының рухани, материалдық және шаруашылық мәдениеттеріне тарихи-этнографиялық саласы бойынша тереңнен зерттеулер жүргізілуде. Сонымен қатар, көшпелі халықтың басты шаруашылық түріне айналған мал бағу үрдісі бүгінгі күнге дейін кейбір ауыл аймақтарда табыс көзі ретінде пайдаланылып келеді. Ертеде қазақтар мал санын көбейту мақсатында және жұттан аман сақтап қалу үшін табиғат құбылыстарын аспан әлемін бақылау арқылы түрлі болжамдар мен амалдар жасап отырды. Ал, сол космологиялық болжамдар мен амалдар халық құндылығына айналды.

Өзектілігі. Халықтың ұмыт бола бастаған мал шаруашылығына байланысты космологиялық түсініктерін этнографиялық бағыты бойынша зерттеу жүргізу тақырыптың өзектілігі ретінде қарастырылады. Мал шаруашылығымен айналысатын халық үшін климаттық жағдайды болжап, әрі бақылау өте маңызды еді, өйткені бұл олардың күнделікті өмір сүру үшін, тұрмыстық жағдайға қажетті болды [1; Р. 2-15]. Дала өмірінде жылқы бағып, қой күзете жүріп, жарқыраған жұлдыздарға тамсана отырып, және оларды шатастырып алмау мақсатында әрқайсысына тұрмыс-тіршілікке, шаруашылыққа байланыстырып жұлдыздарға атаулар беріп отырған.

Зерттеу жұмыстарында қазақтардың шаруашылық мәдениетіне байланысты аспан әлемі мен табиғат түсініктері турасында бірнеше еңбектер жазылып келді. Мысалы, ел арасынан аспан денелеріне қатысты көптеген материалдар жинаған Хасен Әбішев болды. Ғалымның көптеген еңбектерінің ішіндегі айрықша орын алатын – екі бөлімнен тұратын «Халық астрономиясы» оқулығы еді. Бұл кітаптың бірінші бөлімі 1950 жылы басылып шығарылып, аспан күмбезі, Жер мен Айдың қозғалысы, Күн системасы, уақытты өлшеу жолдары, практикалық астрономия негіздері, бүкіл әлемдік тартылыс, кометалар мен метеорлар, астрофизика әдістері, жұлдыздар дүниесі, космогония мәселелері қарастырылған [2; 2 б.].

Әбіш Ұ. «Қазақ тілінің шығу тарихы» атты еңбегінде Ш.Уалихановтың жұлдыздар туралы пікірінше: «Кейбір қазақтардың ойынша, жұлдыздар асыл тастардан үйілген таулар, олар жерден соншалықты қашықтықта, нүктедей болып қана көрінеді. Қазақтар жұлдыздардың жер бетіндегі бақытқа әсер ететініне сенеді, халық арасында көк күмбез жайлы әңгімелер де баршылық. Енді біреулердің пікірінше, әрбір жұлдыз жердегі әрбір адамның жанымен сәйкестік тұтастықта, адам өлгенде оның аспандағы жұлдызы да жерге ағып түседі. Аспаннан ағып түскен жұлдызды көрген қазақтар менің жұлдызым жоғары дейді. Болып-толған бақытты адамды «жұлдызы жанған деседі»,- деп өзінің халық астрономиясына өз үлесін қосады [3; 33-34 бб.]. Шоқан Уалихановтан кейін бұл бағытта Г.Н. Потанин, В.В. Радлов, Э.А. Диваев, Б.А. Куфтин, Сәкен Сейфуллин сынды ғалымдар аспан денелері мен табиғат құбылыстарына байланысты өз тұжырымдамаларын әртүрлі бағытта зерттей бастады. Ұлы Отан соғысынан кейін халық астрономиясын зерттеу барысында геолог А.Машанов «Шығармалар жинағы» атты еңбегінде деректер жинақтады. Қазақ этнограф-ғалымдары А.Сейдімбек, С.Кенжеахметұлы, М.Қазбеков этнографиялық материалдардағы қазақ халқының аспан денелері туралы ой-пікірлеріне тоқталған. А.Сейдімбектің «Қазақ әлемі» кітабының «Халықнама» [4; Б. 26-31] атты төртінші тарауында қазақтың он екі ай атаулары, уақыт межесі, аспан денелері туралы қыруар мақал-мәтелдері, қазақтың дәстүрлі астрономиялық атауларының қазақша-орысша сөздігі берілген.

Зерттеу тақырыбы аясында көшпелі халықтың аспан әлемін тереңнен бақылай отырып, оларды тұрмыс тіршілігінде түрлі болжамдар мен амалдарды ойлап тауып оны халықтың рухани құндылығы ретінде баяндалды.

Мақсаты. Ғылымның жаңа бағытына қарай бет бұрып, көшпелі халықтың шаруашылық-мәдениеті мен космологиялық түсініктерінің арасындағы байланыстары мен ерекшеліктерін анықтау.

Зерттеу жұмысында қойылған мақсат төмендегідей міндеттерді шешуді талап етеді: көшпелі мәдениеттің космологиялық білімінің ерекшеліктерін анықтау; қазақтардың аспан әлемін болжай отырып, мал бағудағы әдіс-тәсілдерін талқылау; көшпелілердің мал шаруашылығымен айналысу барысындағы бірнеше амалдарды талдап көрсету.

Космологиялық білім көшпелі халықтың табиғаттың тылсым күштерін анықтай отырып, тұрмыстық жағдайда мал санының артуына және жұттан аман сақтап қалуына қажетті деп болжайды. Космологиялық түсініктерінің өмір сүру салтымызға тікелей әсерін тигізген білімдерін қайта жаңғыртып, ұлттық құндылығымыз ретінде қарастырып, этнология саласының дамуына үлес қосу, зерттеудің ғылыми жаңалығы ретінде қарастырылады. Жалпы, бүгінгі күнге дейін этнографиялық еңбектерде космологиялық және табиғат туралы түсініктер тек қана жалпылама түрінде мазмұндама берілген, яғни қазақтардың өмір сүру салтына жататын шаруашылық түрлеріне жеке дара зерттеулер жүргізілмеген. Қазақ халқы үшін мал бағумен айналысу кәсібі жоғары деңгейде дамыған, сондықтан да аспан денелері мен табиғат құбылыстарын мал шаруашылығымен ұштастыра зерттеу, ғылымда жаңа ашылулар енгізу, келешек ұрпақ үшін таптырмас асыл қазына болады.

Материалдар мен әдістер. Мақалада отандық және шетелдік ғалымдардың теориялық және практикалық жинақтары қолданылған. Зерттеудің басты нысаны ретінде этнография бағыты бойынша халықтың космологиялық түсініктерін зерттеу қарастырылды. Зерттеу жұмысының методологиялық негізі тарихилық және объективтілік принциптері болып табылады. Тарихилық принципі космологиялық түсініктердің тарихи алғышарттарын анықтап, олардың нәтижелеріне талдау жасауға, соған ықпал еткен факторларды анықтауға мүмкіндік берсе, ал объективтілік ұстанымы мәселенің сипатын ашып, олардың салдары мен нәтижелеріне сырттай баға беруге мүмкіндік береді. Мақалада жалпы ғылыми зерттеу әдістері пайдаланылды. Әрбір мал шаруашылығына қатысты аспан денелерінің қазақтардың тұрмыс салтында ерекше орын алатындығы және олардың қандай мақсатта пайдаланғандығын жүйелеп, талдап көрсетті. Сонымен қатар, арнайы тарихи әдістердің бірі – ретроспективті әдісі пайдаланылды. Бұл әдісті қолдану барысында ертедегі қазақ халқының космологиялық құбылыстарды тереңнен зерттеуі, олардың шаруашылық мәдениетін қарқынды дамытып отырғандықтарын анықтады.

Талқылау. XV-XVII ғғ. қазақтар шаруашылығының негізгі түрі бұл – көшпелі мал шаруашылығы. Осы шаруашылықтың арқасында қазақтар көш жолдарын кеңейтіп, жазда жайлауға, қыста қыстауға көшіп-қонып отырған. Олардың қыстақтары өзен, көл жағалауларында орналасты. Малдың негізгі түліктері: қой, жылқы және түйе болды. Бұлар халықтың тұрмысына өте жайлы болуымен қатар, халықты ет, сүт, қымыз, шұбатпен және де киімге қажетті материалдармен қамтамасыз етумен қатар, олардың тұрмыс тіршілігін әлдеқайда жеңілдетіп отырды. Мал шаруашылығымен айналысу үлкен еңбекті, шыдамдылықты талап етеді. Бұл жөнінде саяхатшы И.Фальк былай деген: «Қазақтардың ежелден кәсібі мал бағу, олардың малы өте көп және малдары сол жердің табиғатына бейімді әрі төзімді келеді». [5; с. 543].

Сонымен қатар, халық арасында планеталар мен жан-жануарлардың байланыстары туралы түсініктері де қалыптасқан. Мысалы, Үнділер Жерді пілдер көтерсе, ал пілдер үлкен тасбақаның арасында тұрады деп ойлаған. Ал қазақтар, Жер жұмыртқадай, ол көк өгіздің мүйізіне қойылған, бір мүйізі толғанда көк өгіз екінші мүйізіне ауыстыра салады, сол кезде жер сілкіну болады деген аңыз тараған. [6; 10-11бб.].

Ертеде мал шаруашылығының табиғаттың қозғалмалы құбылыстарына түгелдей тәуелді еді. Алайда, халық малдарын табиғаттың қатаң мезгілдерінен аман сақтап қалу үшін аспан денелерін жылдан жылға зерттеп, астрономиялық білімдерін арттыра түскен.

Халықтың этнографиялық мәдениетінің бірі ретінде қазақтардың көк аспан астында мал бағып, егін егумен айналысу барысында Күн, Ай, жұлдыздардың бағытын анықтау арқылы әртүрлі болжамдар жасаған. Мысалы, ауа райының суытып не ыстық болатынын немесе жұлдыздарға қарап жол табу деген секілді тұжырымдамалар жасаған.

Қазақтар XX ғасырға дейін 12 жылдық жануарлар тізімін, яғни мүшел жылын кеңінен қолданып келді. Орталық Азия жерінде жануарларға байланысты құралған мүшел жас ежелгі ғұн тайпаларынан бастау алып, көптеген Азия халықтарында қолданысқа енді. Қазақтар бұл жүйені тек қана адамның жасын анықтау үшін ғана емес, саяси-экономикалық бағытта да пайдаланды. Бұған түркі және моңғол халықтарының жазбаша құжаттары дәлел бола алады, ал ислам діні қабылданғаннан кейін де Алтын Ордада мүшел жүйесі хиджамен қатар қолданыла берді. Алтын Орда құлағаннан кейін Қазақ хандығы құрылған кезде және басқа да түркі халықтарында мүшел жас жүйесі наурыз айының 22 жұлдызынан бастап қалыптасып келді. Бұл күні күн мен түннің теңесуі, келесі күні жаңа күн, жаңа жыл санауы келеді деп есептеген.

Бұл жануарлар жыл санау жүйесінің қазіргі кезде қолданып жүрген сандық күнтізбеден айырмашылығы сандар жануарлар бейнесімен өлшенеді. Он екі айдан құралған жыл санауында (мүшел) 12 жануардың бейнесі қойылған. Мысалы: жылдың басы- *тышқан жылы, сиыр жылы, барыс жылы, қоян жылы, ұлу жылы, жылан жылы, жылқы жылы, қой жылы, мешін жылы, тауық жылы, ит жылы, доңыз жылы*. Он екі жылдық жануарлар циклында қазақтардың ежелден елге тараған мүшелмен жыл санау күнтізбесінің қайдан пайда болғандығы жөнінде ертеден келе жатқан ызғарлы қысқа қарсы жем жинаудың, жұтпен күресудің жолын білмейтін, табиғаттың қатандығына тәуелді болып, тек қана мал өсіруді өзіне кәсіп қылған жұрттың мүшкіл бейнесі сипатталады. Жылдың түрлі жан-жануарлармен аталуының өзіндік себебі бар. Мысалы, жылан жылы жылыс болады, жылқы жылы ұрыс болады, қой жылы заңғар тоғыс болды деп тарихи оқиғалардың ұмытылмай келуі міне осыдан шыққан.

Тотемизм немесе тотемшілдіктің таралуы кейбір Орталық Азияның ежелгі тайпаларының жануарларды өз күнтізбелерін таңдауға әсерін тигізді. Кейбір тайпалар мен халықтар өздерінің шығу тегін бір жануармен байланыстырып, оны киелі тотемдері деп санады. И.В. Захарованың жазбасына орай, тотемдерді жазау, өлтіру, егін жеу қатаң түрде тиым салынды. Әсіресе, бұл үрдіс Алтайда, Моңғол елдерінде кездесті. Адам қандай да бір жануар жылында туылса, сол жануарды өлтірмеуі тиіс делінген. [7; 173-175 бб].

Халық календарын зерттейтін басқа зерттеуші М.Исқақов түркі халықтарында Махмұд Қашқаридың кезінде қой, сиыр, жылқы жылы туылған адамдарға сол жануарларды бауыздауға тиым салынған [8; 160 б.]. Алайда, бұл үрдіс қазақ халқында кейіннен ұмытыла бастады. Қазан төңкерісіне дейін қазақ халқы он екі жылдық жануарлар циклі болған мүшелді қолданып келді. Бірақ, кейбір мұсылман дінін қабылдаған халық, әсіресе ғалымдар мен дін қызметкерлері хиджа күнтізбесін ұстанды.

Халық мұрасында жан-жануарларды аспан денелерімен байланыстырып, аңыз әңгімелерді ойлап шығарып, оларды аспан денелерімен ұштастыра әртүрлі тұжырымдамалар жасап отырғандықтары жайында деректер өте көп сақталған. Солардың бірі, алты ай қыс, алты ай жаз мезгілінің пайда болуы. Халық аңызы бойынша, бір күні қыс мезгілінде жер бетін мұз басып қалады да, мал қырылып қалып, қалғандары зорға жазға жетеді. Қыстың қақаған аязынан әбден қиналған жануарлар бір жерге жиналып ақылдасады, барлық пәле Үркердің жерде жатпай, көкке ұшып кетуінен басталды. Ендеше Үркерді көкке ұшырмай кезекпен басып тұрайық деп олар өзара келіседі, бір жерде Үркер жатыр дегенді ести сала оны іздеп жылқы, сиыр, түйе жолға шығады.

Жылқы, сиыр, түйе, кімнің жүйрік екендігін анықтай алмай бәстесіп жарысып келе жатса, алдарында шөптердің арасынан Үркердің жылтырап жатқанын көреді. Бірінші болып қасына жеткен жылқы Үркерді басайын десе, сиыр – мен басамын, – деп мүйізін шайқап, оны жолатпайды. Халық аңызына сенсек Үркердің басында он екі жұлдыз болған екен. Сиыр Үркердің алтауын ғана басып, қалған алтауы аспанға қарай ұшып кетеді. Міне, алты ай қыс, алты ай жаз мезгілінің пайда болғандығы осыдан шыққан. Қазақ халқы бұндай аңыз әңгімелердің барлығын малды жұттан аман алып қалудың мақсатында ойлап тапқан.

Қазақтардың аспан денелері жайындағы өлең шумақтары, мақал-мәтелдері, жаңылтпаштарының авторлары қарапайым мал баққан қойшылар мен жылқышылар деп айтуға да негіз бар. Малшылар күні бойы малдың соңында жүрумен қатар аспандағы денелерді де, тылсым табиғатты да зерттей жүрді. Қазақ мәдени-шаруашылығында Темірқазық, Үркер, Үшқарқар-Таразы, Құсжолы сынды жұлдыздар бағыт-бағдар беруші, тура жолды көрсетуші қызметін атқарды. Жазда жайлауға, қыста қыстауға, күйек алу, малды төлдету, күзем алу, шөп шабу, егін салу сияқты маусымдық жұмыстар жыл мезгілдерін анықтауды қажет етеді. Осындай жұмыстарды дәл уақытымен істеу үшін жазбай жұлдыз бақылайды. Жұлдыздарға қарап уақыт есебін анықтау өте ыңғайлы болып келеді. Себебі, жұлдыздардың тууы, көтерілуі, төбеге келуі, еңкеюі, батуы қашанда болсын жылдың бір мезгіліне ғана сәйкес келіп отырады. Мал шаруашылығындағы төрт-түлікті көбейту қазақтардың дүниетанымында әртүрлі наным-сенімдер мен ғұрыптық, магиялық тәсілдер арқылы да өрбіді. Осыған орай көшпелілердің малдың санын ұлғайтуда өзіндік ерекшеліктері пайда болды. Малдың төлдеуін табиғаттың қолайлы тұсына сәйкестендіріп жоспар бойынша наурыз бен мамыр айларында алу науқанының халық тәжірибесі екендігін этнограф ғалым Х.Арғынбаев айтқан. Әр түліктің көлеміне қарап айырып, асыл тұқымды малдарды қалдырған. Басқа түліктерге қарағанда қой басын көбейту науқаны ерекше жүргізілген. Қойдың уақытынан бұрын төлдемеуі үшін қазақ халқы қазанның соңына дейін киізден арнайы қошқарларға күйек байлаған. Күйек Үркер туатын қазан айының соңына қарай шешіліп бұл әдістің өзі түрлі жолдармен, яғни тыйымдар, ырымдар, наным-сенімдер арқылы жасалынып отырған.

Нәтижелері . Үркер төмен түскен сайын, күн жылына береді, ал алыстаған сайын суыта бастайды. *«Үркер суға түссе құт болар, тасқа түссе жұт болар»* деп қазақтар осы жұлдыздың туылуы шаруашылыққа өте ыңғайлы екендігін айта кеткен. Үркер туса, шөпте, егінде жайқалып шығады, ал Таразы туғанда тары піседі деген халық арасында көптеген пайымдаулар бар. Қазақтың астрономдары Таразы жұлдызының тууы жаз мезгілінің аяқталып, күз мезгілінің бастау алғандығы жайында көрініс береді, бұны уақыт белгісі ретінде қараған. Таразы жұлдызы төрт мезгілдің арасын, оның ыстық не суығын таразылап тұрады. Бұған дәлел ретінде мынадай өлең жолдарын келтіруімізге болады:

*Таразыда таң салқын, самал болар,
Қора-қалтқы малдарға қамал болар.
Көкте туған таразы жұлдыз болса,
Кіретін қыркүйекте «амал» болар [9].*

Сонымен қатар бұл жұлдызды қазақ халқы «Таразы жұлдызы» немесе «Қазы жұлдыз» деген атау берген. Таразы жұлдызы туғаннан күз айының ұсақ әрі салқын жаңбыры жауады. Артынан қырда өсетін шөптер жайқалып шыға бастап, жайылым малға ерекше жайлы бола бастайды. Төрт-түлік мал тез арада семіріп өседі.

Қазақтың XVIII ғасырда өмір сүрген ұлы ақыны, Абылай ханның ақылшысы Бұқар жырау өз толғауларының бірінде Сүмбіле жұлдызы хақында былай жырлаған екен:

*Сүмбіле туды жылтытып,
Ат семірді құнтытып.
Жүз қойға алған құлаша ат*

Жүректей болып семірді [10; 252 б.]. Демек, бұл жұлдыздың туылуы қазақтар үшін өте маңызды кезеңдерінің бірі болған. Қазақ қоғамындағы шаруашылықтың маңызды бөлігі Сүмбіле тууылуы қарсаңында күйек алу үрдісі қарқынды дамыды.

Жаздың күні төрт түлік малдың қайсысы болса да танертең және кешкі салқындарда жақсы оттайды. Малды семірту үшін Шолпан туа сала, өргізіп, қотанға иіріп отырады. Барлық елге танымал Шолпан жұлдызы Ертедегі испан қауымдастықтарының арасында «ең жарық жұлдыз» деген атқа ие болды [11; Р.84-94]. Қазақтар Шолпан жұлдызы атауын Қойшының қоңыр жұлдызы деп те аталған. Қазақ өлеңдерінде Шолпанға қатысты мынадай дәлелдер келтірілген:

*Шолпаннан жарық жұлдыз, әсте, болмас,
Таңсыз берме Шолпан да туа қоймас.
Өрістен мал қайтарып, малышы қауым
Малдарын таңалауда жая қоймас [9].*

Қазақтардың аңыздарында Шолпан жұлдызы басқалардан ерекше жарқырайды деп сипаттама берілген. Алайда, бұл жұлдыз бір кезде аш, бір кезде тоқ болып туады. Ол туғанда мал жусап тұрады. Оның тоқ болып туғаны мал шаруашылығына жақсы. Ал оның жарығы басқа жұлдыздармен бірдей болып қалған жағдайда, шөп нашар шығады.

Аспан денелерін болжайтын есепшілер аспан денелеріндегі жұлдыздарды зерттеп жүріп, жер планетасының жанында тұрған қызыл қан жұлдызды байқайды. Бұл жұлдыздың түсіне қарай «Қызыл жұлдыз» деп атайды, алайда қазіргі атауы «Марс». Кеш батып жатқан уақытта қызыл түсте туып, түні бойы тұрады. Қазақ есепшілері бұл жұлдыздың қозғалысын зерттеп, бақылай келе біраз тұжырымдар жасаған. Мысалы, жаз мезгілінде аспан әлемінде Қызыл жұлдыз туып тұрған шақта ала бұлттар көшіп жатса, сол бұлттар арасынан бір тығылып, бір көрініп жатса ертеңіне жауын-шашын болады, ал егер қысты күні болса, қалың қар жауып қатты аяз болады. Осыған орай жұлдызға байланысты былай айтқан:

*Қызыл жұлдыз қызарып,
Беті теңбіл тартады.
Қыстың түні ұзарып,
Мал жемге иек артады [9].*

Аспан денелерінің тағы да бір құбылыстары ол – Ай мен Күн. Ай мен Күннің тұтылуы ежелгі замандарда қорқынышты құбылыс ретінде көрініп, халыққа үрей туғызған. Ай тұтылғанда оның беті кей кездері қызғылт түске боялып көрінгенде халық алдағы күндердегі жұттың, соғыстың белгісі деп топшылаған, осы жаманшылықтардың алдын алу үшін тұтылу кезінде Тәңірге құлшылық етіп, тасаттық берген. Жаздыкүні күн алғаш күркірегенде: «Мал желіні сау болсын, сүт мол болсын!» - деп, шөмішпен ақ алып шығып, жабыққа жағады, босағаға төгеді.

Жаңадан туған айды көргенде халықтың ойына ауа райының шаруаға жайлы немесе жайсыз болатындығын болжам, бұл айда мал басы аман болама деген неше түрлі ойлар келмей қоймады.

Қазақ халқы Айды қадірлеген, себебі ай болмаса, түн қараңғыланып қасқыр да, ұры да малға шабуылдайды. Халық арасында мынадай тұжырымдамалар бар : «Ай тігінен туса, шаруаға жайлы жылы болады. Ал, ай шалқасынан жатса, жайсыз болады» [12; 167 б.]. Айдың өзіне жайлы, халыққа жайсыз туғанын көрген адамдар оны қарған сілеген. Қазақтардың барлық тұрмыс-тіршілігінде табиғат құбылыстарын қоршаған органы, жұлдыздарды, аспан денелерін бақылаудан туған халықтық астрономиялық білімдері нәтижесінде жаздағы ыстықтың орнына қыста қар жауады, жазғы шілдеде ыстық болса, қыс мезгілінде қатты аяз болып, соңынан күн жылынады деп тұжырымдаған. Осы болжамға сүйене отырып, малшылар әр айдағы амалдарды шамалап отырған.

Парсы тілінен енген, қазақ халқының күнтізбесі бойынша амал дегеніміз – ай сайын малға, егін шаруашылықтарына жайлы немесе жайсыз жағдайларды нақтылап отыру, уақыт бірліктерінің жалпы атауын атайды [13; 315 б.]. Ауа-райын болжауда мынадай «жеті амалды» атауға болады: 1. Күннің тоқырауы, 2. Қарашаның қайтуы, 3. Үркердің батуы, 4. Мұздың қатуы, 5. Киіктің маталуы, 6. Қыс тоқсан. 7. Ай тоқсан [14; 149 б.]. Бұл амалдардың барлығы да өз уақытымен, бір мезгілде орындалып, қайталанып отырады.

Жаңа айдың туылуы кезеңінде, яғни шығыс күнтізбесі бойынша Наурыздың 22-ші жұлдызы жаңа жылдың бастауы деп есептеледі. Дәл осы жаңа жылға бір-екі күн қалғанда, айдың аспаннан жоқ болып кетуін – *өліара* деп атайды. Өліарада жауын-шашынды күн болса, келесі айда дәл солай жауынды болады деп топшылаған.

Наурыз айының соңғы күндерінде құстар ұшып қайта келе бастайды. Олардың келуімен бірге қар аралас жаңбыр және суық жел тұрады. Мұны ел «құс қанаты» деп атап, амалға жатқызған.

Аласапыран амалы - көктем мезгілінде, әсіресе наурыз айында кей кездері қар бірден еріп, жердің бәрі лай болып, шаруашылыққа қиын күндер басталғанын айтады.

Сәуір айындағы бесқонақ амалы – өліара тууына дейінгі көрінбей тұратын күндерді, сәуірде жауатын жауын-шашынды, суық әрі жерді балшық басқан, бес күнге созылған амалды айтады [15; Б.149-150]. Күн қозғалысына негізделген, түркілерде қолданылған күнтізбенің бір түрі. Бес күнге созылған жауынды күндер мал шаруашылығына өз әсерін тигізген. Кейбір өңірлерде көкек айында келетін бесқонақ амалында ауа райы тамылжып тұрса да, жайлауға көшпеген. Өйткені бесқонақ амалы кезінде үш-бес күндік суық, қар аралас жаңбыр болмай қоймайды. Бесқонақ өткеннен кейін ғана адамдар көктемгі шаруашылыққа дайындала бастаған. «Бесқонақ» амалы өмірден өткен бес адамның санымен аталып кеткен екен.

Сәуірдің оныншы жұлдызында басталып, он бесінде шығатын амалдың түрі «отамалы» деп атайды. Бұл көк шөптің амалы деген мағынаны білдіреді. Себебі, үш-бес күнге созылған отамалы уақытында, ауа райы бірден суытып, қар аралас жаңбыр жауады. Алайда, артынша күн бірден жылынып көк шөптердің басы көріне бастайды. Отамалына байланысты аңыз-әңгімелер бойынша сіріңке жоқ заманда көрші ауылға от алуға барған бір әйел үйіне қайтып келгенше бұрқақта, үсіп өледі. Осылайша отамалы деп аталып кеткен екен. «Отамалы – оңына бақса, от алғанша, терісіне бақса оталғанша» деген мақал бар [16; 9 б].

Көктем мезгілінде құстар жұмыртқалаған шақта, «Қызырдың қамшысы» амалы келеді, сәуірдің он бесінде пайда болатын мерзім. Бұл амал кезінде найзағай ойнап, жауын-шашын болып, жер жусанады. Осы кезде найзағай ұрып, Қызырдың қамшысы келді, қыс мезгілі біржолата кетті, жайылымға қолайлы уақыт келе жатыр деп болжаған.

Сәуір айы аяқталардан бұрын 2-3 күн бойы салқын жел тұрады. Бұл «тобылғы бұршиік жарған» яғни өсімдіктер тамырын жайып, алғашқы шөп шығып, жапырақтар жайқала бастайды деген мағынаны білдіреді. Бұл күндерді халық қуанып қарсы алады.

Мамыр айының бастапқы күндерінде бір-екі күндік суық орын алады. Осы кезге құстар жұмыртқаларын шығара бастаған кезге тұспа-тұс келеді. Міне, осылайша халық түсінігінде «Қызыл жұмыртқа» амалы деп аталып кеткен екен.

Мамыр айының жиырмасына қарай құралайдың салқыны келеді, яғни көктемнің үшінші айының соңғы жағында күн суытып жел тұрады. Осы кезде тау басына бұлттар төніп, аң төлдейтін мезгіл туады. Киіктер лақтап, құралайын суық жерден тұрғызады да, оларды жүгіртіп үйретеді. Сол себептен бұл кезеңді Құралайдың салқыны деп атаған. «Сақтық та қорлық жоқ» дегенді ұстанатын қазақ халқы, бұл мерзімнен де сақтанып қорғанатын болған.

Көшпелі қазақ тіршілік болмысының аспан денелерімен байланысты болуы олардың артықшылығы немесе кемшілігі ретінде емес, тарихи даму барысындағы өмір сүрудің кепілі ретінде қарастыру керек [17; С. 95-97]. Ұлан байтақ жерімізде мал бағып, түндерін жұлдыздарды бақылаумен қатар, аспан астындағы мал күзетінде өткізген қазақтар, табиғаттың тылсым құбылыстарын үнемі бақылауда ұстаған. Осындай бақылаудың нәтижесінде халықтың ертеден жиналған тәжірибелері қорытындыланып, жұлдызды аспан туралы космологиялық түсініктері мен білімдері жинақталды.

Қорытынды. Қазақ халқының мәдениетіндегі аспан әлемі мен табиғат құбылыстарының халық арасындағы орны мен маңыздылығы, яғни мал шаруашылығындағы космологиялық түсініктерге қатысты түрлі болжамдар мен амалдарды талдау арқылы мақаланың басты мақсаты орындалды. Осы зерттеу жұмысының мақсаты төмендегідей міндеттерді шешті: көшпелі мәдениеттің космологиялық түсініктерінің ерекшеліктері анықталды; қазақтардың аспан денелерін болжай отырып, мал бағудағы әдіс-тәсілдері талқыланды; көшпелілердің мал шаруашылығымен айналысудағы бірнеше амалдарды қолданғандықтары талданды.

Халықтық білімнің маңыздылығы, оның құндылығы қазақтар үшін, олардың өмірінде ойып тұрып орын алады. Зерттеу барысында қазақ халқының космология туралы халықтық білімдері ата-бабаларымыздың асыл қазынасы, таптырмас байлығы екендігі дәлелденді. Алдағы уақытта, аспан әлемінің шаруашылықты дамытуда үлкен қызмет атқарғандығы жөнінде келешек ұрпақты хабардар ете отырып, космологиялық түсініктер мен табиғат құбылыстарын болжай білу туралы жинақталған материалдар этнология саласына зор үлес қосатындығына кәміл сенеміз.

Пайданылған әдебиеттер тізімі:

1. Balehegn M. *Indigenous weather and climate forecasting knowledge among Afar pastoralists of north eastern Ethiopia: Role in adaptation to weather and climate variability* / M. Balehegn, S. Balehey, Ch. Fu and W.Liang// *Pastoralism Journal: Research, Policy and Practice-2019-Vol.9, No 8-P. 2-15. DOI: 10.1186/s13570-019-0143-y.*
2. Әбішев Х. *Халық астрономиясы* / Х. Әбішев. – Алматы: ҚазМембаспа, 1959. – 32 б.
3. Әбіш Ұ. *Қазақ тілінің шығу тарихы* / Ұ. Әбіш, Б.Чердабаев // *Қазақ тілі тарихы. Фонетика: «Қазақ тілі тарихы» ғылыми-зерттеу сериясы.* – Алматы, 2011. – 57 б.
4. Бөлеев Қ. *Қазақтың халықтық астрономиясының зерттелу жайы* // *Ұлттық тәрбие журналы.* – 2015. – №1. – Б. 26-31.
5. Фальк И. *Полное собрание ученых путешествий по России* / И. Фальк. – СПб.: Академия Наук, 1894 - 543 с.
6. Әбішев Х. *Аспан сыры* / Х.Әбішев. – Алматы: Жазушы, 2009. – 264 б.
7. Алимбай Н. *Традиционная культура жизнеобеспечения казахов: Очерки теории и истории* / Н.Алимбай, М.С. Муканов, Х.Аргынбаев. – Алматы: Ғылым, 1998. – 233 б.
8. Исқақов М. *Халық календары* / М.Исқақов. – Алматы, Жазушы, 1963. – 209 б.
9. Бопайұлы Б. *Қазақ таныған жұлдыздар* [Электронды сілтеме]. 2012. – URL: <http://kerey.kz>. (Қаралған күні: 09.09.2021).
10. Жанайдаров О. *Ежелгі Қазақстан мифтері.* – Алматы: Аруна баспасы, 2006. – 252 б.

11. *Mudrik A. Eucalyptus in the moon: folk astronomy among European colonists in northern Santa Fe province, Argentina/A. Mudrik//Proceedings of the International Astronomical Union. – 2011. – «Oxford IX» International Symposium on Archaeoastronomy Proceedings IAU Symposium, Vol. 7, No. 278. – P 84-92. DOI: 10.1017/S1743921311012506*

12. *Қасқабасов С. Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі / С. Қасқабасов // Энциклопедия. 1-том. – Алматы: DPS, 2011. – 738 б.*

13. *Қани М. Қазақтың көне тарихы/ арап қарпінен көшірген М.Қани //Оқулық. – Алматы: Жалын, 1993. – 300 б.*

14. *Солтиева Б. Қазақ күнтізбесіндегі маусымдық өзгерістерге байланысты халық болжамдары / Б.Солтиева // ҚазҰУ Хабаршысы. Тарих сериясы. – 2018. – Т. 89. № 2. – Б.314-319.*

15. *Әбутәліп О.М. Амал атауларындағы этномәдени мәнділіктер / О.М. Әбутәліп // Түркі өркениеті және тәуелсіз Қазақстан: ҚР тәуелсіздігінің 20 жылдығына арналған халықаралық конференция материалдары.(Астана.20 мамыр). – Астана, 2011– Т.1. – Б. 149-150.*

16. *. Қабисатұлы Қ. Қазақ күнтізбесі // Ертіс өңірі: қалалық газеті. – 2009, 1 сәуір. – №11. – Б. 9.*

17. *Әбібекова Г.У. Қазақ халқының тұрмыс-тіршілігіндегі астрономиялық түсініктер / Г.У. Әбібекова, У.У. Умиткалиев // Женщины-ученые Белоруси и Казахстана: сб. Материалов Международная научно-практическая конференция. – Минск, 2018. – С. 95-97.*

References

1 *Balehegn, M., Balehey, S., Fu, Ch. & Liang, W.Indigenous weather and climate forecasting knowledge among Afar pastoralists of north eastern Ethiopia: Role in adaptation to weather and climate variability. Pastoralism Journal: Research, Policy and Practice.2019.- 9(8), 2-15.*

2 *Abishev, Kh. Halyq astronomiasy [Folk astronomy]. Almaty: QazMembaspa,1959.[in Kazakh].*

3 *Abish, U., & Cherdabaev, B. Qazaq tiliniñ shy ğy tarhy [History of the origin of the Kazakh language]. Qazaq tili tarihy. Fonetika: «Qazaq tili tarihy» gylymi-zertteu seriiasy. Almaty, 2011. [in Kazakh].*

4 *Buleev, K. Qazaqtyn halyqytq astronomiyasynyn zerttely jaiy [The process of study of Kazakh folk astronomy]. Ulttyq tarbie zhurnaly. - 2015. - №1. - P. 26-31[in Kazakh].*

5 *Falk, I. Polnoe-sobranie-uchenykh-puteshestvii-po-Rosii [Complete collection of scientists traveling in Russia]. St. Petersburg. Akademiya-Nauk, 1894. [in Russian].*

6 *Abishev, Kh. Aspan syry [Heavenly secrets]. Almaty: Jazyshy, 2009. [in Kazakh].*

7 *Alimbai, N., Mukanov, M.S., & Argyubaev, Kh. Tradicionnaya kultura zhizneobespecheniya kazakhov: Ocherki teorii i istorii. [Traditional Culture of Life Support of Kazakhs: Essays on Theory and History]. Almaty: Gylm, 1998. [in Russian].*

8 *Iskagov, M. Halyq kalendary [People's calendar]. Almaty: Jazyshy,1963. [in Kazakh].*

9 *Bopayulu, B. Qazaq tanygan juldyzdar [The stars who know the Kazakh people]. Kerey.kz information and educational portal, Retrieved from <http://kerey.kz> 2.03.2017 [in Kazakh].*

10 *Zhanaidarov, O. Ezhelgi Qazaqstan miferi [Myths of ancient Kazakhstan]. Qazaqstan balalar entsiklopediiasy. Almaty: Aryna baspasy,2006.[in Kazakh].*

11 *Mudrik, A. Eucalyptus in the moon: folk astronomy among European colonists in northern Santa Fe province, Argentina. Proceedings of the International Astronomical Union. 2011- 7 (S278), 84-92.*

12 *Kaskabasov, S. Qazaqtyñ etnografialyq kategorualar, ugymdar men atalarynyn dasturli júesi.[The traditional system of Kazakh ethnographic categories, concepts and names]. Entsiklopedua. Almaty: DPS., 2011-1, 738 [in Kazakh].*

13 *Kani, M. Qazaqtyn kone tarihy.[Ancient Kazakh history]. Almaty: Jazyshy,1993.[in Kazakh].*

14 *Soltieva, B. Qazaq kúntizbesindegi maysymdyq ozgeristerge bailanysty halyq bolzhamdary [Population forecasts due to seasonal changes in the Kazakh calendar]. Bulletin of the KazNU. History series, 2018- 89 (2), 314-319 [in Kazakh].*

15 *Abutalip, O.M. Amal ataularyndagy etnomadeni mandilikter [Ethnocultural meanings in the names of operations]. Turki orkenieti jane tauelsiz Qazaqstan: QR tayelsizdiginin 20 jylidygyna arnalgan halyqaralyq konferentsua materialdary. Astana, 2011-1, 149-150 [in Kazakh].*

16 *Kabisatovich, K. Qazaq kuntizbesi [Kazakh calendar]. Ertis oniri: kalalyk gazetі. 2009- 1 sayir.11 (9). [in Kazakh].*

17 *Eshbekova, G.U., & Umitkaliev, U.U. Qazaq halqynyn turmys-tirshiligindegi astronomiialyq tusinikter [Astronomical concepts in the life of the Kazakh people]. Zhenshchiny uchenye belorusi i kazakhstanana sb. Materialov mezhdunarodnaya nauchno prakticheskaya konferenciya, 2018-95-97 [in Kazakh].*

*А.С.Нугумарова *¹*

¹*PhD докторант, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.*
E-mail.ru: nugumarova.aigerim@gmail.com

ҚАЗАҚ РӘСІМІНДЕГІ ЖЫЛҚЫҒА ҚАТЫСТЫ АДАМ ЕСІМДЕРІ

Аңдатпа

Қазақ халқында жылқы малы қадірлі болып саналған. Тіпті, жылқы малына қатысты мақал-мәтелдер мен аңыз-эпсаналар, ертегілердің де қатары жетерлік. Соның ішінде, «Ат – адамның қанаты, ақыл – ойдың санаты», «Ат адасса жерін табар, ер адасса елін табар», «Ат ажары – жалында, Ер ажары – жанында» мақал-мәтелдері халық арасында кеңінен тараған. Ер қанаты болып саналатын жылқы малының қадірі мен қасиеті, пайдасы мен ауыз толтырып айтатын қызметі қазақ халқының дәстүрі мен мәдениетінде ойып тұрып орын алады. Қазақтардың шаруашылық-тұрмыстық өмірінде жылқы үй жануарларының төрт түрі арасында ең басты орынға ие болған. Бұл таңқаларлық емес, өйткені жылқы көлік құралы ретінде де, қожайынына дос ретінде де, байлықтың көрсеткіші ретінде де, тамақ ретінде де, киім-кешек ретінде де пайдалы болды, тіпті сиқырлы емдік күшке ие болды. Сонау соқпағы көп заманда, ел басына күн туып жауға шабар тұста, халық ашаршылықтан азап шеккенде дәл осы жылқы малының сорпасы мен қазысы шипасы жоқ аурулардың алдын алып, жесе тамақ, кесе киім, мінсе көлік болып, қазақ халқының жан құтқарушысына айналды. Сол себептен қазақ төрт түліктің ішінде жылқыға аса мән беріп, ерекше күтім жасап, қасиетті үй жануары ретінде бағалаған.

Түйін сөздер: жылқы, адам есімдері, батырлар жыры, аңыз-эпсана, ертегілер, жылқы түсі.

Нугумарова А.С.¹

¹*Евразийский Национальный университет им. Л.Н. Гумилева. Казахстан, г. Алматы*
E-mail: nugumarova.aigerim@gmail.com

ИМЕНА ЛЮДЕЙ, СВЯЗАННЫХ С ЛОШАДЬМИ В КАЗАХСКОМ ОБРЯДЕ

Аннотация

Лошади считаются ценными для казахского народа. Есть даже пословицы, легенды и сказки о лошадях. Среди них широко распространены пословицы «Лошадь - крыло человека, ум - категория мысли», «Если лошадь сбивается с пути, она найдет себе место, а если человек сбивается с пути, он найдет страну». Честь и достоинство лошадей, которые являются мужскими крыльями, их достоинство, польза и долгая деятельность прочно укоренились в традициях и культуре казахского народа. В хозяйственно-бытовой жизни казахов лошадь занимала первое место среди четырех видов домашних животных. И это неудивительно, ведь лошадь пользовалась и как средством передвижения, и как другом своему хозяину, и как показателем богатства, как средством пищи, как одеждой, и даже обладала магической целительной силой. В те далекие времена, когда люди страдали от голода и болезней, от которых не было никакого казачества, именно конский бульон и казы предотвращали неизлечимые болезни, становились пищей, одеждой, транспортом, спасением казахского народа. Поэтому казахи уделяли лошади особое внимание, заботились о ней и ценили ее как священное животное.

Ключевые слова: лошади, человеческие имена, героические песни, легенды, сказки, цвет лошадей.

Nugumarova A.S.¹

¹Eurasian National university named after L.N.Gumilev, Almaty, Kazakhstan
Kazakhstan, Almaty, E-mail: nugumarova.aigerim@gmail.com

THE NAMES OF PEOPLE ASSOCIATED WITH HORSES IN THE KAZAKH RITE

Abstract

Horses are considered valuable to the Kazakh people. There are even proverbs, legends and tales about horses. Proverbs are widely spread among them «The horse is a wing of a person, the mind is a category of thought.», «If a horse goes astray, it will find a place for itself, and if a person goes astray, he will find a country». The honor and dignity of horses, which are male wings, their dignity, usefulness and long activity are firmly rooted in the traditions and culture of the Kazakh people. In the economic and household life of the Kazakhs, the horse took the first place among four types of domestic animals. And this is not surprising, because the horse was used both as a means of transportation, and as a friend to its owner, and as an indicator of wealth, as a means of food, as clothing, and even had magical healing power. In those distant times, when people suffered from hunger and diseases, from which there was no salvation, it was horse broth and kazy that prevented incurable diseases, became food, clothing, transport, and the salvation of the Kazakh people. Поэтому казахи уделяли лошади особое внимание, заботились о ней и ценили ее как священное животное.

Keywords: horses, human names, heroic songs, legends, fairy tales, color of horses.

Кіріспе. Қазақ халқында жылқы малы қадірлі болып саналған. Тіпті, жылқы малына қатысты мақал-мәтелдер мен аңыз-эпсаналар, ертегілердің де қатары жетерлік. Соның ішінде, «Ат – адамның қанаты, ақыл – ойдың санаты», «Ат адасса жерін табар, ер адасса елін табар», «Ат ажары – жалында, Ер ажары – жанында» мақал-мәтелдері халық арасында кеңінен тараған. Ер қанаты болып саналатын жылқы малының қадірі мен қасиеті, пайдасы мен ауыз толтырып айтатын қызметі қазақ халқының дәстүрі мен мәдениетінде ойып тұрып орын алады. Сонау соқпағы көп заманда, ел басына күн туып жауға шабар тұста, халық ашаршылықтан азап шеккенде дәл осы жылқы малының сорпасы мен қазысы шипасы жоқ аурулардың алдын алып, жесе тамақ, кесе киім, мінсе көлік болып, қазақ халқының жан құтқарушысына айналды. Сол себептен қазақ төрт түліктің ішінде жылқыға аса мән беріп, ерекше күтім жасап, қасиетті үй жануары ретінде бағалаған [1, 193-199 бб.].

Жылқы түлігінің өз ішінде тұқымына қарай, шабысына қарай, жасына қарай атаулары болған. Мысалы, шыққан тұқымына қарай: арғымақ, қазанат, тобышақ, қарабайыр, дүлдүл, қазақы ат, пырақ, текежәуміт, абы болып бөлінеді. Ал белгілі бір думан-жиындарда, салтанаттарда арнайы айдама жорға, төкпе жорға, шайқалған жорға өнер көрсетсе, аяқ ылау, жетек ат, қосақ ат, түп ат, көсем ат деп мінісіне қарай жіктеледі. Сондай-ақ жасына қарай, құлын – биенің жас төлі, жабағы – 6 айдан асқан құлын, тай – жылқының бір жастағысы, құнан – жылқының екі жастағысы, дөнен – жылқының 3 жастағысы, сәуірік - (3-4 жастағы үйірге салынбағаны), бесті – жылқының бес жастағысы. Жылқы малы Алладан келген адамның досы болып табылған. Басқа діндердегідей, басқа халық салт-дәстүрлеріндегідей қазақ халқының салт-дәстүрінде, философиясында, мифтік жүйесінде жылқы адамзат баласының сенімді серігі, досы болған [2, 137 б.].

Өзектілігі. Дәстүрлі қазақ халқының қоғамында жүйрік жылқы тек қана иесінің ғана емес, бүкіл рудың, болыстың, аймақтың мәртебесін өсірген жануар. Олар туралы әндер мен күйлер шығарылып, олардың есімдері халық жадында ұзақ уақытқа сақталып қалған. Мысалы, бүкіл Қазақстанға танымал Құлагер, Жетісуға мәлім болған Көкбайтал, Оңтүстік Қазақстан мен Қырғызстанның біраз жеріне даңқы жеткен Қараат, 20 ғасырдың 60-жылдарындағы Б.Кітапбаевтың Құланқарасы, Бұланқарасы, Желмаясы, т.б. Сонымен қатар, күні бүгінге дейін көбіне ер адамдарға осы қасиетті жылқы малының аттары (лақап аттары) беріліп келеді. Мысалы, Жылқыбай, Жорға, Құлынбай, Дөненбай, Тайторы, Атшы, Шідерті, Тайбек, Мыңжылқы, Бестібай, Ертарғын, Керім-Торым, Бекторы т.б. [3, 55 б.].

Мақсаты мен міндеттері. Қазақ рәсімінде жылқы атауына байланысты есімдер кәсіптеп қойылған, мақаланың мақсатының бірі, жылқы атауына (лақап аты) байланысты адамдарға қойылған есімдерді жіктеу, оның қойылу себептерін анықтау болып табылады. Қазақ халқындағы жылқы түлігінің атаулары жалқы есімге айналып, ырыммен дүние есігін ашқан сәбиге қойылған. Ал «Ақбақай» есімі сәйгүлік болсын, жылдам болсын, намысты болсын деген ниетте қойылған. «Құлагер» де сәйгүлік жылқы түрі. Сол себепті қазақ дәстүрінде ер балаларға осы есімдерді жиі береді. Қазақ халқының біртуар ақыны, қоғам қайраткері І.Жансүгіровтің аңызға айналған «Құлагер» поэмасы бар. Поэмада Ақан серінің өмірі

шебер суреттеле отырып, оның жан серігі болған «Құлагер» бейнесі жарқын көрінеді. Жырда «Құлагерге» жасалған асқан қатігездік Ақан серінің жанын ауыр азапқа салады. Осылайша ақын Ақан серінің бұл дүниеде адам арасынан таппаған досын «Құлагермен» айшықтайды.

Материалдар мен әдістемесі. Төрт түлік мал атаулары бүгінде әртүрлі зерттеу нысандарына айналып отыр. Мысалы, төрт түлік мал атаулары түр-түсі және де төрт түлікке қатысты фразеологизмдер мен мақал-мәтелдер этнолингвистикалық тұрғысынан алғанда академик Ә.Қайдаров, Р.Сыздықованың еңбектерінде жан-жақты терең зерттелген тақырыптардың бірі.

Т.В. Линко, Е.А. Керимбаев, У.Р. Ержанова, А.Ә. Әлімхан тағы басқа ғалымдардың зерттеу жұмыстарында төрт түлік мал атауларына қатысты лексика тарихи-ономосиологиялық тұрғыдан зерделенеді.

Жылқы малына байланысты арнайы жазылған еңбектер негізінде Н.К. Айтбаеваның «Қазақ тіліндегі жылқыға қатысты атаулардың лексика-семантикалық және дүниетанымдық сипаты», одан басқа Ж. Байтелиеваның «Қазақ тіліндегі жылқы малына қатысты фразеологиялық тіркестердің этномәдени уәждемесі» атты жұмыстарын атап айтуға болады.

Ұ.Қайырбаеваның қазақ, түрік, өзбек тілдеріндегі «үй жануарлары» атауларының негізінде жазылып кеткен «Түркі лексикасын компонентті талдау» деген жұмысында жылқы малына қатысты бірнеше атауларға компонентті талдау жасалған, сол сияқты Р.З. Панзарбекованың «Қазақ тіліндегі жануарлар төлінің атауы» атты зерттеу жұмысында құлын, жабағы лексемалары талданады.

Негізгі бөлім. Қазақтар жылқыларды жоғары бағалағанын айтып кеттік, сонымен қатар оларды сүйіспеншілікпен "есті жануар", "дана жануар", "тілсіз адам", "адам тәріздес аң" деп атады, өздерінің сүйікті балаларын жылқы лақаптарымен атаған, мысалы: "Құлыным менің", "құлыным-құлыншағым"; әділ және адал адамды "арғымақ" деп атады, ал жылқының өзін адам атымен атады, оларға жылы адам лақаптарын берген, мысалы: "қарағым" - "менің көзімнің қарашығы", "шырағым" - "айқын жарық" және т. б.

Айта кететіні, тіпті туыстық қарым-қатынаста да жиені нағашысынан үш қалауын сұрай алады. Соның бірі төрт-түліктің киесі «жылқы» түлігі болған. Бұл да жылқы малының соншалықты дәрежеде қадірлі саналғанын білдіреді. Жылқыны шабысына қарай беске бөліп атаған: жүйрік, тұлпар, сәйгүлік, саңылақ, бәйге ат. Сондықтан ер бала пысық, әр іске икемді болса, «саңылақ» деп атап, үлкен жетістікке жетсе, «тұлпар», «жүйрік», «сәйгүлік» деп теңеу айтып, мақтап-мадақтаған. Қазақ жырларында «метафора», «метонимия», «теңеу» ішінде «жылқы» сөзімен тіркестер өте көп кездеседі. Қазақ халқында жылқы малының түр-түсі, атауымен байланысты «Жылқыбай», «Жылқышыбай», «Тайбурыл», «Торайғыр», «Ақтанкер», «Ақбақай», «Бөртеш», «Құлатай», «Құлагер», «Бөртебай», «Құнанбай», «Шалқұйрық», «Тарлан», «Торы», «Дөненбай», «Дөнентай», «Жылқышы» сияқты адам есімдері жиі кездеседі. Мысалы жаңа туған сәбиге «Жылқыбай» жылқысы көп, малға бай, дәулетті адам болсын деген ұғыммен қойса, «Тарлан» деп мінезді болсын, жігерлі, бекем болсын деп астарлап қойған. Өзіміз білетін қазақ халқының дара, дана тұлғасы Абайдың әкесінің есімі де жылқы түлігінің түр-түсімен мәндес. Яғни, «құнан» айғыр жылқының түрі [4, 32 б.].

Мысалы, адам есіміне қатысты этимологиялық талдау жасайтын болсақ: XVIII-XIX ғасырлардағы Адайлық батырдың есімі Сүйінғара – сүйін + ғ(қ)ара деген екі компоненттен тұрады. Екінші компоненті Қараның мәні ашық – ежелгі, негізгі, аға, бірінші, қара. Бұл жерде Сүйінғара есімінің бірінші компонентінің мағынасы біздің қызығушылығымызды оятады.

Сүйін компонентін «қуану, сүйсіну» мағынасындағы сүйін етістігінің уәждемелік райы ретінде қарастыруға болады, мысалы, сүйінші – жақсы хабарға сыйлық. Қазақ антропонимикасында мұндай мағынадағы атаулар жиі кездеседі, дегенмен «қуану, сүйсіну» мағынасының «көне, бас, қара т.б.» мағыналарымен байланысы бір жағынан күмәнді.

Сүйінқара атауының этимологиясы сүйіну етістігімен емес, Маңғыстау қазақтары арасында кең тараған сүйін – теңіз жылқысы деген мифологиялық ұғыммен байланысты деп болжадық. Бұл ұғым С.Қондыбайдың еңбектерінде қарастырылады, мысалы, оның «Қазақ мифологиясы. Қысқаша сөздік», «Сүйін» сөздік мақаласы.

Башқұрт тайпасы байулыға ұқсас, оның шығу тегін теңіз жылқыларымен байланыстырады. С.Қондыбай бұл уәжді "Қобыланды" эпосының архаикалық нұсқаларында қайта жаңғыртып, оны бас кейіпкердің әкесі және байұлы тайпасының арғы атасы Қыдырбай бейнесімен байланыстырады (мифологиялық қайта құруға сәйкес).

С.Қондыбай сүйін сөзінің екі нұсқасын береді: сүйін айғыр – теңіз айғыры және сүйін би – теңіз биесі. С.Қондыбай бұл сөзге қатысты өз жорамалдарында одан әрі барып, оның шығу тегін сүйін сөзінің негізгі мағынасымен байланыстырады.

Осылайша, Адай батыр сүйін атының қарастырылып отырған компонентінің анық мағынасы автор ұсынған "теңіз жылқысы, теңіз айғыры" мағынасымен генетикалық байланысты болуы мүмкін.

Сонымен, Сүйінғара атауы "Қара теңіз айғыры" (Қара теңіз жылқысы) дегенді білдіруі мүмкін. Адай руы Байұлы тайпасының құрамына кіретіні белгілі. С.Қондыбай көрсеткендей, мифологиялық деңгейде байұлы тайпасының шығу тегі теңіз жылқылары мен олардың қожайындарының бейнесімен байланысты, яғни XVIII-XIX ғасырлардағы Адай батыр есімі тайпаның мифологиялық ата-бабасының бейнесіне қайта оралады.

Сонымен, Сүйінғара атауы "Қара теңіз айғыры" (Қара теңіз жылқысы) дегенді білдіруі мүмкін. Адай руы Байұлы тайпасының құрамына кіретіні белгілі. С.Қондыбай көрсеткендей, мифологиялық деңгейде байұлы тайпасының шығу тегі теңіз жылқылары мен олардың қожайындарының бейнесімен байланысты, яғни XVIII-XIX ғасырлардағы Адай батыр есімі тайпаның мифологиялық ата-бабасының бейнесіне қайта оралады.

Сонымен, Сүйінғара атауы "Қара теңіз айғыры" (Қара теңіз жылқысы) дегенді білдіруі мүмкін. Адай руы Байұлы тайпасының құрамына кіретіні белгілі. С.Қондыбай көрсеткендей, мифологиялық деңгейде байұлы тайпасының шығу тегі теңіз жылқылары мен олардың қожайындарының бейнесімен байланысты, яғни XVIII-XIX ғасырлардағы Адай батыр есімі тайпаның мифологиялық ата-бабасының бейнесіне қайта оралады [5, 13 б.].

Көшпенділер төрт түлік шаруашылық қатынастарымен қоса, мәдениет үрдісінде алдыңғы орынға шығып, сол кезеңдегі адамдардың наным-сенімдерінде культтік мәнге ие болған, сонымен қатар олардың идеологиялық танымында бекемденген еді.

Қазақтардың төрт түлікке байланысты әдет-ғұрыптары мен салт-дәстүрлері жүйесін зерттеу көшпенділердің рухани және материалдық мәдениетін зерделеуге, осы арқылы көшпенділердің дүниетанымдық бітімін айқындауға мүмкіндік туғызады [6, 6-7].

Адам есімдерін, жер-су атауларын жылқы малының атауымен, түр-түсі, сыр-сипатымен байланыстыруы сонау дәуірден бастау алады. Себебі қазақта төрт-түлікті екіге бөледі: ақ мал және қара мал. Ақ малға қадірі мен қасиеті артқан «Жылқы» малы ғана жатады. Оның да үлкен мағынасы бар. Жылқы түлігі қыс бойы тебінде болып, үй күтімін көрмесе де көк мұзды жарып, азығын тауып күн көреді. Ал төрт түліктің басқа түрі үй күтімінсіз, аштықтан қырылып қалуы әбден мүмкін. Жылқы малы жан азаптайтын ауруларға да, аштыққа да төзімді. Жоғарыда айтып кеткендей батырлар жырындағы батырлардың сенімді серіктеріне айналған аттары сол батырлардың есімдерімен қатарласа, тіркесе жүреді. Мысалы, «Қобыландының Тайбурылы», «Қамбардың Қарақасқасы», «Ақансерінің Құлагері», «Ертөстіктің Шалқұйрығы». Адам есімдерінің жылқы малының атауларымен, түр-түсімен байланысты болуының үлкен мәні мен мағынасы зор. Мысалы, байырғы заманда жылқы малына атау үйлестіру, есім қою өте маңызды болған. Ол үшін арнайы дәсүр де болған. Көбінесе түр-түсіне, сипатына қарай үйлестіріп қойған. Тіпті орыс зерттеушілері де жылқы малының түр-түсіне байланысты «жирен», «құла», «торы», «күрен», «кер», «бурыл», «ала», «қара», «шабдар», «сұр», «ақсары», «қарашұбар», «шұбар» түрлерінің бар екенін айтқан. Соның ішінде аз кездесетіні «қара», «шабдар», «сұр», «ақсары», «қарашұбар», «шұбар». Ал көп кездесетіні «жирен», «құла», «торы», «күрен», «кер», «бурыл», «ала». Сондай-ақ қазақ халқының мақалдарына назар салсақ, «қойдан қоңыр, жылқыдан торы», «кісі аласы ішінде, жылқы аласы сыртында» деген мақалдарға көз сүрінеді. Бұл дегеніміз – жылқының торысы мен аласының көп екенін білдіреді.

Түркі-моңғолдар барлық шайқастарда өмір бойы ең сенімді дос болған сүйікті жылқыларының есімдерін (лақап атын) ерекше құрметтейтіні белгілі.

Олардың көпшілігі бүгінгі күнге дейін халық жадында сақталған: Шыңғыс хан-Найман, Құба туралы мәліметтер бар. Абылай хан – Айғасар. Эпостық кейіпкерлер (батыр эпосының кейіпкерлері): Алпамыс батыр - Байшұбар. Қобыланды батыр - Тайбұрыл. Ер Төстік - Шалқұйрық.

Адам есімдері де жылқы малының атауымен осылайша байланыс тапқан. Жалқы есім ретінде қазақ жерінің кей бөлігіндегі аймақтар жылқы малының түр-сипатымен байланысты аталады. Мысалы, «Үшбурыл» аймағы және «Торайғыр» аумағы. «Торайғыр» аумағы Жетісу жерінің оңтүстік-шығыс бөлігінде орналасқан. Біз атақты ақын, ағартушы Сұлтанмахмұт Торайғыровты білеміз. Бұл жерде де «Торайғыр» есімі жылқы түлігінің атауымен тікелей байланысты. Қазақ халқы ежелден наным-сенімдерге, діни-ғұрыптарға етене жақын болған. Сол себепті жылқы малының атауымен адам есімдерін біріктіріп, үйлесім жасаған. Жаугершілік заманда батырлардың деңгейі, дәрежесі астындағы аттарымен өлшенген. Кімде-кім өз жылқысының ат-әбзелдерін тазалап, жалтыратып, күтіп қараса әрқашан сол батырдың жүзі жарық болған. Сондықтан ер-тұрманы мен үзенгісіне күнделікті күтіммен қараған [7, 536 б.].

С.Шүкірұлының баран сөзі туралы пікіріне назар аударғым келіп отыр. Расында, “неліктен Баранкөл, баран ат, баран жылқы дейміз?”. “Алдыңғы ат баран болмай, қылаң болады” - деп Ақан не себепті айтқан? Негізінен бұл сөз түске келіп тоқтайды, Баран – қара деген мәнде (мағына береді).

Мәселен, Торғай облысының Жангелдин ауданында Шақшақ Жәнібек ауылында Ә.Кекілбаевтің “Үркер” романында айтылған Қарабас батырдың ұрпақтары мекен етеді. Ат тергейтін әжелер Қарабас, жалпы негізінен қара деген сөзді атамайды. Қарабас дегенді Бараншеке, қара дегенді баран деп сөйлейді. Ол кісілердің айтуынша олардың ежелері де солай атаған көрінеді. Баран сөзінің мәні қара екендігі туралы фразеологиялық сөздікте де дерек бар (ҚТФС, 706-б.). Осыдан келе мынандай түйін шығады, үйлі-баранды деген сөздің мәні қара-құралы, яғни үйлі-жанды болдық дегендік. Қара-құралы адам – балалары көп, туыс-туғанды кісі. Қара-құра ұғымына мал да жатады. Үйлі-баранды дегенді кеңірек ұғымда алсақ, малды-жанды үй деген сөз.

Ежелгі дүниетаным жүйесі, кез-келген этностың халықтық рухы ең алдымен оның тілінде көрінеді. Әр халықтың өз әдет-ғұрпы, елдің өзіндік рухы бар, ол ең алдымен оның тілінде белгіленеді. Этностың өзіндік дүниетанымына, өмір мен оның ерекшеліктеріне байланысты ерекше қолдану халықтың өткен өмірінде үлкен маңызға ие. Қазақ халқы сияқты аз ұлттар үшін тілді, менталитетті, ұлттық рухты сақтап қана қоймай, қазіргі жаһандану жағдайында біздің ұлттық құндылықтарымыздың інжу-маржандарын түгендеп, жаңғыртып, сақтап, дәріптеу маңызды.

Осы тұста жылқыға қатысты ала сөзін түртіп өткен жөн. Ала сөзі түркі тілдерінің қыпшақ тобында алаша деген сөз жиірек қолданылған. Татар тілінде алаша – мерин деп аталған. Қазақ тілінде жылқыға қатысты тұстарда алаша дегеннен гөрі, ала тұлғасы жиірек ұшырасады, бірақ алаша варианты да бар. Мысалы, “Ер Тарғын” жырында:

Алаша аттың басы деп,

Қалмақты ердің қасы деп – деген жолдарда Тарғын батыр жекпе-жекке шығатын қалмақ “алты құлаш ала аты” алаша ат деп аталады. Алаша варианты Түркіменстан қазақтары тілінде түйенің будан тұқымын атауға қолданылады.

Соған қарағанда, “азбан” мағынасындағы ала сөзі – халық поэзиясында, күшті, мықты жылқының символы ретінде айтылған, өйткені азбан – үйірге түсіп жүрген, яғни толық есейіп, күш жиған еркек малдың ақтатылған кездегі бейнесі. Оның мықтылығы соншалық – ол “ертеңнен шапса, кешке озған, ылдидан шапса, төске озған томаға көзді қасқа азбан” - деп суреттеледі.

Сондықтан батырлар мінген мықты аты ала (азбан) болған. Батыр өзінің күш-қайратын көрсеткісі келгенде, “жылқы ішінде аламын” дейтіні осыны дәлелдейді. Азбан мен ала сөздері – синонимдер, алайда поэзия тілінде жылқыға қатысты тұстарда жиі қолданылатыны ала варианты. Өйткені азбан сөзі тек жылқыға ғана емес, қошқарға, бұқаға да қатысты айтылған.

Белгілі ғалым Р.Сыздықованың пікірі өте орынды айтылған деген ойға келеміз. Осылай, ала сөзі екі түрлі мағынада жұмсалады: бірі жылқының түсін білдірсе, бірі әбден есейіп, күш жинаған, мықты жылқы деген мағынада қолданылған екен.

Ендігі алаша сөзінің тағы бір мағынасына назар аударайық. Қарамағындағы рулардың басшыларына ат шаптырып “әскерлерін жылдағыдан гөрі ертерек, қар кетісімен, көк шығуға қарамай-ақ, Қара Кеңгірдегі Алашахан моласының жанына жеткізсін”, - деп хабарландырған.

Мұрат Мөңкеұлының “Алаш алаш болғалы, алаша атқа мінгелі, Ала шұбар ту байлап, алашақ ұран бергелі, Әлім еді ағасы” - деген өлең жолдарында алаш сөзінің беретін мағынасы негізінде сөз талас өте көп. Ата-бабаларымыздан “Кеше Алаш алаш болғанда, Алаша хан болғанда, үйіміз ағаш болғанда, ұранымыз “Алаш” болғанда, үш жүздің баласы қазақ емес пе едік?”, - деген де сөз қалған. Халықта “Алаш”, “Алаша хан” жөнінде аңыз әңгімелер өте көп.

Алаша ат күшті, мықты жылқы мәнінде қолданылса, Алаша хан атауында әділ, құдіретті хан идеясы болуы, әбден мүмкін. Өйткені, алаша ат ол жәй жылқы емес, ерекше ат болған (жылқы ішінде аламын), Алаша хан хандардың ішіндегі бірегейі деген мағынаны беретіндігінде күмән жоқ. Жазушы өз трилогияда жылқының түсіне (ала) қатысты пайда болған мақалды, адамдардың мінез-құлқын сипаттауда қолданады, мысалы: Бір биеден ала да туады, құла да туады, бір шіріген жұмыртқа кімді бүлдірер дейсің дейді. Бұл жерде ала сөзі мықты жылқы деген мағынада емес, түстік мәнде жұмсалып тұр [8, 141].

Талқылау. Жылқы малын түр-түсіне қарап атау, адам есімдерімен байланыстыру бертін заманнан пайда болған жоқ. Сонау көне түркі халқының дәуірінен келе жатқан дәстүр. Мысалы, Орхон жазбалары бойынша түркі мәдениетінде жылқы малын түр-сипатына қарай атау болған. Айта кететіні, «Боз ат» немесе «Азбан ақ» - Тоныкөктің мінген жылқылары. Қазірде бұл дәстүр қазақ халқының мәдениетінде әліге дейін сақталған. «Ертөстік» ертегісіндегі «Шалқұйрық» Ертөстіктің сенімді досы болған.

Ертөстіктің басына күн туғанда жанында демеу болып, қолдау көрсеткен. Шалқұйрық тек сөйлеуді ғана емес, адам сияқты іс-әрекет ететін, ойланатын, өте жүйрік жануар болған. Осындай ертегілер мен аңыз-эпсаналардың барлығы мифтік дәстүрден туған. Жылқының адалдығын, сенімді серік екенін, төзімді түліктің бірі екенін осылайша көрсетуге тырысқан. Мінезді, мықты, төзімді, адал, әділ, данышпан, жүйрік, еті тірі адам болып қалыптасу мәнінде жылқы малының атауымен байланысты есімдер пайда болған. Баланың ер мінезділігін, шыдамдылығын көрген көрегенді ақсақалдар «тұлпардай жүйрік екенсің, балам» деп жас баланың дәрежесін асқақтатып жатады. Жылқы тобырының иесі болсын, малы көп болсын, асып-тасқан бай болсын деген ниетте де адам есімдерін төрт-түліктің киелісімен байланыстырған. Бұның бәрі сонау ықылым заманнан келе жатқан мифтік наным-сенімдердің сарқылмас мұрасы.

Тарихқа көз жүгіртсек Сақ тайпаларына тиесілі Берел қорымынан жеті тұлпар табылған. Бұл да өткен дәуірлерде жылқы малының қадірлі, қасиетті болғанының айнымас айғағы. Себебі жылқының жалын еркін желмаядай басқарып, ғұндар бекем атты әскермен Еуразия континентін биледі. Жылқы малының олар үшін сыйға ие болуының бірден бір мәнісі де осында. Сақтар, үйсіндер, ғұндар атты әскермен жауға шапқан, жылқы малының жалында өскен. Жылқы малы олар үшін еркіндіктің белгісі болған. Құлашын кеңге жайып, тәуелсіз өмір сүру үшін атты әскердің алынбайтын қамалдай берік болуын назарға алған. Жылқы түлігіне ерекше күтіммен, құрметпен қараған [9, 72 б.].

Түрлі сайыстар мен жарыстар ұйымдастырған. Олар ат үстінде еркін болуды «өнер» ретінде бағалаған. Сондай-ақ «кентаврлар» туралы аңыздар бүгінге дейін жеткен. Жерорта теңізінің жағалауында, Еуропада, Мысырда жартылай адам, жартылай жылқы бейнесіндегі тіршілік иелері болғаны туралы да тарихи деректер кездеседі. Бұны олар адам мен жылқы жаны бір деп түсінген. Ежелгі тайпалардың жылқыға деген сый-құрметін соғыс кезінде өздері киген мыстан жасалған қорғаныш сауытын жылқыларға да кигізуінен байқай аламыз.

Қызықты мәліметтердің қатарында сақ патшаларының, батырлары мен қолбасшыларының бас киімдерінде болған белгі, жылқыларында да болған екен. Патша, қолбасшы, көсемдері қайтыс болғанда, жандарына міндетті түрде жылқыларын да жерлеген екен. Анау өмірде жанына серік болсын деген сеніммен тікелей байланыстырған. Осындай мифтер уақытпен бірге жаңарып, жаңа мағынаға ие бола бастады. Көк түріктер жылқы малын қадірлеп, өзін қорғаушы, аштықтан, жаудан сақтаушы деп сенген. Жылқы үшін арнайы қажетті заттар жасаған. Көзіне шаң, майда шөп кірмес үшін торкөз көзілдірік жасаған. Оны жасау үшін қыл талшықтарын қолданған [10, 6-7 бб.].

Зерттеудің нәтижесі. Қазақ халқының фольклорында өз иесіне қиналған сәтінде қолдаушы болып, көмек беріп, серігі болып сырласқан төрт түліктің қадірлісі туралы ертегілер, батырлық жырлар, аңыздар ауыз толтырып айтарлықтай көп. Қобыланды батыр жырындағы батырдың серігі болған «Тайбурыл», Қамбар батыр жырындағы «Қарақасқа», Райымбек батыр жырындағы «Көкойнақ», Қабанбай батыр жырындағы «Қубас жүйрік». Батырлар жырындағы жылқы малының орны, батырдың жылқысын сенімді серігі етуі, өз досындай сенуі, батырдың жырдағы кейіптік рөлін жоғары деңгейде көрсетеді. Одан кейін жүйрік тұлпарлардың қатысуымен көркем шеберлікпен жазылған қазақ ертегілері «Ер төстік», «Алтын сақа» «Керқұла атты Кендебай». Қазақ фольклорындағы жылқы малының қадір-қасиеті, адалдығы, халық ішінде екінші бір мәнде қолданыста болды. Қазақ салт-дәстүрінде жаңа туған баланы алғашқы мәрте ашамайға отырғызғаннан кейін, ырым ретінде тоқымжазар жасап, бірінші рет жоға шығуы сәтті болсын деген ниетте дастархан жаяды. Бұл салт «Тоқымқағар» деп аталады.

Адам жылқы мінезді: «Бір күнде түлейді, бір күнде жүдейді» – деген мақалда қазақ халқының кейбір мінез-құлықтары көрініс табады. Жылқы сияқты адамдардың өзгерулері (қай жаққа болса да, жақсы жаққа немесе жаман) онша көп уақытты талап етпейді. Байыбы келіскен жылқының күйінің таяуы қалай тез болса, оның қатарға қосылып кетуі де қыруар уақытты талап етпейді. Адамдар да сол сияқты. Жалпы, қазақ халқын көбінесе жылқыға тенең жатады. Сөйте келе жылқы мен қазақ халқының арасында қандай ұқсастық болуы мүмкін? – деген сұрақ туындайды. Жылқы, біріншіден, аса талғампаз, таза жануар. Ол шөптің сонысын жеп, судың тұнығын, тазасын ғана ішеді. Нағыз бәйге аттары бөкен қабақ деген сөзбен суреттеледі. Бұл олардың қайсарлығының белгісі іспеттес. Бұл қасиет те қазаққа тән. Қайсарлық, намысшылдық деген сөздер қазаққа тура біткен қасиеттер. Жылқыны қазақ халқы осынша дәрежеде дәріп-тегенмен де, кей кезде қайсыбір адамдарды жылқы мінездес келеді дегенде оны басқа бір қырынан айтады, яғни ол адам, жылқы мінездес, мінезі қиындау, жылқы сияқты пысқырып (қарамай, менсінбей) кетеді дейді екен. “Ағайын алыста жүрсе, кісінескен, Жақында жүрсе, тістескен” деген мақалда да кейбірде ағайын-туғанның жылқы сияқты, алыста жүрсе, бірін-бірі іздеп, табысып, жылқыға ұқсап, шұрқырасып қалатыны бар, ал бірге жүрсе, сыйыспай, жылқы сияқты тістесіп, тебісіп қалатыны айтылады.

Қазақ әйелдері ер адамды шаңырақтың тірегі, отағасы деп, ерекше құрметтейді. Бірқатар мақалдар ер-азаматтарға насихат түрінде келеді. “Атыңнан айырылсаң да, ер тоқымыңнан айырылма. Қатыныңнан айырылсаң да, қазан-ошағыңнан айырылма. Қазан-ошағыңнан айырылсаң да, халқыңнан айырылма” деген мақалда ел бірлігі, татулық мәселесі қозғалады. Малым – жанымның садағасы, жаным – арымның садағасы дейді қазақ халқы.

Қазақ халқының дүниетанымында, оның ділі мен тілінде жылқыға қатысты өзгеше философиялық сонымен қатар мәдени жүйе қалыптасқан. Соның ізі адам мен жылқының қатар өмір сүре бастаған байырғы заманда да байқалады.

Қазақ халқы жылқыны, ең алдымен, ел қорғаны, ердің жан серігі деп аса дәріптеген. Ұлттық мифологиядағы иесі қысылғанда тіл бітіп, ақыл айтатын тұлпарлар (мысалға айтқанда, “Ер Төстік”, “Алтын сақа”, т.б. ертегілерде), батырлық жырлардағы Қобыландының Тайбуырылы, Алпамыстың Байшұбары, Қамбардың Қарақасқа аты, бергі заман батырлары Исатайдың Ақтабаны, Амангелдінің Шалқасқасы иелерімен бірігіп жыр-аңызға айналған, елдің құрметіне бөленген. Қазақ халқының әскери жорыққа төзімді жылқы тұқымдарын көптеп өсіретіні туралы деректер Ресей және Еуропа зерттеушілері еңбектерінде, мысалы, Н.Бахметьевтің (1870), С.Вогақтың (1873), А.Гердердің (1875), А.Вилькинстің, т.б. еңбектерінде жазылып қалған. 19 ғ.-дың 80-жж. Австрия подполковнигі А.Дандевильдің Орынбор даласына жасаған арнайы сапары, Австрия армиясы үшін 3000 қазақтың жылқыларын сатып алғаны жайлы деректер көптеп сақталып қалған. Кең байтақ қазақ даласында өсірілген жылқылардың 1-ші, және 2-ші дүниежүзілік соғыс майдандарына көптеп алынған [11, 428].

Қорытынды. Тарихқа үңіле берсек, жылқы төлінің қандай сыйға, құрметке ие болғаны туралы айтып тауысу мүмкін емес. Ата-бабаларымыз жылқы малының адамзат баласы үшін жан сақтаушы екенін де естен шығармаған. Құлаққа қарапайым болып естілетін жылқы атауларының түбінде терең ұғым мен сарқылмас тарих жатыр. Қазақ халқыда адам есімдерін бекер жылқы атауы мен оның түр-түсімен байланыстырмағанына осылайша көз жеткіземіз. Жылқы малы өте сезімтал болып келеді. Тайпалар кезеңінде жау келе жатқанын, аттың кісінегенінен, бір орнында тұрмай, мазасызданғанынан байқаған. Сондықтан жылқы малын ескертуші, сезімтал деп санаған. Жылқы өз иесінің икеміне қарай бағынған. Өз иесіне адал болған. Тіпті өз иесінен басқаға ерттеп мінуіне мүмкіндік бермеген. Қазақ мәдениеті мен салт-дәстүрінің жылқы малын қадір тұтуы да осы тұста көрінеді. Кезіндегі төленген айыппұлдардың ішіндегі құн дауының өлшемі де жылқы малымен есептелген. Нормалық жүйе бойынша ер кісінің құны жүз жылқы, әйел кісінің құны елу жылқы деп бекітілген. Сонда дау-дамайға қадағалау жасауда жылқы құн «символы» болған. Егер елде үлкен ас өтетін болса, екі жылқы немесе үш жылқыны арнаған. Жаугершілік заманда атты әскер сарбазының аты өлген жағдайда, сарбазды жауға қалдырмай атына мінгестіріп, алып кету міндет болған.

Осы тұста жылқының атқаратын қызметі, пайдасы, кисе киім, ішсе сусын, мінсе көлік, жесе тамақ болатынын көреміз. «Жақсы ат – жанға серік», «Жүйрік аттың бәйгесі, көптікі», «Жақсы аттан жал кетсе де, әл кетпейді»,

«Жігітте де жігіт бар,
Азаматы бір бөлек,
Жылқыда да жылқы бар,

Қазан аты бір бөлек» деп бекер айтпаса керек. Қазақ фольклорында жылқы малына қатысты мақалдар мен мәтелдердің көптігінен көз сүрінеді. Бұл – жылқы малының сый-құрметке ие екенінің айқын дәлелі. Төрт-түліктің төресі, төрт-түліктің патшасы, батыр үшін сенімді серік, халық үшін азық, көлік болған жылқы малының дәрежесі қай заманда да биік болары сөзсіз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Махат Д.А. Мақал-мәтелдер – қазақ тарихының дерек көзі // ҚазҰУ Хабаршысы. Тарих сериясы. – №2(93). 2019. – Б. 193-199.
2. Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. – 2 том. Энциклопедия. – Алматы: РПК «Слон», 2012. – 736 б.
3. Қазақ ертегілері / Құраст.: А. Сәулебаева. – Шымкент. «Шукула и К» ЖШС, 2013. – 104 б.
4. Ильясова Н.Б. Қазақ есімдері. – Алматы, 2013. – 256 б.
5. Кондыбай С. Казахская мифология. Қысқаша сөздік. – А. 2005. – 13 б.
6. Амангелді А.А. Қазақ тіліндегі жылқыға қатысты этнолексика. Өскемен, 2012. - 6-7 б.
7. Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. 1 том. Энциклопедия. – Алматы: DPS, 2011. – 736 б.

8. Қайырбекова Ұ. Түркі лексикасын компонентті талдау (қазақ, түрік, өзбек тілдеріндегі “үй жануарлары” атаулары негізінде). Фил.ғыл.канд.дисс. 10.02.06. – Алматы: А.Байтұрсынов атындағы Тіл білімі институты, 2003. – 141-б.

9. Косинцев П.А., Самашев З. Берел жылқылары. Морфологиялық зерттеу. Берелские лошади. Морфологическое исследование. Berel horses. Morphological research. – Астана, 2014. – 368 б.

10. Жанпейісов Е. Төрт түлік төңірегінде // ҚР ҰҒА Хабаршысы. Тіл, әдебиет сериясы. – №3. 2005. – 6-7 б.

11. Хинаятұлы Б. Қазақтардың төрт түлікке қатысты дәстүрлі ырым, жосын-жоралғы, әдет-ғұрыптары // Қазақтың әдет-ғұрыптары мен салт-дәстүрлері: өткендегісі және бүгіні. Мақалалар жинағы. – Алматы: Ғылым, 2001. – 428-б.

References:

1. Mahat D. A. Proverbs – a source of Kazakh History // KazNU, Bulletin. Historyseries. №2(93). 2019. – P.193-199.

2. The traditional system of ethnographic categories, concepts and names of Kazakhs. Volume 2. Encyclopedia. - Almaty: RPK "Elephant", 2012. – P.736.

3. Kazakh fairy tales / Comp.: A. Saulebayeva. Artist: G. F. Almatova . - Shymkent. "Shikula and K", 2013. – P.104.

4. Ilyasova N. B. Kazakh names. – Almaty, 2013. – P.256.

5. S. Kondybaya. Kazakh mythology. A short dictionary. A. 2005. p. 13

6. A. A. Amangeldy. Ethnolexics in relation to the horse in the Kazakh language. Ust-Kamenogorsk, 2012. – P.6-7.

7. The traditional system of ethnographic categories, concepts and names of Kazakhs. Volume 1. Encyclopedia. - Almaty: DPS, 2011. – P.736.

8. Kairbekova U. component analysis of the Turkic vocabulary (based on the names "pets" in Kazakh, Turkish, Uzbek). Phil.V. V.Candidate of Diss. 10.02.06. - Almaty: A. Baitursynov Institute of Linguistics, 2003. - P. 141.

9. Kosintsev P. A., Samashev Z. Berel horses. Morphological examination. Berel horses. Morphological research . Astana, 2014. – P.368.

10. Zhanpeisov E. Tort tulik tonireginde // Bulletin of the NAS RK. Language, literature series. №3. 2005. – P.6-7.

11. Hinayatuly B. Traditional rituals, customs of the Kazakhs in relation to the four foxes // Kazakh customs and traditions: past and present. Collection of articles. – Almaty: Nauka, 2001. – P. 428.

*Н.Д. Аманбекова*¹*

*¹Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университеті
PhD докторанты, Қазақстан, Семей қ.,
E-mail: nurgul_kateeva@mail.ru*

АЯКӨЗ ҚАЛАСЫНЫҢ КЕҢЕСТІК ДӘУІРДЕГІ РӨЛІ МЕН МАҢЫЗЫ (1925-1991 жж.)

Аңдатпа

Шағын қала Аякөздің тарихи, әлеуметтік-экономикалық демографиялық дамуын зерттеу біздің қоғамда болып жатқан процестерді түсіну үшін үлкен мәнге ие және сол арқылы республикада қалыптасқан әлеуметтік-демографиялық саясатқа ықпал ете алады.

Қазақстандағы қазіргі кезеңдегі ресми мәртебе мен елді мекендердің санына сүйене отырып, біз 10-50 мың халқы бар қалаларды шағын қалаларға және 10 мың адамға дейін қалалық типтегі елді мекендерге бөлдік.

Аягөз-Семей облысының Аягөз ауданындағы қала (1939 жылдан), әкімшілік орталығы (1928 жылдан), ірі темір жол станциясы. Қала Аягөз өзеніне құятын жерінде орналасқан. 1831 жылы негізі қаланған Түрксіб құрылысы мен пайдалануға берілуі Аякөздің экономикалық дамуына үлкен өзгеріс әкелді. 1985 жылы қалада автожөндеу және темірбетон бұйымдары зауыттары, ет комбинаты, май зауыты, элеватор және т.б. кәсіпорындар жұмыс істеді. Аягөз ауданы 1928 жылы құрылды. Әкімшілік орталығы Аягөз қала мәртебесін 1939 жылы алды.

1930 жылы қазіргі Аягөз қаласы орналасқан жерден Түркістан-Сібір теміржолы өтіп, Аягөз станциясының ірге тасы қаланды. Осылайша мұнда алғашқы паровоз депосы және басқа теміржолға қатысты кәсіпорындар бой көтерді. Сол тұста көптеген Аягөздіктер теміржол құрылысына белсене қатысты. Сол жылы аудан орталығы Сергиопольден Аягөз станциясына көшірілді. Аягөзге теміржолдың бір тармағының тартылуы ғасырлар бойы мүлгіген далаға тың лебі әкелді. Сондай сілікінис пен оятуда аяулы азаматтардың бас көтеруі заңды нәрсе. Олардың ішінде Т.Рысқұлов пен М.Тынышбаевтың есімін ерекше атап өткен жөн. Ауданның ауыл шаруашылығының тарихы 1920-1930 жылдардағы алғашқы мойынсеріктер мен ұжымдық шаруашылықтардан басталып, МТС-тар құрыла бастады.

Ауданның ауыл шаруашылығы саласында көптеген кадрлар өсіп жетілді. Аудан мәдениеті мен өнерінде кезінде елді мекендерде кеңестік кезеңде құрылған қызыл отаулар мен автоклубтар аса маңызды орын алды. Олар жергілікті жерлердегі өнерпаздар өнерін ұштауға, жұртшылық арасында оларды кеңінен насихаттауға жол ашты. Осындай тарихи даму жолынан өткен қала қазіргі таңда да мемлекеттік маңызы бар шағын қалалар қатарында.

Түйін сөздер: қала, аякөз, темір жол, станция, КСРО, КазССР, әкімшілік орталығы

*Аманбекова Н.Д.*¹*

*¹Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университетінің PhD докторанты
E-mail: nurgul_kateeva@mail.ru*

РОЛЬ И ЗНАЧЕНИЕ ГОРОДА АЯГОЗ В СОВЕТСКОЕ ВРЕМЯ (1925-1991 ГГ.)

Аннотация

Изучение исторического, социально-экономического демографического развития малого города Аягоз имеет большое значение для понимания процессов, происходящих в нашем обществе, и тем самым может влиять на сложившуюся в республике социально-демографическую политику.

Исходя из официального статуса и количества населенных пунктов на современном этапе в Казахстане, мы разделили города с населением 10-50 тыс. человек на малые города и населенные пункты городского типа до 10 тыс. человек. Аягоз - город в Аягозском районе Семипалатинской области (с 1939 года), административный центр (с 1928 года), крупная железнодорожная станция. Город расположен в месте впадения реки Нарын в реку Аягоз. Строительство и ввод в эксплуатацию Турксиба, основанного в 1831 году, внесли большие изменения в экономическое развитие Аягоза. В 1985 году в городе работали

авторемонтные и железобетонные заводы, мясокомбинат, маслозавод, элеватор и др. предприятия. Аягозский район образован в 1928 году. Административный центр Аягоз получил статус города в 1939 году. В 1930 году в месте расположения современного города Аягоз проходила Туркестано-Сибирская железная дорога, был заложен фундамент станции Аягоз. Таким образом, здесь было построено первое паровозное депо и другие связанные с железной дорогой предприятия. Тогда многие Аягузцы приняли активное участие в строительстве железной дороги. В том же году районный центр был перенесен из Сергиополя на станцию Аягоз. Тяга одной из ветвей железной дороги к Аягозу привела к многовековой степи. А так же, что-то законное, что-то в голове у милых граждан. Среди них особо следует отметить имя Т. Рыскулова и М. Тынышбаева. История сельского хозяйства района началась в 1920-1930-х годах с первых колхозов и коллективных хозяйств и начала формироваться МТС.

В сфере сельского хозяйства района выросло много кадров. Особое место в культуре и искусстве района занимали созданные в свое время в населенных пунктах красные отауы и автоклубы. Они способствовали развитию самодеятельности на местах, их широкой пропаганде среди общественности. Город, прошедший такой исторический путь развития, на сегодняшний день является одним из малых городов государственного значения.

Ключевые слова: город, Аягоз, железная дорога, станция, СССР, КазССР, административный центр

N.D. Amanbekova^{*1}

¹PhD student of the Kazakh Innovative University of Humanities and Law

E-mail: nurgul_katekeeva@mail.ru

THE ROLE AND SIGNIFICANCE OF THE CITY OF AYAGOZ IN SOVIET TIMES. (1925-1991)

Abstract

The study of the historical, socio-economic and demographic development of the small town of Ayagoz is of great importance for understanding the processes taking place in our society, and thus can influence the socio-demographic policy that has developed in the republic. Based on the official status and the number of settlements at the present stage in Kazakhstan, we have divided cities with a population of 10-50 thousand people into small towns and urban-type settlements up to 10 thousand people.

Ayagoz is a city in the Ayagoz district of the Semipalatinsk region (since 1939), an administrative center (since 1928), a large railway station. The city is located at the confluence of the Naryn River with the Ayagoz River. The construction and commissioning of Turksib, founded in 1831, made great changes in the economic development of Ayagoz. In 1985, auto repair and reinforced concrete plants, a meat processing plant, a creamery, an elevator and other enterprises operated in the city. Ayagoz district was formed in 1928. The administrative center Ayagoz received city status in 1939. In 1930, at the location of the modern city of Ayagoz, the Turkestan-Siberian railway passed, the foundation of the Ayagoz station was laid. Thus, the first steam locomotive depot and other enterprises connected with the railway were built here. Then many Ayaguz residents took an active part in the construction of the railway. In the same year, the regional center was moved from Sergiopol to the Ayagoz station. The traction of one of the branches of the railway to Ayagoz led to the centuries-old steppe. And also, something legal, something in the head of nice citizens. Among them, the names of T. Ryskulov and M. Tynyshbaev should be especially noted. The history of agriculture in the region began in the 1920s-1930s with the first collective farms and collective farms, and the MTS began to form.

A lot of personnel have grown up in the area of agriculture. A special place in the culture and art of the region was occupied by the red otau and auto clubs created in their time in settlements. They contributed to the development of local initiative, their widespread propaganda among the public. The city, which has passed such a historical path of development, today is one of the small cities of national importance.

Key words: city, Ayagoz, railway, station, USSR, KazSSR, administrative center

Кіріспе. 1925-1991 жж. еліміздің Шығыс аймағында Риддер (Лениногорск), Аягоз, Зыряновск, Шемонаиха, Зайсан, Курчатов Серебрянск, Чарск (Шар) қалалары өзінің халық санына, экономикалық – әлеуметтік әл-ауқатына байланысты және шағын қалалар статусын айқындайтын алғышарттарға сәйкес моно қалалар статусын иеленген. Шағын қалалардың кеңестік кезеңдегі жалпы қалыптасып, дамуы күрделі де қиын жолдардан өтті. Әр қалаланың өзіндік тарихи даму жолы болды.

Материалдар мен әдістер. Қарастырылып отырған мәселеленің тарихнамасын талдау жасауда бірқатар тарихнамалық деректер, Қалалар мен қала тұрғындарының әлеуметтік дамуының мәселелері мен перспективалары М. Г. Бархиннің Город. 1945-1979 гг. Практика, проекты, теория. (М.: Наука, 1974.),

О.Н. Яницкийдің Урбанизация, город, человек. (М.:Наука, 1974), А.В. Дмитриевтің және М.Н. Межевичтің СССР - США: социальное развитие в городах. (М.: Мысль, 1981, 198 с.), Н.А. Аитовтың «Социальное развитие регионов» және т. б. еңбектерінде қарастырылады. Сонымен қатар Аягөз сикты шағын қалалар тарихын зерттеуде. Әлеуметтік - экономикалық және демографиялық дамудың өңірлік аспектісі Батыс Қазақстан бойынша М.Н.Сыдықовтың, Шығыс Қазақстан бойынша - А.С. Әділбаеваның зерттеуінде көрсетілген. «Моноқала», «бір салалы қала» ұғымдары ғалымдардың сипаты бойынша біртектілігімен және қаланың ерекшелік формасы монобейінді қала құраушы кәсіпорындар негізінде құралғанын көрсетеді (Н.Аманбеков, М.Фрица, М.Кошб, О.В. Ленкова, И.Е. Никулина, И.В. Хоменко). XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басындағы уездік қалалар, олардың саяси-әкімшілік және әлеуметтік-экономикалық дамуындағы орны мен рөлінің тарихын қарастырып зерттеген диссертациялар бар.

Қалалар тарихын соның ішінде Өскемен, Семей қалаларының әлеуметтік-экономикалық және мәдени дамуын жан-жақты зерттеп, талдау жасаған М.М. Муратқазин, Н.А. Мухаметжанова, З.Қ. Мұқатаевалар тарихи кешенді түрде жазылған еңбектердің авторы болып табылады.

Қазақстандағы шағын қалалар тарихы туралы Г.Е. Талапбаеваның және шығыс аймақтағы шағын қала тұрғындарының әлеуметтік-демографиялық жағдайы туралы жазылған монографияның авторы А.С. Уалтаеваның еңбектерінен «Шағын» қала ұғымына 10-50 мың тұрғыны бар қалаларды, 10 мыңға жуық тұрғыны бар елді-мекендер қала типтес поселкілерге жатқызылған. Зерттеуде тарихнамалық анализ, синтез, тарихи жүйелілік, тарихи-салыстыру, хронологиялық, статистикалық және басқа да әмбебаптық жалпыға мәлім зерттеу әдістемелері қолданылды. Сонымен қатар отандық ғалымдарының ой-тұжырымдары мен пікірлері бағыт-бағдарлық, теориялық және методологиялық негіз ретінде қолданылып, қажетті тұстарда кеңінен пайдаланылады.

Талдау. 1925-1991 жж. Аягөз қаласының кеңестік дәуірдегі рөлі мен маңызы отандық тарих ғылымында арнайы зерттеу нысанына айналмаған тақырыптардың бірі. Өйткені мәселе бойынша іргелі зерттеулер жоқтың қасы. Тақырып аясында бірлі - жарым зерттеулер ғана жарық көрген.

Көптеген әдістемелер бір салалы қалалардың бәсекелестігіне әсер ететін факторларға мән береді және бұл жағдайда көбіне SWOT және PEST талдамаларын пайдаланады (И.Цветкова, Е.М. Красавин және Р.А. Красавина, И.Магланова, Х.Загладина, Б.С. Мырзалиев). Аталған зерттеудің аясы фундаментальды жасалып шығарылған, бірақ бір салалы қалалардың дамуының теріс және оң факторларын анықтаумен ғана шектеледі, онымен қоса бір салалы қалалардың заманауи жағдайы мен жұмыс жасау ерекшелігін жөнді ескермейді. Сондықтан қала дамуының келешегіне зерттеудің үлесі зор.

Негізгі бөлім 1930 жылы қазіргі Аягөз қаласы орналасқан жерден Түркістан-Сібір теміржолы өтіп, Аягөз станциясының ірге тасы қаланды. Осылайша мұнда алғашқы паровоз депосы және басқа теміржолға қатысты кәсіпорындар бой көтерді. Сол тұста көптеген Аягөздіктер теміржол құрылысына белсене қатысты. Аягөзге теміржолдың бір тармағының тартылуы ғасырлар бойы тыныштықтағы далаға тың лебі әкелді. 1930 жылы 1 мамыр күні Аягөз паровоз депосы пайдалануға берілді. Сонымен Аягөз қаласы Сергополь жанында 1931 жылы Түркістан-Сібір темір жолының салынуына байланысты пристанциялық кент ретінде пайда болды, 1939 жылы ол қала мәртебесін және Кеңес Одағы ыдырағанға дейін сақталған. Тәуелсіздік алғанға дейін Аягуз атауын алды, содан кейін Тәуелсіз Қазақстанда ресми түрде Аягөз ("Аягөз" қазақ атауының транслитерациясы) деп аталды. Салынған темір жол қаланың қарқынды дамуына жол ашты [1].

Кеңес үкіметі орнағаннан кейінгі жылдары ерлермен қатар әйелдер сауатын ашу үшін күрес қарқынды жүргізілді. Аягөз қаласындағы 4 кварталда үлкендер оқуы алғашқы уақытта нашар жүріп, оған 10-15-ақ адам қатысушы еді. Қазір оқуға 97 адам сауатсыз, шала сауаттылар қатысып жүр. Олардың ішінде оқуды отлучно оқыпжүрген Зенгина Үміткен, Ержанова, Жұманбаева Төкен, Битуғанова, Қоржынбаева сияқты жолдастар да бар. Бұлар оқуға мезгілімен қатысып, өздерінің сауатты, мәдениетті болуы үшін күресіп отыр. 19 адам хат таныды. Аягөз қаласындағы 1 кварталдың үлкендер мектебінде 19 адам хат танып, 13 адам сауатсыздығын жойып, қолдарына куәлік қағаздарын алды. Қазір 35 адам сауатсыздар мектебінде оқып жүр. Олар жақын арада бітіріп шықпақ – деп аудан газеттерінде сауаттандырудың алғашқы кезеңіндегі естеліктерде берілген еді [2].

ҚКБП Орталық Комитеті мен Қазақстан Совревкомның Қазақстанда өнер мен әдебиетті өркендету туралы шығарған қаулысы барлық қазақ даласын шарпыды. Аягөз қаласы тұрғындарына да жігер берді деп ақпарат таратылды. Әсіресе, қаладағы мектептегі оқушы жастардың талантына басшылық етіп, талаптарын өсіре беруде, мектеп ішіндегі әдебиет үйірмесінің үлкен маңызы бар еді. Сол кезеңдегі мектеп жаңындағы әдебиет үйірмесінің жас таланттар үшін маңызы үлкен және бұл жұмыс қолға қойылса,

мектеп коллективінде істеген көрнекті бір ісі болар еді деген үміт күтілді. Осы үйірме жөнінде Жұматаев: «1940 жылы Аякөздегі 8 санды орталау қазақ мектебінде өткен күздің ішінде әдебиет үйірмесі ұйымдастырылды да бір-екі рет үйірме жұмысын өткізгеннен кейін жұмыс істемей қойды, жабылып қалды. Осының салдарынан, газеттерге өлең жазып жүретін Сейфуллин, Нұрғазымов сияқты бірнеше оқушылардың жазған өлеңдері үйірмеде тексерілмегендіктен және оны ешкім елемегендіктен сол күйінде пайдаланылмай қалып қойды. Мектеп дирекциясымен, сол мектептегі комсомол ұйымы, мектептегі оқытушылар коллективі әдебиет үйірмесінің жұмысын қайта жаңғыртатын болсын. Сөйтіп оқушы жастардың өсіп келе жатқан таланттарын жігерілете беруге толық басшылық ету керек. Бұл халық әдебиеті мен өнердің жас кадрларын баулып өсіруге үлкен көмек» деп түйіндеген еді.[3]

Оралбаев Майдан деген Аякөз тұрғыны қаланың 1940 жылдардағы көрінісін былай сипаттайды: Аякөз қаласы жазғы уақытта шаң болып кетеді, күзге салым және жазғы тұрым аяқ алып жүре алмастай лас болып жатады, көшелер тазартылмайды, әр түрлі тастандылар, лас заттар қалай болса солай шашылып жатады. Республикамыздың қалаларындағы басталған қоғам аттанысына Аякөз қаласының еңбекшілері де қатысты. Бірер айдың ішінде көлемі 2 гектар мәдени парк салынбақшы, үй маңдарына 25 мың түп ағаш егілмек, көшелерге жалпы ұзындығы 6 км тротуар және 6 км тас жол жасалмақшы болып отыр. 1940 жылдың апрель айының 6-сы күні парк орнататын жерде түрлі дайындық жұмыстары басталды. Онда темір жол жұмысшы-қызметшілерінің әйелдері белсене жұмыс істеді. Мысалы, кондуктор-резарві жұмысшы-қызметшілерінің әйелдері-10 адам, темір жолдың 3 дистанциясының әйелдері- 10 адам, 2 бөлім жұмысшы-қызметшілерінің әйелдері - 10 адам, қатынас бөлімінен - 7 адам өте жақсы жұмыс істеді. Олар алғашқы жұмыс күнінде еңбектің стахановшы әдісін көрсетті. Парк салу жұмысының ендігі кезегі 12 апрель күні болмақ. Бұл күнгі жұмысқа 1000 адамнан артық қатысады. Ол күні істелетін жұмыстардың ішінде ағаш отырғызу үшін мыңнан артық шұңқыр қазылмақ – деп атап өткен [4].

Бірақ бұл сияқты игілікті жұмысқа қала орталығындағы мекемелердің басшылары, партия, комсомол, профсоюз ұйымдары әлден салақ қарап отыр. тіпті, көпшілік мекемелер мен ұйымдардың бұл мәнді жұмыстан хабарда жоқ еді. Апрельдің 6 күні қатысуға қажетті адамнан әлдеқайда кем қатысты. демек, мекемелердің басшылары, партия, комсомол, профсоюз ұйымдары алғашқы күнгі жұмысқа өз адамдарын ұйымдастырмады, оларды жұмыс басына алып бара алмады.

Бүгінгі таңда бұл Шығыс Қазақстанның ең ірі аудан орталықтарының бірі. Мұнда 50 мыңға жуық адам тұрады. Негізінен, қала тұрғындары темір жолда және Аякөз гарнизонының әскери бөлімдерінде жұмыс істейді. 1969 жылдың 28 тамызында аты аңызға айналған 78-ші Невель Қызыл Тулы танк дивизиясы Түркмен ССР-нің Теджен қаласынан Аякөз қаласының шетіне көшірілді. Осы сәттен бастап елдің шығысындағы "оңтүстік" әскери қалашығының тарихы басталады.

Қалада телеграф салынды, алғашқы мектептер, халық біртіндеп көбейе бастады; бұған сол темір жол себеп болды: тепловоздар мен паровоздарға қызмет көрсететін кәсіпорындардың құрылысы адамдарды тұрақты жұмыс орындарымен қамтамасыз етті, қалаға жақын орналасқан ауылдар мен ауылдардан жастар келді. Салынған темір жол қаланың қарыштап дамуына жол ашты. Қалада телеграф салынды, алғашқы мектептер, халық саны біртіндеп көбейе бастады; бұған сол темір жол себеп болды: дизельдік және паровоздарға қызмет көрсететін кәсіпорындардың салынуы халықты тұрақты жұмыспен қамтамасыз етті, қалаға жақын ауылдар мен ауылдардан жастар келді [5]. Заманауи қалаға жағдай жасалды: бүкіл КСРО-ға белгілі «Аягуз ет комбинаты» ашылды, одан кейін кілегей зауыты мен жүн иіру фабрикасы ашылды, шикізат жақын маңдағы ауылдар мен ауылдардан зауыттар мен фабрикаларға жеткізілді. Бұл өнімдердің жартысы КСРО-ның басқа аймақтарына жөнелтілді. Содан кейін киіз етік шығаратын пимокатный зауыты (Оралдың шығысындағы киіз етіктерді «пима» деп атайды), темір-бетон бұйымдарын шығаратын зауыт, сыра қайнату зауыты салынды. Кейін қалада үлкен әскери гарнизон орналасты. 70-ші жылдардан бастап қала өзінің дамуының шыңына жетті, Аякөзде белсенді құрылыс басталды, қаланы дамытудың бас жоспары жасалды, бірақ Кеңес Одағының ыдырауы жоспарларды жүзеге асыруға кедергі жасады [6]. Қазіргі заманғы қала үшін жағдайлар жасалды: бүкіл КСРО-ға белгілі "Аякөз ет комбинаты" ашылды, одан кейін май зауыты мен жүн иіру фабрикасы ашылды, жақын маңдағы ауылдар мен кенттерден шикізат зауыттар мен фабрикаларға жеткізілді. Бұл өнімдердің жартысы КСРО-ның басқа аймақтарына экспортталды. Содан кейін Пимокат зауыты (Оралдан шығысқа қарай пима "пима" деп аталады), темірбетон бұйымдары зауыты, сыра зауыты салынды [7].

Кейінірек қалада ірі әскери гарнизон орналастырылды. 70-ші жылдардан бастап қала өзінің даму шыңына жетті, Аякөз қаласында белсенді құрылыс басталды, қаланы дамытудың бас жоспары әзірленді, алайда жоспарларды іске асыруға Кеңес Одағының ыдырауы кедергі келтірді.

Аягөз қаласы КСРО кезінде стратегиялық маңызды қала болған және Қазақстан Республикасында сол қала болып қала береді. Бұл қаланың Қазақстанның шығысында Қытай Халық Республикасының шекарасына жақын орналасқандығымен байланысты, оның тарапынан кеңестік кезеңде қауіп төнді, осыған байланысты Аягөз қаласы қуатты гарнизонды орналастыру үшін таңдалды [8].

Кеңестік кезеңде танк дивизиясы орналастырылды, КСРО ыдырағаннан кейін дивизия Ресейге шығарылды. 1990-шы жылдардың басына дейін әуеайлақта әскери авиация да орналасқан: атап айтқанда, 1984 жылдан 1988 жылға дейін ӘШҚҚ 737-ші жойғыш авиациялық полкі (МЛД ұшақтары). Қалада жабық "Оңтүстік" әскери қалашығын қоса алғанда, 10 әскери бөлім жұмыс істейді. Танктер, МТ-ЛБ РСЗО "Катюша", "Град" және басқа да әскери техникалар орналасқан. Қаланың батыс жағында ӘШҚҚ зымыран кешендері және радиолокациялық базалары бар әскери бөлім орналасқан.

Қаланың Солтүстігінде 3 әскери бөлім орналасқан. Ол Республиканың ең ірі гарнизондарының бірі. Қала мен ауданның барлық мектептері мен жалпы білім беру мекемелері Аягөз ауданының аудандық қоғамдық бірлестігіне бағынады. Қаланың өзінде 12 жалпы білім беру мекемесі бар.

Барлық талшықты-оптикалық кабельдер мен байланыс кабельдері Аягөз станциясы арқылы теміржол салумен бірге салынды. Жергілікті газеттер "Аягөз Жаңалықтары" және "Мөлдір сана" деген атаулармен шығарылады. Қала аумағында Хабар, Ел-Арна, Еуразия, Қазақстан телеарналары көрсетіледі. Қаланың шетінде Шығыс Қазақстандағы биік телемұнаралардың бірі орналасқан. Оның биіктігі-200 метр. Қалада Қазақ радиосының 2 радиоарнасы (101.0 МГц) және "Шалқар" радиосы (103.20 МГц) хабар таратады [9].

1987 жылға қарай оның аумағында 78-ші танк дивизиясының құрамында: Басқару, екі танк полкі, жеке зымыран дивизиясы, әртүрлі мақсаттағы 7 бөлек батальон (инженерлік-саперлік батальон, байланыс батальоны, барлау батальоны және т.б.), басқару және артиллериялық барлау батареясы, сондай-ақ коменданттық компания болды. Тәуелсіздік алғаннан кейін және Қазақстан Қарулы Күштерінің құрылуымен 78-ші танк дивизиясы механикаландырылған дивизияға қайта құрылып, 78-ші механикаландырылған Невель Қызыл Тулы дивизиясы болып атала бастады. 2000 жылдың 20 қазанында оған Қабанбай батыр есімі берілді [10].

Үш жылдан кейін Құрлық әскерлері бригадалық құрылымға көшті, нәтижесінде дивизия таратылды. Оның негізінде үш бригада құрылды, олардың біреуі Үшарал қаласында, екеуі Аягөз қаласында орналасқан. Аягөз 2-дәрежелі аэродром, Аягөз қаласынан 6 км қашықтықта орналасқан. Оның өлшемдері 2500-ден 45 метрге дейінгі бетондалған ұшу-қону жолағы бар, жобалық талаптарға сәйкес Ту-134, Ту-154, Ан-12, Як-42 және жеңілрек ұшақтарды (сонымен қатар барлық үлгідегі тікұшақтарды) қабылдай алады. 1990 жылдардың басында әскери авиация да аэродромда орналасқан: жекеменшік, 1984 жылдан 1988 жылға дейін 737-ші истребитель авиациялық полкі (МиГ-23МЛД ұшағы) [11].

Қазіргі уақытта ол әскери авиацияның қажеттіліктері үшін пайдаланылады. 2008 жылы «Семейавия» АҚ жолаушылар тасымалы әуе көлігімен жолаушыларды тасымалдаудың мақсатқа сай еместігіне байланысты тоқтатылды, өйткені қолданыстағы авто және темір жол бағыттары халықтың қажеттіліктерін толығымен өтейді. Аягөз аэродромының жанында «Қазаэронавигация» республикалық мемлекеттік кәсіпорнының күшті навигациялық пункті орналасқан.

Туған өлкенің өлкетануында бұқаралық ақпарат құралдарының алатын орны зор. 1930 жылы құрылған «Жаңа ауыл» газеті бүгінде «Аягөз жағалықтар» атты дербес қоғамдық-саяси газет болып шығады. Аудандық қоғамдық тәртіпті сақтау, прокуратура, сот, әлеуметтік қорғау және халыққа қызмет көрсету органдары жақсы дамып, халыққа орасан көмек көрсетуде [12].

Аягөз қаласында алғаш рет 1928 жылы аурухана құрылды, кейін аурухана «Аягөз аудандық ауруханасы» деп аталды. Қазір Шығыс Қазақстан облысы денсаулық сақтау басқармасының «Аягөз орталық аудандық ауруханасы» КМК деп аталады. Аягөз ауданы 1928 жылы 17 қаңтарда құрылған. орталығы Сергиополь селосында (1928 жылы 3 қыркүйекте Бүкілресейлік Орталық Атқару Комитеті бекіткен) Жетісу губерниясының Лепсің уезінің Аягөз және Үржар болысынан. 1930 жылы. облыс орталығы Аягөз ауылына көшірілді [13].

Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесі Президиумының 1939 жылғы 20 сәуірдегі жарлығымен. Аягөз ауылы қалаға айналды. Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесі Президиумының 1939 жылғы 14 қазандағы жарлығымен облыс Алматы облысының құрамынан жаңадан құрылған Семей облысына берілді.

1940 жылы 15 наурызда. Аягөз ауданына 13 ауылдық кеңес кірді: Ақшатау, Ақтоғай, Ақшаулин, Аягөз, Бақанас, Жүзағач, Қаракөл, Қарағашы, Қоңыршаулин, Мың-Бұлақ, Нарын, Орта-Аяғыз, Сергиопольский. Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесі Президиумының 1951 жылғы 31 тамыздағы жарлығымен. Ақтоғай қалалық кеңесі құрылды [14].

Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесі Президиумының 1959 жылғы 16 қазандағы жарлығымен. Ақшатау ауылдық кеңесі Сергиопольмен Сергиополь ауылдық кеңесіне біріктірілді; Қара-Ағаш ауылдық кеңесі

Нарын ауылдық кеңесімен Нарын ауылдық кеңесі болып біріктірілді. Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесі Президиумының 1963 жылғы 2 қаңтардағы жарлығымен. Аягөз және таратылған Шұбартау аудандарының негізінде аудан орталығы Аягөз қаласында Аягөз ауылдық округі құрылды. Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесі Президиумының 1963 жылғы 10 қаңтардағы жарлығымен. Аягөз қаласы облыстық бағыныстағы қалаға жатқызылды. 1964 жылы 1 сәуірде. Округ құрамында 17 ауылдық кеңестер болды: Айғыз, Ақшатау, Ақшаулин, Бақанас, Бидайық, Жұзағач, Қаракөл, Қоңыршаулин, Қосағаш, Маданият, Нарын, Сергиополь, Тарлаулы, Үшарал, Уюмдас[15].

Қорытынды. Семей облыстық атқару комитетінің 1988 жылғы 2 маусымдағы шешімімен. Аумағы Аягөз қалалық кеңесінің әкімшілік бағыныстылығына берілуімен Аягөз аудандық кеңесі таратылды. Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесі Президиумының 1988 жылғы 25 шілдедегі Жарлығымен. Аягөз қаласы облыстық бағыныстағы қалаларға жатады.

Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесі Президиумының 1990 жылғы 13 қыркүйектегі Жарлығымен. Аягөз ауданының ауылдық кеңестері Аягөз қалалық кеңесінің әкімшілік бағыныстылығына берілді. 1991 жылы Аягөз ауданының әкімшілік орталығы болды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1 Статистические сведения представлены на официальном сайте Департамента статистики Восточно-Казахстанской области по адресу: <http://www.shygys.stat.kz> 14.12.2022

2 Әйелдер сауатын ашу үшін күресуде // Жаңа ауыл 1940 жыл №32 2 бет

3 Аягөзді гүлденген қалаға айналдырамыз. // Жаңа ауыл 1940 10 апрель №40 1 бет

4 Оралбаев Майдан Үйірме жұмысы / Жаңа ауыл 1940 жыл 22 март №32

5 ШКОММ, қ.767, т.13, іс.127 -3 б.

6 Справочник по административно-территориальному делению Казахстана (август 1920 г. – декабрь 1936 г.), с.200, 212, 225.

7 Сборник законов Казахской ССР и указов президиума Верховного Совета Казахской ССР 1938-1957 гг., с.116

8 КРОМА, қ.1109, т.5, іс.16, п.19.

9 Справочник по административно-территориальному делению Казахской ССР на 15 марта 1940 г.

10 Ведомости Верховного Совета Казахской ССР, 1957, № 7, с.24

11 ҚР ОМА, ф.1109, оп.5, д.199, л.107

12 Справочник по административно-территориальному делению Казахской ССР на 1 апреля 1964 г.

13 Сборник актов постановлений Правительства (САПП) РК, № 18, 1997 г., с.157

14 Аягуз. <https://kray.vkolibrary.kz/kk/%D0%B0%D1%8F%D0%B3%D3%A9%D0%B7/>

15 Байбатыров, Г. Шежірелі шығыс өңірі [мәтін] / Г. Байбатыров; ред. С. Байхонов. – Өскемен : Қазақстан Жазушылар Одағының ШҚО бөлімшесі, 2006. – 124 б.

References:

1 Statistical data are presented on the official website of the Department of Statistics of the East Kazakhstan region at the address: <http://www.shygys.stat.kz> 14.12.2022

2 Women are struggling to open literacy // New village 1940 №32 2 pages

3 We will turn Ayagoz into a prosperous city. // New village 1940 April 10 №40 1 page

4 Oralbayev Maidan Circle work / New village March 22, 1940 №32

5 EKOMM, 767, vol.13, case.127 -3 p.

6 Handbook of the administrative-territorial division of Kazakhstan (August 1920 - December 1936), pp.200, 212, 225

7 Collection of laws of the Kazakh SSR and decrees of the Presidium of the Supreme Soviet of the Kazakh SSR 1938-1957, p.116

8 KROMA, st.1109, vol.5, case.16, p.19

9 Handbook on the administrative-territorial division of the Kazakh SSR on March 15, 1940.

10 Vedomosti of the Supreme Soviet of the Kazakh SSR, 1957, № 7, p.24

11 RK OMA, f.1109, op.5, d.199, l.107

12 Handbook of the administrative-territorial division of the Kazakh SSR on April 1, 1964.

13 Collection of acts of the Government of the Republic of Kazakhstan (SAPP), № 18, 1997, p.157

14 Аягуз. <https://kray.vkolibrary.kz/en/%D0%B0%D1%8F%D0%B3%D3%A9%D0%B7/>

15 Baibaturov, G. Shezhireli chygys oniri [text] / G. Baibaturov; ed. C. Байхонов. - Ust-Kamenogorsk: East Kazakhstan branch of the Writers' Union of Kazakhstan, 2006. – 124 p.

*B.R. Ospanova*¹, Aitkaliyeva R.A.²*

*¹Researcher of the Research Institute of the Abai Kazakh National Pedagogical University,
Candidate of Philological Sciences, Almaty, Kazakhstan*

E – mail: baian_80@mail.ru

*²Master, Lecturer at the Institute of History and Law of the Abai Kazakh National Pedagogical University,
Almaty, Kazakhstan, E – mail: altin_aul@mail.ru*

NEW INFORMATION-COMMUNICATION TECHNOLOGIES AND A NEW SCIENTIFIC-METHODICAL SYSTEM OF THE COUNTRY

Abstract

The article examines the role of effective use of modern electronic information and communication technologies in the process of quality education and training of the modern young generation in Kazakhstan. Optimal development of the use of ICT in accordance with modern trends - plays an important role in the development of any state in the XXI century. In the modern world of the rapid development of science and technology, information and communications, electronic equipment, the effective use of world advanced technologies for their economic growth, improvement of social and economic conditions is the main driving force behind the development of any state. Modernity is a period of prosperity for science and technology. The methodology of the educational system of advanced countries is based on advanced technologies and electronic devices. That is why their specialists and professionals, armed with modern educational technologies, make a significant contribution to the development and prosperity of their country. Thanks to their skilled workforce, these countries have achieved great socio-economic success and are leaders in global competition. Based on the Strategic Development Program "Kazakhstan - 2030", our country is pursuing its socio-economic policy to become one of the fifty most competitive developed countries in the world. In this regard, it is important to build the educational process on the basis of modern information technologies, on the basis of which to improve teaching methods.

Keywords: Independence, education, science, history, information technology, methods.

¹Б.Р. Оспанова, Р.А. Айткалиева²

*¹ Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті ғылыми-зерттеу институтының
ғылыми қызметкері, филология ғылымдарының кандидаты Алматы қ., Қазақстан*

E – mail: baian_80@mail.ru

*² Абай атындағы Қаз ҰПУ, Тарих және құқық институтының оқытушысы, магистр
Алматы қ., Қазақстан, E – mail: altin_aul@mail.ru*

ТӘУЕЛСІЗДІК КЕЗЕҢІНДЕГІ АҚПАРАТТЫҚ-ҚАТЫНАСТЫҚ ЖАҢА ТЕХНОЛОГИЯЛАР ЖӘНЕ ЕЛІМІЗДІҢ ҒЫЛЫМИ-ӘДІСНАМАЛЫҚ ЖАҢА ЖҮЙЕСІ

Аңдатпа

Мақалада Қазақстандық бүгінгі жас ұрпаққа сапалы білім, тағылымды тәлім-тәрбие беру үдерісінде қазіргі заманғы электронды ақпараттық-қатынастық технологияларды тиімді пайдаланудың орны туралы сөз қозғалған. АҚТ-ны пайдалануды заман ыңғайына қарай оңтайлы дамыту – ХХІ ғасырда кез келген мемлекеттің дамуында аса маңызды орын алады. Ғылыми-технология мен ақпараттық-қатынас, электронды құрал-жабдықтар орасан зор қарқынмен дамыған қазіргі заманда әлемдік озық технологияларды өзінің экономикалық өсіп-өркендеуіне, қоғамдық-әлеуметтік жағдайының жақсаруына тиімді іске жарату кез келген мемлекеттің дамуында негізгі қозғаушы күш болып табылады.

Қазіргі заман – ғылым мен технологияның өркендеген кезеңі. Алдыңғы қатарлы дамыған елдердің білім беру жүйесінің әдіснамасы озық технологияларға, электронды құрылғыларға негізделген. Сол себептен олардың дайындаған мамандары мен кәсіп иелері заманауи білім технологияларымен қаруланып, өз елінің дамып өркендеуіне айтарлықтай үлес қосып жүр. Білікті маман-кадрларының арқасында сол елдер әлеуметтік-экономикалық зор табыстарға жетіп, әлемдік бәсекеде көш басында тұр.

Біздің ел де «Қазақстан – 2030» стратегиялық даму бағдарламасын негізге ала отырып, әлемдегі бәсекеге барынша қабілетті дамыған алдыңғы қатарлы елу елдің қатарына ену жолында өзінің әлеуметтік-

экономикалық саясатын жүзеге асырып жатыр. Бұл орайда білім беру үдерісін заманауи ақпараттық технологияға негіздеп құрудың, соның негізінде оқытудың әдіс-тәсілдерін жетілдірудің өзіндік рөлі зор.

Кілт сөздер: Тәуелсіздік, білім, ғылым, тарих, ақпараттық технология, әдіс-тәсіл

Оспанова Б.Р.^{1*}, Айткалиева Р.А.²

¹научный сотрудник научно-исследовательского института Казахского национального педагогического университета имени Абая, кандидат филологических наук, г. Алматы, Казахстан

E – mail: baian_80@mail.ru

²Магистр, преподаватель Института истории и права КазНПУ им. Абая, г. Алматы, Казахстан, E – mail: altin_aul@mail.ru

НОВЫЕ ИНФОРМАЦИОННЫЕ КОММУНИКАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ И НОВАЯ НАУЧНО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКАЯ СИСТЕМА СТРАНЫ НА ПЕРИОД НЕЗАВИСИМОСТИ

Аннотация

В статье рассматривается роль эффективного использования современных электронных информационно-коммуникационных технологий в процессе качественного образования и обучения современного молодого поколения в Казахстане. Оптимальное развитие использования ИКТ в соответствии с современными тенденциями - играет важную роль в развитии любого государства в XXI веке. В современном мире стремительного развития науки и технологий, информации и связи, электронного оборудования, эффективное использование мировых передовых технологий для их экономического роста, улучшения социальных и экономических условий является главной движущей силой развития любого государства. Современность – это период процветания науки и техники. Методология системы образования передовых стран основана на передовых технологиях, электронных устройствах. Именно поэтому их специалисты и профессионалы, вооруженные современными образовательными технологиями, вносят весомый вклад в развитие и процветание своей страны. Благодаря квалифицированным кадрам эти страны достигли больших социально-экономических успехов и являются лидерами в глобальной конкуренции. Основываясь на Программе стратегического развития «Казахстан - 2030», наша страна проводит свою социально-экономическую политику, чтобы войти в число пятидесяти наиболее конкурентоспособных развитых стран мира. В связи с этим важно выстраивать учебный процесс на основе современных информационных технологий, на основе которых совершенствовать методы обучения.

Ключевые слова: Независимость, образование, наука, история, информационные технологии, методы.

Introduction. The effective use of modern electronic information and communication technologies in the process of providing quality education and training to the younger generation of Kazakhstan has a special place. Optimal development of ICT in line with modern trends plays a significant role for the development of any state in the XXI century. In today's world, where science and technology, information and communication, electronic equipment are developing at a tremendous pace, the effective use of world advanced technologies for their economic growth, improvement of social conditions is a key driver of development of any state.

Methods and materials. Modernity is a period of prosperity of science and technology. The methodology for the education system in advanced developed countries is based on advanced technologies, electronic devices. Therefore, their specialists and business owners, armed with modern educational technologies, make a significant contribution to the development of their country. Thanks to qualified personnel, these countries have achieved great socio-economic success and are leaders in global competition.

Discussion. Based on the strategic development program "Kazakhstan – 2030", our country is also implementing its socio-economic policy on the way to becoming one of the fifty most competitive developed countries in the world. At the same time, the role of building the educational process based on modern information technologies, improving the methods and methods of teaching on its basis plays a huge role.

Quality education for the younger generation depends on textbooks, manuals, teachers and their methods. In connection with the needs of a modernized world and society, currently there are a lot of problems in educational and methodological work in the country's educational centers. There are important issues that require special attention to the education quality, level of qualification, professionalism of various specialists and owners of various professions. It is obvious that the problems of modern countries are caused by the globalization process and the current political and ideological position of the country, the direction of market and democratic development, domestic and foreign policy.

As for the teaching methods of improving the education process based on innovation, which in the future

needs to be fully integrated into the country's education system, their activities and structures in the country have already been identified. Some of the work done in this direction has been tested and identified as a way to further develop the professional development of the younger generation.

Of course, this is due to the knowledge and qualifications, spiritual and cultural potential, social and social status, place and role in society, legal and political culture and status of teachers of the new generation of the country. That is why the Kazakh society and the government have always been a platform for the status of teachers. Because today, the teaching community is faced with such important and complex issues as the further improvement for the country's education system, the implementation of state educational standards and programs, the development of new technologies and textbooks of the new generation, the introduction into the educational process, forming a national model for the country's education policy, etc. It is clear they will not be able to keep up with the times if they do not study and seek to improve professional skills and abilities, training and qualifications, qualities. This is due to the fact that today's young generation has a much higher ability to master computer and electronic equipment than the older generation. Therefore, today's teacher must work hard to provide his students with a thorough education, training, successful performance of his teaching duties, mastery of new technologies, especially electronic devices, computers.

The Law of the Republic of Kazakhstan "On Education" states: "The main task of the education system is to create the necessary conditions for education aimed at the formation, development and professional development of the individual on the basis of national and universal values, science and practice. Enrichment of intellect through the development of creative, spiritual and physical abilities of the individual, the formation of a solid foundation of morality and a healthy lifestyle, the creation of conditions for personal development. Training, retraining and advanced training of workers and specialists who are competitive in the labor market" [1]. In other words, further improvement of the education of the younger generation with a developed intellectual field through an innovative education system is necessary to keep up with the current trends. Therefore, in his speech at the III Congress of education and science of the country, the head of state emphasized that professional development of education system workers is a requirement of modern life: "a new formation needs a new teacher" [2].

In order to form a "new teacher" of new public relations, it is necessary to improve the scientific and methodological work for employees in the education system, with the widespread use of new pedagogical technologies in professional development. This issue is also highlighted by the Education and Science Minister B. Zhumagulov. "In an important and informative interview published in the Republican newspaper " "Ana Tili" " on April 26, 2012 " "raising a teacher's status is a matter of state, and participation in it is our duty" ", he said that since the first days of our country's independence, the education development and the improvement of human capital have been an absolute priority, for this purpose we need Specialists armed with modern knowledge who can make concrete decisions and are able to implement them: "It is important to improve the quality of teaching staff. It is necessary to strengthen the standards of basic pedagogical education, the requirements for professional development of teachers in schools and projects. In each region there should be integrated centers for teacher training "[3]. Therefore, it is clear that in order to become one of the leading countries in the world, it is necessary to create a new generation of teachers who will be most effective.

The State Program for the Education Development until 2020, adopted in 2011, is a clear manifestation for implementing this strategic direction. Education and Science Minister B. Zhumagulov's words: "It should radically change the work of our education system. That is why over the past two years it has become clear that determining the status of teachers will improve the quality of education. Thus, it becomes one of the most pressing issues of our time. We need to be guided by this visionary instruction of the President, to act more boldly and to be searching. Only then can we increase the quality and prestige of teachers in line with modern times. To be honest, I believe that a teacher is the most important person in the whole education system. After all, there is no doubt that teachers and educators are the ones who provide quality education and sensible upbringing of young people in schools, vocational schools and universities "[4].

This issue has been in force in the country for 10 years and has yielded significant results in the State Program for the Education Development of for 2005-2010 was indicated: "...improve the quality of training of highly qualified and competitive staff for all sectors of the economy ..." and "...an effective education management system will be created that ensures the formation of a professionally competent individual, a competitive specialist who is able to independently and creatively solve professional tasks, understand the personal and social significance of professional activity, and be responsible for its results ..." [5]. And this goal is reflected in the introduction to the above-mentioned State Education Development Program for 2011-2020: "International experience shows that investments in human capital, especially in education from childhood to adulthood, have a significant positive influence on the development of society and the economy" and "Investment in human capital is essential for the formation of a technologically advanced creative workforce that is adaptable

to this rapidly changing world. The economy of the future will be mature only if the traditional priorities in each sector include human capital. Therefore, an important direction of Kazakhstan's development is investing in education, improving the abilities and skills of society" [6]. Therefore, these quotations probably mean that the status of teachers and their equipping with modern technology will always be a topical issue.

In this regard, the issue of providing quality education to the younger generation meeting the requirements of modern society, training them to be globally competitive, educating the younger generation with a deep sense of patriotism requires a lot of new methodological activities in the pedagogy field. This is because everyday experience has shown the content and structure of traditional teaching, which dates back to the Soviet era, and its methods do not fully guarantee the achievement of such results. The only positive solution is the introduction of educational-methodical, pedagogical-psychological, information-communication, etc. in the educational process of domestic secondary and vocational education institutions. is the bold introduction of new technologies. After all, the methodology based on modern new technologies guarantees the employees of the education system to achieve the main goal set in the educational process..

“Modern new teaching technologies are used in the educational process as a systematic set of pedagogical and psychological activities. If we consider this technology as a comprehensive system of methods and types of educational work aimed at developing closely related Students (Students, cadets, students, etc.), then it is the main direction of improving the structure and content of knowledge, that is, a single process that ensures the effectiveness of teaching and upbringing. Therefore, the transition to new academic, cognitive, educational, pedagogical, psychological, information and communication technologies will not only enrich the Kazakh scientific and methodological system, but also change its structure and improve its direction.” [7,38]. Modern new technologies aimed at attracting the young generation, who are the creators of the bright future of the country, to today's highly developed information environment and to attract them to all-round creativity, lead to this new pedagogical position.

The education policy and its system, which are being pursued by the most developed countries of the world, as well as our country at the moment, and new technologies that have begun to be introduced into the domestic education sphere, are necessary, first of all, for the effective organization and conduct of the educational process. This is a new method of teaching, which provides for all the conditions that can be used in a unified pedagogical relationship to create favorable conditions for the student and teacher. Its main principle is the humanization of education, the formation of a self-developing, able to make the right decisions, self-improvement, educating. Because every young generation of our country should be able to work freely in the four corners of the world in the future in the profession they want, for the benefit of themselves and society.

Modern youth of our country, who have turned to civilization, are the mainstay of our country's future, the creators of the future of our sovereign country. Based on the principle that the main principle and necessity of any state is a strong desire to trust and hope for the future of the population, it is clear to everyone, the younger generation of Kazakhstan should also be in a high mood and optimistic about the future. In order for this trust and hope to be firmly and firmly established, the process of training world competitive specialists will begin in kindergartens and continue in secondary and special secondary schools, vocational secondary and professional universities. Therefore, these issues remain one of the main tasks of pedagogical colleges and universities that train teachers, monitor their high level of knowledge, qualifications and professional skills, and retrain and improve these specialists, which are the basis for their effective implementation and the future in our country.

Results. The school of general education of the modern is the school of a new society, that is, the school of the future. It should be a school that is integrated (integrated) into the world culture, able to create educational conditions for the development of the child's personality, spiritually clean, direct to the world, able to establish systematic communication with the environment, armed with the latest modern content of knowledge, raise and develop a new generation of world-competitive.

Conclusion. It is our task to make quality education in combination with new information technologies based on electronic equipment, which is a great achievement of our time-the Golden pillar of today's domestic pedagogy, the pillar of school work. In our opinion, there are two main characteristics of basing education on new information and communication technologies. The first is to improve the education quality and the second is to get an opportunity to master the achievements of world civilization. Combining these two, it is beneficial for the future of our sovereign country to educate the younger generation of Kazakhstan to use their efforts and knowledge for the benefit of their personal life and society.

References:

- 1 *Law of the Republic of Kazakhstan “on education”*. – Almaty, 2000. – 15 p.
- 2 *Nazarbayev N. A. Speech at the Congress III for Education and Science Workers of Kazakhstan Republic // sovereign Kazakhstan, October 13, 2004 (No. 225)*. – 27 p.

3 *Social and economic modernization of N.A. Nazarbayev - The main direction for Kazakhstani development //sovereign Kazakhstan, January 27, 2012. – 3 p.*

4 *Zhumagulov B.T. Raising the status of a teacher is a state affair, and it is our duty to participate in it//native language, April 26, 2012. – 25 p.*

5 *State program for education in the Republic of Kazakhstan during 2005-2010. – Almaty: Education, 2005. – 54 p.*

6 *State program for education in the Republic of Kazakhstan during 2011-2020. – Astana, 2010. – 26 p.*

7 *Praliyev S. Zh., Dautov S. B., Simtikov Zh. K. Elbasy and the national education system. – Almaty: Abai KazNPU, "Ulagat", 2011. – 124 p.*

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1 *Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы. – Алматы, 2000 ж. – 15 б.*

2 *Назарбаев Н.Ә. Қазақстан Республикасы білім және ғылым қызметкерлерінің III съезінде сөйлеген сөзі // Егемен Қазақстан, 13 қазан 2004 ж. (№ 225). – 27 б.*

3 *Н.Ә.Назарбаевтың әлеуметтік-экономикалық жаңғыруы – Қазақстан дамуының басты бағыты // Егемен Қазақстан, 27 қаңтар 2012 ж. – 3 б.*

4 *Жұмағұлов Б.Т. Ұстаз мәртебесін көтеру – мемлекеттік іс, оған атсалысу – парызымыз // Ана тілі, 26 сәуір 2012 ж.-25 б.*

5 *Қазақстан Республикасында 2005-2010 жылдарға арналған білім берудің мемлекеттік бағдарламасы. – Алматы: Білім, 2005 ж. – 54 б.*

6 *Қазақстан Республикасында білім берудің 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы. – Астана, 2010 ж. – 26 б.*

7 *Пралиев С.Ж., Дәуітов С.Б., Симтікөв Ж. Қ.Елбасы және ұлттық білім беру жүйесі. – Алматы: Абай атындағы ҚазҰПУ, «Ұлағат», 2011 ж. – 54 б.*

ӘӨЖ 794(187)

МРНТИ 03.20

<https://doi.org/10.51889/2021-4.1728-5461.28>

*Г.Т. Отынишева*¹*

¹*Абай атындағы ҚазҰПУ-нің докторанты, Алматы қ., Қазақстан*

E – mail: gauhartas7@mail.ru

XX ҒАСЫРДЫҢ 50-ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ҚАЗАҚСАНДАҒЫ ЖАЗУШЫЛАР ОДАҒЫНДАҒЫ ҚЫСЫМ ЖӘНЕ ЦЕНЗУРА МӘСЕЛЕСІ

Аңдатпа

Мақалада XX ғасырдың 50-жылдарындағы Қазақстандағы жазушылар одағындағы қысым және цензура мәселесі талданады.

Жазушылар Одағының тарихын, тағдырын зерттеу рухани тегімізді тануға септігін тигізеді, тарихымыздың тұңғыш тереңінен бастау алатын рухани әлемімізге бойлауға мүмкіндік береді.

Кеңестік цензура негізінен екі жақты саясат ұстанды. Бірінші, заңды бұзып, шектен шыққан жеке адамдар мен мекемелерді сот-әкімшілік жүйесі бойынша тәртіпке салатын заңдық өкілеті жол арқылы әрекет етсе, екіншіден, жеке тұлғаларға қарсы «аса шебер идеологиялық қысым мен күш көрсету арқылы» арандату мен адам құқығын аяқ асты ететін қылмыстық жол. Осы жағдайдың салдарынан шығармашылық тұлғалардың, билікпен халықтың қарыым-қатынасы жөнінде аңызға айналған бейнелер қалыптасты. Әр кезеңнің өзіндік тақырыбы, кейіпкері, стилі, ағым-бағыты болады. XX ғасырдың 50 жылдарының бағыты ретінде жаңашыл шығармашылық ізденіс қажет болды. Ғылыми-зерттеу жұмысының бір бағыты қоғам, адам, өкімет, пратия, саясат сынды басты мәселелердің жазушылар одағының өміріне әсері қандай болғандығын, шығармашылығында қалай көрініс тапқанын жазу, анықтау, салыстыру. 1948 жылы «космополитизммен», яғни шетел мемлекеттерінің мәдениетіне көңіл бөлушілермен және кейінгі кеңес әдебиетшілерне «ұлтшылдармен» күрес науқаны басталды.

Тірек сөздер: *жазушылар, жазушылар Одағы, цензура, шығармашылық*

Отынишева Г.Т. *¹

¹ магистр, преподаватель КазНПУ имени Абая, Казахстан, г. Алматы.

E – mail: gauhartas7@mail.ru

ПРОБЛЕМЫ И ЦЕНзуРА КАЗАХСКИХ ПИСАТЕЛЕЙ 50-Х ГОДОВ XX ВЕКА

Аннотация

В статье анализируется проблема и цензуры в Союзе писателей Казахстана 50-х годов XX века.

Изучение истории, судьбы Союза писателей способствует признанию нашего духовного происхождения, дает возможность погрузиться в духовный мир, который уходит своими корнями в глубь нашей истории.

Советская цензура в основном придерживалась двусторонней политики. Во-первых, через юридически авторитетный путь, который нарушает закон и дисциплинирует экстремальных физических лиц и учреждения по судебной-административной системе, а во-вторых, через провокацию и преступный путь, ставящий под угрозу права человека "сверхмастерское идеологическое давление и насилие" против физических лиц. Вследствие этого сложились легендарные образы взаимоотношений творческих личностей, народа с властью. Каждый этап имеет свою тематику, характер, стиль, направление. Как направление 50-х годов XX века требовался творческий поиск новаторов. Одним из направлений научно-исследовательской работы является написание, выявление, сравнение основных проблем общества, человека, власти, пратии, политики, как они отразились на жизни Союза писателей, как отразились в его творчестве. В 1948 году началась кампания по борьбе с "космополитизмом", то есть с "националистами", обращающими внимание на культуру иностранных государств, и последующими советскими литераторами.

Ключевые слова: писатели, Союз писателей, цензура, творчество

Otynshieva G.T. *¹

¹ master, teacher of the Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan

E – mail: gauhartas7@mail.ru

THE PROBLEM OF PRESSURE AND CENSORSHIP IN THE WRITERS' UNION OF KAZAKHSTAN IN THE 50S OF THE TWENTIETH CENTURY

Abstract

The article analyzes the problem of pressure and censorship in the Writers' Union of Kazakhstan in the 50s of the XX century.

The study of the history and fate of the Writers' Union contributes to the recognition of the spiritual origin, gives the opportunity to immerse ourselves in the spiritual world, which has its roots in the depths of history.

Soviet censorship was mainly a bilateral policy. Firstly, through a legally authoritative path that violates the law and disciplines extreme individuals and institutions in the judicial and administrative system, and secondly, through provocation and a criminal path that endangers human rights "supermaster ideological pressure and violence" against physical persons. As a result, legendary images of the relationship of creative personalities, people with power have developed. Each stage has its own theme, character, style, direction. As a direction of the 50s of the twentieth century, a creative search for innovators was required. One of the directions of research work is writing, identifying, comparing the main problems of society, man, power, government, politics, how they affected the life of the Writers' Union, how they were reflected in its work. In 1948, a campaign began to combat "cosmopolitanism", that is, against "nationalists" who pay attention to the culture of foreign countries, and subsequent Soviet writers.

Keywords: writers, Writers' Union, censorship, creativity

Кіріспе. Сталиндік тоталитарлық жүйенің Кеңестер Одағында билік құрып, ондағы халықтарды қорқытып-үркітіп, үрейлендіріп, ұлттық болмысын жоюға тырысқан казармалық социализмді өмірге әкелді. Бұл тәртіп кезінде идеология басты рөл атқарды. Тоталитарлы тәртіп – бұл идеологияға сүйенген тәртіп, онда үнемі өздерінің ойдан шығарған «ертегі» қағидалары болды. Сол тәртіптің жүргізетін идеологиясын билік басындағы саяси лидер белгіледі. Осындай билік мемлекеттің барлық саласын, ағарту білім беру, ақпарат құралдарының тетіктерін де, өз қол астына қаратып мықтап ұстады. Оларға

қатаң бақылау орнатты. Таза тоталитарлы мемлекетте қоғамның саяси жүйелерінің бірде - бір саласы еркіндікте болмады. Бәрі қатаң бақылауда өмір сүрді. Кеңестер заманында қазақ халқының ұлттық бет-бейнесі, жан-дүниесі, психологиясы өзгертіліп, алғашқы рухани байлықтарынан, болмысынан ажыратыла бастады. Бұл халықтың ұлттық, мәдени ерекшеліктері мен салт-дәстүр, әдет-ғұрыптарын сақтауы ұлтшылдыққа баланды. Аталған кезең жөнінде академик М.Қозыбаев «Тарих зердесі» атты кітабында цензураға баға бере отырып: «Ленинизм өзі үстем болған замана туралы жазғанда қадағалап отырды, большевизм рухы тарихшылар әулетін де, ғылымды да өзіне тәнті етті, өз идеологиясына бағындырды да табындырды» - деген тұжырым жасайды.

XX ғасырдың қазақ жазушылары үшін аса қиын кезең болғаны шындық. Шығармашылық ізденіске тосқауыл қойылу, биліктің үнемі «кім не жазып жүр?» деп әрбір жазушы, қаламгердің соңынан шам алып жүруі, әрине шабыт әкелмесі анық. Осы кезең саяси, әлеуметтік жағынан халықтың сана-сезіміне барынша ықпал еткен жылдар болды.

Қазақстан Республикасының тәуелсіздікке қол жеткізуі әкімшіл-әміршіл жүйе ықпалымен қалыптасқан тарих ғылымын қайта қарап, төл тарихымызда бұрындары бұрмаланып келген мәселелерді жаңа қырынан ашып, көрсетуге жаңа мүмкіндіктер туғызды. Осы мәселе жөнінде Тұңғыш Президентіміз ХХІ-ші ғасыр басындағы ел алдындағы абыройлы мақсаттың үлкені - рухани мәдениетімізді дамыту арқылы қоғамымызды, Қазақстан мемлекетін іргелі жылжыту болып табылатындығын атап өткен. Рухани қазынамызды қалыптқа келтірудегі зерттеуді қажет ететін тақырыптардың бірі Жазушылар Одағының тарихын зерттеу. Жазушылар Одағының кеңестік кезеңдегі тарихын зерттеу арқылы тоталитарлық жүйе шырмауында болса да қазақ жазушыларының рухани құндылығымызды қоғам дауынының сатысына көтерудегі қызметін саралаймыз. Осы арқылы жазушы қауымның қиын-қыстау кезеңдегі тарихының ақтандақтар беттерін аушға үлесімізді қосуға мүмкіндік аламыз. Қазақстан жазушылары дамудың қиын баспалдағының әр түрлі сатысынан өтті. Соның бірі Соғыстан кейінгі зиялыларға қарсы бағытталған сталиндік қуғын-сүргін қоғамда ауыр із қалдырды 30 жылдары халық жаулары үшін арнайы салынған лагерьлер жүйесі 40-50 -ші жылдары да саяси қылмыскерлерге толы болды. Сталиндік зорлық-зомбылық қазақ зиялыларын жалтақ, жасқаншақ екіжүзді етіп қалыптастырудың жаңа кезеңіне апарды. Бұрын халық игілігі үшін қызмет етуді мақсат тұтқан интеллигенттердің орнын енді партияға ғана қызмет етуді ойлайтын интеллигенция тобы бастады.

Материалдар мен әдістер. Жазушылар одағының тарихына арналған арнайы зерттеу жұмыстарының қатары сирек, ғылыми мақала барысында нысанаға алынған тақырып бойынша кешенді тарихи зерттеу жұмыстары өте аз. Дегенмен, жазушы қауымның жекелеген шығармашылығы мен қоғамдық - саяси қызметтеріне арналған зерттеу жұмыстары, монографиялар, мәдени мұра бағдарламасы бойынша жарыққа шыққан кітаптардың саны өте көп. Тарих ғылымында шығармашылық одақтардың тарихын өз зерттеу еңбегіне айналдырған Т.Я. Сатпаев «Қазақстан шығармашылық одағы және олардың мәдени - рухани қызметі (1946-1970 жж.) атты диссертациялық жұмысында жазушылар одағының мәдениет саласында қосқан үлестері мен белсенділіктері туралы айтылады [1].

Жазушылар одағының шығармашылығы – оның әдеби мұрасы, шығармашылық интеллигенцияның көркем мазмұндағы қоғамдық құбылыстар мен оқиғалар сипатталатын шығармалары болып табылады. Осы орайда С.Б. Жұмағұловтың «XX ғасырдың екінші жартысындағы қазақ әдебиеттану ғылымы (1956 - 1991 жж.) атты зерттеу еңбегін, «Жылымық жылдарындағы ұлттық әдебиеттану» монографиялық еңбектерін атауға болады [2]. Цензураның қоғам дамуына, сонымен қатар Жазушылар одағының шығармашылығы мен әдебиетке тигізген әсерін толыққанды дәйектемелік зереттуге құнды құжаттардың жойылып кетуі өзіндік кедергі болып отыр. Оның басты себебі, біріншіден, цензуралық құжаттардың дерлік құпиялануы, екіншіден, баспасөз туралы заңға сәйкес «Главлит» цензуралық құжаттардың орасан зор көлемін жойып жіберуі. 1990 жылы «Бас басқарманың (Главлит) мұрағаттары туралы» құпия бұйрық бойынша «Республиканың (өлкенің, облыстарының) партиялық және мемлекеттік органдармен іс-қағаз алмасуға» байланысты барлық істі «тұрақты сақталуы тиіс істер тізімдемесінен» шығаруға рұқсат етіліп, сақтау мерзімі үш жылдан артық сақтамау туралы уақытша мерзім бкітіліп, жергілікті органдардың басшыларына бұл істерді өз қалауы бойынша жоюға құқық берілді.

Әдебиеттанушы «жылымық», «қайта құру», «тәуелсіздік» кезеңдерінде әдебиет тарихын зерттеу ісін зерттеген еңбегінің де ғылымда өзіндік орны бар. Жұмыстың дерек көздеріне жазушылардың естеліктері, Жазушылар одағының басылымдары, Кеңес үкіметінің, Коммунистік партияның қаулы-қарарлары мен шешімдері, Кеңес дәуірі мен тәуелсіздік жылдарында жарияланған монографиялық еңбектер, диссертациялық жұмыстар, мақалалар, хабарламалар құрайды.

Талдау. Қазақстандағы ХХ ғасырдың 40-50 жылдарындағы «ұлтшылдық» пен «космополитшылдыққа» қарсы күрес науқаны туралы, 1948 жылы «космополитизммен», кейінгі кеңес әдебиетшілеріне «ұлтшылдармен» күрес науқаны туралы жазылған Н.К. Дюсенова еңбегінің мәні зор. Еңбекте қазақ зиялыларының қатарындағы, қазақ елінің тәуелсіздігі жолында күрескен Ә.Бөкейханов, А.Байтұрсынов, Ж.Ақбаев, М.Дулатов, М.Жұмабаев, С.Сәдуақасов және т.б. азаматтар «ұлтшылдар» деген жаламен қуғын-сүргін құрбандары туралы, сондай-ақ М.Әуезов сынды қазақ зиялыларының тағдыры мен еңбектері туралы айтылады [3].

Кеңестік дәуірде шығармашылықпен айналысатын зиялылар еңбектері цензура атты бақылаудан өтіп отырған. Цензураның қоғам дамуына, Жазушылар одағының шығармашылығы мен әдебиетке тигізген әсері туралы тың зерттеу А.Б. Мұсағұлова зерттеуінен көруге болады. Автордың Қазақстандағы идеологиялық цензура тарихы монографиясын атауға болады. Еңбекте кеңестік идеологияның ерекшелігіне орай «жабық есік» саясатын ұстанған кеңестік тоталитарлық жүйе тұсындағы қазақ тарихын қайта ой елегінен өткізу, жан-жақты зерделеу, тәуелсіздік алған дербес ел мүддесіне сәйкес келетін көзқарастар қалыптастыру, бұрын айтуға, жазуға рұқсат бермеген тұстарын екшелеп, ақиқатын ашып көрсету өзекті мәселе ретінде алынған. Өйткені, мұндай қадам жас ұрпақты жадағай идеологиялық ұрандардан, жалған түсініктерден арылтып, оларды өз халқының ұлттық мүддесіне сай тәрбиелейді. Автор осы еңбекті жазу барысында, бұрын оқулықтарда жазылмай келген көптеген мәселелерді уақыт талабына сай шамашарқынша көтеруге тырысты [4]. А.Капаева *Культура и политика (Государственная политика в области культуры в Казахстане во второй половине 1940-1991-гг.)* монографиялық жинағында М.О. Әуезовтың «Абай» роман эпопеясын қызу талқыға түскен кезең, мемлекеттік саяси цензураның әдеби өмір саласына әсері туралы тың еңбек болып табылады [5].

Нәтижелері. ХХ ғасырдың 30-50 жылдары қазақ жазушылары үшін аса қиын кезең болғаны шындық. Шығармашылық ізденіске тосқауыл қойылу, биліктің үнемі «кім не жазып жүр?» деп әрбір жазушы, қаламгердің соңынан шам алып жүруі, әрине шабыт әкелмесі анық. Осы кезең саяси, әлеуметтік жағынан халықтың сана-сезіміне барынша ықпал еткен жылдар болды. БК(б)П Орталық Комитетінің 1946 жылғы 14 тамыздағы “Звезда” және “Ленинград” журналы туралы қаулысы қабылданғаннан кейін баспасөз беттерінде осы қаулыға орай А.А. Ждановтың “Звезда” және “Ленинград” журналы туралы Ленинград партия белсенділерінің және жазушылар жиналысында жасаған баяндамасы жариялана бастады. Бұл баяндама Қазақстан Кеңес Жазушылар Одағы мен өнер басқармасының “Әдебиет және искусство” журналына қазақша нұсқасы жарияланды. Баяндама мынадай жолдармен басталды: “Звезда” журналының ең өрескел қатесі өзінің бетінен Зоценко мен Ахматованың әдеби “шығармашылығына” орын бергендігі болтаны Орталық Комитетінің қаулысынан мәлім. Зоценконың “Маймылдың басынан өткізген оқиғалары” деген “шығармасынан” бұл жерде үзінділер келтірудің қажеті жоқ қой деп ойлаймын. Зоценконың бұл “шығармасының” матынасы сол – ол совет адамдарын жұмыс істемейтін жалқау, топас, дөрекі адамдар түрінде суреттейді” [6].

А.Жданов М.Зоценко мен А.Ахматованың әдеби шығармашылығын сынға ала отырып, оларды буржуазиялық идеологияны жақтаушылар қатарына жатқызды. Ол бұл баяндамасында “Звезда” журналын “бақытсыз, жастарта іріткі салушы жазуларға көмектесуші журнал деп санап, осындай әдеби журналдардың бұрмалаушылыққа жол беруінің бірден-бір негізі шет елдің тоғышар әдебиетіне табынуы, соған бас июі” дейді [7]. Баяндамада “Ленинград” журналында жіберілген өрескел қателіктер де аяусыз сыналды. А.Жданов жазушы, ақындардың Батыс әдебиетіне еліктемей, кеңес қоғамына лайықты жастарды жоғары идеялы, ержүрек, қажырлы болуға тәрбиелейтін шығармалар жазуға Зоценко мен Ахматова сияқты қоғам ісіне жат, идеясыз әдеби шығармаларды ашық сынауға шақырды [8,18-б.]. “Казахстанская правда” газетіне жарияланған Ж.Сәрсековтің “Қазақ әдебиеті тарихының кейбір мәселелері” атты мақаласында саяси қателіктер жіберіп, ұлттық бұрмалаушылық байқатқан қазақстандық әдебиетшілер мен жазушы, ақындардың қатарын анықтап берді.

1946 жылы 25-26 қыркүйекте жазушылар мен көркем өнер қызметкерлерінің жиналысында Қазақстан К(б)П Орталық Комитетінің Насихат және Үгіт бөлімі меңгерушісінің орынбасары П.Н. Поспелов пен Жазушылар Одағының төрағасы С.Мұқанов баяндама жасайды.

П.Н. Поспелов өз баяндамасында БК(б)П Орталық Комитетінің 1946 жылғы тамыз айларындағы қаулыларын айрықша атап көрсетіп, “Әдебиет және искусство” журналы мен “Қазақстан альманахындағы идеялық-көркемдік жағынан нашар Ш.Құсайыновтың “Сөнбес шырақ”, Ғ.Мүсіреповтің “Ер Қаптағай”, С.Мұқановтың “Біздің заманның батырлары” романынан үзінділер келтіріп, ақындар Қ.Шаңғытбаевтың, Ж.Тілековтің, В.Копытиннің, А.Мухареваның өлеңдері, Ғ.Мұстафиннің “Есеп” сияқты шығармалары мен “Майдан” альманахына (1945 ж. №3 -Н.Д.) М.Әуезовтің озбыр феодал

Құнанбайды мадақтап, феодалдардың - байлардың әдет- ғұрыптарын дәріптеген “Абай” атты романының екінші бөлімінің тараулары басылғандығын, бұл өрескел саяси қателік екендігін атап өтеді [9]. Ол “Новый мир” журналының 1946 жылғы №6 санында жарияланған “Абай” романына қатысты Климовичтің мақаласындағы “қазақ ауылдарындағы тап күресі мәселесінен айналып өткен, феодалдық әдет-ғұрып дәріптелген, қазақ пен орыс халықтарының арасындағы достығы, орыс мәдениетінің қазақтарға әсері көрсетілмеген, Абай образы толық ашылмай, керісінше Құнанбай образы көбірек сомдалған” деген сын-ескертпелерді жан-жақты мақұлдаған [10].

П.Н. Поспелов қазақ жазушыларының бірде-біреуі сол кезеңде жарық көрген кеңес жазушыларының шығармаларын қазақ тіліне аударуға міндет қылып алмағандығын үлкен қателік деп санады. Мұндай ірі қателіктердің жіберілуі қазақ жазушылары арасында саяси және тәрбиелік жұмыстың жүргізілмеуінде деп көрсетті [11].

Ал С.Мұқанов өз баяндамасында 27 тамыздағы Қазақстанда шығатын журналдың идеялық-көркемдік жағынан нашар шығармалардың басылып кеткендігін, ондай шығармалар қатарына “Әдебиет және искусство” журналына жарияланған (1946 ж. - Н.Д.) Ғ.Мұстафиннің “Есеп” скечін, Ғ.Мүсіреповтің “Ер Қаптағай”, Ш.Құсайыновтың “Сөнбес шырақ” әңгімелері, Ж.Тілековтің “Сырым батыр” өлеңін және өзінің “Біздің заманның батырлары” атты романын жатқызды. Ол өзінің романына орай “бірінші бөлімде 20-шы жылдарға қатысты бай тарихи және дәлелді құжаттарды дұрыс қолданбаған, кітапқа маңызы жоқ эпизоттар мен дәлелдер келтірілген” деген сын айтса, ал Ғ.Мұстафиннің “Есеп” скечін “этика жатынан төмен, анайы шығарма, скечте майдангер және басқа кеңес адамдарын мешан, алаяқтар ретінде көрсеткен, бұл кеңес адамдарына жабылтан жалтаңдық” деп көрсете отырып, скечтің “Казахстанская правда” газеті беттерінде дұрыс сынға ұшырағандығын атап өтеді [12].

Жалпы цензураның көшсек, “Әдебиет және искусство” журналына осындай қателер мен кемшіліктерге толы шығармалардың басылып кетуінің себептерін П.Н. Поспеловтың баяндамасы бойынша қабылданған қаулыда былай көрсетілді: “... Ғ.Мұстафин жолдас басылатын шығармаларды іріктеп алуға жауапсыз қараған, ал редколлегия мүшелері Мүсірепов, Әуезов, Орманов, Аманжолов жолдастар өз журналдарының тағдырын ойламаған, оның жұмысына мүлдем қатынаспаған, журналда не басылып, не қоятынын білмеген, журналдың идея және көркемдік жағын жақсартуда, оны Қазақстан халқын, жастарды тәрбиелеудің айбынды құралына айналдыруда іс жүзінде жәрдем көрсетпеген, ал Қазақстанның Совет Жазушылар Одағының төрағасы С.Мұқанов журналдың және “Қазақстан” альманахының идеялық бағытына басшылық етпей, осындай өте маңызды участкені өз бетімен қоя берген”. С.Мұқанов М.Әуезов “Абай” романында отан “феодализм, байшылдықты көздеген” деген жалақорлық сын айтады [13].

Жиылыс жазушылар мен көркем өнер қызметкерлерінің идеялық - шығармашылық жұмысындағы басты кемшіліктердің орын алынуы большевиктік басшылықтың әлсіздігі, өзара сынның болмауында деп есептеді [14]. Сондықтан Жазушылар Одағының және Қазақстан Көркем өнер істері басқармасының жұмысындағы айтылған “ірі кемшіліктерін” көрсете келіп, Алматы қаласының әдебиетшілері мен көркем өнер қызметкерлері Қазақстанның Кеңес Жазушылар Одағының басқармасына, әдебиет және өнер жөнінде БК(б)П Орталық Комитетінің тарихи қаулыларына күнбе-күн сүйене отырып, жоғарыда айтылған кемшіліктерді қысқа мерзім ішінде жою талап етілді. Сондай-ақ, Қазақстанның әрбір жазушысынан, әрбір көркем өнер қызметкерлерінен кеңес халқының жеңістерін көрсететін, көркемдік жағынан сапалы, идеялық жағынан терең мазмұнды шығармалар жазу талап етілді.

ККП Орталық Комитетінің 1947 жылдың 21 қаңтарда “Қазақ КСР Ғылым Академиясының Тіл және әдебиет институтының жұмысындағы өрескел саяси қателіктер туралы” қаулысы қабылдануы жазықсыз жандардың жазалануы мен қудалануына әкеліп соқты.

М.Әуезов пен І.Кеңесбаевқа “Қазақстан К(б)П Орталық комитетінің шешімдеріне айтылған кемшіліктерді ескерместен, диссертациялық жұмыстарға оң баға берді” деген сын айтты [5, с.10].

Қазақ әдебиеті тарихында саяси қателіктерді әшкерлеуде сыншы ретінде М.Әуезов, С.Мұқанов, Ғ.Мүсірепов және т.б. жазушылар белсенділік танытпады деген айыптар Жұмағазиннің мақаласында орын алды.

Автор Қазақстан Жазушылар Одағының төрағасы С.Мұқановты жазушылардың шығармашылық өміріне әлі де толықтай белсенді түрде араласқан жоқ, олардың идеялық маңызды шығарма жазуына дұрыс көмектеспейді, Жазушылар Одағының талқылауына тапсырылған шығармалар әлі қарастырылмаған деп кінә тақты.

Жұмағазиннің мақаласында әсіресе жазушылар Ғ.Мүсірепов пен Ә.Тәжібаевтің шығармашылығы қатаң айыпталды. Оларға соңғы жылдары идеялық және көркемдік жағынан маңызды бірде-бір шығармалар жазбады деген сын тағылды.

Кеңестік дауірде қазақ әдебиет тарихы мен тіл саласындағы ғылыми жетістіктерді жоққа шығаруға тырысқан сыншылар қатары күннен-күнге көбейіп, залалды дегенді әшкерлеуге белсене кірісті.

1948 жылы тамыз айында Алматыда ҚК(б)П Орталық Комитеті жазушылардың мәслихатын өткізіп, қазақ әдебиетінің БК(б)П Орталық Комитетінің айтылмыш қаулыларынан кейінгі жай-күйін талқылап, қорытынды шығарды. Бұл мәслихатта Қазақстан партия ұйымының басшылары - әдебиетіміздің артта қалуының себептерін ашып көрсетті. Әдебиеттің артта қалуына бір себеп - көптеген жазушылар өмірден тысқары жүретінінен, өмірдің шындығын жөнді білмейтіндігінен, ал екінші себебі - жазушылардың социалистік реализм әлі игермегендігінен, үшінші себеп - Қазақстан жазушылар Одағы Басқармасының ұйымдастыру жұмысындағы елеулі кемшіліктер деп көрсетілді. Мәслихатта Қ(б)П Орталық Комитеті жазушылардың шығармашылық белсенділігін арттыру жайында қаулы қабылданды. “Қазақ халқы өткен тарихтан мол әдебиет мұрасын алған жоқ... біздің жазушыларымыздың бірқатар шығармаларында идея жағынан ұстамдылық, мақсатымызға дәл келушілік жеткілікті емес. Өмірді олақтықпен көшіре салудан, халық арасына партиялық идеяны таратудың нағыз жолдарын білмегендіктің салдарынан, идея шығарманың көркем ермегіне биязы арқау болып қабыспайды. Кейбір жазушылар әдебиетте социалистік құрылыс мәселелерін жазуға үстірт, қалай болса солай қарайды. Олар өздерінің шығармаларында социалистік өмірдің құбылыстарын көрсеткенде, партияның, марксизм-ленинизм идеяларын іске асыру жолындағы осы орасан зор күрестегі басшылық рәлін байқамайды”, – дей келе, Ә.Әбішевтің “Жас түлектер” романында облыстық партия комитеті секретарының бейнелеуінде схематизм бар деп атап өтті.

Сонымен қатар Ғ.Мұстафиннің “Шығанақ” атты шығармасында облыстық партия комитеті секретарының бейнесі шығарманың көркем ермегіне сәйкес келмейді, С.Мұқанов “Балуан Шолақ” хикаятында кейіпкерін өз еркі болмаса көнбейтін, өркөкірек адам етіп суреттейді, оны социал-демократия қатарына, Аманкелдінің қатарына апарып қосады деген “үлкен кемшіліктерді” тізіп көрсетеді.

І.Омаров жазушылардың шығармаларындағы олқылықтардың шығуына - халық өмірін білмеуінде деп есептеді. Әсіресе, Ғ.Мұстафиннің “Шығанақ” повесінің негізгі кемшілігі даңқты тарышы Ш.Берсиевтің ұлылығының сырын аша алмауында деп көрсетеді.

“Жақсы сыншы, - дейді ол – әдебиеттегі арам шөп біткеннің бәрін жұлып тастап, жақсы көркем атаулының бәрін мәпелеп отыруға тиіс”.

Сондықтан сынды да байсалды, тура айту партияның сынға қойып отырған жоғары талабына сай болу үшін, сыншы қоғам өмірінің заңдарымен жазушыдан гөрі көбірек таныс болуға тиіс деп тұжырымдайды.

Партияның сын мен өзара сынды күшейту қажеттігіне қатысты қазақ әдебиетші, жазушыларының шығармашылығын жоққа шығарып, “ұлтшыл” сарында “зиянды” шығармалар қатарына жатқызылды.

КСРО Жазушылар Одағының XII пленумында К.М. Симоновтың армяндардың революцияға дейінгі әдебиеті мен революциядан кейінгі әдебиетінің жетістіктері мен кемшіліктерін талдап айтып, өзінің келтірген мысалдарын айқын дәлелдеген баяндамасынан кейін шыққан С.Мұқанов өзінің “Қазақ совет әдебиеті өрлеу жолында” атты баяндамасында идеялық және көркемдік жағынан қазақ кеңес (совет) әдебиетінің келелі жетістіктері мен асыл қазынасы болған М.Әуезовтің “Абай” романын, С.Мұқановтың “Сырдария”, “Жұмбақ жалау” романдарын, Ғ.Мүсіреповтің “Қоса шалқар”, “Қазақ батыры” повестерін, Ә.Әбішевтің “Армансыздар”, “Саржан” повестерін, Ғ.Мұстафиннің “Шығанақ” повесін, “Миллионер” романын, Ғ.Слановтың “Дон асқандар”, “Арман атысы” повестерін бағалы шығармаларды атай отырып, БК(б)П Орталық Комитетінің қаулыларында айтылған қазақ совет әдебиетіне қатысты қателер мен кемшіліктерді жоюда 1947 жылы қаңтар айындағы “Қазақ КСР Ғылым Академиясының тіл және әдебиет институтының жұмысындағы өрескел саяси қателер туралы” қаулысы үлкен көмек болғандығын келтіреді. С.Мұқанов М.Әуезовтің 1942 жылы шыққан “Абай” романын әдебиет оқушылары сүйіспеншілікпен қабылдап, жақсы жақтарын орынды бағалап, ал идеялық мазмұнындағы елеулі кемшіліктеріне сын айтқандығына тоқтала келе, М.Әуезов романның екінші кітабында бірінші кітабындағы кемшіліктерді қайталамауға тырысқандығын көрсетеді.

С.Мұқанов: “Бұл роман (2-ші кітабы-Н.Д.) қазақ халқының XIX ғасырдағы тарихын қамтыған, болашақ нұрлы заман үшін күрескен қаһарман Абайдың бейнесін жасаған аса талантты шығарма. “Абай” романы кемеліне келіп жетілген шебер жазушының қаламынан туған шығарма. Романның тілі мейлінше сырлы, көркем, оқушыны тартып отырады”, – деп бағалады. Сонымен қатар С.Мұқанов М.Әуезовтің “Абай” романының жекелеген кемшіліктерін де көрсетті.

С.Мұқанов Ғ.Мұстафиннің “Миллионер” романын “идеялық көркемдігі жағынан қазақ әдебиетінің ғана табысы емес, бүкіл совет әдебиетінің табысы” дей келе, қазақ әдебиеті бұрынғыдан да өрге басып, өркендегенін атап көрсетеді. С.Мұқанов баяндамасында К.Аманжолов, С.Бақберген, Т.Жароков,

Ж.Сайын, Ә.Сәрсембаев, Ғ.Орманов және т.б. жазушылардың шығармашылықтары да жаңа өрлеу жолына түскенін баса айтады.

КСРО Кеңес Жазушылар Одағының XII пленумында КСРО Кеңес Жазушылары Одағы хатшылығының мүшесі Б.Горбатовтың “Қазақ совет әдебиеті өсуінің кейбір мәселелері туралы” атты қосымша баяндама жасап, онда: “Қазақ әдебиетінің табыстары ұшан-теңіз. Қазақ әдебиеті қайраткерлерінің шығарғыштық өнері де үздіксіз өсуде. Совет әдебиетінің алдыңғы легіне иін тіресе шығуға бұл әдебиеттің шамасы жетеді” дей келе, қазақ әдебиеті саласында болған “бұрмалаушылықтарын” әшкерелеп, оларды тудырушы “идеялық дұшпан құртылды” деуге әлі ерте деп тұжырымдады.

Мына мәселеге тоқталсақ, А.Б.Горбатов өз баяндамасында буржуазиялық-ұлтшылдық дертіне шалдыққан жазушылар өткен заманның феодалдық-рушылдық өмірін жер-көкке сыйғызбай көтере дәріптеп, өткен заманның шынайы сипатын көлегейлеп, есепсіз молшылық, сайранды ас пен той, еркін дала, сымбатты алып батырлар, ақындардың айтысы, елдің әй-шәй деспеген жарастықты достығы бар еді дегісі келеді дей келе, М.Әуезовке “Абай” романының бірінші кітабында ескі заманды жарқын етіп мадақтаудың шалығы бар деген айып тағады. “Әдебиет және искусство” журналына жарияланған “Әдебиетімізді өркендете берейік” атты редакциялық мақалада КСРО Кеңес Жазушылар Одағының XII пленумында қазақ кеңес әдебиеті жайында қосымша баяндама жасаған Б.Горбатовтың баяндамасын келтіре отырып, қазақ әдебиетінде жіберілген олқылықтарға тоқтала келе, кеңес халқының, кеңес мәдениетінің идеялық дұшпанына “космополитшылдықты, буржуазиялық шетелдіктердің мәдениетіне бас июшілікті” жатқызды. “Космополитшылдардың, елсіз-жұртсыз бұралқылардың отанға қастық істеген қылықтары бүкіл совет халқының зығырданын қайнатты. Бұл елсіз-жұртсыз сұмдар - совет халқының орасан өскен мәдениет жетістіктеріне әдейі жала жауып, оны кемітуге тырысты, реакцияшыл шетел буржуазиясының мәдениетіне табынып, оның зиянды ықпалын біздің ізгі мәдениетімізге тигізбекші “Космополитшылдардың” бұл арамзалық қылықтары әшкерленіп, талқыланып отыр. Алайда, республикамызда мәдениет, көркемөнер, әсіресе, әдебиет маңында бой тасалап жүрген “космополитшылдар” мен олардың ниеттестерінің зиянды әрекеттері әлі жете әшкерленіп біткен жоқ”, - деп келтірілген бұл мақалада қазақ әдебиетіне зиянын тигізген алаяқ “космополитшылдардың” қатарына Ұлы Отан соғысы кезінде Қазақстан Жазушылар Одағына келіп орын тепкен Юзовский, Хазин, Домбровский, Варшавскийлерді жатқызды. “Варшавский “орыс секциясының ісіне іріткі салды”, Домбровский “ескілік тақырыпқа жазуды дәріптеді, қазақтың көрнекті жазушыларының шығармаларын әдейі бүлдіріп аударды” делінсе, ал Ритман-Фетисовке “қазақ совет әдебиетін зерттегенсіп жүріп, өзінің айлақулықтарын асырып келді, ақырында, қазақ совет поэзиясына бүтіндей жала жабуға дейін арсыздық істеген” деген айыптар тағылды.

Мақалада “космополитшылдықтың” сыбайлас серіктерінің біріне жергілікті нигилизм жатқызылды. “Қазақстанда космополитшылдық мен буржуазиялық ұлтшылдық, панисламдық мен пантүрікшілдіктің сасық идеясын таратады, реакцияшыл Түркия, Иран буржуазияның пайдасына идеологиялық диверсия жасайды” делінді. ҚК(б)П Орталық Комитетінің хатшысы І.Омаров Қазақстан большевиктерінің IV съезінде сөйлеген сөзінде былай деп ескертті: “Панисламдықтың діншілдік мистикасы мен пантүрікшілдіктің реакциялық ұраны-буржуазиялық ұлтшылдардың идеялық негізі болды. Панисламшылық - ағылшын-американдар империализмнің жалдамалы агенті болып отырып, мұсылман дінбасыларының ең реакцияшыл топтарының діни, саяси жолы. Пантүрікшіл идеологтары ескі шығыс мәдениеті дегеннің қайдағы жоқ ұлы міндеті және Орта Азия халықтары мәдениетінің өсуіне оның ықпал етуі туралы даурығып жүргендіктен де мұны естен шығармау керек... Буржуазиялық Батыстың іріткі салу әсерін сөз қылғанда, біз Батыстың мұндай әсері бізге шығыстың ала шапанын киіп, өтуі мүмкін екенін ұмытпауымыз керек”. Сөйтіп, қалам қуатын “пантүрікшілдікке, ұлтшылдықтың шірік идеяларға қарсы жұмсау” жүктелінді [15].

Космополитшылдықпен астарласа жүргізілген ұлтшылдық, панисламдық, пантүріктік сарындаты жазушылар қатарына “Қазақ фольклорының тарихында” қазақ фольклоры араб-парсы ертегілерімен төркіндес деген Қоңыратбаев, сыншылар Кенжебаев пен Нұртазиндер жатқызылды. Бұл аталғандардың “қателік әрекеттерінің сыры әлі де жете әшкерленген жоқ” делінді Сондықтан, идеология жаулары — космополитшылдыққа, жергілікті нигилизмге, ұлтшылдыққа қарсы аяусыз күрес ашып, оларды түп тамырымен жұлып тастау ісін қазақ кеңес әдебиетшілерінің басты міндетіне қойылды.

1978 жылы желтоқсан айында өткізілген КСРО Кеңес Жазушылар Одағының Пленумында баяндама жасаған Қазақстан Жазушылар Одағының төрағасы болған С.Мұқанов жазушы-ақын, әдебиетшілердің шығармашылықтарында жіберілген негізгі саяси қателіктердің әшкереленіп, оны жоюда идеологиялық жұмыстардың жүргізіліп жатқандығына баса тоқталады. “БК(б)П ОК-нің тарихи қаулыларына шейін қазақ совет әдебиетінде қандай қателіктер мен кемшіліктер бар еді?” деген сауалға ол қазақ әдебиеті

саласында жіберілген бірнеше кемшіліктерді атайды: Бірқатар көрнекті қазақ жазушылары (М.Әуезов, Ғ.Мүсірепов және тағы басқалар) өздерінің негізгі шығармашылық күштерін кеңес дәуірінің таңғажайып шындығын суреттеуге жұмсамай, қазақ ауылының революциядан бұрынғы жағдайларын жазумен шұғылданып келді. Бұл жазушылардың кейбіреулері ескі ауылды суреттегенде тап күресін көрсетпеді, халық мүддесі үшін, бостандық үшін күрескен қаһармандардың тұлғаларын көрсетпеді, көрсеткенде де бір жақты етіп суреттеді. Бірқатар шығармаларда тап күресін көрсетудің орнына, ру шонжарлары арасындағы қиян-кескі талас-тартыстар көрсетілді. Мұндай шығармалардың социалистік реализмге үш қайнаса сорпасы қосылмайтыны белгілі. Біздің кейбір жазушыларымыз (Ә.Тәжібаев және т.б.) орыстың реалистік әдебиетінен тәлім алып, үйрену орнына, Европаның буржуазиялық символистерінің әсеріне беріліп, ықпалына түсіп кетті. Нәтижесінде социалистік шындыққа жат шығармалар пайда болуда.

С.Мұқанов ірі кемшілік жіберушілер қатарына Е.Исмаилов, Б.Кенжебаев, Х.Жұмалиевтреті атады. Осы желтоқсан пленумынан кейін 1949 жылы 19 мамырда Москвада Одақтар үйінің Колонна залында өткен жиналысында Қазақстан К(б)П Орталық Комитетінің хатшысы Омаров жасаған баяндамасында қазақ әдебиетшілері өздерінің алға қойған басты міндеттерін бұлжытпай атқарып, бұрындары әшкереленген кемшіліктер қатары жойылып, әдебиет саласы идеялық-көркемдік жағынан жоғары поэзиялық, прозалық, драматургиялық жаңа шығармалар қатарының көбейіп келе жатқандығын атап өтеді.

1950 жылы 19 мамырда Москвада өткізілген Қазақстанның онкүндігінде Одақтар үйінің колонна залында баяндама жасаған Омаров Қазақ совет әдебиетінің барлық жанрлары ойдағыдай дамып, көптеген жазушылар мен ақындардың шығармашылығы аса маңызды тақырып халықтар достығының идеяларына негізделіп, бұл шығармаларды қалың бұқара халық қолдап отырғандығына тоқталады. Ол орыстың аса көрнекті А.Фадеев, Л.Соболев, Н.Тихонов, Б.Горбатов және тағы басқа жазушылары қазақ жазушылары мен ақындарына үнемі зор көмек көрсеткен және көрсетіп отыратындығын айтып, алғысын білдіреді.

Қазақстан коммунистік партиясы Жазушылар Одағының алдына жастар шығармашылығын үнемі қадағалап, саяси қателіктер жібермеуі үшін олардың арасында насихат жұмыстарын жүргізу шараларын жүктеді.

Ескі идеологиялық сарқыншақтарына қарсы күресте асыра сілтеулерге де жол берілді. “Өзара сын қажет” деген ұранмен бір-бірінің шығармашылығын сынаушылар қатары көбейіп кетті. Кейбір сындар жұртшылықтың пікірін адастырды. Газеттерде саяси қателіктерді әшкерелеп, одан құтылу жолын ұсынған пікірлер қаптап кетті.

Жазушылық жолға түскен талантты жастарды Зошенко мен Ахматованың қатарына апарып “жат адам” қылып, аяқтан шалу белең алды. Өздерінің өсіп, шығармаларының әділ бағалауын қалаған республиканың жас жазушылары 1950 жылыдың 6-7 желтоқсанында жиналыс өткізіп, аға буыннан шығармашылықтарына қолдау көрсетіп, сынағанда да әділетті сын берулерін, сондай-ақ шығармаларын жариялауда кездесетін қиыншылықтарға қарсы көмек көрсетулерін өтінді.

Абай өмірі мен шығармашылығын зерттеуші ғалымдардың еңбектерін сыннан өткізу 1947 жылғы 21 қаңтар қаулысынан кейін қолға алынды. Абай өмірімен жете айналысушы Мұхтар Әуезовтің еңбектерін сынау, онда жіберілген қателіктерді табу мәселесімен арнайы айналысқан сыншылар қатары көбейе түсті. Әсіресе М.Әуезовтің шығармашылығынан кемшіліктер тауып, идеологиялық қудалау 1951 жылы кең өріс алды.

1952 жылы М.Әуезовтің қазақ тілінде “Ақын ата” атты екінші романы жарық көрді. Роман шыға салысымен сыншылар автордың Абайдың кейбір жеке өмірі мен шығармашылық қызметі барысындағы идеялық саяси кемшіліктерді тауып, баспасөз беттеріне жариялайды. Қатаң сынға түскен романды М.Әуезов олардың (сыншылардың-Н.Д.) қайтадан өңдеп, нәтижесін 1951 жылты “Знамя” журналының 8-9 санына жариялауға мәжбүр болды.

Қазақ КСР ҒА-ның Тіл және әдебиет институты мен Қазақстан совет жазушылар Одағын бірлестіре отырып, Абайдың әдеби мұрасын талқылауға арналған ғылыми кеңес өткізіледі. Кеңеске республиканың ғалымдары, әдебиетшілері, жазушылары, Бұл ғылыми кеңес үш күнге созылды. Онда “Абайдың әдеби мектебі және оның шәкірттері”, “Абай мұраларын танудағы кейбір талас мәселелер”, “Абай творчествосының идеялық арналары туралы” және “Абай мұрасын танудағы жетістіктер мен кемшіліктер” деген тақырыптарда жазушы С.Мұқанов, филология ғылымының кандидаттары С.Нұрышев, М.Сильченко және профессор М.Әуезов және тағы басқалар баяндама жасайды.

Бұл баяндамалар бойынша жарыссөзге филология ғылымының кандидаттары З.Ахметов, М.Ғабдуллин, профессор Х.Жұмалиев, тарих ғылымының кандидаттары Ш.Юсупов, М.Ақынжанов, Ә.Тұрсынбаев, жазушылар Ғ.Мүсірепов, Қ.Жармағамбетов, Ә.Әбішев және басқа, барлығы 18 адам шығып сөйлеп, қазақтың классик ақыны Абай Құнанбаевтың әдеби мұраларының басты салдары жөнінде пікірлерін ортаға салады.

Ғылыми кеңес сын және өзара сын жағдайында, зор белсенділікпен өтті. Абайдың әдеби мұраларын тануда жүргізілген елеулі істермен қатар, әлі де болса бұл салада бірсыпыра қателіктер мен кемшіліктердің барлығы баса көрсетілді. “Осының салдарынан, - делінді талқылау барысында, - кейбір әдеби зерттеу еңбектері жұртшылыққа данышпан ақын, өз заманының озат пікірлі ағартушысы, қоғам қайраткері Абайдың ұлылығын түсінуге көмектесе алмайтыны былай тұрсын, қайта мұндай “еңбектер” ұлы Абайдың біздің тарихымызда алатын рөлін төмендетіп отыр”. Құнсыз зерттеулер қатарына ең алдымен Ә.Жиреншиннің “Абай және оның орыс достары” деген кітабы мен Қ.Мұқаметхановтың “Абайдың әдеби мектебі” деп аталатын диссертациясы жатқызылды.

Мәселен, Ә.Жиреншиннің жоғарыда аталған кітабында патшалықты, ұлтшылдықты дәріптеп өлең жазған Нармамбет Ормамбетов пен Мәшһүр-Жүсіп Көпеев Абай шәкірттері ретінде мадақталынды. Ал Қ.Мұқаметханов мұндай шәкірттерді молайта түсіп, ұзын санын 20 адамға жеткізді делініп, оларға халық жауы Тұрағұл да, Кеңесарының реакциялық қозғалысын мадақтаған, ұлтшыл ақын Көкбай да, әдебиетте із-түзі белгісіз Иманбазар, Мұхаметжан, Бейсенбай, Мұқа, ертегіші Баймағамбеттерді жатқызды деп көрсетілді.

Абай өміріне қатысты М.Әуезовтың “Абай” және “Абай жолы” романдарын талқылау 1953 жылы 11-12 тамызда да өтті. Сыни баяндама жасаған Тахауи Ахтанов романның ең әлсіз тұстарына тоқталып “тап тартысы және қанаушылар мен қаналушылардың әлеуметтік теңсіздігі өте әлсіз көрсетілген, бай, феодалдардың алаңсыз өмірі мен байлығын суреттеген, Шәкәрім, Тұраш, Көкбайларды бейнелеуде оң баға берген, бұл аталғандардың арасында халық жауларының барларын ескермеген, Абайдың пантүрікшілдік мен панисламдыққа қарсы күресі әлсіз көрсетілген” деген сын тағады. Талқылауға қатысқан С.Досалиев М.Әуезовтің бұл романдарын кеңес үкіметіне қарсы жазылған қауіпті шығарма, сондықтан тез арада әшкереленіп, романға қатысты шешім шығару қажет деген пікір айтады. С.Досалиевтің бұл баяндамасы кейіннен баспасөз бетіне жарияланады.

М.Әуезов романдарының қатаң сынға ұшырауынан кейін “Қазақ ССР хабаршысына” С.Н.Нұрышевтің осы романта қатысты сын мақаласы жарияланып, онда М.Әуезовті Алашорданың идеясын көксеуші, ал шығарма кеңес тарихына жат әдебиет деп келтірілді.

М.Әуезов “ұлтшылдық”, “космополитшылдық” пиғылдары үшін Қазақ КСР Ғылым Академиясының қоғамтану ғылымдары бөлімінің бюросынан шығарылды. Ол Москваға кетуге мәжбүр болды.

1951 жылдың 24 тамызында Алматыда Жазушылар Одағының мәжілісі өтіп, оған әдебиет және өнер қайраткерлері шақырылды. Мәжілісте С.Мұқанов “Қазақстан Жазушылар Одағының жұмысындағы ірі кемшіліктер мен КП(б)К Орталық Комитеті бюросы шешімін орындау міндеттері” турасында баяндама жасап, жіберілген кемшіліктерге тоқталады. С.Мұқановтың баяндамасы бойынша жарыссөзге шыққандар да басты кемшіліктерге жол берілуінің негізгі себептерін атап көрсетуге тырысты. Мәселен, Т.Жароков бұл кемшіліктерге орын берілуі Мұқанов, Әуезов, Мүсірепов сияқты жазушылардың Одақ жұмысына селқос қарауы, осыдан кейін жазушылар арасында әр түрлі топтар пайда болып, бір-біріне кедергі жасауға тырысып бағуда деп көрсетті. Т.Жароковтың сынын Омаров та қолдады. Ол да кемшіліктердің шығуына Мұқанов, Әуезов, Мүсірепов, Мұстафиндер тікелей кінәлі деп есептеді. Қазақ совет әдебиетінің кемшіліктерге ұрынуының себебі, батыстың буржуазияшыл мәдениеті алдына тізе бүгу деп түсіндірмек болған сыншылар идеологиялық майданның қызметін қарқынды жүргізу барысында сапасыз, мазмұнсыз шығармаларды тауып, әшкерелегендеріне мөз болды.

1951 жылы 16-17 қазанда өткен ҚК(б)П Орталық Комитетінің пленумында 1-ші хатшы Ж.Шаяхметов “Республикалық партия ұйымдарындағы идеологиялық жұмыстың жәйі мен оны жақсарту шаралары туралы” баяндама жасады. Баяндамашы жазушылар мен әдебиетшілер Е.Исмайылов, Қ.Жұмалиев, М.Әуезов, С.Мұқанов, Х.Бекхожин, Ә.Төжібаевтардың шығармаларында Кеңесарыны ұлт-азаттық қозғалыстың көсемі ретінде көрсетіп, ескі құрылысты, хандық құрылымды дәріптеді, ал Тіл және әдебиет Институтының партия ұйымы уақытында бұл еңбектердегі қателіктерді, әсіресе, М.Әуезов, Е.Исмайылов, Қ.Жұмалиев қателіктерін дер кезінде әшкерлеп, тиісті шаралар қолданбады деп кінәлады. Ж.Шаяхметов өзі жетекшілік еткен партияның үні болған “Социалистік Қазақстан” газетін де осы мәселеде белсенділік көрсетеді деп айыптады.

Қазақстан Кеңес Жазушылар Одағы Басқармасы төрағасы болған Жаймұрзин идеялық және көркемдік жағынан қателіктердің шығу себебін өзінің “Жоғарғы идеялы көркем әдебиет үшін” деген мақаласында: “...тарихи тақырыпқа бірыңғай бой ұрынуынан, жазушылардың ақиқатты терең зерттеп түсінбеуінен, үстірт қарауынан, өмірді шындықпен көрсетудің орнына ойдан шығарылған жасанды бейнелер мен жалған оқиғаларды келтіруінен”, – деп көрсетті.

Әдебиетшілер тарапынан ең алғаш жазаға ұшырап, үкімет тарапынан айыпталған Е. Исмайылов болды. 1947 жылы 7 қазанда “Институттың еңбектерінде және өзінің шығармаларында үнемі буржуазиялық-ұлтшылдық идеологияны сіңіріп келгені, Институтты әлеуметтік-саяси жағынан жат адамдармен

ыластағаны үшін Қазақ КСР Ғылым Академиясының Тіл және әдебиет институтының бұрынғы директоры қызметін атқарған Е. Исмайылов коммунистік партия мүшелігінен шығарылсын” деген қаулы қабылданды.

1951 жылдың 7 тамызындағы ҚК(б)П ОК-ті бюросының шешімімен оның 1946 жылы жарық көрген “Қазақ совет әдебиеті” оқулығы, 1943 жылғы қазақ тілінің грамматикалық оқу кітапшасы мен М.Әуезов, М.Жолдыбаев, Ә.Қоңыратбаевтармен бірлесіп шығарған “XIX-XX ғасырлардағы қазақ әдебиетінің хрестоматиясы” оқулығы кітапханалардан алынып, оның қолдануға тыйым салынды. Ал осы жылдың қарашасында Е.Исмайловтың барлық шығармаларын қолданыстан алып тастау турасында бұйырылды. Ақыры 1951 жылы 6 қарашада Қазақ КСР Мемлекеттік Қауіпсіздік Министрлігіне ұсталып, түрмеге жабылды. 1952 жылы 10 мамыр күні Е.Исмайылов Қазақ КСР Жоғарғы Сотының Қылмысты істер жөніндегі Коллегиясы мен РКФСР Қылмысты істер кодексінің 58-10, 58-11 бабының 2 тармағымен 25 жылға бас еркінен айырылды.

Өзінің айыпты емес екендігін айтып КСРО Жоғарғы Кеңесі Президиумының төрағасы К.Е. Ворошиловқа жазған шағым арызында “буржуазияшыл-ұлтшылдық пиғылды насихаттап, Қазақстанның Ресейге қосылуының маңызын буржуазияшыл-ұлтшылдық концепциясын негіздеуде алашордашылардың деректерін пайдаланды және тағы басқа” деген айып тағып, бес ай бойы тергеу орындарының қорлық пен зорлық көрсетіп, ұрып-соққанын ашына келтіреді.

1952 жылы қоғамға жат әдебиеттер ретінде С.Мұқанов, Қ.Аманжолов, Х.Бекхожин, А.Жұбановтардың кітаптары қолданыстан алынды. Жазушылар Одағының мәжілістерінде жазушылардың шығармашылығын талқылау күн тәртібіне айналды. 1953 жылы 28 қаңтарда өткен мәжілісте Ғ.Мүсіреповтің “Қарағанды” романы талқыланды. Сөз сөйлеген жазушылар романның сәтті және кемшілікті тұстарына тоқталып, әр түрлі баға берді.

Үкімет пен партияның нұсқауымен тырнақ астынан кір іздеушілер кеңес қоғамына жат, әлсіз, тұстарды ерекше атап көрсетуге тырысты. Жазушылардың арасында автор шығармасына әділ баға бергендер де болды. Мәселен, Ә.К. Нұрпейісов.

Әміршіл-әкімшіл жүйе жазушылар қоғамына үлкен зардабын тигізді. Қоғамның бір бөлшегі жазушылардың шығармашылық еңбектеріне зардабын тигізді. Қазақ интеллигенциясын конъюктурашылдық, жасқаншақтық, науқаншылдық, секілді әдеттерге үйір қылып, ұлттық санасын тұйықтады.

Қазақ КСР Министрлер Кеңесі жанындағы әдебиет және баспа істері жөніндегі Бас Басқарманың басшылығын (Баслит) КОКП Орталық Комитеті өзінің қаулысымен оның жұмысын түбірімен жақсартып, Баслиттің және оның жергілікті органдарының рөлін едәуір көтеруді тапсырды. Баслит бұл бағыттағы жұмысын 1957 жылғы «Баспасөзге ашық жариялауға, теледидар мен радиодан беруге тыйым салынған хабарларының мәліметтерінің жаңа тізімін» қолданысқа енгізумен басталды. Сондай тізімдегі шығармалардың бірі Жамбылдың 3 томдық шығармалар жинағы болды.

ҚКП Орталық Комитеті 1956 жылғы 10 желтоқсанда «Қазақ әдебиеті» газетінің қателіктері туралы» жасырын қаулы қабылдады. Газет редакторы С.Мәуленов партияның Орталық Комитетінде жазаланып, қара күйе баттастырыла жағылған басылымның мәселесі қаралды. Қаулының қарарында газеттің жіберіп отырған саяси қателігі барынша айыпталды. Осы қаулыдан кейін ұзамай-ақ Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің органы - «Социалистік Қазақстан» газеті мақаласында авторлардың аты-жөндерін көрсетіп, оларға қазақ тілін, әдебиетін, өнерін, оқу-ағарту ісін, баспасөзді дамыту және ұлт кадрларын даярлау мәселелерін теріс тұрғыда жаздыңдар деген қатаң айып тағады. Редактордан бастап, газет қызметкерлері, авторлар қуғынға ұшырады. Айталық, Р.Бердібаев қызметінен шеттетіліп, партия қатарынан шығарылды. 1957 жылдың көктемінде «буржуазияшыл, ұлтшыл» деген айып тағылған. Сырбай Мәуленов бас редакторлықтан, Жұбан Молдағалиев редактордың орынбасарлығынан, Төкен Әбдірахманов жауапты хатшылықтан босатылады. Осылайша, ұлттың намысына шоқ үрлеген жазушы-публицистер қатаң партиялық жазаға тартылады.

Қорытынды. Кеңестік цензура негізінен екі жақты саясат ұстанды. Бірінші, заңды бұзып, шектен шыққан жеке адамдар мен мекемелерді сот-әкімшілік жүйесі бойынша тәртіпке салатын заңдық өкілеті жол арқылы әрекет етсе, екіншіден, жеке тұлғаларға қарсы «аса шебер идеологиялық қысым мен күш көрсету арқылы» арандату мен адам құқығын аяқ асты ететін қылмыстық жол. Осы жағдайдың салдарынан шығармашылық тұлғалардың, билікпен халықтың қарым-қатынасы жөнінде аңызға айналған бейнелер қалыптасты. Кеңес дәуірінде қалыптасқан цензуралық жүйе тоталитарлық режимге қызмет етіп, партиялық, мемлекеттік элитаның бір ғана мақсатын - өзінің өмір сүру кезеңін шексіз ұзарту және үнемі өсіп отыратын қажеттіліктерін қанағаттандыруға жана жұмыс істеп келді. Цензураның шығармашылыққа ғана емес тіптен сол кездегі тоталитарлық режимдегі мемлекеттің қалыптасуы мен қызмет етуі жағдайындағы цензура, партиялық мемлекеттік органдардың идеологиялық қағидаларына негізделді.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Сатпаев Т.Я. «Қазақстан шығармашылық одағы және олардың мәдени - рухани қызметі (1946 - 1970 жж.). – Алматы, 1995. – 125 б.
2. Дюсенова Н.К. Қазақстандағы XX ғасырдың 40-50 жылдарындағы «ұлтшылдық» пен «космополитизмділікке» қарсы күрес науқаны. – Алматы, 2006. – 147 б.
3. Мұсағұлова А.Б. Қазақстандағы идеологиялық цензура тарихы (1956-1991 жж.). – Алматы, 2010. – 27 б.
4. Капаева А. Культура и политика (Государственная политика в области культуры в Казахстане во второй половине 1940-1991 гг.). – Алматы: Атамұра 2004. – 128 б.
5. Жұмағұлов С.Б. «XX ғасырдың екінші жартысындағы қазақ әдебиеттану ғылымы (1956-1991 жж.). – Алматы: Асыл кітап 2013. – 57 б.
6. ҚР ОММ. 1778-қ., 1-т., 623-іс. 1-10-пп.
7. ҚР ПМ. 708-қ., 1-т., 145-іс. 16-п.
8. Көкішев Т. “Дар алдындағы сөз”. Сарыарқа. -1991.-№ 5-116.
9. Гуревич Л.Я. Тоталитаризм против интеллигенции. – Алматы: “А/О Караван”, 1992. – 148 с.
10. О втором съезде писателей Казахстана // Казахстанская правда. 23 июня 1939. – 3б.
11. Кулитов Д.Г. Боевые задачи казахской литературы // Казахстанская правда. 29 июня 1939 г.; Литература и искусство Казахстана. 1939. №7. – с.12-17
12. ЦГА РК, Ф.962, оп.1, д.33 // Государственная плановая комиссия при Совете Народных Комиссаров КазССР, г. Алма-Ата. – Л.10
13. Алмашулы Ж., Кожанулы С. – Алматы: Казахстан, 1994. – 120 с.
14. Дулатов М. Мемелекет қалі // Қазақ. – 1917. – Маусым. - №237. – 2 б.
15. Садуақасов С. Сочинения. – Алматы: Ғылым, 1996. – Т.2. – 452 с.

References:

1. Satpayev T.A. "Kazakhstan Schizarmashlyk's oodaе olardyñ Mәdayeni - Rukhani Kyzmeti (1946 - 1970 J.Zh.). – Almaty: 1995. – 125 b.
2. Dyusenova N.K. Kazakhstanstanda XX žhasyrdañ 40-50 Zhyldaryndağa "LTSHYLDY" Pen "Kosmopolitizyldyққ" қасес Kyres Nauқанana. – Almaty: 2006. – 147 b.
3. Mұsағұlova A.B. Kazakhstanda ideologies censorship Tarih (1956 - 1991 J.Zh.). - Almaty: 2010. -27 b.
4. Kapayeva A. Culture and Politics (government policy in the field of culture in Kazakhstan in the second half of 1940-1991). – Almaty: Atamұra 2004. – 128 b.
5. S.B.ZHMALOV "XX ž AsyrDіñ Ekinshi Zhatsyesndaғi қазақ әDebiettana žYlima (1956 - 1991 J.Zh.). Almaty: Asyl Kitap 2013. -57 b.
6. қР ОММ. 1778-қ., 1-т., 623-IC. 1-10-PP.
7. қР PM. 708-қ, 1-т., 145-IC. 16-p.
8. Kөkishev T. "Dar Aldynda Cөz". Saryharқа. -1991.-№ 5-116.
9. Gurevich L.Ya. Totalitarianism against the intelligentsia. – Almaty: "A / O Caravan", 1992. –148 p.
10. On the second congress of Kazakhstan writers // Kazakhstanskaya Pravda. June 23, 1939.-3B.
11. Kulitov D.G. The combat missions of the Kazakh literature // Kazakhstanskaya Pravda. June 29, 1939; Literature and art of Kazakhstan. 1939. №7. – C.12-17
12. CGA RK, F.962, OP.1, D.33 // State Planned Commission at the Council of People's Commissars KazSKSR, Alma-Ata. - L.10.
13. Almashlau J., Kozmenuly S. – Almaty: Kazakhstan, 1994. – 120 p.
14. Dulatov M. Memelevka Kali // Kazakhstan. - 1917. – Mausim. - №237. – 2 b.
15. Saduakasov S. Works. – Almaty: žylym, 1996. – T.2. – 452 p.

УДК 11-98
МРНТИ 03.20.09

<https://doi.org/10.51889/2021-4.1728-5461.29>

Ажибекова А.Н. ^{*1}

¹Магистр гуманитарных наук, специалист департамента науки КазНПУ имени Абая, Казахстан, г. Алматы.

E – mail: a.aitugan@mail.ru

КАЗАХСТАНСКО-ФРАНЦУЗСКОЕ СОТРУДНИЧЕСТВО НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ И АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ИСЛАМОВЕДЕНИЯ

Аннотация

В современных условиях исламизацию в различных регионах мира следует рассматривать как глобальный проект, составной частью которого является Казахстан. Наиболее опасными с точки зрения дестабилизации обстановки в регионе являются организации, имеющие ярко выраженный военный характер. Значительно возросла роль имамов в современном Казахстане. Исламоведческие исследования начинались в востоковедческих центрах, и главной проблемой в них была проблема диалога, коммуникации Исламского Востока и Запада. Апплицирование универсальных идей европейской гуманитарной науки и стремление представить процесс цивилизации как единый, сказались даже на концептуализации интеллектуальных, научных, образовательных движениях Исламского мира.

Исламоведение, проходя различные этапы своего становления, превращается постепенно в науку с собственной методологией и проблемным кругом вопросов, постановка и решение которых открывали перспективные направления для будущих исследований. Пройдя длительный путь поиска диалога, в котором известные исламоведы Франции: де Саси, Массиньон, Корбэн, Аркун, Кепель и многие другие определили междисциплинарные подходы для исследований, французское исламоведение представляется релевантным современности опытом диалога для совершенствования диалогического исламоведения. Такой опыт необходим для казахстанского исламоведения, которое в настоящее время является весьма перспективным направлением науки.

Как и в других странах Центральной Азии, в Казахстане большой тиражом публикуется религиозная исламская литература, которая, как правило, распространяется бесплатно. В Казахстане активно работают несколько исламских издательских центров, а также издательства, занимающиеся публикацией журналов и газет религиозной тематики. Например, тысячами тиражей издается газета «Ислам және өркениет», журналы «Иман», «Шапағат-Нұр», «Мұсылман» и др.

Ключевые слова: Казахстан, Французское Сотрудничество, исламоведение, Франция, диалог, культура.

Статья подготовлена в рамках научного проекта Казахского национального педагогического университета имени Абая «Исламоведение как диалогический проект гуманитарной науки: опыт Казахстана и Франции».

А.Н. Әжібекова ^{*1}

Гуманитарлық ғылымдар магистрі, Абай атындағы ҚазҰПУ-дың Ғылым департаментінің маманы, Алматы қ., Қазақстан

E – mail: a.aitugan@mail.ru

ҚАЗІРГІ КЕЗЕҢДЕГІ ҚАЗАҚСТАН-ФРАНЦУЗ ЫНТЫМАҚТАСТЫҒЫ ЖӘНЕ ИСЛАМТАНУДЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аңдатпа

Қазіргі жағдайда әлемнің әртүрлі аймақтарындағы исламдандыруды Қазақстан құрамдас бөлігі болып табылатын жаһандық жоба ретінде қарастырған жөн. Аймақтағы жағдайды тұрақсыздандыру тұрғысынан ең қауіптісі – айқын әскери сипаты бар ұйымдар. Қазіргі Қазақстанда имамдардың рөлі айтарлықтай артты. Исламтанулық зерттеулер шығыс орталықтарында басталып, олардың негізгі мәселесі Исламдық Шығыс пен Батыстың диалогы, қарым-қатынасы болды. Еуропалық гуманитарлық ғылымның әмбебап идеяларын қолдану және өркениет үдерісін біртұтас деп ұсынуға деген ұмтылыс

Ислам әлемінің зияткерлік, ғылыми және ағартушылық қозғалыстарының тұжырымдамаларына да әсер етті.

Исламтану өзінің қалыптасуының әртүрлі кезеңдерінен өтіп, біртіндеп өзінің әдіснамасы мен проблемалық сұрақтары бар ғылымға айналады, олардың тұжырымы мен шешімі болашақ зерттеулер үшін перспективалы бағыттарды ашты. Францияның белгілі исламтанушылары: де Саси, Массиньон, Корбэн, Аркун, Кепель және басқалары зерттеудің пәнаралық тәсілдерін анықтаған диалогты іздеудің ұзақ жолынан өтіп, француз исламтануы диалогтық исламтануды жетілдірудегі қазіргі заманғы диалог тәжірибесіне сәйкес келеді. Мұндай тәжірибе қазіргі уақытта ғылымның аса перспективалы бағыты болып табылатын қазақстандық исламтану үшін қажет.

Орталық Азияның басқа елдеріндегі сияқты, Қазақстанда да діни ислам әдебиеті үлкен таралыммен жарияланады, әдетте олар тегін таратылады. Қазақстанда бірнеше исламдық баспа орталықтары, сондай-ақ діни тақырыптағы журналдар мен газеттер шығаратын баспалар белсенді жұмыс істейді. Мысалы, «Ислам және өркениет» газеті, «Иман», «Шапағат-Нұр», «Мұсылман» және т.б. журналдар мындаған тиражбен шығарылады.

Түйін сөздер: Қазақстан, Француз ынтымақтастығы, исламтану, Франция, диалог, мәдениет.

Мақала Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің ғылыми жобасы «Исламтану гуманитарлық ғылымның диалогтық жобасы ретінде: Қазақстан мен Франция тәжірибесі» аясында дайындалған.

A.N. Azhibekova^{*1}

¹Master of Humanities, Specialist of the Department of Science of KazNPU named after Abai
Almaty, Kazakhstan

E – mail: a.aitugan@mail.ru

KAZAKHSTAN-FRENCH COOPERATION AT THE CONTEMPORARY STAGE AND CURRENT PROBLEMS OF ISLAMIC STUDIES

Abstract

In modern conditions, Islamization in various regions of the world should be viewed as a global project, of which Kazakhstan is a component. The most dangerous from the point of view of destabilizing the situation in the region are organizations with a pronounced military character. The role of imams in modern Kazakhstan has significantly increased. Islamic studies began in the centers of oriental studies, and the main problem in them was the problem of dialogue, communication between the Islamic East and West. The application of the universal ideas of the European humanities and the desire to present the process of civilization as a single one, even influenced the conceptualization of the intellectual, scientific, educational movements of the Islamic world.

Islamic studies, passing through various stages of its formation, gradually turns into a science with its own methodology and problematic range of issues, the formulation and solution of which opened up promising directions for future research. Having gone a long way of searching for a dialogue, in which the famous Islamic scholars of France: de Sacy, Massignon, Corbin, Arkun, Kepel and many others have identified interdisciplinary approaches for research, French Islamic studies seems to be a relevant experience of modernity dialogue to improve dialogical Islamic studies. Such experience is necessary for Kazakhstani Islamic studies, which is currently a very promising area of science.

As in other countries of Central Asia, religious Islamic literature is published in large circulation in Kazakhstan, which, as a rule, is distributed free of charge. Several Islamic publishing centers are active in Kazakhstan, as well as publishing houses that publish magazines and newspapers on religious topics. For example, the newspaper «Islam zhune Orkeniyet», the magazines «Iman», «Shapagat-Nur», «Musylman» and others are published in thousands of copies.

Keywords: Kazakhstan, French Cooperation, Islamic studies, France, dialogue, culture.

The article was prepared within the framework of the scientific project of the Kazakh National Pedagogical University named after Abai «Islamic studies as a dialogical project of the humanities: the experience of Kazakhstan and France».

Введение. Сегодня исламоведение представлено в качестве гуманитарной дисциплины и науки, в первом случае, оно выполняет образовательно-профессиональную роль, во втором – роль научного направления. Исламоведение определяется из исламской традиции понимать мир, конструировать культурное бытие. Принципами культурного бытия и культурного пространства в период становления исламоведения выступали границы коммуникации с Другим миром. Из-за этого исламоведение было представлено дисциплинарной наукой, в которой изучение предметов ограничивалось только теологическим ракурсом.

Материалы и методы. Отдельно многими исламоведами поднимается вопрос о влиянии исламских традиций на философские, научные и литературные традиции Запада. Например, на творчество Данте оказали влияние эсхатологические исламские концепции, считают известные исламоведы М.Асин Паласиос, Э.Бложе, Ф.Габриэли. Работы известного исламоведа Жилия Кепеля открывают политологический дискурс в исламоведении. Одна из известных работ Жилия Кепеля: «Джихад. Экспансия и закат исламизма» раскрывает трансформацию термина «джихад» в современной гуманитарной науке. В этой работе Жиль Кепель прослеживает генезис феномена исламизма. Историографические и геополитические работы были сменены исследованиями междисциплинарного характера, опирающимися на кросс-культурный подход. В этой связи исламоведческий научный дискурс обогащается исследованиями мусульманских авторов, владеющих арабским, турецким, фарси, которые способны раскрывать исследуемые проблемы, связанные с исламом, изнутри, а не с позиции субъект-объектных отношений.

Современные исследования французских исламоведов концентрируются вокруг таких тематических блоков, как франко-персидское культурное взаимодействие в различные эпохи, взаимоотношения и взаимообогащение Франции и Османской Империи, суфийские практики и процессы секуляризации в Алжире, анализ гендерной ситуации и культурной модернизации в Сирии и Ливане и другие, основной акцент в которых сменился с узко политических категорий на культурно-исторические. Эта смена парадигмы нацелена на преодоление «демонизации» образа ислама как в современных исламоведческих исследованиях, так и в дискурсе, создаваемом ими.

О переводческой миссии мусульманских ученых написано очень много, не будем останавливаться на этом отдельно (хотя оно того заслуживает), коснемся вопроса о менеджменте переводческой деятельности. Как правило, работа по переводу и комментированию переводов осуществлялась представителями ислама, христианства и иудаизма, что позволяло создавать фундаментальную интерпретативную базу с обширными глоссариями. Исламоведение, проходя различные этапы своего становления, превращается постепенно в науку с собственной методологией и проблемным кругом вопросов, постановка и решение которых открывали перспективные направления для будущих исследований. Пройдя длительный путь поиска диалога, в котором известные исламоведы Франции: де Саси, Массиньон, Корбэн, Аркун, Кепель и многие другие определили междисциплинарные подходы для исследований, французское исламоведение представляется релевантным современности опытом диалога для совершенствования диалогического исламоведения. Такой опыт необходим для казахстанского исламоведения, которое в настоящее время является весьма перспективным направлением науки.

В таких исследованиях с новых методологических позиций интерпретируются работы известных исламоведов, таких, например, как А.Мец, М.Ходжсон и других, внесших колоссальную лепту в диалогизм исламоведения. Особое значение имеют исследования, посвященные истории исламской культуры в Тюркском мире: исторические, документальные, нарративы очевидцев, они открывают возможность альтернативных интерпретаций. Например, ряд работ посвящен теме культурного наследия, отношения к нему в Исламское Средневековье.

Обсуждения. Исламоведение в Казахстане развивалось, как и во многих других странах по одному сценарию – от востоковедения, постепенно становясь самостоятельной дисциплиной. Можно проследить непосредственную связь с исследованиями российских школ востоковедения, более того, в конце XIX, начале XX столетия создаются общества изучения восточных языков, восточных рукописей. Востоковедческие исследования развивались в тюркологической традиции очень перспективно.

Для настоящей статьи основной целью явилось раскрытие диалогического содержания исламоведения, направленного на коммуникацию Исламского и Западного мира, демонстрацию устойчивой парадигмы диалога в казахстанском и французском исламоведении. В данной статье дано сравнительный анализ исламоведческих исследований Франции и Казахстана открыл еще одну перспективу взаимного существования разных религиозных традиций и культур, что наиболее является важным в эпоху нестабильности и посткризиса.

Данная статья не претендует на всеохватность исламоведческих проблем, в нем представлены отдельные темы исследования, характеризующиеся спросом у изучающих такие дисциплины как «исламоведение» и «религиоведение».

Результаты.

У ислама в Казахстане многовековая история, а во Франции, как известно ислам – новая религиозная традиция, которая сформировалась в результате прибытия иммигрантов из разных стран. Несмотря на это, для Казахстана французский опыт формирования исламского образования интересен в контексте мультикультурализма и светскости. Пожалуй, ни одно государство в мире не может похвастаться своей культурной экспансией по миру как Франция. Для Франции культурная политика была и остается одним из важнейших векторов во внешней политике. Сохранение и защита национальной культуры как ведущей политики Франции является феноменальной. Принципы данной политики зиждутся на трех китах, которые объясняют ее прочность – защита и распространение культурного наследия (сделать его максимально общедоступным), интеграция общества и культуры, развитие и поддержка творческого процесса [1].

На данный момент глобализация благоприятствует культурному диалогу стран. Казахстан со своей сравнительно молодой историей, находясь на стадии расцвета национальной культуры, проявляет огромное желание для сотрудничества между двумя странами не только в области политики, экономики и военного дела, но и также большое значение уделяет именно вопросу сотрудничества в сфере культуры, о чем свидетельствуют многочисленные соглашения и мероприятия, проводимые в обеих странах. Этой сфере уделяется особое внимание, всевозможные события под эгидой ЮНЕСКО, которые были проведены на высоком уровне, направления казахстанских ученых на стажировки за рубеж, всевозможные программы обмена студентов, а также образовательные программы в целях соответствия Болонской системе- не поддаются однородному описанию.

Уважение и прививание любви к французской культуре в современное мировоззрение казахстанцев в большей степени послужило и российское влияние, в составе которой некогда был Казахстан. Франция долгое время являлась своеобразным культурным партнером России. Знание французского языка служило своего рода визитной карточкой не только для российской аристократии минувших веков, но и для казахской. Таким образом, видные ученые деятели Казахстана тех времен осваивали французский язык.

Одним из ярких культурных событий стала выставка в музее искусств народов востока Гиме города Париж под названием «Казахстан: Люди, звери и боги степей» («Kazakhstan: Hommes, bêtes et dieux de la steppe»), при совместной работе Центрального государственного музея Республики Казахстан и участия фонда «Тоталь». Выставка проходила с 29 октября 2010 года по 31 января 2011 года и была приурочена к первому официальному визиту Н.А. Назарбаева во Францию, которая имел огромный успех у французского зрителя. На выставке были показано свыше 130 национальных элементов и драгоценных изделия, носящих историческую важность, представляющих культуру номадов. В своих афишах музей Гиме призывал посетителей посмотреть «спектакль», который унесет их в неизведанный и таинственный мир путешественников бесконечных равнин. [2]

Взаимный культурно-ознакомительный процесс Казахстана с Францией разворачивается в большом масштабе. Начало весны ознаменовывается с началом различных франкофонных мероприятий при содействии Посольства Французской Республики в Казахстане, Организации Французского Альянса, Торгово-промышленной палатой Франции и Министерства иностранных дел Казахстана.

В 2017 году, в рамках «Весны поэтов» в Алматы прошли вечера, посвященные африканской поэзии под названиями «Ателье африканской поэзии» и «Поэзия Африки в песнях», а в городе Караганда, например, прошли вечера, посвященные 40-летию со дня смерти Ж.Превера, на котором осуществлялись переводы его произведения и конкурсы чтецов его работ.

Одним из важных знаковых событий в рамках перекрестных сезонов является дар Франции Казахстану в виде одного из ее главных культурных сокровищ - презентации книги «Le petit prince» («Маленький принц») на казахском языке. Книга «Кішкентай ханзада» была представлена в стенах Национальной библиотеки Республики Казахстан в октябре 2013 года. К слову, некоммерческий перевод был осуществлен еще в 2004 году по инициативе отдела культуры посольства Франции в Казахстане, после чего большое количество переведенных на казахский язык книг были направлены в различные школы Казахстана. Бестселлер имеет богатую историю, впервые он был опубликован в апреле 1943 года и является наиболее переводимой нерелигиозной книгой. Презентация казахского варианта книги была приурочена к 70-летию данного шедевра, что знаменует глубокое распространение французской культуры в Казахстане. [3]

Настоящее время характеризуется возникновением многочисленных политико-идеологических теорий, в числе которых – набирающий в последние десятилетия обороты исламизм. Этим термином обозначается широкий спектр убеждений, наиболее распространенным среди которых выступает вера в роль ислама как руководящего принципа политики, экономики, социальной и личной жизни. Исламистские идеологии критикуют современное состояние исламского общества за отступление от канонов ислама времен Пророка, в связи с чем общество должно вернуться к забытым истокам путем революций.

Франция, где проживает традиционно обширное мусульманское население, столкнулась с проблемой исламизма, для решения которой требуется разработка комплексных мер и слаженная работа всего европейского сообщества. Так, известный исследователь-обществовед Хаким эль-Каруи из Института Монтеня (Montaigne) и по совместительству специалист кабинета премьер-министра, занимается разработкой вопросов ислама во Франции. Среди трудов Хакима эль-Каруи исследования «Французский ислам возможен» («A French Islam is possible») и «Новый арабский мир, новая «арабская политика» для Франции» [4].

Понимая под исламизмом интерпретацию реальности, понимание общественного устройства и решающую роль религии в политическом пространстве, эль-Каруи сводит исламизм к политической идеологии. Не вникая в многочисленные течения и ответвления исламизма, эль-Каруи дифференцирует крупнейшие его очаги – ваххабизм и мусульманское братство. Общими чертами для названных политических (заметим, не религиозных) течений является радикализация мировоззрения (с использованием крайних взглядов на исламскую доктрину) в отношении гендерных устоев, пищевого поведения, экономических норм, взаимодействия с культурным Другим, признаков – внешней идентификации.

Мусульманское братство в Европе активно институционализируется, обретая формы ассоциаций, федераций, сетей различных масштабов. Идейной основой активного распространения исламистского дискурса становится идентичность, вокруг которой возможно «муссирование» тем палестинского вопроса и борьбы с исламофобией. Одной из таких организаций, как отмечает эль-Каруи, является Союз/Объединение исламских организаций Франции (Union of Islamic Organizations of France).

Несмотря на то, что исламисты составляют меньшинство мусульманской уммы Франции, импакт создаваемого ими дискурса весьма ощутим, а степень его радикальности очень варьируется. Внешние признаки идентификации, такие как употребление в пищу продукции «халал» и ношение традиционной для женщин ближневосточного региона одежды, играют важную роль символики социальной сепарации. При этом, степень этого сепаратизма зависит от степени радикальности взглядов того или иного исламистского течения.

Современные исследования, посвященные исламу, обнаруживают связь между исламизмом и арабо-исламской цивилизацией, не заканчивающимся арабо-израильским конфликтом. С этими явлениями в литературе связываются социальные и психологические особенности общественного поведения: социальное недовольство существующим режимом власти [5].

Либерализация политической жизни в Исламских странах, которая становится предметом исследования ученых, видится ими возможностью для расширения гражданского общества [6]. В то же время, нельзя не принимать во внимание важность представленности в стране сильных и легитимных политических институтов, способных задавать направление и рамки для растущего гражданского общества, которое может стать основой и инструментом в руках исламистских организаций [7].

Но эти планы были подорваны не в меру большой нагрузкой на государственный сектор, на плечах которого оказались практически все сферы общественной жизни. Курс на модернизацию, задуманный Насером, как отмечают исследователи, требовал чрезмерно резких изменений, к которому общество не было готово экономически. В результате 1970-1990 годы стали периодом социально-экономического кризиса. Исследователи отмечают, что этот кризис был вызван резким ростом населения, плотность населения которого была неравномерной. В период с 1980 по 1995 годов население Ближнего Востока имело самый высокий прирост в мире, за которым «не успевал» уровень дохода на душу населения [8, с. 260]. Образование, которое государство замкнуло на себе, оказалось неспособным отвечать потребностям растущего населения в трудоустройстве. Демографический скачок обусловил невозможность обеспечения всех выпускников образовательных учреждений трудоустройством. Это, в свою очередь, привело к массовой безработице в Египте 1980-х годов. Трудоспособная безработная (или частично занятая) молодежь стала удобной публикой и затем – базой для оппозиции [9, с. 11-12]. Война 1990-1991 годов в Персидском Заливе, где у египетской молодежи была трудовая занятость, усложнила и без того тяжелое социальное положение в стране. Иными словами, демографический рост, экономический кризис, провал идеи панарабизма характеризовали положение Египта в конце XX века.

Сложившаяся ситуация оказалась благоприятной почвой для возникновения и продвижения идей исламизма. Исламистские группы достаточно быстро заполнили вакуум – как духовный, так и политический, во многих частях Египта, привлекая к себе бедное безработное население. Эти организации, финансируемые из-за рубежа (в основном, Саудовской Аравией), взаимодействовали с сетью многочисленных мечетей. Последние не подвергались вмешательству со стороны государства, которое не решалось вступать в конфронтацию с религиозными институтами [10]. Исламистские сообщества выступали в бедных районах источником социальных благ, взяв там на себя функцию государства и замкнув на себе решение таких вопросов как трудоустройство, здравоохранение, решение жилищной проблемы. Иными словами, обещанное и не выполненное официальной властью исламистские группировки исполняли сами [11, с. 24].

Оказывая населению помощь, эти группировки продвигали идею о том, что «Ислам является путем». При этом роль государства дискредитировалась представителями исламистских групп [12, с. 35]. Принцип приверженности исламу особенно подчеркивался в процессе оказания медицинских услуг (когда мужчины и женщины обслуживались отдельно), финансовых операций (займы и ссуды без процентов), в содержании образовательных программ, предполагающих изучение основ религиозного воспитания. На уровне университетов функционировали исламские студенческие общества (аль-джама'ат аль-исламийа). В сфере трудоустройства ислам также представлялся ответом, «который всегда был» и который ждет, чтобы его приспособили к новым реалиям [4, с. 82]. Из других примеров внедрения исламистского движения в социальную сферу в Египте можно назвать предоставление им общественного транспорта, перевозивших женщин, одетых сообразно исламским воззрениям; студентам, оторванным от семей, исламистские организации предоставляли исламское одеяние, которое, помимо основной функции, давало студентам также чувство общности и принадлежности [12, с. 151].

Уже в 1990-х исламистская организация «Братья-мусульмане» контролировала профсоюзы медицинских работников, специалистов в сфере промышленности, научных сотрудников и юридические общества [13]. Через эти организации «Братья-мусульмане» изучили трудовой рынок инженеров, сотрудников медицинских работников, в результате которых для специалистов этих сфер были разработаны программы обеспечения жильем, социальные пакеты. Многие выпускники вузов получили возможность открыть предприятия малого бизнеса, что вкупе с другими перечисленными мерами превратило профсоюзы, управляемые исламистами, в уникальную и активную часть гражданского общества [14, с. 100-101]. Участие в жизни гражданского общества, на потребности которого исламистские группировки незамедлительно отзывались, способствовало тому, что их деятельность наиболее быстро и полно реагировала на социальные запросы, что, в свою очередь, вызывало их популярность.

Отсутствие централизации и местный характер исламистских ассоциаций вызвал трудности в контроле над их риторикой и действиями со стороны государства. Также неудобства в контроле и преследовании этих организаций были связаны с популярностью исламистов у населения.

Важной в распространении религиозной риторики была роль университета аль-Азхар как главного центра религиозного образования в стране. Ведущие лица университета продвигали идею исламизации общественной культуры [3, с. 19]. Аль-Азхар предпринимал попытки наполнить дискурс исламским контентом: университет выступал за исламизацию школьного образования, издавал фетвы применительно ко многим сторонам социальной жизни, критиковал и препятствовал публикации светских книг, в которых не соблюдены принципы исламской религии, добился от административного суда разрешения по вынесению решений в отношении вопросов ислама. Наделение университета таким неограниченным религиозным авторитетом вскоре показало последствия: широкая цензура, критика в адрес светских интеллектуалов, которые вызвали преследования авторов со стороны наиболее радикально настроенных исламистов.

Наиболее видимым достижением этого стал непосредственный сдвиг в пользу большей религиозности, проявляемой в повседневной жизни, увеличение числа мечетей, рост религиозных школ, теле- и радиопередач с исламским контентом, а также группировок мистического направления. Стала отпадать такая часть сектора частного бизнеса как алкогольная продукция [7, с. 156].

В общественной жизни стали появляться новые нормы, когда банки, страховые конторы, спортивные центры приостанавливали свою деятельность на время молитвы, а люди во все большем количестве стали демонстрировать внешние признаки религиозной принадлежности: женщины стали носить хиджаб, а мужчины – бороду.

Подобные тенденции, однако, являются показательными не только для Египта. Так, например, в Алжире, где социально-экономические и демографические проблемы имели место быть, также отмечается

популяризация исламистского движения. Исламский фронт спасения (ИФС), действующий в Алжире, в 1992 году был близок к победе в выборах, которым помешала гражданская война. Там так же, как и Египте, произошло дистанцирование власти от населения, которое нуждалось в социальных благах и экономической стабильности, в связи, с чем вакуум заполнил исламистский дискурс. Здесь подобным же образом движение обрело популярность через сеть религиозных сообществ и ассоциаций. Социальные и экономические программы, предложенные исламистами, чуткое реагирование на потребности населения, наряду с подрывом авторитета правящей власти обеспечили политический успех этого движения.

Исламистские группы в Алжире создавали условия для развития гражданского общества, которое должно быть мобилизовано и стать силой, способной легитимировать деятельность исламистов в стране. ИФС был зарегистрирован в 1989 году как организация, стремящаяся представить исламскую альтернативу чужеродным идеологиям, касающимся политической, экономической, социальной сфер жизни [14, с. 182].

Еще одной страной, где исламистские воззрения пользуются успехом, является Ливан. Во время гражданской войны в стране 1975-1990-х годов в стране началась гражданская война. Созданная в 1982 году Хезболла помогала ливанским шиитам, которая представляла в стране наиболее бедное население. Организации партии оказывали шиитскому населению медицинские и образовательные услуги, обеспечили жилье, доступ к питьевой воде. Идеология исламизма распространяется в Ливане через общественные объединения, пропагандирующие исламизацию ливанского общества.

Изучив несколько случаев проникновения и распространения исламизма в арабских странах, можно выделить некоторые общие черты. Так, во-первых, предпосылкой к успешному восприятию исламистской риторики способствовали предшествовавшие неудачи (или нежелание) государственного сектора в решении социально-экономических проблем. Это, собственно, ослабляло государство, которое не могло ответить революционному вызову. Во-вторых, воздействие через социальные потребности населения, осуществленное исламистскими организациями в момент острой нужды, высветило неконкурентоспособность государственного аппарата, что дало повод исламистской риторике дискредитировать официальную государственную доктрину. В свою очередь, было осуществлено воздействие «снизу-вверх» на общественное сознание, функционирование социальных институтов, а затем – на политическую культуру. В-третьих, исламистскими организациями были сформированы подразделения гражданского общества, которые были использованы совершенно непривычным образом [14, с. 174].

Предложения удвоения финансирования университетских программ по изучению ислама и арабского языка поступали со стороны правительства с 2015 года. Это мнение подкрепляется наблюдением премьер-министра Франции Мануэля Вальса о взаимовлиянии активности исламистского и праворадикального движений. Инвестиции в исламское образование видятся хорошим заделом для предупреждения экспорта исламизма извне под видом образовательных курсов.

Тактика включения арабского языка в качестве языка по выбору (наряду с наиболее популярными во Франции английским, русским и китайским), была предложена чиновником кабинета Жака Ширака – Хакимом эль-Каруи, упомянутым ранее. Обучение арабскому языку в школе нацелено на предотвращение обращения за знаниями в мечети, где наряду с арабским языком имамы обучают исламским наукам. При этом, если в мечетях придерживаются исламистских течений, велика вероятность радикализации сознания. Во Франции уже практиковалось изучение арабского языка на базе светских школ, однако, позднее количество школ, где арабский язык изучался в качестве иностранного, снизилось, несмотря на увеличение арабо-исламского населения. Министерство образования также видит в мерах, предложенных эль-Каруи по внедрению арабского языка в школьное образование, положительный будущий импакт. Арабский язык, при этом, характеризуется некоторыми чиновниками образования как очень важное и престижное образовательное направление. Однако, у этого мнения есть и противники, утверждающие, что изучение арабского языка не может остановить распространение исламского фундаментализма. К тому же, оппоненты отмечают, что изучение арабского языка в кругах иммигрантов, которые склонны группироваться в сообщества по языковой и религиозной принадлежности, может способствовать дальнейшему сепаратизму и усложнять интеграцию этих сообществ в принимающее общество.

Опираясь на данные четырехлетней давности, следует отметить, что уже тогда исламское население во Франции составляло 8,8%, большая часть этого населения – молодые люди от 15 до 25 лет. Эль-Каруи, инициировавший крупное социологическое исследование среди французских мусульман в 2016 году, пришел к выводу, что родители из числа мусульман выражают пожелание, чтобы их дети изучали арабский язык (67%) в государственной школе (56%).

Государственная программа ELCO, инициированная в 1975 году, представляет собой курсы родных языков для мигрантов. Данная программа широко поддерживалась странами, из которых мигрировали большие группы населения – Тунис, Алжир, Марокко, Испания, Хорватия: эти страны отправляли преподавателей национальных языков, изучаемых школьниками во внеурочное время. Арабский язык также широко преподается на курсах ELCO. Доступное изучение арабского языка в светских заведениях должно, по мнению эль-Каруи, снизить количество изучающих этот язык в местах религиозного культа.

В известных работах французского исламоведа Жилья Кепеля отмечается транснациональный характер исламизма, несмотря на разное территориальное происхождение. Жиль Кепель, говоря о разнородности движения исламизма, обращает внимание на его амбивалентность: «Исламистское движение изначально двойственно – и в этом состоит вся трудность его понимания. В его рядах мы встретим бедную городскую молодежь – плод демографического взрыва в третьем мире и массового обезлюдения сельской мистики, которая впервые в истории получит доступ к образованию. В исламистском движении мы также увидим религиозную буржуазию и средние классы. Отчасти, это выходцы из семей базарных торговцев, оттесненных в момент деколонизации на обочину общества военными или династиями, захватившими власть. Эти слои состоят также из врачей, инженеров и бизнесменов, уехавших работать в консервативные нефтедобывающие страны. Быстро обогатившись, они оказались вне политической игры. Все эти социальные группы, имевшие разные амбиции и по-разному смотревшие на мир, на протяжении жизни одного поколения будут находить в исламистском политическом языке общее выражение своих фрустраций и несовпадающих чаяний» [2, с. 19].

В этой цитате Ж.Кепеля перед нами разворачивается исламистский дискурс с самого его начала. Идеология исламизма была очень проста – вернуть принципы справедливости и реконструировать моральное общество времен праведных халифов, общество без коррупции, общество справедливых социальных лифтов, общество, в котором распределение материальных благ будет справедливым, общество, неприемлющее светские принципы. Способ осуществления идеологии – джихадизм. Политизация религии начинается на всех территориях Исламского Мира особенно интенсивно с 80-90-х XX столетия. Исламское единство рушится из-за доступа к нефтяным и другим ресурсам. Джихадизм во многих странах становится импортируемым. Утопические идеи о справедливом социальном обществе все еще неосуществимы. В конце 60-х в Египте казнен Сейид Кутб, один из идеологов исламистской доктрины, теряет свою привлекательность и теория Маудуди. Исламистские доктрины, выступая за единую идеологию, высвободились от национализма и национальной культурной идентичности. Исламизм Кутба – это египетский исламизм, его экспорт из Египта осуществляли последователи организации «Братьев-мусульман», появившиеся на политической арене Египта в 1928 году, основателем которого был Хасан аль-Банна (1906-1949). Бинарная оппозиция Исламского-Западного, религиозно-светского стала моделировать исламистский образ жизни и образ мыслей [7, с. 30.]

Идеологизация веры под ключ исламизма ярко проявляется в концепте «такфир» – обвинительном приговоре в неверии, который нужно исполнить. Идеология исламизма – построение исламского государства для консолидации мусульман. Жиль Кепель, подробно рассматривая генезис исламизма, останавливается на территориальных его разновидностях: афганский исламизм, алжирский и др.

Для французских исламоведов исследование исламизма в Алжире связано с политическими событиями во Франции. Постколониальное сопротивление всему французскому связано было с опасением утратить исламскую идентичность. Под «французским» понималось светское мировоззрение. Начиная с 60-х XX столетия в Алжире появлялось много течений, отстаивавших исламские ценности, так, например, организация «Аль-Киям аль-исламия» – «Исламские ценности», выступала против европеизации, стремилась конструировать исламское государство. Глубокий анализ исламизма, проведенный Жилем Кепелем, показывает, что доктрина исламизма, продвигающая идеологию и практику терроризма, уходит в прошлое, закат исламизма следует, по мнению ученого, искать в самой религии, смысл которой заключается в гуманизме.

Ислам современного мира наполняется новым содержанием. В интенции исламской традиции всегда существовала глубокая экзистенция и стремление к коммуникации. Глобализационные процессы, в которые вовлечены мусульмане, открывают возможности и границы взаимодействия. Характерная для ислама терпимость, консолидация, рациональность были и будут противовесом для исламизма. Идеологи исламизма не смогли из мусульманского сообщества «сделать» радикалов. Гибкость и жизнестойкость ислама держится на принятии нового, изменений, трансформации общества. Традиции исламской научной мысли, философии, культуры, которые составляют фундамент исламского мировоззрения, стали преградой для продвижения крайних исламистских идеологий. Говоря о закате джихадистского

исламизма, Жиль Кепель отмечает, что традиция гибкости ислама способствовала объединению разных цивилизаций, а на закате исламистской эры мусульманские общества видят свое будущее в открытости внешнему миру и установлению демократии, альтернативы которой не существует». Необходимость реформ, модернизация общества – необходимые условия для развития открытых обществ. Недопущение радикалистских идеологий связано с социальными, экономическими и образовательными реформами.

Нелишне напомнить, что исламистские идеологии появились в государствах, в которых преследовались инакомыслие, свободы. Жиль Кепель считает, «что странам Исламского Мира, вышедшим победителями из конфронтации с исламистским движением, ...предстоит интегрировать социальные группы, оставшиеся на обочине общества с момента завоевания независимости, и облегчить зарождение некой мусульманской демократии, сумев каким-то образом соединить культуру и религию с политическими и экономическими реалиям. После выхода книги «Джихад: Экспансия и закат исламизма» Жилия Кепеля прошло уже достаточно времени, но прогнозы автора исполняются. Всплески, атаки радикального исламизма то интенсифицируются, то уходят в подполье. Тем не менее, исламистские течения остаются проблемой для современного общества.

Такая организация, как «Аль-Каида» и ее подразделения проводят идеологию джихадизма. «Исламское государство» реализует экстремистскую идеологию, направленную на деконструкцию государств и угрожающей международной безопасности, на радикализацию сознания общества, сложившегося в историческом традиционном религиозном ландшафте.

Исламоведы Франции и Казахстана в своих работах раскрывают тему исламизма как явление, как идеологию, вскрывают причины возникновения исламистских течений и их направленность на радикализацию сознания, особенно молодежи.

Французские и казахстанские исламоведы считают необходимым использование диалогического опыта Исламского Мира, который осуществлялся в прошлом и способствовал продвижению идеологии просвещения в мире, этот опыт взаимодействия разных цивилизаций очень актуален для выстраивания религиозных и светских отношений, поиска баланса науки и религии, веры и знания.

Заключение. В настоящей статье была поставлена задача – раскрыть не только потенциал диалога, содержащегося в исламоведении, но и показать практическую силу этого диалога для развития консолидированного сознания. Модернизационные процессы, охватившие все сферы общественного развития Казахстана, направлены на устойчивое развитие духовных ценностей общества. Исламские ценности носят универсальный, общечеловеческий характер. Гуманистический смысл этих ценностей необходимо интерпретировать, демонстрируя диалогическую значимость таких ценностей, как знание, солидарность, человечность, доброта, взаимопонимание.

Список использованной литературы:

1. Артымович Л. *Справедливости ради*. - *Литер №94* (2973), 28.06.2016 г.
2. *Официальный сайт Музея Гимэ во Франции* <http://www.exponaute.com/expositions/357-kazakhstan/>
3. Миленькая Ю. *Французский «Принц» в Казахстане*. - *Литер №184* (2342), 05.10.2013 г, с.6
4. *Евроислам как диалогическая стратегия современности (к философскому вопросу о диалоге культур) = Euroislam as a Dialogic Strategy of Modernity (to the Philosophical Question about the Dialogue of Culture): философская монография / Под общей редакцией З.К. Шаукеновой*. – Алматы: Институт философии, политологии и религиоведения КН МОН РК, 2013. – 162 с.
5. *Factbox: Marine Le Pen's French presidential election policies*. Reuters, APRIL 14, 2017. <https://www.reuters.com/article/us-france-election-programme-lepen-factb-idUSKBN17G197>
6. Тибби Б. *Является ли ислам политической религией? Возможность межрелигиозного плюрализма в условиях цивилизационного конфликта // Неприкосновенный запас*. – 2002. – № 6 (26).
7. Хатами С.М. *Исламский мир и современные задачи // Диалог цивилизаций: путь к взаимопониманию*. – Алматы: Дайк-Пресс, 2002. – С. 31.
8. Нуртазина Н.Д. *Евразийство и интеграционный опыт средневековой исламской цивилизации // Идеи и реальность евразийства: материалы Валихановских чтений «Исторические корни и перспективы евразийства как социокультурного и социополитического феномена»*. – Алматы: Дайк-Пресс, 1999. – С. 132–133.
9. UNESCO. *Preventing violent extremism through education: a guide for policymakers [Предотвращение насильственного экстремизма через образование: руководство для разработчиков политики]*, 2017. <http://unesdoc.unesco.org/images/0024/002477/247764e.pdf>

10. ЮНЕСКО. Методическое пособие по предотвращению насильственного экстремизма, 2016. <http://unesdoc.unesco.org/images/0024/002446/244676r.pdf>

11. Осипов Е.А. – «Пока все хорошо. Но главное приземление». 15 лет закону о запрете ношения религиозной одежды во французской школе // *Политика и Общество*. – 2019. – № 3. – С. 1–7. DOI: 10.7256/2454-0684.2019.3.29533 URL: https://nbpublish.com/library_read_article.php?id=29533

12. Противодействие антисемитизму при помощи образования. Руководящие принципы для разработчиков политики. ЮНЕСКО и ОБСЕ, 2019. – 100 с. <https://www.gcedclearinghouse.org/sites/default/files/resources/180158rus.pdf>

13. Нұртазина Н.Д. Қазақ мәдениеті және ислам. Тарихи-мәдениеттанулық зерттеу. Қазақтың мәдениет және өнертану ғылыми-зерттеу институты. – Алматы: ҚазМӨФЗИ, 2002. – 208 б.

14. Құсайынов Д.Ө., Нуров М.М. Зайырлылық пен діндарлық арақатынасы мәселесіне // *Адам әлемі*. – 2021. – № 4 (90). – Б. 173-180.

References:

1. Artymovich L. for justice.- Letter No. 94 (2973), dated 28.06.2016.

2. official website of the Gimé Museum in France <http://www.exponaute.com/expositions/357-kazakhstan/>

3. Milenka Yu. French "Prince" In Kazakhstan. - Letter No. 184 (2342), 05.10.2013, P. 6

4. Euroislam as a dialogic strategy of modernity (to the philosophical question of the dialogue of cultures) = Euroislam as a dialogic strategy of modernity (to the philosophical question of the dialogue of cultures): philosophical monograph / with general Editing by Z. K. Shaukenova. - Алматы: Institute of Philosophy, Political Science and religious studies of the Ministry of education and science of the Republic of Kazakhstan, 2013. – 162 P.

5. Information box: the politics of Marine Le Pen in the French presidential election. Reuters, April 14, 2017. <https://www.reuters.com/article/us-france-election-programme-lepen-factb-idUSKBN17G197>

6. Tibi B. Is Islam a political religion? The possibility of interreligious pluralism in the conditions of civilizational conflict // *An inviolable reserve*. – 2002. – № 6 (26).

7. Khatami S.M. The Islamic world and modern tasks // *Dialogue of civilizations: the path to mutual understanding*. - Алматы: Dyke Press, 2002. - p. 31.

8. Nurtazina N.D. Eurasianism and the integration experience of medieval Islamic civilization // *Ideas and reality of Eurasianism: materials of Valikhan readings "Historical roots and prospects of Eurasianism as a socio-cultural and sociopolitical phenomenon"*. – Алматы: Dyke Press, 1999. – pp. 132-133.

9. UNESCO. Preventing violent extremism through education: a guide for policymakers [Preventing Violent Extremism through Education: A Guide for Policy Makers], 2017. <http://unesco.unesco.org/images/0024/002477/247764e.pdf>

10. UNESCO. Methodological recommendations to prevent violent extremism, 2016. <http://unesdoc.unesco.org/images/0024/002446/244676r.pdf>

11. Osipov E. A. - "While everything is good. But the main task". The 15-year law on the Prohibition of religious clothing in the French school // *politics and society*. – 2019. - No. 3. - pp. 1-7. DOI: 10.7256/2454-0684.2019.3.29533 URL: https://nbpublish.com/library_read_article.php?id=29533

12. countering anti-Semitism in the help of Education. Guiding principles for policy developers. UNESCO and OSCE, 2019. – 100 p. <https://www.gcedclearinghouse.org/sites/default/files/resources/180158rus.pdf>

13. Nurtazina N. D. Kazakh culture and Islam. Historical and cultural studies. Kazakh Research Institute of culture and art history. – Алматы: Kazniioir, 2002. – 208 P.

14. Kusainov D. O., Nurov M.M. on the problem of the relationship between secularism and religiosity. – 2021. – No 4 (90). - P. 173-180.